

“A KIRÁLYHŰSÉG JÓL BEVÁLT ÚTJÁN...”

Rendi és nemzeti kötődések



“A KIRÁLYHŰSÉG
JÓL BEVÁLT ÚTJÁN...”

Rendi és nemzeti kötődések

„A KIRÁLYHŰSÉG JÓL BEVÁLT ÚTJÁN...”

SZEGEDI VALLÁSI NÉPRAJZI KÖNYVTÁR
BIBLIOTHECA RELIGIONIS POPULARIS SZEGEDIENSIS
54.

MTA-SZTE VALLÁSI KULTÚRAKUTATÓ CSOPORT
A vallási kultúrakutatás könyvei
25.

SZERKESZTI/REDIGIT: GÁBOR BARNA



MTA-SZTE
VALLÁSI KULTÚRAKUTATÓ CSOPORT

„A KIRÁLYHŰSÉG JÓL BEVÁLT ÚTJÁN...”

Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus
változásai 1867 és 1918 között

Szerkesztette:

Glässer Norbert és Zima András
Nagyillés Anikó közreműködésével



Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék
Szeged, 2016

A kötet megjelenését támogatta
a Nemzeti Kulturális Alap Könyvkiadás Kollégiuma
(NKA 203137/01873)



A borítón
Koronzási emlékérem Szanka József gyűjteményéből

Borítóterv:
Kovács Orsolya
Az összekötő illusztrációk A Király Könyvéből származnak
(Herzig Miksa kiadása, Lipcse – Budapest – Bécs, 1899)

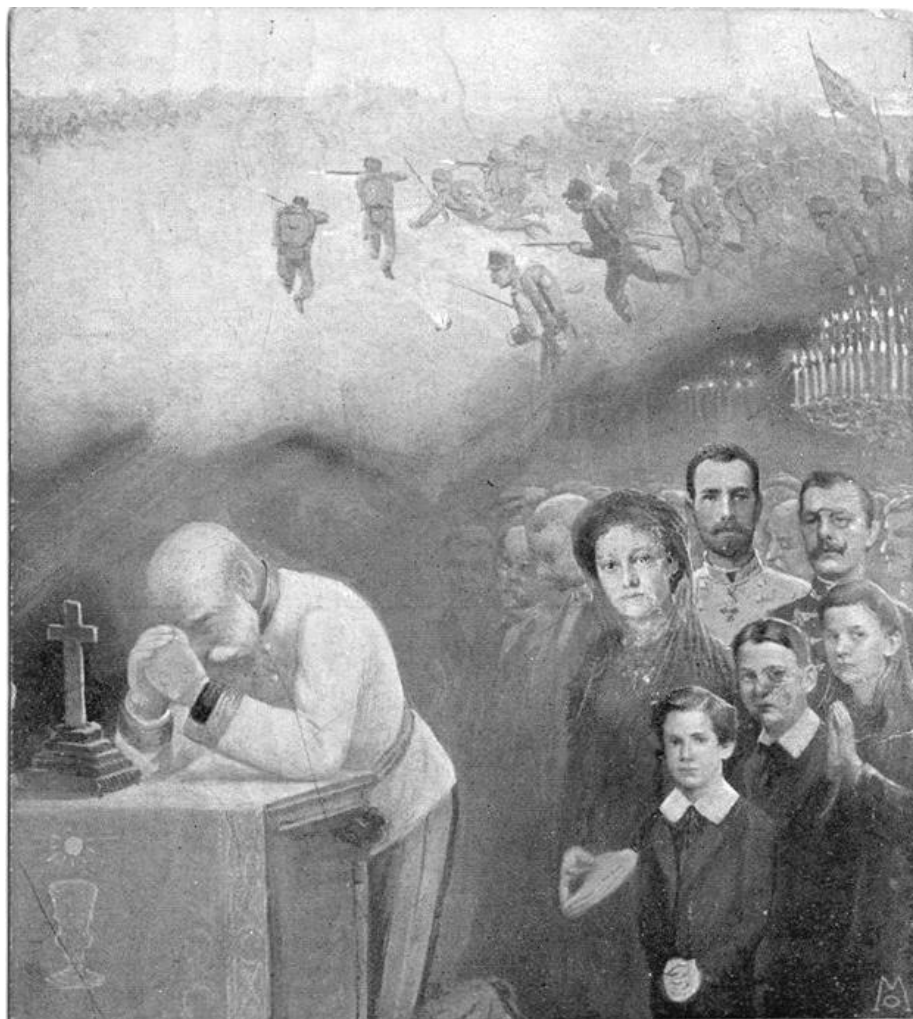
© Szerzők, 2016

Minden jog fenntartva!

ISSN 1218-7003
ISBN 978-963-306-491-7

Tördelés, előkészítés:
Glässer Norbert, Zima András

Nyomdai kivitelezés:
EFO Kiadó és Nyomda Kft.
Felelős vezető: Fonyódi Ottó
www.efonyomda.hu



Oh Istenem, sokáig ajándékoztál meg bemünket a béke áldásaival. Alávaló ellenségek véres háborúra kényszerítettek, meg hagyta történni és mi meghajtott fővel engedelmeskedünk akaratodnak Te irányítod és véded a népek sorsát Engedelmesen tiszteljük akaratodat. Bizunk igazságszeretetedben, hogy a bűnösöket nem hagyod büntetlenül és az ártatlanokat nem hagyod majd tönkre menni. Könyörgünk hozzád, Mindenható, nagy Isten, halgasd meg imánkat, világosítsd fel hadvezéreinket erősítsd harcosainkat, áld meg fegyvereinket, add meg nekünk a győzelmet és azután a békét. Amen.

TARTALOM

Előszó (Habsburg György)	11
Köszöntő (Pál József)	14
Az első világháborúról másként (Glässer Norbert – Zima András).....	17
 Király és nemzet	21
Landgraf Ildikó: „Király, pásztor és nyáj egy legyen!” Az uralkodócsalád reprezentációja az 1867-1918 közötti magyar populáris olvasmányokban és hatásuk a szóbeli hagyományokra	23
Marjanucz László: Az egy politikai nemzet versus nemzetállam koncepciója Deák és Eötvös gondolkodásában	39
Gerő András: A magyar nemzeti világkép és hivatalos önreprezentációja a Monarchia Magyarországon	57
 Szalay Olga: Birodalmi, holott nemzeti, mégis nemzetek feletti. Bartók és Kodály korszakjelző katonadal gyűjteménye a Nagy Háború idejéből	73
 Lojalitások	85
Cieger András: Nemzeti identitás és állampolgári lojalitás a dualizmus kori Magyarországon	87
A. Gergely András: Királyhűség – Autonómia – Ellenzékiség. A halasi kunok útja a funkcionális lojalitástól a mentális ellenállásig	99
Pejin Attila: Dinasztikus? Nemzeti? Lokális? A zentai csata (és Savoyai Jenő) emlékezete	113
Fenyves Katalin: Párhuzamos lojalitások. Császárhűség, magyar nemzeti és zsidó elkötelezettség a magyarországi zsidó nyilvánosságban	133
Oláh János: Magyar ünnepek – zsidó ünnepek. Történelmi párhuzamok	147
Hrotkó Larissza: A magyarországi zsidó nők kötődéseinek strukturális változása	159
 A katolikus uralkodó	171
Gájer László: Az apostoli királyi cím használata Ferenc József uralkodása alatt	173

Rada János: A felekezetiiség problémája Kuti Márton székesfehérvári pap naplójában (1874-1909)	189
Szigeti Jenő: „A királyt tiszteljük, annak parancsolatait teljesítjük”. Kommunisták voltak-e a hívők a dualizmus idején?	203
Bednárík János: Meghalt a plébános, éljen a plébános! Plébániai concursusok a 19. század második felében a Buda környéki falvakban	217
Veres Emese Gyöngyvér: A százezer koronás segély. Az 1916. évi román betörésnek és a császár-király halálának evangélius percepciótörténetéhez.....	233

A királyhűség rítusai 249

Klestenitz Tibor: A királyhűség rítusai az országos katolikus nagygyűléseken	251
Barna Gábor: Emlékmisék, királymisék Kunszentmártonban	265
Földvári József: „Hajnali órákban kelve, hogy országait nagygyá, népeit boldoggá tegye”. Ferenc József és az uralkodócsalád az iskolai füzetek, értesítők, olvasmányok tükrében	279

Magyarok királynéja 297

Miklós Péter: A dél-alföldi katolicizmus Erzsébet-kultusza. Árpád-házi Szent Erzsébet és a királyné tiszteletének párhuzamosságairól	299
Vér Eszter Virág: „Derék nő volt, férjének koronája”. Adalékok az Erzsébet-kultusz magyarországi ünnepléstörténetéhez az izraelita közösségek megemlékezéseinek tükrében	307
Cs. Tóth Gabriella: Erzsébet királyné a populáris kultúrában. A modern nőkép tükrében Gödöllő példáján	321

Első világháború 335

Petercsák Tivadar: Első világháborús propaganda képeslapok	337
Bíró Ákos: Kitüntetésadományozások Ausztria-Magyarország zsidó katonái részére a Nagy Háborúban	349
Illyés Bence: Pajzs és Vért. Egy első világháborús katona imakönyv olvasatai	363

A béke királya 375

Maczó Ferenc: Adalékok IV. Károly király és Zita királyné populáris tiszteletének szakrális elemeihez	377
Kovács Gergely: Boldog Károly király egyházi tiszteletéről	393

Glässer Norbert: Az isteni dicsőség visszatükröződései. A koronás fő izraelita értelmezései	405
Speidl Zoltán : A „számkivetett”, és a „mesebeli” király. IV. Károly és fia, Ottó – legitimista „legendák”	423
Zima András: Dinasztikus hűség egy dinasztia nélküli korban	445
Nagyillés Anikó: A száműzött királyfi. Habsburg Ottó alakjának szimbolikus és narratív megformálásai	457
Pillanatképek a konferenciáról	471

ELŐSZÓ

„Aki nem tudja, honnan jött,
nem tudhatja, hová megy,
mert nem tudja, hol van e világban.”
(Habsburg Ottó)

Évfordulós kötetet vesz kézbe az Olvasó. Kettős évfordulóét, amelynek okán akadémiai kutatóműhelyek, egyetemek, hazai és határon túli múzeumok munkatársai idézték fel egy közép-európai birodalom utolsó évtizedeinek korát. Egy olyan kulturálisan, felekezetiileg és etnikailag sokszínű egység társadalmi kérdéseivel foglalkoztak, amelynek Közép-Európa egységes arculatát, modern világunknak pedig főbb pilléreit köszönhetjük ebben a térségben. Ez a birodalom azonban az első világháború küszöbére válsághelyzetbe került, az egységesítő erők mellett egyre inkább érzetették hatásukat a szétfeszítő tendenciák. Utóbbiak kibontakozását az első világháború történelmi eseményei segítették elő.

A kettős jubileumot is e kérdéskör hatja át. Egyfelől az első világháború kitörésének évfordulójára emlékezik a kötet, másfelől egy – az első világháború következményeit is szimbolizáló – életút „megkoronázására”. Mindkettő mögött egyúttal a Habsburg család egy-egy személyiségeire emlékezünk: Ferenc Ferdinánd trónörökös ellen 100 évvel ezelőtt elkövetett sarajevói merényletre és IV. Károly király földi pályájának „mennyei koronájára”, amelyet 10 éve a római katolikus egyház boldoggá avatási szertartása jelentett. Ferenc Ferdinánd trónörökös tragikus halála egy regionális társadalmi feszültség katalizátora, nagyapám boldoggá avatása pedig egy személyes életút példájának felmutatása volt. Mindkettő a térséget gyökeresen érintő Nagy Háborúra adott eltérő válaszokat szimbolizál.

A 100 éves évforduló okán Európa szerte számos konferencia foglalkozott az első világháborúval. Ezek a történelem megismerését, tanulságainak levonását segítik elő, ami tudatos erőfeszítés eredménye. Nincs ez másként esetemben sem. Sokan úgy vélik, aki a Habsburg család tagja, családjá okán eleve ismeri a történelmet. Az interdiszciplináris kutatások számomra is új ismeretekkel és tanulságos eredményekkel szolgálnak. Christopher Clark például Európa – hosszú

békeéveken át – az első világháborúhoz vezető útját vizsgálva rámutatott a háború kiváltó okaira. Ezek közül első helyen a túlfűtött nacionalizmusok versengését, közgondolkodásban elfoglalt helyét jelölte meg. A szarajevói merénylet – értelmezésében – csupán ennek szerencsétlen lecsapódása. A háború előbb vagy utóbb a merénylet nélkül is kitört volna. Az első világháborút követő időszak a kontinens széteséséhez, Közép-Európa Nyugat- és Kelet-Európa közötti felmorzsolódásához vezetett. Az utat pedig a nemzeti szocializmus, a második világháború, majd a kommunizmus szegélyezte. A Habsburg család számára az első világháború és az azt követő korszak nagy tanulsága a Monarchia szupranacionális elvében rejlő lehetőségek felismerése és továbbvitele. Az Osztrák-Magyar Monarchiában megtestesülő *Reichsidee* (nemzetek feletti entitás) nehezen ültethető át más nyelvre. A gyakorlatban egy szupranacionális jogrendet jelentett, amely lehetőséget biztosított a Monarchia sokféle népének, kultúrájának és vallásának a konfliktushelyzetek békés keretek között történő kezelésére, a viták elmérgesedését megelőzve a konfliktuskezelésbe egy szupranacionális szint bevonására. A *Reichsidee* alapötlete a második világháború után az Európai Unióval éledt újjá, egy olyan stabil struktúrát hozva létre, ami nemzedékeken keresztül garantálhatta a béke magától értetődőségének érzetét. A béke azonban mindig is tudatos erőfeszítések eredménye. Ezért fontos megismernünk a szupranacionális elv múltbéli működését, tanulnunk a múlt problémáiból és pozitívan értékelhető jelenségeiből. Ebből a szempontból a kötet anyaga tanulságokkal szolgálhat a párhuzamos lojalitások, különböző nemzetkonceptiók, szimbolikus megfogalmazások, közösségi rítusok és kulturális hagyományok, azaz a Monarchia utolsó évtizedeiben működő összetartó és szétfeszítő jelenségek tekintetében.

Bár a szervező intézmények közül két egyetem jogelődje is nevében hordozta Ferenc József nevét, s a konferenciának otthont adó szegedi városháza reprezentatív termei úgyszintén a nagyárvíz során, majd az újjáépítést követően Szegedre látogató uralkodó emlékét idézik a kötet számos tanulmányával együtt, mégis egy kevésbé ismert személyről szólnék pár sorban, akivel e kötet külön blokkban foglalkozik. Nagyapám, boldog IV. Károly nagyon rövid ideig uralkodott. Katona volt, s nem készült tudatosan az uralkodói szerepre. Trónörökössé Ferenc Ferdinánd tragikus halála tette, uralkodóvá pedig a háború reménytelen helyzetében kellett válnia. Katonaként, a

különböző állomáshelyeken és a fronton közvetlenül szembesülhetett a háború borzalmaival és népei szenvedésével. Az első pillanattól megpróbált mindent megtenni a háború befejezéséért és a béke megteremtéséért. Megismerte a borzalmakat és véget akart vetni nekik. A boldoggá avatási eljárás során szent II. János Pál pápa életútjából példaként ezt a törekvést emelte ki. Bár célját nem sikerült elérni, példává a célhoz vezető útja vált, azon igyekezete, hogy mindent megtegyen a béke megteremtése érdekében. Több szerző munkájából ismerhetjük meg ennek a személyes példának a felekezeti recepcióit.

A konferencia kötete eltérő diszciplináris és kutatói megvilágításokban múltunk egy fontos periódusát segít megismerni, ami azért fontos, mert – édesapám gondolatát idézve – jövőnk dolgai-ban eligazodni csak a jelenünkhöz vezető út és a múlt alapos ismeretének birtokában tudunk.

Szeged, 2014. november 4.



Habsburg György

nagykövet



KÖSZÖNTŐ

Tisztelt Konferencia, Tisztelt Kollégák!

A Szegedi Tudományegyetem nevében tisztelettel köszöntöm a konferencia valamennyi résztvevőjét, az előadókat, akik közül számosan egyetemi munkatársaim, s a téma iránt érdeklődőket. Nagy öröm számomra, hogy 2014-ben, az I. világháború kitörésének századik évfordulóján ez a konferencia, – amely főleg történeti, vallástörténeti jellegű, de egyéb tudományterületeket is érint – létrejött és szervezése sikeres volt. A programfüzetbe beletekintve láthatjuk, hogy milyen sokféle és érdekes előadás vár ránk. S nem is akárhol. Ritka az a hely Szegeden, ahol a történelem levegőjét ennyire közről érezhetjük, hiszen a Nagy Víz mindent, vagy majdnem mindent elpusztított, ezért még inkább felemelő volt, hogy Habsburg György nagykövet úr, ha rövid időre is, de velünk van. Az ő jelenléte valóban familiáris kapocs a városháza díszterme falán képen látható császár és felesége, valamint a jelen között. A szakmai eredményeken túlmenően e meghívásért is gratulálok a szervezőknek és külön örülök, elismerés ez az Egyetem és az egész város számomra.

A Szegedi Tudományegyetemnek – most ezt a nevet viseli – és elődeinek a történelem során több neve volt. Mint tudják, 1581-ben, Kolozsváron Báthory István fejedelem rendeletet adott ki egyetem alapítására, s ezt az intézményt tekintjük a legrégebbi elődünknek. A teológiai és bölcsészeti karral megalakult *főlegyetemet* a történelem viharai elsodorták, majd többször újraalapították, de néhány év után mindig meg is szűnt, mígnem 1872-ben Ferenc József hathatós támogatásával *örökidőkre megalapított*. A négykarú, modern egyetem sok szállal kötődött a Habsburg családhoz. Az intézmény 1881-ben a császár nevét vette fel *Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem*, ahol az akkor Európában szokásos, középkorig visszanyúló hagyománnyal szemben nem teológiai, hanem matematikai és természettudományi lett a negyedik fakultás. Ebben szerepet játszott a császár toleranciája, s az, hogy a súlyos belső vallási ellentétektől terhelt kincses városban nem látszott indokoltnak egy vallási (katolikus?, református?, unitárius?) kérdésekkel foglalkozó kar létrehozása világi intézmény keretein belül. Ez volt akkor a legbölcsebb megoldás, amely az általános fejlődés útját is jelentette. Az uralkodó

vallással kapcsolatos állásfoglalásai, türelme ezen a konferencián is előkerülő probléma, méghozzá több vallás és szempont alapján.

Az 1921-ben Szegedre átkerült egyetemen így kezdettől fogva hagyomány a reáliák kiemelkedő jelentősége és, tegyük hozzá, nemzetközi sikere. Szent-Györgyi Albert nevének, illetve a Szegedi Biológiai Kutató- vagy a Lézerközpont (ELI) említése önmagában elegendő.

A szaktudomány mind a mai napig adós annak a kérdésnek a megválaszolásával, hogy miért esett szét a monarchia, amelyet az idős császár mintegy atyaként „minden oldalról átölelve” tartott. Természetesen nem tudunk a kérdésre kielégítő választ adni, talán ez a konferencia is hozzájárul azonban ahhoz, hogy egyszer megismerjük az igazi okokat, mert a józanész nem mindig ad kellő magyarázatot. Az egymásból logikai vasszigorral következő tények elősorolása helyett a spekuláció, a filozófiai megközelítés marad. E vonatkozásban szeretnék hivatkozni Edmund Husserl 1935-ös bécsi előadásra. A fenomenológus itt ugyan elsősorban (nem véletlenül) az európai eszméről beszélt, a hozzá tartozó filozófiai szellemről és a racionalizmusról, azonban azt is megállapította, hogy *télosza*, mint cél nem tudott megvalósulni, mert összetevő elemeinek különálló céljai széthúzták, majd szétzúzták ezt a világot. A centrifugális nemzeti érdekek, erősebben voltak, mint a „befelé húzó”, amelyek mögött igazán racionális érvek álltak.

Európában, szorosabban az Osztrák-Magyar Monarchiában (amelyet a maga keretei között egyfajta proto-Európai Uniónak is tekinthetünk) a népek között nem alakult ki az ugyanahhoz a közösséghez való tartozás tudata, s ennek axiómaként elfogadott szükségszerűsége. Vagyis az uralkodó család minden igyekezete ellenére (ilyen volt az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* c. sokkötetes vállalkozás és királyhűség is) nem sikerült egy közös célt meghatározni, mert ezzel szemben feszülő érdekek, részcélok ezt megakadályozták. Természetes fejlődés eredményeképpen nem alakult ki hatékony és elfogadott szupranacionális állam. A felbomlásért az értelmiség is sokat tett. Írók, filozófusok, gondolkodók, nemhogy nem küzdöttek az egyben maradásért, inkább segítették a nemzeti államokra való osztódás. Érdekes, hogy pontosan azon siratták el leghamarabb és a legnagyobb hangerővel az Osztrák-Magyar Monarchiát, akik a legtöbbet tették ellene. Pedig Mitteleuropa ideális polgára az emberiség történetének egyedi és megismételhetetlen alakja, a *humanitas* fontos

eleme. A bécsi opera és operett, Kafka, Krúdy, Hašek, Rilke vagy Italo Svevo „világa” sajátos és megismételhetetlen gazdagodást hozott. A nyelv és valóság konfliktusáról, illetve „megbékéléséről”, a nyelv határaitól kevesen szóltak olyan hitelesen és mélyen, mint a bécsi Wittgenstein vagy a goriziai Michelstaedter. A pszichiátria területén ugyanez elmondható Freudról. A Monarchia alkotói tíz különböző nyelven szólaltak meg, a bennük lévő közös, amelyet mindannyian érzünk, nem tudatosult programmá, nem öltötte fel a szabályozott ismétlődés alakját vagy a hozzá való igazodás nélkülözhetetlen igényét. Újbóli létrehozása nem vált *cél*lá.

A velünk szemben álló császár alakja szimbolikussá vált. A monarchia népei számára ő volt a régi iskolából származó európai uralkodó, az utolsó monarcha, aki tevékenysége során nem nélkülözte a patetikus elemeket, külsőségeket sem. Az Osztrák-Magyar Monarchia területe személyéhez is kapcsolódóan „apaföld” (Vaterland) volt, pátria (a *pater* szóból), pátriárkával az élén.

Mitteleuropában nem a királyhoz való *hűség*, hanem az egyben maradáshoz szükséges *hősiesség* hiányzott. Végezetül egy pontos definíció a szegedi egyetem még Ferenc József ideje alatt született professzorától, Vajda György Mihálytól. „A közép-európai monarchia eltűnt, egykori lakói megőriztek valamit örökségéből, mert a monarchia nem csak államot jelentett, hanem mentalitást, életmódot, politikai és kulturális közösséget, szellemi rokonságot, amit nem lehet többé helyreállítani, nem lehet megismételni, de teljesen szétrombolni, vagy megsemmisíteni sem lehet.” Mint ezt konferenciánk is bizonyítja.

A konferencia aktája hét nagy fejezet köré szervezi királyhűség problematikáját. A több mint harminc tanulmányból egységes szerkesztői elvek alapján összeálló kötet a szűkebb értelemben vett történeti (háború), ideológiai kérdések (nemzet) tárgyalásán túlmenően részletesen foglalkozik a különféle vallások (katolikus, evangélikus, zsidó) sajátos szempontrendszerével és az alapkérdéshez való viszonyulásával, a királynő szerepével és személyiségének felmutatásával, illetve morális fogalmak (béke, lojalitás) tartalmával és jelentőségével.

Szeged, 2014. november 4.

Pál József

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚRÓL MÁSKÉNT

Tanulmánykötetünk „*A királyhűség jól bevált útján...*” *Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között* címmel 2014. november 4-5-én Szegeden tartott kétnapos konferencia anyagát közli. A rendezvény résztvevői az első világháború centenáriumára és IV. Károly király boldoggá avatásának 10. évfordulójára emlékeztek. A konferencia fővédnöke Habsburg György rendkívüli és meghatalmazott nagykövet volt, szervezője az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemmel, és az SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszékkal együtt az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217).

Az előadók itt közölt írásaikban mindazt vizsgálják, ami a magyarországi emlékezéskultúrát meghatározta. A konferencia résztvevői hangsúlyozták, hogy az első világháború négy éve nem értelmezhető az azt megelőző időszak történései nélkül, és a korszak kutatását illetően vannak még feltáratlan források. A kutatók az első világháborúban használt szimbólumokat és rítusokat elemezték. Kimutatták a vallási, a hazafias és a Habsburg dinasztikus ünnepek összefonódásait. Egyfelől felülről, a hatalom és a helyi társadalmat szervező elit felől vizsgálták a politikai kultuszokat és a párhuzamos lojalitásokat, másfelől alulnézetből azt mutatták be, hogy a közösség tagjaként az egyének hogyan élték meg a háborút. *A király és nemzet* viszonyát taglaló tanulmányok rámutattak egykor a folklórban élt pozitív Ferenc József képre, valamint a polgári szellemi és tárgyi kultúra király-reprezentációinak áthallásaira a népi kultúrában. Vizsgálták a különböző magyar nemzetkonceptiók változását a kiegyezés körül. Rekonstruálták a századfordulós magyar nemzeti önkép és történelemszemlélet modelljeit. Elemezték a propaganda elvárásait összevetette az első világháborús katonadalok uralkodó- és birodalomképével Bartók és Kodály gyűjteményének példáján.

A *lojalitásokat* témakörében kötetünk írásai rámutattak a párhuzamos lojalitások meglétére, és fogalmának célszerűbb alkalmazására az identitásváltozások fogalma helyett. Az egyének narratívumai felől megvilágították a nemzeti identitás és állampolgári lojalitás problémáját a dualizmus kori Magyarországon, kitérve a lojalitáshierarchiákra és -konfliktusokra, az ebből fakadó átértelmezésekre és a csoportonként eltérő versengő, mára már kevésbé ismert szimbolizációkra is. A konferencia első napját a dinasztikus és nemzeti

emlékezeti kultúra problémaköre zárta. Ennek keretében szerzőink rávilágítottak a dinasztikus, az egyházi és a nemzeti emlékezeti kultúra viszonyának problémáira.

A kötet szerzői külön hangsúlyt fektettek arra, hogy az egyes felekezetek és társadalmi csoportok hogyan adaptálták a hivatalos ünnepkultúrát és propagandát. Tanulmányaik forrásai családi dokumentumok, sajtóforrások, képeslapok, emlékművek, aprónyomtatványok, és a populáris kultúra termékei voltak. Ferenc József egyházi szerepével, az államiság megjelenítésével, és az egyes vallási közösségek hatalommal való konfliktusaival foglalkozott a *katolikus uralkodó* szerepe köré szerveződő tematikus egység. A királyhűség rítusait illetően betekintést kaphatunk az országos katolikus nagygyűlések, a királymisék világába, valamint az uralkodóház iskolai és felekezeti imakönyvi reprezentációjába. Több esettanulmány foglalkozik a „*magyarok királynéjával*”. Képet kaphatunk Erzsébet királyné kultuszának katolikus és izraelita felekezeti adaptációiról, valamint posztmodern, fogyasztói kultúrába illeszkedő olvasatairól.

Az *első világháborút* a tanulmányok szerzői fordulópontként szemlélték, amely számos meglévő társadalmi jelenség kibontakozását gyorsította fel. Az írások a véleményformáló elit felől, a hatalom szemszögéből felülnézetből, és a háborút elszenvedők olvasatában, világították meg a korábbi kultuszok, szimbólumok háborús használatát.

Külön tematikus blokk foglalkozott IV. Károly háborús szerepével, békevágyával, a királykoronázás populáris kultúrában megjelenő tárgyi emlékeivel, később kibontakozó felekezeti értelmezéseivel és egyházi tiszteletével. Ezekből megismerhetjük a különböző csoportok uralkodó iránti lojalitását, a Horthy-korszak Magyarországának Károly- és Ottó-toposzait.

A kötetünk tanulmányai tanulságként rámutattak az első világháború értelmezésében a korábbi évtizedek szimbolikus formáinak és folyamatainak fontosságára, valamint a dinasztikus, patrióta, vallási és nemzeti rítusok, kultuszok lokális szinten történő elemzésének szükségességére, új forráscsoportok bevonhatóságára.

Szerzőink a szervező intézmények mellett az MTA Zene-tudományi, Politikatudományi, Történettudományi és Néprajztudományi Intézetéből, a Habsburg Történeti Intézetből, a Pázmány Péter

Katolikus Egyetemről, a Magyarországi Mindszenty Alapítványtól, a Kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézetből, a Zentai Városi Múzeumból, valamint a magyarországi történelemtudományi és néprajzi doktori iskolákból származó kutatási eredményeikkel árnyalták kötetünket. Speidl Zoltán tanulmányát posztumusz közöljük. Köszönet illeti Bíró Ákost, Szanka Józsefet és Szarvas Erzsébetet magángyűjteményük rendelkezésünkre bocsátásáért, valamint Cs. Tóth Gabriellát, Gémes Sándort és Terendi Viktóriát a közölt konferencia fotókért.

A könyv annak a konferencia sorozatnak az első kötete, amelyet *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására* címmel Szegeden 2015. november 26-27-én megrendezett második tanácskozás követett, záró rendezvénye pedig 2016. november 23-24-én Szegeden tartandó „*Fogadd a koronát...*” Ünnepek és válság, hagyományok és reformkonceptciók, múltpercepciók és jövőképek Magyarország utolsó koronázási szertartása körül című tudományos konferencia lesz. A tematikus konferenciasorozathoz további két tanácskozás kapcsolódik. Az OR-ZSE, az MTA Judaisztikai Kutatóközpont és az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport közös rendezvényére, határon túli történészek bevonásával *Lojalítások és nemzeti önértelmezések a közép-európai zsidó közösségekben a 19. század végén és a 20. század első felében* címmel 2015. november 10-én Szegeden került sor. Az OR-ZSE, a Ferenc József Rabbiképző Intézet jogutódja „*Franz Joseph málkénu*” Ferenc József a felekezetközi béke, a művészet és a tudomány pártfogója című tudományos konferenciájával Budapesten 2016. október 27-én egykori névadójára emlékezik halálozási jubileuma okán.

Szeged, 2016. június 1.

Glässer Norbert – Zima András





Király és nemzet



„KIRÁLY, PÁSZTOR ÉS NYÁJ EGY LEGYEN!”
Az uralkodócsalád reprezentációja az 1867–1918 közötti
magyar populáris olvasmányokban és hatásuk a szóbeli
hagyományokra

„Meghalt Ferenc József oda a boldogság,
meghalt Kossuth Lajos oda az igazság!”¹

A 19. századi Habsburg-család tagjainak megjelenése a folklórban és a populáris kultúrában interdiszciplináris kutatási problematika.² Magába foglalja a szövegfolklorisztika mondai hőskutatását, az antropológia hőskultusz-kutatását, az uralkodói reprezentáció, a szimbolikus politizálás kérdéskörét. A szerteágazó témakörből írásomban egy kérdésre kívánok koncentrálni, azt szeretném felvázolni, hogy Ferenc József, valamint Erzsébet királyné és Rudolf trónörökös folklórjának keletkezésében, majd alakulásában volt-e, és ha igen, mi módon szerepe az uralkodócsaládot népszerűsítő, a nagyközönségnek szánt populáris olvasmányoknak.

Választ szeretnék adni arra a kérdésre, hogy vajon az elmúlt bő száz évben gyűjtött, részben publikált, többségében publikálatlan folklór szövegkorpusz³ Ortutay Gyulának 1939-ben megfogalmazott álláspontját támasztja-e inkább alá, aki a II. világháború kitörésének évében ezt írta:

„Kossuth Lajos [...] körszakállas képe a parasztszobák faláról Ferenc Józseffel együtt tekint ránk: a halálban s a nép tudatában már régen megbékélt a két ellenfél.”⁴ Vagy 13 évvel később, 1952-ben a 48-as centenáriumi néprajzi gyűjtést összegző, az *Ethnographiában* megjelent, programszerű tanulmányának,⁵ a *Kossuth Lajos alakja a ma-*

¹ 1848-as hagyományok. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívum (a továbbiakban EA) 2112/42. (Bakta)

² Vö. LANDGRAF 1997. 50-112.

³ Kálmány Lajos már 1914-ben megjelent *Hagyományok* című munkájában közölt Rudolf-mondákat, illetve Herrmann Antal 1916-ban az *Ethnographia* című folyóirat lapjain összegezte a korabeli Rudolf-hagyományokat.

⁴ ORTUTAY 1939. 36.

⁵ ORTUTAY 1952. 263-307.

gyar néphagyományban című írásának az alapkoncepcióját, hogy: „A Habsburg elnyomók, az ország megtámadói, a nemzetiségek felizgatói ellen csendül ki e dalokból a legmélyebb gyűlölet.”⁶ Feldolgozva a Néprajzi Múzeumban őrzött centenáriumi gyűjtés gyűjtőfüzeteit,⁷ szembesültem azzal, hogy Ortutay Gyula tanulmánya, de a gyűjtésből megjelent válogatás is csak úgy és annyiban támaszkodtak az országos gyűjtés adataira, eredményeire, amennyiben azok azt az előzetes koncepciót támasztották alá – összefüggésben az országos megemlékezések ideológiai szándékával –, hogy a forradalom és a szabadságharc folklórjának kiemelt alakja Kossuth Lajos volt. A folklórtörténetek Habsburg-képének vizsgálata mind a két világháború között, mind a II. világháború után politikailag kényes volt, kutatását kerülték a magyar szövegfolkloristák.

Sem szűkebben a 48-as centenáriumi gyűjtés, sem tágabban a magyar folklórgyűjtések alapján nem állja meg a helyét az a történeti vélemény, hogy az eleven Kossuth-hagyományok miatt pozitív tartalmú Ferenc József-folklór nincs, személyisége, politikai karaktere miatt, a hivatalos ideológia dacára a magyar paraszti világkép a legkevesebb megértést mutatta volna iránta.⁸ Ferenc József-folklór egyrészt van, nemcsak elszórt adatokban, invariáns történetekben, katonadalok szövegében bukkan föl a neve, hanem mondatípusok, motívumok kötődnek hozzá. Másrészt nemcsak negatív, hanem nagy gyakorisággal pozitív alakként is megjelenik a folklórszövegekben, közlésekben. Harmadrészt nem csak általában a folklórban, hanem gyakran egyetlen mesélő történeteiben is megfér 48 dicső emlékezete és a király tisztelete.

A szabadságharcra és a kiegyezésre vonatkozó szóbeli hagyományok egy jelentős részét nem sokkal a II. világháború után jegyezték le, majd az 1960-as években, amikor a háborús veszteségek, majd a társadalmi-politikai változások nagy terhet róttak a magyar lakosságra, többek között arra a falun élő agrárnépességre, akik közül a gyűjtés adatközlői jobbára kikerültek. Joggal érezhették úgy, hogy az ő életük sokkal nehezebbé vált, mint nagyszüleiké volt. Ezekben a néprajzi gyűjtésekben a kiegyezés, az Osztrák-Magyar Monarchia

⁶ DÉGH 1952. 30.

⁷ Az 1848-as Néprajzi Bizottság által a forradalom és a szabadságharc százéves évfordulójára meghirdetett országos néprajzi gyűjtést korábbi tanulmányaimban bemutattam, többek között LANDGRAF 1997. 68-74.; LANDGRAF 1998. 116-118.

⁸ GERŐ 2004. 105.

időszaka nagy gyakorisággal mint boldog békeidő jelenik meg. A két generációval idősebb ősöknek lehetősége volt az önálló gazdálkodásra, vállalkozásra, és amit nagyon sokan szóba hoztak, a pénznek értéke volt,⁹ így a 48-as gyűjtésben számos ilyen megjegyzéssel találkozunk, amikor „teli vót a parasztnak, a szegény parasztnak a búza komrája búzával...”¹⁰ „De annyival jobb vót, hogy pénzér mindent lehetett kapni. Olyan jó világ, mint Ferenc Jóskáé, többet sohase lesz.”¹¹ „Olcsóság vót ott akkó. [...] Krajcár vót egy krigli sör.”¹² Nem csoda, ha a gyűjtés feldolgozása megakadt az 50-es évek kezdetén. A Kossuth-hagyományok egyik sűrűn előforduló közlése, hogy Kossuth törölte el a robotot,¹³ majdnem ugyanolyan gyakran kapcsolták a megkérdezettek ezt Ferenc Józsefhez. (A robot „Ferenc Jóska alatt szűnt meg 48-ban.”¹⁴ Sőt olykor egyenesen a király érdeméért szólnak róla: „Amikor már Ferenc József lett a király, ő alatta megvót a népnek mindene. Ő szabadította fel a jobbágyokat is.”¹⁵) Többek között ezek azok a momentumok, amelyek nyomán Ferenc József alakja a „magyar nép atyja”-szerepében kezdett összefonódni Kossuth Lajoséval.

A pozitív Ferenc József-kép kapcsán a történészek első kérdésfelvetése többnyire az, hogy vajon ebben mekkora része lehetett a királyt népszerűsítő propagandának, őt a népei ügyén fáradhatatlanul tevékenykedő uralkodóként mutató ábrázolásoknak, publikációknak. Kétségtelen, hogy 1867 után nem csak az osztrák udvar, hanem a kiegyezést támogató magyar hatalmi, politikai körök is szorgalmazták az olyan kiadványok megjelentetését, melyek a kiegyezést, az uralkodó és a nemzet között megbomlott kölcsönös bizalom, harmónia helyreállítását éltetik, igyekeztek összeegyeztetni a királyhűséget és a nemzeti önbecsülést.

⁹ EA 2060/38. (Zalaszentmihályfa)

¹⁰ MTA BTK Néprajztudományi Intézet Mondaarchívum (a továbbiakban MTA MOA) 12699. (Kunszentmárton).

¹¹ EA 2060. 2. (Böde). További adatok: EA 2112. 32. (Szalonna).; EA 2054. 41. (Hernádtihany).; EA 2119. 88. (Tiszafüred).; EA 2119. 115. (Tiszaszöllős).; EA 2112. 7, 41. (Rakaca).; EA 2112. 32. (Szalonna).; EA 2116. 174. (Mecsekalja).; EA 2065. 294. (Kunhegyes).; EA 2036. 265. (Gyoma).; EA 2080. 9. (Gönc).; EA 2038. 289-290. (Mezőtúr).

¹² EA 2044. 20–21. (Rádfalva).

¹³ Vö. LANDGRAF 2004. 359.

¹⁴ EA 2060. 2. (Böde); további adatok: EA 2112. 38. (Alsógaly); EA 2116. 171. (Szentlőrinc).

¹⁵ EA 2054. 22. (Tállya).

A következőkben tehát vegyük szemügyre, hogy melyek voltak azok az olvasmányok, amelyek a széles nagyközönségnek szóltak és a néprajzi gyűjtések tanúsága szerint is eljutottak a nép körébe. (Nem foglalkozom itt és most a 19. századi alfabetizáció kérdésével, illetve hogy ezek az olvasmányok a társadalom mely rétegéhez, és mi módon jutottak el.) Ezek a következők voltak:

- Iskolai könyvek, útmutatók, segédkönyvek iskolai ünnepségek megrendezéséhez
- Emlékalbumok
- Kalendáriumok
- Ponyvák
- Anekdotalgyűjtemények
- Sajtótermékek

Az iskolai ünnepségek megrendezéséhez az útmutatókat alapvetően nem olvasmányoknak szánták, hanem pedagógiai segédanyagnak. A népiskolai tanítók munkáját akarták megkönnyíteni a koronázási évfordulók, a király név- és születésnapjára, Erzsébet királyné nevenapjára, majd 1899-től emléknapjának megünneplésére szolgáló útmutatókkal, amelyek segítségével a tanítók, tanárok hamar össze tudták állítani az évente megtartott ünnepélyek műsorát. Ezekben dicsőítő verseket, prózai szövegeket, imákat találunk, mintaszövegeket az emlékünnepek szónoklataihoz.¹⁶

Az *emlékalbumok* ugyanazon alkalmak tiszteletére készültek, mint amelyekre az iskolai útmutatók: az 1867-es koronázásra, a koronázás évfordulóira, az uralkodócsalád különböző tagjainak név- és születésnapjára, házassági emléknapjaira. Erzsébet tiszteletére már életében is számos, de halálakor különösen sok ilyen emlékalbum jelent meg.

Az elhunyt királyné emlékére az iskolaszéki kerületekben „Erzsébet-köröket” alakítottak, többek között ezek működésében és

¹⁶ Lásd pl. Koronázási emlékfüzet 1907. Hymnus (éneklük a tanulók); Megnyitó (az igazgatóság vagy hatósági tag rövid bevezetője); A királyért. Tárkányi Bélától (szavalja egy tanuló); Éljen a király. Rudnyánszky Gyulától (szavalja egy tanuló); Ünnepi beszéd (mondja egy tanító); Király-hymnus (éneklük a tanulók); Jó királyunk soká éljen. Rudnyánszky Gyulától. (szavalja egy tanuló); Dal a királyra. Kozma Sándortól (szavalja egy tanuló); Záróbeszéd (mondja az igazgató); Szózat (éneklük a tanulók).

rendezvényeinek fontos szerepet kaptak az emlékalbumok. Egy részükben az uralkodóház tagjai, közméltóságok, arisztokrata családok tagjai, a művészvilág nagyjai vallottak az ünnepeltről, Erzsébetről, méltatták köz- és magánéleti erényeit versben és prózában egyaránt. Az albumok egy másik típusát alkotják, amelyekben az ünnepelt életének nevezetes eseményeit idézik fel anekdotisztikusan. Életképeket, érzelmes történeteket tettek közzé az uralkodócsalád életének eseményeiről. Ezek a kiadványok kevés képet, leginkább szövegeket közöltek.

Az ünnepek szervezését segítő kézikönyvek és az emlékalbumok szerzői között találunk elismert írókat, költőket, mint például Jókai Mór, Bajza József, de akadnak köztük ismeretlen, helyi verselő tanárok is.

A kalendáriumok sokszor merítettek az emlékalbumok történeteiből, amelyek olykor ponyvára is kerültek.

A kalendáriumok 1867 előtt kerültek a direkt politikai állásfoglalást, tartózkodtak 1848/49, de még az uralkodó nevének említésétől is, 1867 után viszont nyíltan politizáltak. A 48-as hősekről és az uralkodóház tagjairól szóló írások, történetek, versek nemcsak a kalendáriumok úgynevezett szépirodalmi részébe kerültek be, hanem a politikai aktualitások közé is,¹⁷ és nem csak az elsősorban állami és magán tisztviselőknek, birtokosoknak, gazdálkodóknak, gyárosoknak, jómódú iparosoknak, ügyvédeknek, kereskedőknek, lelkészeknek, tanítóknak szánt, gazdag kiállítású úgynevezett nagynaptárakban, hanem a méretben, oldalszámban, kiállításban szerényebb, a széles nagyközönségnek szánt kisanaptárakban is.

A tanulmány címében szereplő idézet részlet:

„Király, pásztor és nyáj egy legyen! [...]
Mert hol egyetértenek a honnak fiai
És nincsen árulás, nincsen pártoskodás,
Ott tenyész a jóllét, ott a boldogulás.”¹⁸

1868-ban jelent meg a Kis képes naptárban az *Egy honleány álma a honvédek sirján* című vers részlete, e szavakkal biztatja, erősíti Szűz Mária a 48-as honvédeket sirató honleányt.

¹⁷ Lásd *Kis képes naptár* 1867. II. beköszöntő.

¹⁸ *Kis képes naptár* 1868. 12.

Az 1867 és a Monarchia bukása közötti időszak kalendáriumai gyakran méltatják a kiegyezést. Elismerően szólnak „Ferenc József magyar királyról”, aki „visszahelyezte a magyarokat ősi jogaikba”, aki bízott „e mindig hű s jó magyar népben”, aki „Árpádnak nyelvén szóla Budán az országgyűlésén”.¹⁹ A kalendáriumok úgy magyarázták az elmúlt évtizedek eseményeit, hogy a szabadságharc bukását árulás okozta, hiszen a magyarok hőiesen és eleinte eredményesen küzdöttek a túlerő ellen. Az uralkodó ekkor még fiatal, tapasztalatlan volt; gonosz, rossz tanácsadók sugallták az aradi kivégzéseket.

„Ifjú, csak 18 éves fejedelmünket
Aki nem ismerte ős intézményünket
Átkos tanácsadók ellenünk hajtották.
[...] elszakították a királyt a néptől.”²⁰

A megbékélés Erzsébet királynénak köszönhető, aki mint Magyarország védő- és őrzőangyala, patrónusa békét teremtett az uralkodó és magyar népe között. A kiegyezés kapcsán két politikus, Andrássy Gyula és Deák Ferenc szerepét hangsúlyozzák a kalendáriumok, ahogy az emlékalbumok is:

„Tudjátok ugy-e, hogy milyen nehéz, **dicső és szomorú végű harcot folytatott 1848/49-ben a magyar a legnagyobb kincsért: a szabadságért. Fiatal ember volt akkor I. Ferenc József. Gonosz tanácsadók vették körül, kiknek szavára hajolva, nem koronáztatta meg magát, mikor trónra lépett. A mi alkotmányunk pedig csak akkor ismeri el az uralkodót törvényes királynak, ha megesküszik arra, hogy évszázados törvényeinket megtartja, s ha szt. István koronáját fejére teszi.** Ámde gonosz tanácsadók súgták a fiatal uralkodó fülébe, hogy ezt nem kell neki megtenni. A nemzet így vérig sértve, fegyverrel követelte a törvény megtartását, – de amint tudjátok, **dicső szabadságharcunkat leverte a segítségül hívott orosz.** Éjszaka, sötét és vigasztalan éjszaka borult reánk.

Az uralkodó és a nemzet azt hitte, hogy soha nem lesz ennek vége. És a megpróbáltatás e nehéz idejében **egy angyal jött a mi segítségünkre, a mi megdicsőült emlékü nagyasszonyunk, az uralkodó hitvese: Erzsébet királyasszony. Mesélt a**

¹⁹ *Kis képes naptár* 1868. 10.

²⁰ *Nagy képes naptár* 1868. „Az Isten nem büntet bottal, vagy különös sorsa egy muszkavezetőnek Magyarországon.”

mi nemzetünk királyhűségéről, melyről a történelem lapjai tanúskodnak, eltávolította a gonosz tanácsadókat s a mi királyunk hallgatott a nagyasszony szavára. A haza bölcsét hívta nagyasszonyunk segítségül, s Deák Ferenc boldogan sietett az uralkodóhoz elmondani, hogy a magyar élni s halni kész a királyért. Azután bevezették az uralkodó elé jövő reménységüket, szemük fényét, a **kis Rudolf trónörökösét, ki a mi zengő nyelvünkön kérte az édes apját, hogy béküljön ki a magyarokkal,** kikről olyan sokat, olyan szépet mesélt neki édesanyja, meg a nevelői.”²¹

Azért emelem ki épp ezt a kalendárium részletet, mert annak minden elemét megtaláljuk a néprajzi gyűjtésekben is. Rossz tanácsadók vezették az uralkodót, Ferenc József megkegyelmezett volna az aradi tábornokoknak, anyját vagy Haynaut nevezik meg bűnösnek. „Azt tette akkor, amit az udvari emberek mondtak neki.”²² Azt is mondták, hogy az anyja, Zsófia főhercegné közbenjárására végeztette ki a tábornokokat:

„Tizenhárom vértanút fölakasztatott öfölsége; mer öfölsége nem akasztatta vóna föl őket, de aszonta neki ja zannya, hogy ha most eszt e nem követed velük, akkor a sarjai, azok támadnak föl ellene.”²³

A 48-as gyűjtés adatközlői közül sokan elmondták, hogy a fordulatot, változást a koronázás hozta meg.²⁴ „Ferenc Jóska hiába vót osztrák császár a magyarok királynak nem fogadták el csak 67-ben, mikor aláírt a 13 pontnak.”²⁵

Az Erzsébet-folklórban nagyon sok variánsa van azoknak a történeteknek, amelyekben ő beszéli rá valami jó cselekedetre házastársát, például a 48-as honvédek szabadon bocsátására, valamiféle büntetés eltörlésére, de a leggyakoribb jótéteménye, hogy Ferenc

²¹ N.N. 1907. 9.

²² EA 2065. 294. (Kunhegyes). további adatok: EA 2111. 20. (Cegléd); EA 2036. 235. (Gyoma); EA 2065. 164, 575. (Pusztamérges); EA 2061. 93. (Békéscsaba); EA 2061. 19. (Gyoma).

²³ EA 2035. 272. (Kaposmérő).

²⁴ EA 2112. 37, 253. (Aszaló); EA 2038. 284. (Mezőtúr); EA 2053. 27. (Sárbogárd); Ethnológiai Adattár 2112. 162. (Bakta).

²⁵ EA 2113. 109. (Kisterenye).

Józseffel ő törölte el a botozást. Ez még gyakoribb a néprajzi gyűjtésekben, mint hogy ő egyengette a kiegyezés ügyét az udvar és a magyarok között.²⁶ Ezekben a szövegekben is úgy szerepel Ferenc József, mint akit megtévesztettek rossz szándékú segítői, de hajlik felesége jó tanácsaira, megkegyelmez, megbocsát, „jó királyként” cselekszik.

Már az 1850-es években megjelent a kortársi magyar közvéleményben, hogy Ferenc Józsefnek majd 13 családtagjával kell bűnhődnie az aradi tizenhármak kivégzéséért, az isteni harag első jelének vélték gyermeke, Zsófia halálát az 1857-es magyarországi látogatás alkalmával.²⁷ Az emberi arányérzék számára irreálisan sok erőszakos halál, mely az uralkodó családját sújtotta, könnyen beépülhetett a folklórba, válhatott történeti monda témájává, mert a mondai műfaj egyik fontos jellegzetessége a *bűn büntetlenül nem maradhat*-tematika.

„Ferenc Józsefet megbüntette az Isten, amiért annyi rosszat tett a magyarral fiatal korában. Az egész családja, fia, felesége mind meghaltak. Megátkozta őt valaki, gondolom, nem is egy.”²⁸

Az a vélekedés, hogy Ferenc Józsefet átok sújtotta, napjainkban is élő és gyűjthető folklór.

Az írott kultúra hatását mutatják azok a szövegek, melyekben az uralkodócsalád magánéletének eseményeiről, pletykáiról, szeretőiről beszélnek az adatközlők, különösen a Rudolf haláláról, öngyilkosságáról szóló narratívumokban mutatható ki a sajtó hatása.²⁹

A Ferenc József-hagyományok kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül az anekdotagyűjteményeket, egyébként a kalendáriumok és az emlékalbumok is gyakran közöltek anekdotákat. A két legismertebb gyűjtemény: Gracza György *A nevető Magyarország*, ebben olvasható A király szivarjai, A király és Andrássy Gyula gróf, A királyné és a verscsinálás, Addig éljen... történetek), Tóth Béla köny-

²⁶ Erzsébet királyné folklórjáról összefoglalást adtam egy korábbi tanulmányomban. Lásd LANDGRAF 2001.

²⁷ Vö. GERŐ 1988. 94.

²⁸ EA 2065. 295. (Karcag). További adatok: MTA MOA 5501 (Csákvár); EA 2112. 34. (Szalonna).

²⁹ EA 2065. 123. (Nádudvar); EA 2065. 124. (Kenderes); EA 2119. 136. (Kunmadaras).

vében, *A magyar anekdotakincs*ben is szerepel 10, az uralkodóval kapcsolatos anekdota, de ezek közül egyetlen, a *Debreceni kocsis* anekdotája, ami felbukkan néprajzi gyűjtésekben is, számos változatban.³⁰ Ezeknek az anekdotáknak az olvasói elsősorban középosztálybeliek voltak és ennek a társadalmi rétegnek folklórjába épülhettek be leginkább.

A centenáriumi néprajzi gyűjtésben szép számmal találunk személyes élményekre épülő történeteket, memoratokat, amelyek a király magyarországi látogatásaira emlékeznek, külön csoportot alkotva a Ferenc József-hagyományban. A látványos ceremóniák, az ünnepélyes fogadtatások emléke fentmaradt a családokban, különösen akkor, ha az emlékezetet egy-egy kép, emléktárgy is erősítette.³¹

A lokális hagyományok közül ki kell emelni a gödöllőit. A királyi család tagjainak folklórja a személyes érintkezések révén, azáltal, hogy az itteniek gyakrabban láthatták, különösen Erzsébetet a lovaglásai alkalmával egy gazdag helyi folklórt eredményezett, erre már a kortársak is felfigyeltek és ezek a történetek nem egyszer beépültek az uralkodópárt méltató emékalbumokba is, tehát az oralitásból az írásbeliségbe.

A populáris olvasmányok mellett most nincs mód, hogy az emléklapokról, az uralkodó képekről is szót ejtsék. A király arcképével megjelenő tárgyak (katonai emléklapok, olcsó olajnyomatok, falvédők, képeslapok, tányérok, poharak) gyártása az I. világháború idején vált tömegméretűvé, árasztották el a piacot és váltak olyan olcsóvá, hogy a parasztportákra is eljuthattak, erősítve a *népünk jó atyja, jó királya*-képet.³²

A populáris olvasmányok típusainak áttekintésével, mintaképként szolgáló hatásuk felvázolásával azonban nem oldottuk meg a Habsburg-folklór, szűkebben a pozitív Ferenc József-kép eredetének kérdését, ugyanis a királyi család oralításban élő történe-

³⁰ Tóth Béla könyve a későbbi anekdota- és szállóige-gyűjtemények számára elsőszámú forrásként szolgált: PÁPAY 1928; BÉKÉS 1966; SZÜCS 1989.

³¹ EA 2119. 64. (Tiszafüred).; Ethnológiai Adattár 2111. 285. (Cegléd).; EA 2059. 71. (Gyöngyöstarján).; „Édesanyám mesélte, hogy Ferenc József itt vót, egy emelvénnyül beszélt.” EA 3528. 6. (Doboz).; „Itt is járt lenn Ferenc József Szentésén. Mikor végigjött Csabán kérésztül, Vésztőt is útba ejtette. Kiállott a térre...” EA 2034. 290. (Vésztő).

³² Vö. LANDGRAF 2007. 293-311; KOVÁCS 1985; KOVÁCS 1987.

teinek leggyakoribb és legváltozatgazdagabb típusai közvetlenül nem vezethetőek vissza a propaganda írott és képi forrásaira, a populáris olvasmányok hatására. A mondakör két típusát szeretném példaként hozni.

A gyűjtött szövegek mennyiségét és variánsait tekintve az egyik leggazdagabb mondatípus, amit Ferenc Józsefhez és Erzsébet királynéhoz kötnék, az a *késett kegyelem* mondatípus. Ferenc József a maga elhatározásából vagy még több esetben Erzsébet sugalmazására megkegyelmez az aradi tizenhármaknak, de a kegyelmi parancs nem éri meg időben a futár szándékos vagy vétlen késlekedése miatt, esetleg Haynau nem vesz róla tudomást, és a parancs ellenére kivégezteti a honvédtábornokokat.

„A harc leverése után nagy vigasság volt Bécsben, csak Erzsébet királyné szomorkodott. Kérdezték, mért búsul és azt mondta azért a 13-ért, amelyik Aradon van elfogva. Ferenc Jóska, hogy a feleségének kedvezen, kegyelmet adott nekik és futárral küldte az írást, de a futár rosszindulatú volt és későn érkezett, arra már a kivégzések befejeződtek.”³³

A *késett kegyelem* mondatípus a magyar folklórban ismert Bánffy Dénessel kapcsolatban, a főúrt Erdély nagyurai Bethlen várába záratták és kivégeztették, Apafi Mihály kegyelme pedig későn érkezett. Néhány helyi hősről is mesélik, de a legismertebb az aradi tizenhármakkal kapcsolatban.³⁴ Ferenc József a populáris olvasmányokban kegyes, megbocsátó, igazságos uralkodóként szerepel, akit fiatal korában megtévesztettek, rossz tanácsadók vagy másutt anyja kezdeményezésére végeztette ki az aradi tábornokokat, de egyik olvasmánytípusban sem található annak nyoma, hogy a kegyelmi parancs el is készült volna, csak a futár későn érkezett meg.

A másik pedig a Rudolf-mondakörön belül a *Rudolf és a Rothschild fiú* mondatípus. Variánsai Rudolf halálát, száműzetését, bujdosását a trónörökös és a zsidó fiú közti konfliktusra vezetik vissza. E mondatípus valamennyi változatában Rudolfnak azért kell meghalnia, elbujdosnia, mert Rudolf megöli a fiatal Rothschild fiút. A konfliktus kiváltója többnyire az a kérdés, hogy melyikük a nagyobb

³³ SÁNDOR 1953. 171.

³⁴ Vö. SÁNDOR 1948. 138-145. További adatok: DÖMÖTÖR 1998. 87-88.; Ethnológiai Adattár 2097. 67. (Magyaregres).

úr. A zsidó fiú olykor maga dicsekszik a gazdagságával. Olykor Rudolf teszi próbára azzal, hogy ledobja a szivarját, a csákóját, és megköveteli, hogy a fiú vegye föl, de az vagy megtagadja vagy kölcsönösséget vár el Rudolftól, hiszen ők nagyobb urak, mint a király és a családja, hiszen otthon Ferenc József képén, azaz pénzen járnak, ezért öli meg. Többnyire a két fiú az összeszólalkozás előtt jó barát, olykor rokonságban vannak, sőt több esetben mostohatestvérek. A tragédia abban teljeseedik ki, hogy Ferenc József a tudtán kívül ítélkezik a saját fia fölött. Nem apaként, hanem uralkodóként dönt, az életért élet jár, a gyilkosnak meg kell halnia. Az ítélet kimondása után tudja meg, hogy saját fiát küldte a halálba. A görög sorstragédiákat idéző helyzetben olykor föloldozást, megoldást hoz az, hogy a trónörökös elbujdosik, száműzetésbe megy, helyette valaki mást temetnek el, viaszból, gipszből készítenek egy bábut és azt temetik el.³⁵ Nemcsak ebben a típusban, hanem általában a Rudolf-mondák középpontjában az áll, hogy a trónörökös megsért egy normát, írott vagy íratlan törvényt, szabályt, ez lehet politikai vagy magánéleti konfliktus, mint a fentiekben láttuk, gyilkosság, esetleg rangon aluli házasság, házasságtörés, lányrablás vagy hatalomféltés. Az uralkodó, Ferenc József jelenti többnyire az ellenpólust, aki szigorúan betartatja, visszaállítja a normát, akár Rudolf meggyilkoltatása árán is,³⁶ olykor a trónörökös nem tud másként elszámolni a lelkiismeretével, mint hogy öngyilkosságba menekül.³⁷

Ennek a történetnek nyoma nincs az uralkodót népszerűsítő kiadványokban és a sajtóban sem.

Ahogy a történeti hősök folklórját általában, úgy a Habsburg család szóbeli hagyományait is a történeti valóság, a mesélő közvetlen élményei, tapasztalatai, fantáziája, az olvasmányélmények, azok propagandisztikus céljai, de nem utolsó sorban a folklór törvényszerűségei, motívumai, történet- és hőstípusai formálták. A néprajzi gyűjtések narratíváinak egy jelentős részében Ferenc József a 48-as hősök ellenpontjaként, szimbólumként, az ellenséges hatalom megtestesítőjeként, különösebb tulajdonságok felruházása nélkül

³⁵ KÁLMÁNY 1914. 216.; ERDÉSZ 1968. 494–495. MTA MOA 9597; KÁLMÁNY 1914. 159–160. MTA MOA 1816; LUBY 1985. 63.; MTA MOA 5470. (Korond); HERRMANN 1916. 11. MTA MOA 163.; MTA MOA 11531.

³⁶ MTA MOA 5474. (Lipót); MTA MOA 5475. (Galgamácsa).

³⁷ MTA MOA 5475. (Istensegits); Bodnár Bálint gyűjtése. Nyíregyháza Sóstói Archivum 395–67. (Tiszalök).

jelenik meg. Azok a történetek, amelyekben Ferenc József alakja összetettebb, szövegei epikusabbak, kidolgozottabbak, érdekesek igazán a szövegfolklorisztikai kutatás számára, amelyekben alakja a történeti mondák „jó királyának” jellemvonásait (népe ügyét mindenekelőtt szemmel tartó, igazságos, könyörületes, megbocsátó) ölti magára.

IRODALOM

BÉKÉS István

1966 *Legújabb magyar anekdotakincs*. Gondolat, Budapest.

DÉGH Linda

1952 *A szabadságharc népköltészete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

DÖMÖTÖR Ákos

1998 *Hősök és vértanúk*. Mondák és visszaemlékezések a szabadságharcról. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

ERDÉSZ Sándor

1968 *Ámi Lajos meséi*. I-III. kötet. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XIII-XV. Akadémiai Kiadó, Budapest.

GERŐ András

1988 *Ferenc József, a magyarok királya*. Novotrade, Budapest.

2004 *Képzelt történelem*. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből. PolgART, Budapest.

HERRMANN Antal

1916 Rudolf királyfi a mondában. *Ethnographia* XXVII. 1-20.

KÁLMÁNY Lajos

1914 *Hagyományok* I. Néphagyományokat-gyűjtő Társaság, Vác.

KOVÁCS Ákos

1985 *Magyarországi falvédőföliatok.* ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke; MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

1987 *A magyarországi falvédők feliratai.* Corvin, Budapest.

LANDGRAF Ildikó

1997 *XIX. századi hősök és hőstípusok a magyar történeti mondahagyományban.* (Kossuth Lajos és a Habsburgok). Budapest (kandidátusi disszertáció, kézirat).

1998 Ellenségkép a 48-as szóbeli hagyományokban. In Kríza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet.* Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulójára. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. 115-129.

2001 Erzsébet, a magyarok királynéja – második Szent Erzsébet. In Barna Gábor (szerk.): *A Szenttisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában.* A magyar szentek tisztelete. Szegedi vallási néprajzi könyvtár 8. Néprajzi tanszék. Szeged. 109-127.

2004 „Emléközzünk Kossuth Lajosra...” Valóság és költőiség a Kossuth-hagyományban. In Andrásfalvy Bertalan – Domokos Mária – Nagy Ilona (szerk.): *Az Idő rostájában III.* Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. L'Harmattan, Budapest. 347-372.

2007 Kossuth Lajos körszakállas képétől a koronázási emléklapokig. 19. századi populáris grafikák paraszti környezetben. In Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklor és vizuális kultúra.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 293-311.

LUBY Margit

1985 *Népmondák Szabolcs-Szatmárból.* Folklor és Etnográfia 21. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.

N.N.

1907 *Koronázási emlékfűzet 1867-1907.* I. Ferencz József Magyarország apostoli királyának megkoronázása 40 éves

évfordulójának ünnepére. Népiskolai növendékek számára. Esztergom, Kiadja és nyomtatja: Buzárovits Gusztáv.

ORTUTAY Gyula

- 1939 Rákóczi két népe. In: *Régi magyarok*. Szabó Zoltán előszavával. Mefhosz Könyvkiadó, Budapest. 5-48.
- 1952 Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban. *Ethnographia* LXIII. 263-307.

PÁPAY István

- 1928 *Visszaemlékezések I. Ferenc József és IV. Károly királyról*. Apróságok és történelmi mozzanatok az udvari életből. Apostol nyomda, Budapest.

SÁNDOR István

- 1948 A késett kegyelem mondái. *Ethnographia* LIX. 138-145.
- 1953 Világos és Arad a magyar néphagyományban. *A Magyar Tudományos Akadémia társadalmi-történeti tudományok osztályának közleményeiből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 105-186.

SZÚCS Ernő

- 1989 *Debreceni anekdoták*. Folklór és Etnográfia 49. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.

TÓTH Béla

- 1888–1903 *A magyar anekdotakincs*. I-V. kötet. Budapest

“KING, PASTOR AND FLOCK SHOULD ALL BE ONE!”

Representation of the Royal Family in Hungarian Popular Reading Matter between 1867 and 1918 and its Influence on Oral Traditions

The Hungarian folklore on Habsburg family members is rich and varied. In particular many historical legends, anecdotes and memorats tell of rulers and their family members. Queen Elisabeth, Rudolf the heir apparent and even Francis Joseph appear as positive figures. In her study the author traces the role played in the origin and shaping of these narratives by propaganda popularising the royal family and popular reading matter intended for the general public. After 1867 not only the Austrian court but also Hungarian elite and political circles in favour of a compromise urged the publication of materials portraying Francis Joseph as a ruler working tirelessly in the interest of his peoples, including the Hungarians. The authors of popular reading matter strove to reconcile loyalty to the king and national self-esteem.

Stories popularising the ruling family appeared in the following publication types:

- Textbooks and teaching aids, guides to the organisation of school celebrations
- Commemorative albums – decorative albums published on special occasions for individual members of the ruling family (marriage, marriage anniversary, death, etc.)
- Almanacs
- Cheap popular literature
- Collections of anecdotes
- Press publications

The influence of these reading materials can be observed in the Hungarian-language Habsburg folklore. However the commonest and most varied types of narratives about the royal family found in oral tradition cannot be traced back directly to the influence of the written and visual sources of propaganda, the popular reading matter. The author aims to show that the oral traditions on the Habsburg family were shaped by historical reality, the narrators' direct experience,

imagination, their reading, their propagandistic aims, and not least of all by the laws of folklore, its motifs, narrative and hero types.



Mária Valéria gyermekei köszöntik Ferenc Józsefet születésnapján

AZ EGY POLITIKAI NEMZET VERSUS NEMZETÁLLAM KONCEPCIÓJA DEÁK ÉS EÖTVÖS GONDOLKODÁSÁBAN

A Habsburg-birodalomban a 19. század elején jelent meg a nacionalizmus. Ausztriában a császárság megszületésével (1804) egyre erősebb a törekvés egy nemzeti végcél felé: az egységesen megszervezett osztrák nemzeti állam felé. De ezzel szemben állt a Magyarországon is kibontakozó polgári nacionalizmus, és a rendek hangsúlyozott követelése százados jogaik tiszteletben tartására (rendi nacionalizmus). Tehát pont akkor, mikor a Birodalom összjellegét tölték előtérbe, lett egyre erősebb annak tudatában a magyar, hogy az ország független államiság. A magyar nemesi nemzeti reformpárt dilemmája ekkor az volt: hogyan ismertesse el a rendi alkotmányt teljesen, de a jövőt is biztosítsa. A rendi konstitucionalizmus győzelme nemcsak azt jelentette volna, hogy gyengül az abszolút király hatalma, és helyébe egy demokratikus politikai gyakorlat lép, hanem sokkal inkább azt, hogy fennmarad a privilégiumok respektálása, és konzerválódik az elöregedett társadalmi-gazdasági szerkezet. A reformnemesség tudatában volt e dilemmának, és hajlandó volt a privilégiumok egy részéről lemondani. A nemesség nyitott a néphez, azaz a nemzethez, ami azáltal is érezhető volt, hogy e reformpárt mind erőteljesebben hangsúlyozta a nemzeti értékek ápolását. Pontosabban a nemzeti értékek ápolása maga lenne a szabadság ápolása, kivívása. Ez azonban nem mindenki számára volt egyértelmű. Sokan ugyanis a nemzeti értékek ápolását úgy gondolták, hogy az vagy magában foglalja a politikai megújulást, vagy kizárja azt.¹

A Werbőczy – féle nemzetfogalom (az országgyűlésben képviselt négy rend) helyébe új lépett a 19. századtól, mely az ország lakosságának egészét kezdte azonosítani a nemzettel. Tehát a tulajdonképpeni plebszet (köznép), amely azonban etnikailag nagyon sokszínű volt. Ennek a nemzetnek nyelvre, nemzeti nyelvre volt szüksége, nemzeti nevelésre, vagyis a művelődés nemzeti fórumaira, az egyenlő hozzájutási lehetőség elvével. Míg a nemzeti nyelvápolás eredetileg képzésorientált volt, tehát a nemzeti kultúra megőrzésének legfontosabb eszköze, addig 1820-tól kezdve magától értetődővé kezd

¹ CSÁKY 1981.

válni, hogy a nyelv egy nemzet kizárólagos kritériuma. Vagyis a kibontakozó magyar polgári nemzet kritériuma immár nem a privilégium birtoka, hanem a nemzeti nyelv ismerete, a nemzeti kultúra fölvállalása. Így lett a nyelv ápolása és terjesztése a nemzet erősítésének és bővítésének nemesi reformfeladatává.²

A herderi identifikáció egymást föltételező fogalmi hármából (nyelv-nemzet-állam) jött a „nemzetállam” megkonstruálása. Azonban ez is tartalmaz egy új ellentmondást. Tudniillik azt, ami a liberális, kozmopolita eszmék (szabadság, egyenlőség) és a nemzet elve között fennállt, s azt, hogy akik a specifikus fogalmi kritériumoknak nem felelnek meg, azokat minden jog és szabadság élvezetéből kizár.³

Azok, akik nemzeti kisebbséghez tartoztak, de ugyanakkor a magyar államhoz tartozónak is érzeték magukat, a *Natio Hungarica* tagjainak ismerték el magukat (hungarusok). De nemzetfelfogásuk kritériumává nem lett sem a nemesi jogok élvezete (nemesi nacionalizmus), sem pedig nyelvi vagy etnikai származásuk. Náluk a nemzethez tartozás fő kritériuma: a történeti összekötöttség, s a közös történelem, s a történeti kontinuitás által megalapozott közös kötődés egy uralmi szerkezethez (államhoz).⁴

Míg a magyar nacionalisták kezdték magukat magyaroknak nevezni, a magyar patrióták (a közös államtudatúak) tovább használták a nem magyarokat is átfogó megjelölést, a „hungarit”. Cornides Daniel már 1778-ban magáévá tette e finom különbségtételt, a szlovák származású Csaplovits Jánossal egyetemben, aki a következőket írta: „Az „ungar” szó alatt a Magyarországon élő népeket értjük, szlovákokat éppúgy, mint románokat, de „magyarokon” csak azokat, akik a fő nemzetet képezik, kik maguk is magukat magyaroknak nevezik.”⁵

A Hungarus koncepció képviselőire, kik nemcsak a nemzetiségekből, de a magyarokból is rekrutálódtak, jellemző, hogy egyrészt toleránsak a nemzetiségek iránt, de a politikai életben inkább konzervatív reformokhoz hajlanak, amely a magyar nacionalisták eszméinél erősebben kötődik az államjogi legitimizmushoz.

² VARGA 1961. 286.

³ DÜMMERTH 1987. 207.

⁴ DÜMMERTH 1987. 233.

⁵ CSÁKY 1981. 18.; DÜMMERTH 1987. 276.

Így jelenértelmezésük jobban megfelelt a tények komplexitásának, mint a nyelv exkluzivitásán nyugvó magyarság absztraktuma. A hungariknál ebből fejlődött ki az az ideológiai felépítmény, mely egy épp olyan absztraktumot fogott át, mint az összmonarchia.

A hungarusok állítják (Samuel Bredeczky, 1809) a reform nem szorítkozhat a nyelv és költészet megújulására, ápolására. Társadalmi struktúra sem maradhat érintetlen. Az összes hungarusra jellemző volt, hogy reformjavasolataik a gazdaság és társadalom átalakítására vonatkoztak.

A 19. század elején a patrióta-kozmopolitizmus élesen szemben állt az alapjában véve szűk, még ha a nemzeti kultúrát előmozdító nacionalizmussal is. Berzeviczy Gergely Vaterlandbevußtsein-ja (hazatudata) Magyarország modernizálását nem tartotta lehetőnek az állam és társadalom magyarizálásával. Minden különböző forma szabad kifejtését kívánta, hogy Magyarország legyen Európa kicsiben.⁶

Berzeviczy Kazinczyval vitatkozva kifejtette 1809-ben, hogy ő nem híve a nacionalizmus eszméjének, mert az egyoldalú, önkényes valami. S mivel „mi itt mi Magyarországon tulajdonképp semmilyen nemzet nem vagyunk”, az állam áll legfőlül függetlenségével, önállóságával, s lakóinak lehetőségig elérhető boldogságával, mint jólét, kultúra, erkölcs. A többi, mint privilégiumok, alkotmány, szokások, a tulajdonképpeni nacionalizmus előbbinek alá vannak rendelve.⁷

Kazinczy Berzeviczyvel szemben nemcsak a rendi alkotmányt védte meg, hanem a magyar nyelv reformjának és terjesztésének szükségességét is, mint garanciát a nemzeti haladásra. Berzeviczy elképzelése az európai ázsiai kereskedelemtől olyan távol állt Kazinczytól, mint annak hangsúlyozása, hogy a gazdasági reform meg kell, hogy előzze a nyelvi bázison végbemenő nemzetté válást. Ezt Kazinczy egyenesen az arany kedvéért elkövetett politikai gyilkosságnak tekintí, s azt a szándékot tulajdonítja Berzeviczynek, miszerint az egyenesen azt az óhajt kívánja, hogy a „nép hagyjon föl nemzetnek lenni.” Kazinczy számára a hazának tett szolgálat az, ha a gazdasági és szociális föltételek javítása helyett, a képzés, műveltség megsokszorozásán és a nyelv reformján fáradozunk.⁸

⁶ CONCHA 1885. 234.

⁷ TOLNAI 1967. 496.

⁸ ZSIGMOND 1975. 85.

A két kiváló ember mást értett hungaruson: Kazinczy „elfajzott osztrákok”, Berzeviczy pedig magyarokat.

A magyarok exkluzív nacionalizmusa ellent mondott az egyenlőség és szabadság liberális elveinek, mert csak a nyelvet ismerő polgárok szűk csoportját volt hajlandó az állam integrált elemeinek elismerni. A „hungarik” állampatriotizmusa ezzel szemben minden nemzetiséget és nyelvet érvényre akarta juttatni az államban, s ez pontosan megfelelt a szabadságot, egyenlőséget kölcsönös alapon tárgyaló liberalizmusnak. A nyelvi nacionalizmus ekkor még nem érezte káros hatását, de később kétségtelen, hogy az elvileg összegegyeztetetlen fogalmak: egyenlőség és nacionalizmus utóbbi túlzott kiemelése miatt devalválódtak, a liberalizmus hanyatláshoz vezetett. Ha figyelembe vesszük, hogy a hungarik voltak azok, akik a szociális, gazdasági problémákat döntőnek tekintették, akkor aligha tekinthetünk el attól, hogy őket nevezzük a „magyarik” előtt liberálisnak.⁹

A 18. század végén Magyarországon az állampolgári magatartásnak két formája fejlődött ki: hungarusok és magyarónok. Utóbbiak „realizálták” magukat, mert ők voltak képesek az idő szellemét, az összeurópai nacionalista attitűdöt a magyar tradíciókban gyökeredző rendi-nemzeti és köznemesi önrendelkezési akarattal közös nevezőre hozni.

A magyar nemzeti nyelv eszméje megfelelt a fölvilágosodás posztulátumának: minden nép csak a saját nyelvén válhat tudóssá. Csakhogy a nemzeti nyelv kizárólagos favorizálása egy olyan országban, ahol különböző nemzetiségek éltek saját nyelvükkel, előbb-utóbb oda kellett, hogy vezessen, hogy a nyelvi kérdés egy javíthatatlan centrifugális faktor lett. A 19. század elején kezdődő polgári magyar nacionalizmus hibája, hogy a magyar államhoz tartozást a magyar nyelv ismeretével azonosította, s ezért egyre kevesebb megértést tanúsított a nem-magyar nemzetiségek különleges nyelvi-kulturális helyzete iránt. Átnéztek afölött, hogy sok hungarus ugyan nem volt magyar, de a magyar nyelv ápolása ellen nem emelt kifogást. A nem magyar nyelvű hungarusok csak az ellen védték magukat, hogy saját anyanyelvüket a magyar ne üzze el. Nem értették meg, hogy a magyar nemcsak a népeket összekötő latin szerepét veszi át, s a második államnyelvnek

⁹ CSÁKY 1981. 32.

tekintett német nyelvet váltja le, és úgy gondolták, hogy a magyar minden lakos számára kötelező lesz, míg a latin nem volt az.¹⁰

Az uralkodótól való függetlenség elsősorban az ország szabadságában kellett, hogy kifejezésre jusson. Ezen az alapon minden olyan különbségjegyet fölkaroltak, mely az ország függetlenségét demonstrálta: nyelvitől a kulturális különbségekig mindent. Így lettek a magyar rendek szószólói egy új nacionalizmusnak, s e rendi nacionalizmus képviselőinek egyre nagyobb mértékben sikerült a többi társadalmi réteg szabadságideálját, mely eredetileg speciálisan szociális, gazdasági, műveltségi célokra irányult, a saját szabadság-elképzelésébe integrálni, s azt egy a bécsi központi kormányzat ellen irányuló politikában kifejezésre juttatni.

A több népből, de egy politikai nemzetből összetevődő állam elméletét már 1848 is fölvetette. A nemzetiségi képviselők 1861.évi közös javaslata ezzel szemben abból indult ki, hogy a románok, szlávok, szerbek, oroszok és németek a magyarral egyenjogú nemzeteknek ismertetnek el, s ezen egyenjogú nemzetek összessége képezi Magyarország politikai nemzetét. Tehát nem a magyar, hanem a magyarországi politikai nemzetet. 1868-i javaslatuk viszont már nem beszél magyarországi politikai nemzetről, hanem csak egyenjogú országos nemzetekről, amelyek számára a nemzetiség és a nyelv politikai egyenjogúsága az állam területi épségének és politikai egységének korlátai között biztosítják. A két ellentétes álláspont a magyar politikai nemzet fogalma körül zajlott, mely a magyarság illetve a nemzetiségek közötti viszony elvi alapját foglalta magában. A magyar politikai nemzet fogalma történelmi fejlődés eredménye, magyarázatát a magyar történelemben leljük meg.

A középkorban a *natio* szónak kialakult egy olyan értelme, mely a nyelvet tekintette a nemzet egyetlen ismérvének, s a ruténeket, szlávokat, románokat nem számította a magyar nemzethez. 18. századi okleveleink már a magyar nemzet államáról beszélnek. Nemzetiségeink a 18-19. században az egykori oklevelekben szereplő *natio* kifejezést veszik jogalapnak annak bizonyítására, hogy ők már a keresztény középkorban politikai nemzetet alkottak. A *natio* azonban mindvégig néprajzi fogalom maradt Magyarországon a közös származású és az ugyanazon nyelvet beszélő közösségre vonatkozott, tehát sohasem a nemzetet, mindig a népet jelentette. A rutén, szláv, román *natio* tehát

¹⁰ MARCZALI 1888. 135.

sohasem képezett közjogi értelemben vett nemzetet. Ennek bizonyítéka Werbőczy Hármaskönyvének passzusa, amely megkülönbözteti a népet (populus) a köznéptől (plebs). Népen az összes nemességet, bárókat, mágnásokat és alsóbb rendűeket, vagyis nemesi népet (nemzetet) értett, míg köznépen a nem nemeseket. A nemesi nép, a szabad birtokosok közössége viszont a haza összes lakosságát a geopolitikai értelemben (államterület és lakossága) vett nemzetet képviselték.¹¹

Ez a fölfogás a 18. század elejéig meghatározta a nemzetfogalmat. Werbőczy nemes nemzetképe kisenemesi fölfogás, amely nemcsak vagyon szerint nem tett különbséget nemes és nemes között, de származás és nyelv szerint sem. Így lehetett tagja a magyar nemességnek pusztai jogi aktus útján (birtokadományozás, nemesítés) bármely országlakó, azaz a plebs körébe tartozó bármely natio (román, szerb szlovák stb.) feltörekvő fia. Végeredményben az immár nem a nemzet tartozott a hazához, hanem a haza a nemzethez. Míg a geopolitikai nemzetfogalom azok összességét jelenti, akik számára Magyarországon kívül máshol nincs hely, a közjogi nemzetfogalom pedig azok összességét foglalta magában, akikhez a haza tartozott, akik gazdái, urai voltak a hazának.¹²

Kossuth Lajos joggal mondhatta angliai előadásán: „nincs egyetlen jog sem, amelyet alkotmányunk csak a magyar fajúaknak biztosított volna, de a magyar faj több mint öt milliónyi zöme az alkotmányos jogok élvezetéből ki volt rekesztve.”

Ám a közjogi nemzet fogalma szemben állott a felvilágosodás és népszuverenitás gyermekével, a nacionalizmussal. Előbbi pusztai külső jogi viszonyt fejezett ki, utóbbi pedig az öntudatra ébredt népek harcok világnézete volt. A rendi nacionalizmus korában mind élesebben domborodott ki a magyar név kettős jelentése: van egy magyar nép, mint etnikai és nyelvi egység, és van egy magyar nemzet, mely merőben szellemi, politikai egység. Ez utóbbit natio Hungaricanak nevezik, amely Werbőczy populusának helyébe kezd lépni, de ugyanazt a magyar nemesi nemzetet jelenti, amelybe mindenféle nemzetiségű nemes egyenlő jogokkal tartozott. A magyar reformtörekvések nem tesznek különbséget magyar és nem magyar ajkú honfiak között. S mint egykor a kiváltságok megadásában, úgy most a jogegyenlőség kiterjesztésében sem kerestek rugalmas formulákat a nem magyarok

¹¹ MIKÓ 1944. 322.

¹² MIKÓ 1944. 325.

jogokból kirekesztésére. Így a rendi nacionalizmus Natio Hungaricájában a polgári kori egy politikai nemzet koncepciójának előzményét láthatjuk.¹³

Dessewffy 1849. június 1-én közre adott emlékirata figyelmezteti az uralkodót a nemzetiségek szeparatista törekvéseire, veszélyesnek tartva azokat. Az uralkodó ne alapítsa azokra politikáját, ne tagolja szét Magyarországot, ne csináljon belőle nemzetiségi államot, mert mindez a Monarchia létérdekei ellen hat.¹⁴

Metternich levele Richmondból 1849. június 26-én: a magyar önállóságot erőteljesebben hangsúlyozza, mint Dessewffy.

„A Birodalom problémája – írja – a magyarok közreműködése nélkül nem oldható meg, a beolvasztás rendszere nem alkalmas. Csak kölcsönös támaszról lehet szó, kiinduló pont az 1790/91-i országgyűlés. A Monarchia legfontosabb alkotó része Magyarország terjedelménél és belső erejénél fogva. Ezért a magyar nemzetiség nem törölhető el. Magyarország vissza-maradt a civilizációban, ami saját hibája, mert 1825-1848 között az osztályok alakulása nem fejeződött be, ezért nincs kifejtett demokráciája. Ne töröljék el a 48 előtti alkotmányát, mert az kapocs a Monarchiához”.¹⁵

Az osztrák uralom alatt tett első lépések 1849. júniusában a nemzetiségi egyenjogúság megvalósítására: a nemzetiségi vidékeken eltörlik a magyar nyelv uralmát, a templomok, iskolák, és az alsóbb közigazgatás (megyéig) nyelvét a használatos népnyelv alapján állapítják meg.

A liberális Schmerling nagy problémája: hogyan viszonyul egymáshoz osztrákság és németiség. Miként lehet a Birodalomból német államot csinálni, mikor Ausztria 38 millió lakosából csak 8 millió volt a német (1857). A birodalmi szintű államegység gondolatát a magyar konzervatívok azzal a föltétellel fogadták el 1849 végén, hogy az egység nem jelenthet bürokratikus egyformaságokat. Fönntartandó a provinciális kormányzati formák különfélesége, mert „Magyarország csak így lesz asszimilálható”. Ne legyen sem osztály- sem nemzetiségi előjog, de egyetlen nemzet vagy osztály üldözése sem. Nem küzdenek

¹³ MIKÓ 1944. 326.

¹⁴ VELIKY 1988. 316.

¹⁵ BERZEVICZY 1922. 52.

a magyar szupremácia fönntartásáért, amennyiben ezen nyelvi kényszer- vagy előjogok értendők. Az ország nyelvi területek szerinti széttagolását örültségnek tartják.¹⁶

A konzervatívok tehát megelégedtek Magyarország provincia-szintű önállóságával, amelyen belül a történeti sajátosságoknak megfelelő kormányzati forma gyakorlására tartottak igényt. Ebbe belefért a nyelvi-nemzetiségi tolerancia, de a belső közigazgatási-politikai egységet feszegető autonómlét, nem. Ezzel kapcsolatban figyelmeztetett Somsich Pál: a nemzetiségek hangoztatott egyenjogúsítása a gyakorlatban arra szolgált, hogy az ország elemeire esve könnyebben legyen meghódítható.¹⁷

Eötvös is foglalkozott az emigrációban a birodalom politikai helyzetével, s erre vonatkozóan azt a megállapítást tette, hogy a nemzetiségek teljes egyenjogúsítása Ausztriára nézve megvalósíthatatlan, illetve azok megvalósítása a március 4-i alkotmánnyal ellentétben abszolutizmusra fog vezetni. Érdekes, hogy a birodalmi egység gondolatát magáévá teszi, sőt az abszolutizmustól sem látszik irtózni. Szerinte Magyarországon a nyelvi megoszlás sem nemzetiségi egyenjogúsítást, sem a politikai földarabolást nem teszi lehetővé. Föltűnő, hogy a 48-as törvények érvényéről szót sem ejt, inkább a 47-es állapotok korszerű restaurálására törekszik. Ez valószínű, hogy csak a haza sorsa fölötti kétségbeeséséből adódhatott.¹⁸

Figyelemre méltóak Apponyi György nézetei 1852-ből: „az állam egységét alapul véve, létezni lehet az országok különféleségével a monarchia erejének sérelme nélkül”. Vagyis a Birodalmat alkotó országok / tartományok nem hatnak az államegység ellen, ha történeti hagyományaik szerint élhetnek. A Szerb Vajdaságot és a Temesi Bánságot azért kell visszacsatolni, mert Magyarországot egységesen sokkal jobban lehet igazgatni, és mert ez a különválás legyezgeti a szerbekben a szomszéd államokhoz való csatlakozás vágyát. A magyarság a birodalomban elszigetelten áll. Nincsenek külföldi fajrokonai, így hagyományai, létérdekei az uralkodóházra utalják.¹⁹

Bach azonban nem volt vevő Apponyi nézeteire, válaszában kiemelte, hogy a kiváltságos nemzetiségek kora lejárt, anyagi, politikai,

¹⁶ BERZEVICZY 1922. 133.

¹⁷ KATUS 1979. 492.

¹⁸ BERZEVICZY 1922. 63.

¹⁹ KATUS 1979. 492.

szellemi egység lesz a Birodalomban, ami kizárja a parlamenti rendszert, a nemzeti szeparatizmust.²⁰

Mivel a lakosság nem tudott megbarátkozni az új rendszerrel, és a régít kívánta vissza, Bécs ezt „magyarizmusként” emlegette az 1850-es évek végén, ami átcsaphat újra az erőszakos változásba. Tulajdonképp a konzervatívok valamilyen kiváltságos nemzeti elkülönülési szándékát látták a „magyarizmusnak” bélyegzett múlt utáni sóvárgásban.

Az itáliai háború kitörése után a nagy kérdés: milyen lesz Magyarország magatartása. Változatok a kérdésre: Kossuth harcba szólította a nemzetet, de Eötvös forradalomtól félt, míg a konzervatívok azt állították, hogy Ausztria nem számíthat Magyarországra, ha nem tér vissza az alkotmányosság útjára. Az udvar egyik lehetséges törekvését Albrecht főherceg fogalmazta meg: nem kell a hatalom megosztása, hanem még „tökéletesebb diktatúra”. Eötvös erre utalva írja: „Ausztria a gyűlölet politikájával elérte azt, hogy Magyarországon jobban utálják az osztrákot, mint az oroszot, s támogatják a szerb-román függetlenedést. Igaz ez a rövidlátó öngyilkos politika, de az előzmények alapján érthető.”²¹

Solferino után Eötvös egy röpiratot jelentetett meg, amelyben kifejti, miért európai szükségszerűség a nagy és erős Ausztria. Ezt azonban csak olyan módszerekkel érheti el, melyekkel a 48-as forradalom is elkerülhető lett volna. E módszer lényege, hogy „nagy Ausztria” alkotmányos formában összpontosítsa mindazt, ami az egész államot, államegységet érdekli, ellenben minden egyebet az egyenjogúan egymás mellérendelt egyes országok sajátos történelmi alkotmányának körébe utalják. E szerkezetben a nemzeti különbségek nem hogy elnyomandók, asszimilálандók lennének, hanem ellenkezőleg, ezek fönntartásával, szabad fejlődésével kell minden nemzetnek a Monarchiában való megelégedést, s az ahhoz való ragaszkodását biztosítani. Magyarországon sohasem sikerül a régi közjogi önállóság emlékeit kiírtani, ezért a történelmi jogot teljesen mellőzni sohasem lehet. A nemzeti elv hatással lesz Ausztriára is, de Ausztriának csak mint államnak van esélye a fönntmaradásra, s az állami hatalomnak az ad erkölcsi alapot, ha törvényre támaszkodik, s ha fönntállása megegyezik azokkal a fogalmakkal, érzelmekkel, érdekek-

²⁰ BERZEVICZY 1922. 149.

²¹ BERZEVICZY 1931.

kel, amelyek az állampolgárok többségének szemében a legfontosabbak. Ausztriában a haza fogalma a kormányra és a polgárokra nézve mást-mást jelent, s a hazafiságnak még csak a jövőben kell kialakulnia. Amely percben sikerülne Ausztriának a birodalmat germanizálni, Németországban fölébredne a vágy Ausztriát beolvasztani.²²

Eötvös munkája nagy hatású volt, de Magyarországon ellenérzést szült, mert elismerte, hogy a hadügyet, pénzügyet és kereskedelemügyet csak központilag, egységesen lehet kezelni, s hogy ezekre nézve közös törvényhozás szükséges. Sőt a császárt e minőségében is „Magyarország legitim urának tartotta, épp ezért tudományos szempontból a külön koronázás csak egy előítéletnek felel meg.”

Súlyos kijelentések ezek, melyekkel azt állította Eötvös, hogy a magyar király jogai a törvényhozás és a kormányzás terén osztrák császári minőségéből fakadnak. E logika alapján elfogadható, hogy Magyarország kormányzata tisztán bel-, igazság-, vallás- és közoktatásügyre korlátozható, amit elég egy kancellárra bízni. Andrássy Gyula ezért szemrehányást tett Eötvösnek, mire ő azzal védekezett, hogy Deáknak is megmutatta, de ő nem emelt kifogást ellene. Deák később bevallotta, valóban olvasta a rölapot, de azért, mert a politikája homlokegyenest ellenkezik Eötvösével, a haza válságos állapotában nem érzett magában jogot, az övétől eltérő vélemények megakadályozására.

A kiegyezési tárgyalások során a császár vetette föl Ausztria nemzetiségi problémáját a dualista berendezkedéssel kapcsolatban. Andrássy védte álláspontját, mondván épp a soknemzetiségű államokban kell a „súlyegyen”, s a Monarchia az alkotmányos dualizmus alapján áll. Ez nem azonos a szlávság elnyomásával, de nem azonos a Cseh Királyság föltámasztásával sem, „a cseh korona rekonstrukciója olyan mű, melynek alapjait Ausztrián belül rakják le, de befejezést kívülről nyer”. Ausztria-Magyarország föderalisztikus átalakítása a Monarchia végét jelentené. Az Örökös Tartományok egyszer már elfogadott legiszlatív egyesítését feladni annyi – állítja Andrássy – mint a németiség kultúrtörténeti misszióját feladni, ami gyakorlatilag a Monarchia missziójával azonos. „S ha a németiség jajt kiállt, hamar meghallják Münchenben”. Ha azonban egységes állam lesz Ausztria akkor a német elemek német kacérkodása a szláv vegyülés

²² BERZEVICZY 1931. 167.

által semlegesítve lesz, míg a szlávokat a németiség akadályozná meg a centrifugális törekvésekben. „Szétdarabolt Ausztria – egységes Magyarország lehetetlen” – hangzik Andrassy summázata.

Osztották véleményét az ausztriai polgárok is, amikor a nevükben Kaiserfeld kijelentette: „az osztrák német liberálisok a dualizmusban látják az egyetlen formát, amelyben Ausztria nagy és életképes lehet. A dualizmus a német nemzetiség védelmének intézménye”. Deák is hasonló nézeten volt észrevételével: „Ausztria föderatív alkata fészke lenne egy jövődöbéli valószínű támadásoknak Magyarország ellen”.²³

Osztrák részről a német liberálisok támogatták, a többnyire szláv arisztokrácia ellenezte a kiegyezést. Előbbiek a nagy birodalmi piac előnyeire apelláltak, utóbbiak föderalizmusban és nem dualizmusban gondolkodtak. A vitát eldöntendő Beust külügyminiszter uralkodóhoz intézett felterjesztésében rámutatott: a kormány nem elégítheti ki egyszerre valamennyi nemzeti törekvést, és azokra kell támaszkodnia, amelyeknek legnagyobb az életerejük, vagyis a németekre és a magyarokra.²⁴

Ebben a kérdésben az eltérő közjogi álláspontot valló pártok világnézete hasonló volt, a liberalizmust tekintették vezéreszméjüknek, amelyet politikai és társadalmi tekintetben érvényesíteni akartak. Ugyanakkor abban is egyetértettek, hogy a liberális elvek gyakorlati alkalmazása a soknemzetiségű országban ütközne a nemzeti érdekekkel. A Habsburg Birodalom az európai kortársak szemében különös nemzetiségi konglomerátumnak számított, anakronizmus számba ment a nemzeti államok korában. A két állam 1867-ben létrejött kapcsolatát lord Brougham, angol közíró „tökéletlen szövetségi uniónak” (imperfect federal union) nevezte.²⁵

A nemzetiségek magatartása a politikai nacionalizmus kialakulása után sem volt elutasító a Monarchiával és Magyarországgal szemben. A ragaszkodásában külpolitikai megfontolások játszottak szerepet. A szlovákok német, a horvátok olasz terjeszkedéstől tartottak, a románok és szerbek tekintettel voltak Románia és Szerbia igényeire, amelyek az orosz, illetve a török fenyegetéssel szemben nem nélkülözhatték a Monarchia és Magyarország támogatását. A

²³ ANDRÁSSY 1935. 265.

²⁴ DIÓSZEGI 1999. 37.

²⁵ BALLA 1932. 33.

ragaszkodás azonban nem volt föltétel nélküli, a nemzetiségek a magyar területi integritás tiszteletben tartását összekapcsolták a különböző szintű autonómiák kialakítására vonatkozó igényeikkel. Ám a magyar politikai vezető réteg ezzel ellenétes fölfogást vallott: az egy politikai nemzet doktrínáját és az ebből következő közigazgatási centralizációt. S ezzel a doktrínával összeegyeztethetetlen az ország területi autonómiákra fölbontása.

Eötvös a magyar politikai élet kiemelkedő faktorának tartotta a nemzetiségi ügyet. Olyannyira, hogy a nagy politikai jelenségeket szinte egy ható okra vezette vissza: soknemzetiségű mivoltunkra. Kiinduló pontja, hogy a szabadság iránti vágy szükségképp uralomra való törekvésekké válnak, s a nemzetiségi törekvés voltaképpen az egyéni szabadság elvének egész népekre alkalmazása. Mihelyst az kielégítést nyer, a nemzetiségi kérdés többé nem égető. Ezzel szemben a konzervatív szemlélet hangsúlyozza, a nemzet nemcsak egyénekből áll, hanem különböző rétegekből, felekezetekből, és különböző népekből („fajokból”). És utóbbiak törekvésének természete fontos összetevője nemzetnek. A „faji” – értsd népi, etnikai M.L. – törekvések természetének vizsgálata alapján a nemzetiség fogalma imígyen határozható meg: nemzetiség az a politikai öntudatra ébredt nép, amely államalkotó hatalommal nem bír. Nemzet az, amelyik bír és él ezzel a hatalommal. Mihelyt elnyeri a hatalmat valamely etnikum, nemzetiségből nemzetté lesz, s ha ezt elveszíti, nemzetiséggé lesz csupán. Ha pedig az etnikai öntudat is kivész belőle nemzetiségből néppé válik újra. A nemzetiség fontos kritériuma, hogy az adott faj többsége rendelkezik közös politikai tudattal.²⁶

Ebből a konstrukcióból az következik, hogy nemzetiség és nemzet egy etnikum aktuális érvényesülési stádiuma csupán, és a státus legfontosabb kritériuma a hatalommal rendelkezés. Tehát ez a nézet a hatalom felől értelmezi a kérdést. Ugyanakkor erről az alapról lehet magyarázatot adni az „egy politikai nemzet” koncepciójára. Ugyanis a fönti megállapítások csak olyan nemzetiségre nézve állnak meg, amely nem áll más nép szupremáciája alatt, illetve olyan nemzetre, amely egymaga – más etnikumok segítsége nélkül – képes önálló államalkotásra. De olyan államban, amelyben nemzetiségek is laknak, s a szupremáciát gyakorló népet nevezzük nemzetnek, akkor minék nevezzük az állampolgárok összességét. Magyarország lakosai együtt

²⁶ A problémáról bővebben lásd RÉZ 1928.

teszik a magyar nemzetet, ennél fogva külön magát a magyar etnikumot nemzetnek nevezni nem lehet. Itt tehát van egy uralkodó nép, vannak nemzetiségek, s az uralkodó nép és a nemzetiségek együtt teszik a nemzetet. Ez az uralkodó etnikum a maga jellegét nyomja rá az államra, mely nevét is innen veszi, s az összes többi fölött szupremáciát gyakorol. Mivel állam és nép nem esik egybe, az egy politikai nemzet fogalmán az összes honpolgár értendő, míg a nemzetállam egy konkrét nép kizárólagos hatalmi-etnikai dominanciája.

Az 1868: XLIV. tc. a szent-istváni gondolat és a rendi magyar nemzetfogalomra építve kereste a magyarság és nemzetiségek új szintézisét. Deák a megfogalmazója az egy politikai nemzet gondolatának, amelyben a magyar nemesi nacionalizmus politika bölcsességére hivatkozás adja az egyik, a szabadelvűség és népfelség elve a másik komponenst. Nyugaton egyszerűbb volt a helyzet az etnikai és politikai tartalom összekötése szempontjából. De vegyeslakosságú államokban felmerült a kérdés: hogyan osszák meg a szuverenitás gyakorlását az állampolgárok sokszínű csoportjai között. A nemzetiségi törvény elé Eötvös által írt bevezetés csak Magyarország bármely nemzetiségű polgárainak politikai és polgári jogairól szólt. Így Deákra hárult a feladat, hogy a magyar nemzetfogalomnak új tartalmat adjon. Ez volt az egy politikai nemzet. Lényege: Deák a szabadság, egyenlőség és testvériség szellemében a magyar nemzet fogalma alá vonta a nemzetiségekhez tartozó állampolgárokat.²⁷

Az egy politikai nemzet nem azonos a magyar nemzetállammal, ahogy nemzetiségek értelmezték a törvény meghatározását. A nemzet kifejezést ugyanis lehet politikai és kulturális értelemben is használni. A magyar nemzeti nyelv a magyarságnak, mint nemzetiségnek kulturális sajátossága, ebben az összefüggésben tehát magyar kultúr-nemzetről van szó.

Az egy politikai nemzet teóriája elutasította a nemzetiségek kollektív politikai egyéniségét, de nem zárta ki azok nyelvi-kulturális individualitását. Az országgyűlés Magyarország soknemzetiségű mivoltával úgy vélt számot vetni, hogy törvénybe iktatta a nemzeti egyenjogúságot. Az 1868:44. tc. a nyelvhasználatot a kor szellemén fölülemelkedő liberális nagyvonalúsággal szabályozta. Fenntartotta ugyan a magyar államnyelvet, de annak kizárólagos használatát kormányzati és törvényhozási szintre korlátozta. A megyékben és a

²⁷ GALÁNTAI 1985. 178.

törvényhatóságoknál viszont a magyar mellett minden más nyelv használatát elrendelte, a községek pedig saját nyelvüket használhatták. A törvény biztosította az anyanyelven történő oktatást: a községek illetve az egyházak saját alapítás esetén maguk választhatták meg az oktatás nyelvét, de a törvény az államot is kötelezte, hogy a nemzetiségi vidékeken gondoskodjon az anyanyelvi oktatásról.

A nemzetiségi törvény nem elégítette ki a területi autonómiára törekvő nemzetiségeket, és a merev centralizációs politika valóban nem egyezett az ország etnikai struktúrájával. Ha számításba vesszük azonban, hogy Európában ekkor, Svájcot és Ausztriát kivéve, sehol sem szabályozták törvényben a nemzetiségek jogait, sőt Franciaországban, Németországban és Oroszországban a rögeszmés nyelvi uniformizálás érvényesülhetett, és rendeletileg tiltották a nemzetiségek nyelvhasználatát. Az uralkodó nemzet mindenhol a szigorú központosítás és a nyelvi uniformizálás politikáját folytatta, és nem csak a területi különállást nem ismerte el, de a nyelvi-kulturális identitást sem vette tudomásul. Franciaországban az alsó fokú oktatás kizárólag francia nyelven folyt és a helyi nyelveket az iskolákban még, mint idegen nyelvet sem lehetett tanulni. A porosz kormány 1864-ben fejébe vette, hogy a dánokból jó németeket farag, az 1880-as években pedig rendeletileg számolta föl a lengyel nyelvű iskolai oktatást.²⁸

Ebben a közegben igazából a nyelvi-kulturális jogokat messzemenően biztosító 1868:44. tc. számított kivételnek. Ezért az akkori viszonyokhoz mérve a nemzetiségi egyenjogúságról szóló magyar törvényt példamutató megoldásnak tekinthetjük.

IRODALOM

ANDRÁSSY Gyula

1935 *Az 1867-iki kiegyezés.* Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

²⁸ DIÓSZEGI 1999. 42.

BALLA Antal

- 1932 *A legújabbkor világtörténete*. Könyvbarátok Szövetsége, Budapest.

BERZEVICZY Albert

- 1922 *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849-1865*. I. kötet. Franklin, Budapest.
- 1931 *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849-1865*. III. kötet. Franklin, Budapest.

CONCHA Győző

- 1885 *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik*. Franklin-Társulat, Budapest.

CSÁKY, Moritz

- 1981 *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn. Böhlau, Wien.

DIÓSZEGI István

- 1999 *A Ferenc József-i kor*. Vince Kiadó, Budapest.

DÜMMERTH Dezső

- 1987 *Írástudók küzdelmei*. Panoráma, Debrecen. 1987.

GALÁNTAI József

- 1985 *A Habsburg-Monarchia alkonya*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

KATUS László

- 1979 *Magyarország története 1848-1890*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

MARCZALI Henrik

- 1888 *Magyarország története II. József korában*. III. kötet. Athenaeum, Budapest.

MIKÓ Imre

- 1944 *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Minerva, Kolozsvár.

RÉZ Mihály

1928 *A történelmi realizmus rendszere*. Stúdium, Budapest.

TOLNAI Gábor

1967 H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely reformpolitikus 1763-1795. *Irodalomtudományi Közlemények* 1967. 4. 492-497.

VARGA János

1961 A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben. *Történelmi Szemle* 1961. 3. 284-304.

VELIKY János

1988 Liberális közvélemény-értelmezések Magyarországon a 19. században. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Gondolat, Budapest. 313-337.

ZSIGMOND Gábor

1975 Berzeviczy Gergely és Kazinczy Ferenc vitája a parasztok állapotáról Magyarországon. *Valóság* 1975. 4. 73-92.

MARJANUCZ, LÁSZLÓ

NATIO HUNGARICA VERSUS NATION STATE

In Hungary we distinguish two different interpretations, used in two different periods, for the idea of nation: the feudal (estates of the realm) terminology and the modern (national) terminology. The former is based on Werboczy's idea of the nation, who divided the residents of Hungary into two major groups according to customary law: into *populus Werboyanus* and into *plebs*. In a society divided by customary law the nobility – a community of privileged landowner “residents” – made up the people of Werboczy, as opposed to the *plebs* who included the rest of the residents (all ethnics).

The democratic element in this society was the possibility of gaining a title of nobility, that was there for everyone regardless of ethnicity.

The situation changed when the nobility, fighting against the absolute monarchy, wished to transform the constitution of the Estates into a national institute, from being only a summary of the ruling elite's interest by customary law into an establishment of generally defending public interest. This idea was brought upon by the Enlightenment, and primarily manifested itself in bringing the case of the right to use Hungarian in public life into limelight. The right to use Hungarian in public life was considered to be the most important factor of national development which was not compatible with the institutes of the estates of the realm any more.

Nationalism, however, was meant to be a basis for conflicts in a country, where the majority of its citizens belonged to different ethnic groups. Pushing the idea of equal civil rights by the liberal nobility was not enough to avoid conflicts when you had to belong to the Hungarian nation in order to get your share of governing power which had an exclusive criteria: the knowledge of Hungarian.

In the time of the estates of the realm being “Hungarian” or being merely a “resident” of Hungary made no difference because only the nobility had privileges and rights. The rise of the modern state, on the contrary, had to answer the following question: If Hungary is a multi-ethnic country but only the supreme “race” can be called a nation than what do we call the whole of its citizens altogether? In response, the concept of “one political nation” was born in 1868. The concept of the *Natio Hungarica* was extended to all the peoples in Hungary so that everybody was part of the Hungarian nation regardless of ethnicity and therefore the Hungarian people were not allowed to be called the Hungarian nation any more but all the ethnic groups were named the Hungarian nation. As a result, the new Hungarian Kingdom can not be purely described as a nation state of the Hungarians but as political nation state born out of the marriage between the once supreme “race” Hungarians and all the other nationalities. A state, which is named after (Hungarian Kingdom) the supreme nationality and has supremacy over all the others.



Ferenc József dolgozószobájában Bécsben

A MAGYAR NEMZETI VILÁGKÉP ÉS HIVATALOS ÖNREPREZENTÁCIÓJA A MONARCHIA MAGYARORSZÁGÁN Millennium 1896

A magyar nacionalizmus axiómái

A magyar nemzeti gondolat- és érzésvilág – az európai trendekkel összhangban, de Nyugat-Európához képest némi késéssel – a 19. század ’20-’30-as éveitől kezdett kiformálódni, és 1848-49-ben vált tömeges érzelmi realitássá.¹

A folyamat struktúrájában – a máshol már létező mintákat követte – kulturális (nyelvújítás, nemzeti kultúra), majd politikai szakaszra (nemzeti önrendelkezés) bontható. A szakaszok között erőteljes átfedés is volt: a kulturális vetület akkor is jelen volt, amikor a politikai követelések domináltak, a nemzeti kultúra megteremtése pedig azonnal politikai tartalmat is hordozott.

A kiformálódó magyar nemzettudat nyelvi vetületében eredetileg a személyt – így módon a nemzet tagját – akart megszólítani. Kölcsey Ferenc 1823-ban írott Himnuszában Isten áldását a magyarra kéri, azaz egy vagy több olyan személyre, aki magyarnak gondolja magát. Vörösmarty Mihály 1836-ban írt Szózatában a nemzetről beszél, azaz azon személyek összességéről, akik magyarnak gondolják magukat. Igaz, hogy a magyarhoz, a nemzethez képest alárendelten, de már Kölcseynél is megjelenik az ország, a haza fogalma.²

Úgy tűnik tehát, hogy a személyes és többek által vallott nemzeti identitás kezdettől fogva valamilyen szinten magában foglalja az országot, a haza képzetét, ugyanakkor nem mindegy, hogy ez mekkora területre terjed ki, és mennyire domináns az érzelmiből politikaivá vált nemzetfogalom egészében. Mert azért lássuk be: a terület és birtoklása már egyértelműen politikai dimenzió, hiszen a területi igény érvényesítése politikai és sok esetben csak háborús konfliktusok árán

¹ A magyar nacionalizmusról szóló álláspontomat elég részletesen kifejtem: GERŐ 2006.; illetve GERŐ 2008. 21-48.

² A Himnusz szövegének második versszaka: „Öseinket felhozád/ Kárpát szent bércére,/ Általad nyert szép hazát/ Bendegúznak vére./ S merre zúgnak habjai/ Tiszának, Dunának,/ Árpád hős magzatjai/ Felvirágozának.”

lehetséges. Ezért mondom azt, hogy eredetileg érzelmi, de politikaivá válik.

Vajon az ország egyenlő-e a hazával? A két kifejezésnek lehet viszonya egymással, de nem egyenértékű fogalmak.

Az ország olyan földrajzi terület, amelyet általában egységes államszervezet fog össze. Az országnak lehetnek részei (országrészek), lehetnek államjogilag intézményesült szervei (országgyűlés, országnagy, országbiztos = ombudsman), és politikai, infrastrukturális vetületei (országhatár, országház, országút). Aki rosszat tesz az országnak, arra azt mondjuk: országvesztő. Aki ribilliót szít, azt országháborítónak nevezzük. Aki az ország polgára, az nem feltétlenül a nemzet tagja, hiszen nemzeti identitásában tarthatja magát más nemzethez tartozónak. Ezt a problémát általában a „politikai nemzet” fogalmával szokták megoldani, ami szerint politikai értelemben valaki lehet például szerb állampolgár, még akkor is, ha kulturálisan magyar identitása van, és a szerbek így is tartják nyilván. De létezik arra is példa, hogy az adott többségi kultúra az országhoz tartozó állampolgári helyzet alapján jelöli ki a nemzeti hovatartozást – Franciaországban, aki francia állampolgár, azt hivatalosan a francia nemzethez tartozónak tekintik.

A haza sokkal spirituálisabb kategória – mintegy alátámasztva azt, hogy az érzelmek a nyelvhasználaton is nyomot hagynak. Hazafinak azt hívjuk, aki hazáját szereti, érte önzetlenül tevékenykedik, cselekedeteit a hazaszeretet motiválja. (Hazafi van, országfi nincs.) Az országot is lehet hazának tekinteni, de lehet azt is mondani, hogy a haza az emberben belül, a lelkében van. Az ország nem lehet belső, lelki kategória – a haza fogalmához viszont ez szervesen hozzátartozik, mert az otthon, az otthonosság képzetét idézi fel. Elárulni az országot nem lehet, a hazát viszont igen (hazaáruló és nem országáruló). A haza tehát több mint az ország – olyan embernek is lehet hazája, akinek nincs országa.³ Az ország politikai-földrajzi és államjogi kategória. A hazát

³ A pátria, azaz a haza fogalma történetileg sokat változott, és a modern nemzettudat úgy értelmezte át, ahogy a fenti szövegben én most használom a kifejezést. Nem célom a fogalomtörténeti feltárás, csak utalni szeretnék e téren Szűcs Jenő írásaira. A „Nemzet és történelem” című tanulmánykötetében több helyen is foglalkozik azzal, hogy miként változott a pátria kifejezés tartalma, így például „A patriotizmus historikuma” című fejezetben SZÜCS 1974. 109-140.

lehet földrajzilag értelmezni, de inkább spirituális, mintsem tényleges territórium.

Lényegében azt lehet mondani, hogy a kiformalódott nemzeti identitások – ha rögtön nem is, de hosszabb-rövidebb idő után – földrajzi és spirituális territorialitásra fordították le önmagukat. A kérdés mindig az volt, hogy mennyit éreznek jogosnak, mennyitől érzik jól magukat, hol látják nemzeti határaikat?

A magyar nemzeti gondolkodás kifejlődésével is megjelent a politikailag is értelmezhető territorialitás fogalma. Elég csak az 1848-as magyar forradalmi március 12. pontjára gondolnunk: az egyik követelés az Erdéllyel való uniót érinti. Igaz, hogy csak az utolsó pontként jelenik meg, de megjelent az ország egységének képzete.

Köztudott, hogy a „nemzeti Magyarországot” akkoriban igen sok kultúra és nemzetiség alkotta. 1848 előtt a Habsburg hatalom igazgatási szempontból széttagolta az országot: Erdélynek önálló rendi gyűlése volt, az ország déli területeit közvetlenül katonai igazgatás alá rendelték. Közigazgatásilag Magyarország tehát nem volt egységes. Nemzeti Magyarországot nem lehetett követelni, mert túl sok nemzet, illetve nemzetiség élt itt, ám igazgatásilag egységes Magyarországot lehetett kívánni, ez kivitelezhetőnek tűnt.

Anélkül, hogy a történelmi eseményeket részletesen felidézném, megállapítható: az 1848-ban hatalomra került felelős magyar kormány tényleges hatalma soha nem terjedt ki az egykori középkori rendi állam teljes területére. Az 1849-ben győzedelmeskedő Habsburg hatalom pedig igazgatási szempontból megint csak szétdarabolta az irányítása alá visszatért magyar királyságot.

Az 1867-es kiegyezés nyomán állt elő az a helyzet – ami azután 1918-ig, az első világháború végéig tartott –, hogy a magyar kormány autoritása a középkori Magyarország teljes területére kiterjedt. Innentől magától értetődővé vált, hogy Magyarország területi integritásának képzete megegyezik Nagy-Magyarország fogalmával.

Az egyértelműsítést a Szent Korona tan hangsúlyváltozásával oldották meg.⁴ A Szent Korona – legalábbis 1867, a kiegyezés után – egyre egyértelműbben az ország területi egységét, területi integritását

⁴ A Szent Koronához kötődő képzeteknek elég nagy szakirodalma létezik, itt és most csak két munkára szeretnék utalni, amelyek mai szemlélettel közelítenek a kérdéshez lásd KARDOS 1992.; TESZELSZKY 2009.

jelentette; annak lett szimbolikus önkifejezése. Ez jól érzékelhetően megjelent az 1868-as magyar-horvát kiegyezés esetében, amikor is Fiumét (a mai Rijekát) a Szent Korona „különálló testé”-nek, azaz „corpus separatum”-nak nyilvánították, és így elkerülték azt, hogy a város Horvátország részét képezze. De ugyanez a gondolkodás jelent meg akkor is, amikor 1878-ban az Osztrák-Magyar Monarchia a Szent Korona jogán okkupálta – majd 1908-ban annektálta – Bosznia-Hercegovinát. (Annak ellenére, hogy a jogcím a Szent Korona volt, a terület igazgatását a közös pénzügyminiszter felelősségi körébe utalták.)⁵

A kiformalódó magyar nemzettudatban így az eredetileg eléggé alárendelt szerepet játszó territorialitás fogalma egy középkori idea átértelmezésével lett hangsúlyos tényező.

A magyar nemzeti gondolkodás sajátos csapdahelyzetbe került. Egyfelől úgy gondolta, hogy a teljes önrendelkezéssel bíró Magyarország a kívánatos. Másfelől azonban területi egységét annak köszönhetette, hogy megegyezett a Habsburgokkal, aminek az volt az ára, hogy az ország belső, de nem külső önrendelkezéssel betagozódott a birodalomba. Így tehát a magyar államiság létezett, de a magyar állam nem rendelkezett teljes szuverenitással.

Magyarország területi integritása olyan fontos nemzeti célnak bizonyult, hogy ez sokak számára elviselhetővé tette a birodalmi létet is, annak ellenére, hogy szívük mélyén azt gondolták, az ország adott kiterjedésében és nemzeti, nemzetiségi összetételében, a magyarok államaként megállna a saját lábán is.

Axiómaként rögzült, hogy a soknemzetiségű történelmi Magyarország a magyarok országa, s ezért területén – noha sok nemzet él – csak egy politikai nemzet, a magyar létezik.

Ebből következően az is axiomatikus lett, hogy a magyarok országában, Magyarországon a magyarok vannak uralkodó helyzetben, őket illeti a szupremácia.

Az érzelmek szintjén az is axiomaként rögzült, hogy kívánatos lenne, ha Nagy-Magyarország a magyarok szupremáciájával önálló lehetne. Tehát a Habsburg birodalom kényszerű adottság, ami csak gátolja a magyar önkifejezést. Ezt az axiómát fejezte ki a dualista

⁵ A Szent Korona mint az ország területi egységének kifejeződése az első világháború után is tovább élt, hiszen a revízió gondolatában igen fontos szerepet játszott az úgynevezett „Szent István-i birodalom” helyreállításának gondolata.

korszak legmarkánsabban és legtömegesebben megjelenő ellenzéki tartalmú politikai mozgalma, a Függetlenségi Párt, illetve különböző variációinak eszmei tartalma.

Az 1867 és 1918 közötti Magyarország területén 1900-ig a magyarok kisebbségben voltak. 1900 után statisztikai értelemben többségbe kerültek. A többségi helyzet egyfelől valós, másfelől látszólagos volt. A statisztikai adatok a számszerűség kérlelhetetlenségével jelezték: az ország területén élő embereknek alig több mint fele magyar. Mindez viszont nem jelentette azt, hogy az ország minden településén ez lett volna a helyzet. Egyes vidékeken elsőpró volt a szlovák, szerb vagy éppen román többség. (Bizonyos, hogy Erdélyben már a 18. századtól a románok voltak többségben.) Arról nem is beszélve, hogy a magyarországi nemzetiségek egy részének anyaállama jött létre a szomszédos országokban. Az erdélyi románok mögött kiformalódott Románia, a magyarországi szerbek mögött kialakult Szerbia. Mindeközben a magyarországi nemzetiségek is ráléptek arra az útra, hogy önálló nemzeti tudattal, érzelmvilággal s önálló területiális céllal bírjanak.

A 19-20. század fordulóját követően – tehát miután a magyarok többségbe kerültek – egyre gyakrabban merült fel az igény az ország szerkezetének átalakítására. Ferenc Ferdinánd, az 1914-ben meggyilkolt trónörökös részben a nemzeti elv alapján akarta a Habsburg Monarchiát és benne Magyarországot átformálni. S persze voltak olyanok – mint például Tisza István gróf –, akik állagörzésben gondolkodtak, és az ország területi egységét illetően semmifajta engedményre nem voltak hajlandóak.

Mindezzel csak azt kívánom hangsúlyozni: már az első világháború előtt komoly kételyek merültek fel annak kapcsán, hogy Magyarország, úgy ahogy van, politikailag csak a magyarok országa-e. A kételyek ellenére azonban a mértékadó magyar szellemi és politikai élet úgy gondolta, hogy az adott Magyarország a magyarok országa. (Látni fogjuk, hogy az 1896-os Millennium tömegméréteken is ezt a hitet és meggyőződést erősítette.)

A magyar nacionalizmus axiómáinak kulturális közege: szorongás, félelem, frusztráció. Éppen azért, mert a történelmi Magyarország jóval nagyobb volt, mint a magyar etnikum területi elterjedése, a magyar nemzettudatba kezdetektől fogva beépült a szorongás, a félelem. Attól féltek, hogy a magyarok eltűnnek az összeérő szláv és

német tengerben. Ennek a szorongásnak az egyik legfontosabb nemzeti költemény, a Szózat szerzője, Vörösmarty Mihály (1800-1855) éppúgy hangot adott, mint a magyar reformkor egyik legnagyobb alakja, Széchenyi István gróf (1791-1860). Mindannyian félték a nemzethaláltól. De a szorongás hangulata nem csak a nemzethalál formájában jelent meg.

Talán kezdjük azzal, amire – megítélésem szerint – eddig kevés figyelmet fordítottak. A társadalmi értelemben vett nemi szerepekről az angolul „gender” problémának nevezett jelenségről van szó. A 19. század elején, első harmadában a nemzet és az ország eltérő nemi karakterisztikára tett szert. Az akkoriban festett képeken Pannónia vagy Hungária, azaz az ország megszemélyesítője nő. Általában fiatal és a kor normái szerint jó kiállítású. Ilyen persze máshol is van. A franciáknál ugyanez a helyzet Marianne alakjával, az oroszok viszont inkább hazaanyáról, hazaanyácskáról beszélnek, és Oroszország vizuálisan is anya, nem pedig fiatal nő. A németeknél is létezik Germánia alakja – igaz viszont, hogy náluk a nemi jelleg nem egyértelmű, hiszen eközben Vaterlandról, azaz apaföldről beszélnek. (A reformkorban Magyarországon Magyarországot fiatal nőként, általában osztrák festők festették meg – valószínűleg azért, mert megrendelőik így és ezt várták el tőlük.)

A nemzet viszont férfi. Amikor a nemzetről megszemélyesítve beszélnek – lett légyen szó korabeli tankönyvről vagy költeményről – mindig maszkulinnak tekintett tulajdonságokban fogalmaznak. A magyar nemzet – énképe szerint – vitéz és lovagias, harcias és nagy-lelkű. Ez is van máshol, ez sem meglepő és unikális. Persze a férfi szerephez követelmény is társul: képesnek kell lennie arra, hogy megvédje a nőt, azaz a hazát. Ha ez nem sikerül neki, akkor vagy azt teszi, hogy feláldozza magát a szerepkövetelmény oltárán; vagy örökre meggyűlöli a támadót; vagy megutálja a nőt, azaz a hazát, s adott esetben el is hagyja; vagy úgy csinál, mintha mi sem történt volna. A férfiszerep követelményének nem teljesítése mindenképpen kudarcélmény, s általában frusztrációval jár, amit többféleképpen lehet feldolgozni. A magyar esetben – miután a nemzet férfiszerepe kialakult – rengeteg kudarcélmény következett be, hiszen a nemzet már 1848-49-ben sem tudta megvédeni a hazát. S ez a folyamat történelmünkben

azóta többször lejátszódott, tehát a frusztráció halmozott jelenlétéről beszélhetünk.⁶

A következő tényező az „alullévő kutya”, azaz az underdog helyzet esztétizált vállalása. A magyar nemzeti gondolkodás hívei érvelhettek – s érveltek is – azzal, hogy őket balsors tépi. Tatár, török, Habsburg iga alatt nyögtek, nyögnek. Érveik mellett tényeket tudtak felsorakoztatni. Persze a tények egy olyan kultúrantropológiai mezőben jelentek meg, amelyben a múlt és a jelen kevésbé vált szét. Egy ilyen világképben az 1241-ben bekövetkezett tatárjárás abszolút képes arra, hogy az adott jelen olyan fájó mozzanataként jelenjen meg, ami az underdog helyzetet (a „balsors”) jelenlétét és jelenvalóságát igazolja. (Mint ahogy ez az eseményhez képest 582 évvel később, 1823-ban írott Himnuszban meg is jelenik!)

Az „underdog” helyzetet hosszú idősoron át a magyar politikai élet is tudatosította: a magyar rendek diskurzusnyelvévé vált az, amit ők „séreلمي”, azaz gravaminális politikának hívtak. Ez – jellegéből következően – arról szólt, hogy őket egyfolytában el akarják nyomni, jogaik sérelmeket szenvednek. Így egyfajta önvédelmi magatartásra kényszerülnek. Az önvédelem mozzanata viszont mintegy erkölcsi igazolást is ad fellépésüknek. A kudarc erkölcsi sikerként jelenik meg. Következőleg a magyar hősi panteon nagy része tragikus és sikertelen alakokkal, figurákkal népesült be. Kultúránkban éppen ezért a siker gyanús, erkölcsileg problematikus, a kudarc viszont felemelő és erkölcsileg tiszta.

Ha elgondolkozunk azon, hogy a magyar nemzeti tudatot övező lelki klíma a fent említett három tényező – a nemzethalál motívum, a nem artikulált, de létező gender jelleg és az alullévő kutya helyzet-érzékelés – összeadódásával miként is alakult, talán közelebb jutunk a magyar nacionalizmus természetének megértéséhez.

⁶ Történelmi festészetünk meglehetősen jól leképezi ezt a frusztrációs jelenséget. Utalnék Madarász Viktor Dobozi Mihály és hitvese, illetve Székely Bertalan Dobozi és hitvese c. képeire (az előbbi 1868-as, az utóbbi 1861-es). Itt a török elől menekülő Dobozi inkább megöli feleségét, mintsem hogy az a török martaléka legyen. Társadalomlélektani olvasatban a kép nem másról szól, minthogy a férfi (azaz a nemzet) védelemre képes tehetetlenségében inkább megöli szerettét (hazáját), mert nem tudná elviselni azt, hogy idegen kézre jusson. A gyilkosság így erkölcsileg felmagasztosul.

A Millennium

A Millennium 1896-os megünneplése három pillérre épült.⁷ Az első pillért a civilizatórikus, kulturális beruházások adták. A másodikat a főként emlékműben, kiállításban realizálódó szimbolikus tartalmú nemzeti önkifejezés jelentette; míg a harmadik pillért a ceremoniális rész, egyfajta ideologikus nyomatékot adva az egész rendezvénysorozatnak. Bár a három vonulat sokszor egymásba játszott, e felosztás fontossági sorrendet is jelent.

A civilizatórikus, kulturális nagyberuházások sorába illeszkedett a bírói hatalom legfelső fórumának, a Magyar Királyi Kúriának szentelt igazságügyi palota, az uralkodóról, Ferenc Józsefről elnevezett Duna-híd, országszerte négyszáz új népiskola, az Iparművészeti Múzeum, a Szépművészeti Múzeum. Csatlakozott az ezredévi ünnepek civilizatórikus „áttöréséhez” az Országház köz-ponti részének átadása, a királyi vár új szárnya, a Statisztikai Hivatal, a kontinens első földalattija, a Mátyás-templom környékének rendezése, a Múcsarnok, több kórház, illetve kórházi szárny átadása, több helyen a köztéri villanyvilágítás bevezetése, a budapesti Nagykörút nagy részének hivatalos „átadása”. A főváros 1896-ra tervezte öt vásárcsarnok átadását, ami aztán 1897-re be is következett. Természetesen a magántőke is megmozdult, hiszen a hatalmas infrastrukturális fejlesztések számára is teret, lehetőséget teremtettek. Ennek a felbuzdulásnak az eredményeként jött létre – többek között – a Royal Szálló, valamint a Vígsház.

A messze nem teljes körű felsorolásból is látszik: az infrastrukturális-civilizatórikus vonulat oly meghatározó erejű volt, hogy napjainkban is élvezhetjük eredményeit. Természetesen ezek a beruházások jelentős összegekbe kerültek, de a kor döntéshozói úgy vélték: a jövőbe fektetik a tőkét, hiszen az ország helyzete, gazdasági ereje ezt indokoltta és lehetővé tette.

A szimbolikus tartalmú tettek tekintetében tulajdonképpen mindösszesen négyre vállaltak kötelezettséget. Az egyik a honfoglalókat, illetve a magyar történelem általuk jelentősnek tekintett alakjait megőrkítő szoborcsoport, a Millenniumi Emlékmű, amely a magyar história addigi legdrágább emlékműállításának ígérkezett. A második

⁷ Az Ezredév leírásához lásd TARR 1979., valamint a *Budapesti Negyed* 10-11. számát (1995. tél – 1996. tavasz), ami a Budapest 1896 címet viseli, és a Millenniumról szóló dokumentációt tartalmazza. Ez utóbbi könyv alakban is megjelent. GERŐ 1996.

egy Szent István-szobor. A harmadik hét emlékoszlop felállítása, ami a hét honfoglaló magyar törzs emlékét idézi. A negyedik – és a legköltésesebb – maga az Ezredévi Kiállítás, amely már átvezet a harmadik pillérhez, hiszen szimbolikus tartalma mellett az ezredév legnagyobb szabású eseményét is jelentette.

Az Ezredévi Emlékmű a tervek szerint sem készült volna el 1896-ra, már csak azért sem, mert az Emlékmű tervezett helyén volt az Ezredévi Kiállítás bejárata. Azonban azt sem gondolták, hogy csak 1929-re ölt az emlékmű majd véglegesnek tűnő formát. A Millenniumi Emlékműből lett az Ezredév legjobban elhúzóódó beruházása.⁸

A kortársak a szimbolikus tettek sorában minden kétséget kizáróan a legjelentősebbnek az Ezredévi Kiállítást tekintették. A kiállítás egyébként – mintegy járulékosan – strukturálta is az egyik legszebb budapesti zöldterületet, a Városligetet. Néhány akkor emelt épület ma is látható, látogatható, közhasznú funkciót tölt be.

A magyar viszonyok között rendkívül nagyszabású kiállítás kettős célt tűzött ki maga elé: megmutatni a magyar gazdaság, állam, kultúra eredményeit és egyben az úgynevezett „történelmi csoportban” bemutatni a magyar históriát. A tudatos célkitűzés mellett járulékos elem volt a hagyományos értelemben vett népszórakoztatás is (vendéglátás, mutatóványosok stb.). Erre a célra jött létre az úgynevezett „Ősbudavár” rész, amihez hasonló funkciójú – megint csak magánkezdemenyezésen alapuló – szórakoztató központ épült a város túlvégén, a mai Lágymányoson „Konstantinápoly” néven. (Szintén magántőkéből jött létre a honfoglalást bemutató, a készítőjéről, Feszty Árpádról elnevezett Feszty-körkép is.)

A kiállítás májustól októberig tartott nyitva, és több mint félmillióan látták, ami páratlan sikernek számított. A magyar ipar, mezőgazdaság, kereskedelem és kultúra eredményei ennyi idő alatt ennyi emberhez még soha nem jutottak el. A látogató azzal az érzéssel távozhatott, hogy egy dinamikusan fejlődő ország polgára; egy olyan országé, amely büszke a múltjára, de még inkább büszke a jelenére és a jelen eredményei alapján lehetséges jövőjére. A bemutató azt sugallta: Magyarország képes helytállni a nemzetek gazdasági-kulturális versenyében.

⁸ GERŐ 2004. 203-246.

Ahogy ezt a kortársak megfogalmazták:

„Összehordtuk nemzeti kincsinket, őseiktől ránk hagyott kincses ereklyéinket, felhordtuk iparunk, mezőgazdaságunk, kereskedelmünk, tudományunk, művészetünk és irodalmunk milliókat érő termékeit és ezt a varázslatos gyűjteményt a haladás szent oltárán bemutattuk a magyarok Istenének, bemutattuk az egész világnak. És az egész világ eljött, hogy szemtől-szembe meggyőződjék arról a haladásról, arról a bámulatos tökéletesedésről, a melyhez az ezredik magyar esztendőig eljutott Magyarország, de a mely ezer esztendő történetében vérázott betűkkel az is meg van írva, hogy ez a nemzet kétszáz évet nyögött török hódoltság alatt és száz esztendőre visszamaradt a haladás útján a tatárpusztítások után. És mégis felküzdöttük magunkat a művelt nyugat leghatalmasabb birodalmi sorába. Mégis megmutattuk, hogy van hatalmas önálló ipara, mezőgazdasága, kereskedelme, művészete és irodalma annak a magyar nemzetnek, a melyet alig ötven esztendővel la nation anonyme-nek (névtelen nemzetnek – Gerő András) nevezett a nagy francia irodalom. Pedig ez a kiállítás és minden, a mi csak a kiállításon látható volt – kivéve természetesen a történelmi csoport mesés és százados kincseit – alig másfél esztendő alatt készült. Hanem ezalatt a másfél esztendő alatt éjjel-nappal dübörögtek a gépek, füstöltek a gyárak kéményei, izzadt a magyar iparos és gazda és íróasztala mellett ült a tudós, festett a festő, formált a szobrász, hogy nagyot, minél nagyobbab adhassanak az országos nemzeti kiállítás mesés gyűjteményének. Megismertettük erőinket, bemutattuk képességeinket és azt az Anteusz-erőt, a mely a magyar izmokban, a magyar értelemben, a magyar akaratereiben lakozik, és mindez előtt meghajol a világ.”⁹

⁹ GERŐ 1896. 376-377. A kiállítás részletes leírását lásd KÖVÁRY 1897. A kiállítás két főcsoportba rendezte a tartalmakat: I. főcsoport. *Történelmi kiállítás*. Magyarország kulturális fejlődésének fő mozzanatait, nevezetesen a honfoglalástól, az azt követő századokban történelmi korszakok szerint feltüntetve: a) történelmi okmányokban; b) régi eszközökben, iparművekben és történelmi emlékekben; c) művészi alkotásokban és pedig kölcsönös tekintettel: az egyházi életre, a közszellem nyilvánulására és a magánélet alakulására, a hadviselésre. II. főcsoport. *Jelenkori kiállítás*, és pedig: I. csoport: Művészet. a) Képzőművészet. b.) Előadó művészet. II. csoport: Közművelődés: különös tekintettel az irodalom és a sajtó termékeire, valamint a tudományos és közművelődési intézetek és egyletek működésére. Statisztika. III. csoport: Oktatásügy. IV. csoport: Egészségügy. Gyermeknevelés. V. csoport: Kereskedelem; pénz- és hitelügy. VI. csoport: Mezőgazdaság: gyümölcsészet; kertészet; borászat; méhészet; állattenyésztés; selyemtenyésztés; állati termékek,

A némi túlzással elegyített mondatok híven adják vissza az ön-reprezentáció célját.

Az Ezredév harmadik vonulatát az egy-egy megnyitóhoz, vagy éppen külön alkalmakhoz kötődő ceremóniális, ideologikus keret adta. Ilyen volt például a parlament (a felsőház és a képviselőház) együttes ülése; nagyszabású banderális felvonulás, amelynek útvonala érintette a Vérmezőt, a Várat és a Parlamentet; katonai parádé tizenhétézer katona részvételével, ökörsütéssel és tűzijátékkal; az Ezredévi Kiállítás megnyitója és más hasonló rendezvények. Számuk nem volt túl nagy, hiszen fényüket a király megjelenése adta, és a király – egy személyben osztrák császár – nem tartózkodott mindig az országban. Ezek az alkalmak azonban azt mutatták, hogy a ceremonialitásban rejtőző ideologikum rendies jellegű „zománcot” rakott az egyébként a modernitás értékeit felmutató ünnepségsorozatra. Különösen igaz ez a banderális felvonulásra, ahol drága történeti kosztümökben jelentek meg a nemesi katonai szervezet felidézői: lovasmenet, díszmagyar, kardok, prémes kacagány és más hasonló kellékek utaltak a múlt tradícióira.

Mindazonáltal az 1896-os millenniumi évre nem a ceremonialításban megnyilvánuló tradicionalitás, hanem az aktív, jelentős eredményeket felmutató beruházáspolitikai volt a jellemző. Az ünnepi rituálék költsége a töredékét tette ki az infrastrukturális, civilizatórikus, kulturális beruházásoknak.

1896-ban, az Ezredévkor sokat beszéltek a múltról, de a jövőnek szóló tettek voltak az elsők.

1896 három fő értéket kívánt tudatosítani. Ezek az értékek egyenrangúnak tekinthetők (még ha leírásuk csak egymás után történhet is).

Először is azt akarták tudatosítani, hogy a magyar állam megtalálta a helyét, és annyi szerencsétlen történelmi korszak után

állategészségügy. VII. csoport: Erdészet, vadászat. VIII. csoport: Bányászat és kohászat; vas és fémipar. IX. csoport: Gépipar, műszerek és tudományos eszközök. X. csoport: Közlekedés; hajózás; tengerészet. XI. csoport: Építési ipar. XII. csoport: Faipar; bútorigar; dekoratív ipar; teljes lakberendezések. XIII. csoport: Anyag- és üvegipar. XIV. csoport: Bőripar; textilipar; ruházati ipar. XV. csoport: Papíripar; sokszorosító műiparágak. XVI. csoport: Arany-, ezüst- és díszműárúk, apró-árúk. XVII. csoport: Hadügy. XVIII. csoport Vegyészeti ipar. XIX. csoport: Élelmi cikkek mint ipartermékek. XX. csoport: Néprajzi kiállítás; háziipar.

vége tartós, megnyugvást jelentő helyzetbe jutott. Erre utalt az, hogy az Ezredévi Emlékmű tizennégy helyet biztosító királygalériájába zárószoborként Ferenc Józsefet „tervezték be”. Erre utal az is, hogy a történelmi Magyarország (a „Szent István-i birodalom”) mint örök időkre szóló adottság szerepelt a különféle megnyilatkozásokban annak ellenére, hogy az országlakosok felét részben olyan nemzetiségek tették ki, amelyeknek komoly etnikai és állami hátvédjük volt a határ túloldalán. De erre utalt az is, hogy a ceremonialitás a historizálás jegyében fogant: az adott jelen a történelem pozitív beteljesedéseként jelent meg.

Másodszor az 1896-os millennium azt állította: Magyarországot a magyar szupremácia hatja át. A magyarok gazdasági, kulturális, politikai fölényben vannak, és ez hiteles, indokolható fölény. Erre utalt magának a honfoglalásnak a mitizálása; a ma újra látható Feszty-körkép, amelyen a honfoglaló magyar férfiak „megszerzik” a szláv nőket.¹⁰ De erre utalt az Ezredévi Kiállítás is, ahol a megszolgált szupremácia minden kellékét felvonultatták, s ahol a nemzetiségeknek csak egy skanzenszerű múfaluban jutott hely.

Harmadszor – s ez az elem hitelesítette az előző kettőt – a millennium azt mondta: az ország képes a modernizációs-civilizatórikus áttérésre, s magáévá tudja tenni az iparosítás, a polgári átalakulás élenjárónak tartott európai értékeit. Erre utaltak az államigazgatási-hatalmi beruházások; az infrastrukturális fejlesztések; azok a kulturális nagyberuházások, amelyek – múzeumként – a kulturális tőkefelhalmozás képességéről tanúskodtak. A XIX. század „haladás”-eszméjét tették tárgyiasulttá, megfoghatóvá, mindenki számára beláthatóvá. S ha a haladás – a megkérdőjelezhetetlen haladás – megmutatkozik, akkor bizony hitelessé válik a nyugvópontra és beteljesültségre jutott történelmi politikai helyzet és a magyar szupremácia is. Ahogy a korszak legolvasottabb írója, a magyar irodalom klasszikusává lett Jókai Mór is megfogalmazta: „*Terjeszkedni nem földadata Magyarországnak, de emelkedni igen.*”¹¹

1896 három értékállítása közül kettő illuzórikusnak bizonyult. Mire az Ezredévi Emlékművet befejezték, már nem létezett a Habsburg Birodalom, s megszűnt a történelmi Magyarország is. (A millennium

¹⁰ A Feszty-körképet sokéves munkával helyreállították és ma Ópusztaszeren látható. Történetét lásd SZÜCS-WOJTOWICZ 1996.

¹¹ JÓKAI 1898. 840.

után egészen pontosan 22 évet élt még a birodalom.) Magától értetődően ez a tény véget vetett a magyar szupremácia politikailag támogatott létének is. Úgy is mondhatnám: a három értékállításból kettő mindössze huszonkét esztendővel élte túl az ezredévi ünnepségeket. Ezzel szemben a civilizatórikus vívmányok tartósnak bizonyultak, napjaink, életünk részévé váltak.



Nagy-Magyarország, Szent István-i Magyarország – vagy hívjuk, ahogy akarjuk – 1541-től, az ország három részre szakadásától fogva nem létezett területi egységként, s csak a modern nemzettudat korában, 1867 után jött újra létre. Ténylegesen 1918-ban, jogilag 1920-ban szűnt meg.

A Habsburgokkal történő kiegyezés hozta létre, és a Habsburg birodalom felszámolásával lett vége.

Ugyanazok a magyarok, akik a Habsburg birodalom utolsó létformája által biztosított Nagy-Magyarországot természetadta, istenadta hazájuknak tekintették, rendszerint undorral vagy éppen elutasítóan viszonyultak a dinasztiahoz – újabb bizonyosságul annak, hogy a magyar nemzettudat és a belőle kisarjadt nacionalizmus mennyire nem volt képes a történelmi realitásokat önmagához közel engedni.

A magyarok egy részének képzeiben, érzelmeiben, gondolkodásában Nagy-Magyarország hangsúlyosan jelen van. A magyarok közül sokan ma is olyan országot tekintenek hazájuknak, amely már nem létezik; sokan közülük ma is olyanért lelkesednek, ami már nincs; sokan közülük ma is egy halott entitástól hatódnak meg. Hívhatnám ezt nemzeti nekrofilának is.

IRODALOM

GERŐ András

- 1996 *Budapest, 1896. A város egy éve.* Budapesti Negyed Alapítvány, Budapest.
- 2004 *Képzelt történelem.* Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből. Eötvös Kiadó-PolgArt Kiadó, Budapest.
- 2006 *Imagined History.* Chapters from Nineteenth and Twentieth Century Hungarian Symbolic Politics. Columbia University Press, New York.
- 2008 *Hungarian Illusionism.* Columbia University Press, New York.

JÓKAI Mór

- 1898 Utószó. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története.* 10. kötet. Athenaeum, Budapest. 840.

KARDOS József

- 1992 *A szent korona és a szentkorona-eszme története.* Ikva Kiadó, Budapest.

KÖVÁRY László

- 1897 *A millenium lefolyásának története és a millenáris emlékkalkotások.* Athenaeum, Budapest.

SZŰCS Árpád – WOJTOWICZ, Malgorzata

- 1996 *A Feszty-körkép.* Helikon Könyvkiadó, Budapest.

SZŰCS Jenő

- 1974 *A Nemzet és történelem.* Gondolat Kiadó, Budapest.

TARR László

- 1979 *Az Ezredév.* Magvető Kiadó, Budapest.

TESZELSZKY, Kees

- 2009 *Az ismeretlen korona: jelentés, szimbólumok és nemzeti identitás.* Bencés Kiadó, Pannonhalma.

HUNGARIAN NATIONALISM AND IT'S SELF-
REPRESENTATION
(Millennium – 1896)

The Hungarian nationalism had three important and specific elements.

1. It was full of fear. The principal reason for the fear was the possibility that the Hungarians could easily be overwhelmed by the mighty waves of the Germans and Slavs. Perhaps they could disappear in the ocean of Slavs. Perhaps they could come to an end by becoming Germanized. Each of these possibilities was worse than the other.

2. Hungarians thought that they are being the underdog. They were groaning under the yoke of the Tatars, the Turks, and the Habsburgs. They could also list facts to buttress their claims. To be sure, the facts appeared in such a cultural-anthropological setting in which the past and the present were hard to distinguish. (It has happened in the case of Poles too.)

3. Hungary as a country is female; Hungarians as a nation is male. The masculine role means that the nation had to be able to protect the female i. e. the country. The Hungarians could not defend the country that's why they became frustrated.

These elements worked together.

The Millennium of Hungary represented the official values and statements of Hungarian state in the Austro-Hungarian Monarchy.

The most important values were the idea of territorial integrity of Hungary and the Hungarian superiority of Hungarians.

These values could not survive: twentytwo years later disappeared not just the Austro-Hungarian Empire, but the greater Hungary and the Hungarian supremacy too.



Báró Bánffy György a milleniumi díszmenetben

BIRODALMI, HOLOTT NEMZETI, MÉGIS NEMZETEK FELETTI
Bartók és Kodály korszakjelző katonadal gyűjteménye a
Nagy Háború idejéből*

A katonadalgyűjtés, mint „birodalmi” vállalkozás

Az Osztrák-Magyar Monarchia császári és királyi Hadügyminisztériuma 1916 nyarán, a Nagy Háború második évében, az egyre súlyosbodó háborús körülmények közepette különös lépésre szánta el magát: a minisztériumon belül alapított *Musikhistorische Zentrale (Zenetörténeti Központ)* irányításával nagyszabású, az egész Monarchiára kiterjedő katonadalgyűjtést és -kiadást kezdeményezett. A vállalkozás ötlete Bernhard Paumgartnertől eredt,¹ aki önéletrajzi írásában így idézte fel ötletének megszületését:

„A világháború alatt hadseregünkben én irányítottam a Volksliedsammlung [Népdalgyűjtemény] összeállítását és szervezését. Tőlem származott ennek az átfogó gyűjtésnek az alap gondolata. Hosszú ideje foglalatostkodtam már népdalok gyűjtésével és közreadásával. Hirtelen az az ötletem támadt, hogy a mi oly soknyelvű hadseregünkben a háború káoszából legalább annyi hasznot húzzunk, hogy annak kulturális hatása a jövőben is érvényesüljön [...] Ehhez természetesen felsőbb segítségre volt szükségem. Olyan merész voltam, hogy igencsak szerény katonai rangom ellenére – persze értékes ajánlólevéllel felszerelve – vonatra szálltam és Teschenbe, főparancsnokságunk akkori székhelyére utaztam. Ott bátorkodtam magát Hötzendorfot² fölkeresni, akinek előadtam tervemet. Ő nagyon barátságos volt hozzám, és magyarázatom után egyszerűen annyit mondott: „Na so machen Sie’ halt” – No, fogjon csak hozzá!”³

* A dolgozat a *Száz magyar katonadal* című könyvben részletezett legfontosabb kutatási eredmények egyfajta összegzése, és az 2014. november 4-én elhangzott plenáris előadás kissé átdolgozott formája, lásd SZALAY 2010.

¹ Bernhard Paumgartner (1887–1971) néhány évre rá karmesterként és a Salzburgi Ünnepi Játékok igazgatójaként vált világszerte ismertté.

² Franz Conrad von Hötzendorf gróf (1852–1925) ekkor a cs. és kir. hadsereg vezérkari főnöke volt.

³ PAUMGARTNER 1969. 72.

Ezt követően a felső hadvezetés sajtóosztálya 1916 júliusában megbízta Paumgartnert az újonnan létrehozott *Zentrale* vezetésével. Mivel az általa vezetett vállalkozásba a Monarchia összes nemzetiségét be kívánták vonni,⁴ ezért a feladatokra Paumgartner munkatársakat keresett. Közös ismerős segítségével először Bartók Bélával vette fel a személyes kapcsolatot,⁵ akinek az ajánlására a hivatalos szervek Kodály Zoltánnal is kapcsolatba léptek. Így jött létre az a sajátos helyzet, hogy az *Osztrák Hadügyminisztérium Zenetörténeti Központja* mindkettőjüket külső munkatársként való közreműködésre kérte fel.

A katonadalok összegyűjtését célzó magyar vállalkozás

Magyarországon a Honvédelmi Minisztérium a kultusztárcával összefogva, még az osztrák kezdeményezést megelőzően, ugyancsak katonadalok gyűjtésére kérte fel Bartókot és Kodályt. Ez a felkérés ismereteink szerint szóban történt, ezért csak közvetett értesüléseink vannak róla. Kodály a Budai Őrsereg önkénteseként, felettesétől felmentését kérte azzal, hogy szolgálatát a jövőben egy „szellemi őrsereg” veszi igénybe. Ez így is volt, hiszen ekkoriban kérte fel a Kisfaludy Társaság a nagyszalontai gyűjtésben való közreműködésre, felkérést kapott hadifoglyok közötti gyűjtésre,⁶ Bartókkal együtt magyar, majd osztrák részről pedig a laktanyai gyűjtésekre. Hazai Samu, honvédelmi miniszter 1916. március 1-jén kelt miniszteri utasításában szólította fel a honvédparancsnokságokat a gyűjtés támogatására. Levelének indoklása így hangzott:

„A világháború alatt keletkezett katonadalok, – mint a nemzet történelmi örökbecsű állásfoglalása, hazaszeretete, és királya iránti hűsége egyik néprajzi szempontból is értékes emlékének – zenei szaktekintélyek által tervezett tanulmányozását és összegyűjtését a leghathatósabbban elősegíteni kívánom.”⁷

⁴ Ausztria-Magyarország 11 nemzetiséget foglalt magában: magyar, cseh, szerb, horvát, lengyel, rutén, román, szlovák, morva, szlovén, olasz.

⁵ A közös ismerős Egon Joseph Wellesz (1885–1974) volt, osztrák-angol zeneszerző, zenetudós és tanár.

⁶ A hadifoglyok között való gyűjtés Kodály részéről nem valósult meg.

⁷ Kodály Archivum N-28.52.1–2.

Az utasításban kiemelte, hogy Kodályt és Bartókot a parancsnokokkal való közvetlen érintkezésre is feljogosította. Kodály és Bartók másnap dátummal személyre szóló. Meghatalmazást kapott a minisztertől,

„hogy a háború alatt keletkezett katonadalokat a szűkebb Magyarország területén a m[agyar] kir[ályi] honvéd csapatok (:póttestek:) és intézetek (:kórházak, lábbadozó osztagok:) legénysége körében, az illető parancsnokságokkal közvetlenül történendő érintkezés és meg-állapodás után, művészi szempontok szerint felvehesse.”⁸

A Honvédelmi Minisztérium mindkettőjüknek részletes jegyzéket bocsátott rendelkezésére az irányítása alatt álló katonai intézményekről: a honvédparancsnokságokról, katonai intézetekről, lábbadozó osztagokról, valamint hadikórházakról.⁹

Egyesített, közös vállalkozás, osztrák vezetéssel

A két gyűjtőhöz másfél hónap múlva érkezett a közös Hadügy-minisztérium részéről hivatalos, német nyelvű *Leirat (Abschrift)*,¹⁰ amely Hazai Samu szövegét szinte szó szerint átvéve, de Kodály és Bartók zeneakadémiai tanárok „kérését”¹¹ támogatva, utasította a közös hadsereg magyarországi hadtestparancsnokságait arra, hogy a leghathatósabban járuljanak hozzá a gyűjtés sikeréhez. A „katonadal-vállalkozás” ezt követően magyar-osztrák közös ügyként haladt tovább.

Osztrák részről a felkérés fő célja az volt, hogy a közös hadsereg katonadalaiból nemzetiségenként 100–100 dalt tartalmazó daloskönyvsorozat készüljön. Volt ugyanakkor egy nagyobb, és tudományosan bizonyára nem eléggé átgondolt második projekt is: mégpedig mindannak a felgyűjtése, amit a katonák egyáltalán énekelnek, s egy nagy sorozatban való közreadása.¹² A százas daloskönyvek első,

⁸ Kodály Archívum N-28.53.1–2.

⁹ Kodály Archívum N-28.56/1–2.

¹⁰ Közli DILLE 1970. 63. Az irat Bartók Béla hagyatékában található.

¹¹ A megfogalmazás pontatlan, hiszen fordítva történt, a gyűjtőket kérték fel a felsőbb katonai szervek.

¹² *Zenetörténeti Közpon*tban létrejött soknemzetiségű gyűjtemény összetételében és minőségében rendkívül esetleges volt, és főként szöveges lejegyzésekből állt. A háború végén szinte az egész megsemmisült.

osztrák darabja hamarosan meg is jelent *Soldaten Liederbuch* címmel, Bernhard Paumgartner szerkesztésében.¹³ A füzet javarészt korábbi négy hasonló kiadványból készített, 100 dalt tartalmazó válogatás volt, külön gyűjtést nem kellett végezni hozzá. Második kötetként a dualizmus jegyében a magyar gyűjtemény következett, erre irányult a Bartóknak és Kodálynak szóló felkérés. Az osztrák elképzelés szerint gyűjtéseiket a bécsi intézményhez kellett beadniuk, s cserébe ígéretet kaptak, hogy ha a továbbiakban ezek közül valamire szükségük volna, akkor azt Bécsből megkaphatják.

A bécsi központ egyidejűleg egy harmadik közös projektbe is belefogott. Nagyszabású jótékony célú *Történeti Koncertet* (*Historisches Konzert*) szerveztek a hadiözvegyek és hadiárvaik javára. Az 1918. január 12-én megrendezett, fényes protokollt felvonultató hangverseny egy osztrák és egy magyar zenei részből állt. A magyar rész szervezésére Bartók kérték fel, aki a közreműködést is vállalta. A koncerten elhangzottak Bartók és Kodály legújabb népdalfeldolgozásai is, Székelyhidy Ferenc tolmácsolásában, Bartók pedig zongorán működött közre.

Bartók és Kodály *Száz magyar katonadal* című gyűjteménye

A zsebkönyvnek szánt népdalkiadvány kézírata 1918 márciusára ugyancsak elkészült. Mivel Bartókot a hangverseny előkészületei eléggé elvonták a szerkesztési munkáktól, ezért azt főként Kodály végezte. A kottatisztázatokon szereplő dalszövegek német nyersfordítását a két feleség: Bartókné Ziegler Márta és Kodály Emma készítette el. Erre azért volt szükség, mivel a kézirat – mint a háborúban minden, ami a katonasággal összefüggésben volt –, a cenzúra hatálya alá esett. A füzet egy része újabb népdalokból állt, melyeket a honvéd- és a közös hadsereghez tartozó laktanyákban¹⁴ a helyszínen kottáztak le, ezekről fonográffelvétel nem készült. A dalok másik része a régebbi gyűjtésből való volt, amelyek között fonográffelvételek is akadtak. Erre a kiegészítésre a földrajzi és zenei kiegyenlítettség miatt volt szükség.

¹³ PAUMGARTNER 1918

¹⁴ Bartók a következő laktanyákban gyűjtött: Arad, Besztercebánya, Marosvásárhely, Pozsony; Kodály gyűjtései pedig az alábbi helyekről valók: Budapest, Kassa, Nagyszalonta, Ránkfüred.

A gyűjtemény Bartók és Kodály első nagyobb léptékű közös munkája, a magyar népzene kutatás egyik mérföldköve. A válogatás és szerkesztés során merült fel először a szövegek és dallamok értékének tudományos mérlegelése a közreadás szempontjából. A fontos nem az volt, hogy mindkettőjük gyűjtése egyformán szerepeljen, hiszen Kodály gyűjtése az egész anyag közel 2/3-át, míg Bartóké csupán 1/3-át tette ki.¹⁵ A cél inkább az volt, hogy a dalok terjesztésre alkalmasak legyenek, reprezentálják az ország minél nagyobb területét,¹⁶ s lehetőleg jellemző dallamtípusait.

Az új stílusú népdalok gyors és nagy területen való elterjedésében a háború nagy szerepet játszott, így a katonadallal kapcsolatos munkáknak köszönhető a magyar népzene e sajátosságainak felismerése is. Bartók erről szóló alapvető tanulmányának első közlése német nyelven a *Történeti Koncert* műsorfüzetében kapott helyet, *Die Melodien der magyarischen Soldatenlieder (A magyar katonadalok dallamai)* címmel.¹⁷ Ebben fogalmazta meg a magyar új stílusú népdalok jellemzőit, Kodály pedig a népdalfüzet dallamainak közlési rendjében először alkalmazta, a finn zenei rendszer általa kidolgozott magyar adaptációját, amit a közhasználatban kadeneciarendként ismerünk. A dalok lejegyzése során kristályosodtak ki végleg az új stílusú népdalok formai, metrikai, dallami és előadásbeli jellegzetességei, s az előadásmód jelzésére ekkor állapodtak meg a *tempo giusto* terminus egységes, speciálisan magyar használatában. Elmondhatjuk, hogy a gyűjteménnyel kapcsolatos munkák alapvető szerepet játszottak a magyar nemzeti identitás zenei sajátosságainak tisztázásában.

Nézetkülönbségek: birodalmi és/vagy nemzeti

A népdalfüzet és a *Történeti Koncert* kapcsán az osztrák és magyar fél együttműködésében a két fél politikai-kulturális nézetkülönbségei, érzékenységei is felszínre kerültek, noha ezeket mindkét fél igyekezett minél kultúráltabban elrendezni.

¹⁵ Kodály része 65 darab, Ebből Emma gyűjtéséből is szerepel 4 népdal. Bartók 38 dallammal szerepel.

¹⁶ A 100 dal a történeti Magyarország 23 megyéjéből való.

¹⁷ BARTÓK 1918. 36-42.

A Kodály-hagyatékban őrzött javaslattervezetében Kodály a Honvédelmi Minisztériumot próbálja meggyőzni arról, hogy a magyar érdek azt kívánja, hogy a gyűjtés és kiadás munkálataira magyar központ alakuljon, s a magyar gyűjtések anyaga ne kerüljön ki az országból. Félő ugyanis, hogy a kiküldött anyag sorsa ellenőrizhetetlenné válik, vagy akár el is vész:

„Magyar részről külön kiadvány volna az egyedüli helyes megoldás, sőt leghelyesebb volna e magyar kiadvány alapjául szolgáló gyűjtés Központját Budapesten szervezni, s úgy a magyar mint a korona országaiból származó anyag összegyűjtését erre bízni, s a bécsi központból kikapcsolni.”¹⁸

E javaslat további sorsa ugyan nem ismert, azonban tény, hogy a gyűjtések nem kerültek ki Bécsbe.

Ugyanebben a dokumentumban utal Kodály a magyarok „néptörzs”-ként való kezelésének problémájára is. A fogalom Ferenc József egy korábbi, hivatalos megfogalmazásából ment át a köztudatba.¹⁹ Ez ellen a gondolkodásmód ellen szól Kodálynak a magyar álláspontra tett javaslata: „Egy a bécsi központba kiküldött magyar szakértő csak mint egyik »néptörzs« képviselője szerepelne a többi között. Magyarország megfelelő képviselője csak egy bécsivel egyenrangú budapesti szervezet lehet.”²⁰

A katonadal-füzet szerkesztőinek a válogatás zenei és néprajzi szempontjain túl tekintettel kellett lenniük arra, hogy a szövegek ne sértsék az osztrák fél érzékenységét, az összeállítással ugyanakkor a sajátos magyar szempontokat is érvényre kívánták juttatni. A füzethez lehetőleg a magyarságot erősítő, a magyar katona karakterét kifejező dalokat próbálták kiválogatni. Céljuk kimondatlanul a katonák érzelmi támogatása volt úgy, hogy a honvéd- és a közös hadseregben szolgáló

¹⁸ *A N[agy]m[éltóságú] honv[édelmi] min[ister] Úr kérdései* Kodály Archívum N-28.220/1–5.

¹⁹ Utalás Ferenc József 1903 szeptemberében a galíciai Chlopyban kiadott, nagy felháborodást kiváltó hadparancsára. Az uralkodó ebben határozottan elutasított minden olyan törekvést, amely a Monarchia hadseregének egységét veszélyeztette. A közvéleményt nemcsak a hadparancs hangneme sértette, hanem az a tény is, hogy a dualista alapelveket figyelmen kívül hagyva a magyarokat a Monarchia egyik „néptörzs”-ének nevezte. Lásd GUNST 1987. 389.

²⁰ GUNST 1987. 389.

magyar katonák számára a katonadalok egyben a túlélés eszközei legyenek.

Osztrák szempontból a katonadalok éneklésével a birodalom erejének a felmutatása volt a cél, a háború győzelem irányába való elmozdítása, s ezért a diadalmas, vidám, pozitív hangnemet részesítették előnyben, de volt egy olyan megfontolás is, amely a hosszú háborúban az éneklés pszichológiai szerepére, mint lelki megkönnyebbulést hozó eszközre apellált. Kodályék a hasonló szempont érvényesítésénél a katonákban bizakodást ébresztő dalok kiválasztását tekintették szempontnak, és mégsem tekinthettek el attól, hogy a magyar népdalok, és főként az idegen érdekekért harcba induló katonák dalai, jellemzően szomorúak voltak, különösképpen az erdélyi keservesek. Ezért amikor a dalszövegek fordítását a Hadügyminisztérium Sajtóosztálya cenzúra alá vonta, több kifogást is emelt a dalok szövege ellen. Három dalt emiatt a már megszerkesztett kéziratban ki is kellett cserélni, s a pótlások miatt felborult zenei rendet bonyolult átszámozásokkal lehetett csak helyrehozni. A csere indokára csak következtetünk: a kérdéses katonadalok (keservesek) túlságosan negatívan szóltak a háborúról. Volt azonban egy másik kifogás is, ami a *Történeti Koncert* kapcsán kapott hangot. A műsorfüzetbe kerülő dalszövegek egyikében ugyanis a katonadalokban gyakori „Ferenc Jóska” familiáris kitétel szerepelt, amit osztrák részről tiszteletlenségnek tartottak a császár személyével szemben (akkor még úgy volt, hogy a császár személyesen is jelen lesz a koncerten). Így az „Olvad a hó, csárdás kis angyalom, tavasz akar lenni” kezdetű dal eredeti szövegfordulata („Nem lehetek én rózsa / Elhervaszt Ferenc Jóska”) a cenzúrázás után („Nem lehetek én rózsa, / Elhervadok bánatba”) átírt formában került a nyomtatványba. A daloskönyvben azonban – talán a korábbi meggyőzések eredményeképp – a „Ferenc Jóskás” dalok bennmaradtak.

A dualizmus jegyében *Daliás Idők Muzsikája* címmel a budapesti Operaházban rendezték meg a hangverseny magyar megfelelőjét 1918. május 26-án. Az eredetileg a bécsivel azonosnak elgondolt műsort – osztrák meglepetésre is – teljesen megváltoztatták, és a magyar rendezésű programból Bartókot és Kodályt –, akik állami megbízásból foglalkoztak e dalokkal – teljesen kihagyták. A magyar zenei hivatalosságok számára ez adott alkalmat arra, hogy az új magyar zenével való szembenállásukat Bartók és Kodály személyével szemben is kinyilváníthassák, egy magyarnak vélt konzervatív, de inkább

németes zenei irányzat szereplőit helyezve előtérbe. Nyilvánvaló volt, hogy a magukat magyarnak valló szervezők az új magyar zene iránt érzett ellenségeskedésen túl a magyar népdalt sem érezték magukénak.

Nemzetek feletti – osztrák és magyar értelmezésben

Az eddigiek alapján felvetődik a kérdés, valójában mi lehet a magyarázata annak, hogy a hatalmas emberi és anyagi áldozatokkal járó, már-már vesztesre álló háború végjátékában az osztrák hadvezetés népdalgyűjtési és -kiadási munkálatok elindítását tartotta fontosnak?

A történeti munkák alapján a választ a birodalmi hadsereg szerepében találjuk meg. Az osztrák mellett 11 további nemzetiséget magába olvasztó Monarchiában ugyanis a hadsereg kezdettől fogva kiemelt helyet foglalt el. Egyes osztrák vélekedések, de különösen a bécsi udvar megítélése szerint a német vezényleti és szolgálati nyelvű közös hadsereg, az uralkodóházhoz feltétlenül hű tisztikarával együtt, a dualista állam integritásának egyik szimbólumává vált, valamiféle nemzetekfelettség megtestesítőjévé. A császár és Ferenc Ferdinánd főherceg egyenesen a birodalom legfontosabb s talán utolsó összetartó erejét látták benne.²¹ A Monarchia földrajzi, gazdasági, kulturális rétegezettsége, tartományainak kiegyenlítetlenségei éppen egy egységes birodalmi identitás erősödésének nem kedveztek. A hadsereg tehát olyasmit képviselt, amiben a birodalom különben gyenge volt: a különbözőségek dacára is az egységet testesítette meg. A Monarchia egységéről folytatott, egyre hangosodó vitákban maga az uralkodóház is a nemzeti sajátosságokat figyelembe vevő, de egységes birodalom megőrzése mellett volt, és az ilyen irányú törekvéseket pártolta. Ebbe a vonalba illeszkedett a Hadügyminisztérium *Zenetörténeti Központjának* célkitűzése is.

De mit is jelentett a népdal a magyar katonáknak?

A katonák énekléskor a saját hagyományukból merítettek. A dallam már maga is az otthon levegőjét árasztotta, egy dalt katonadallá azonban elsősorban a szövege tett, azokat alakították át az önkifejezés szükségleteinek megfelelően. A szövegek „testre szabása” legtöbbször már korábban ismert lírai vagy betyárnóták, régebbi katonadalok aktualizálásával történt. Így került pl. Kossuth Lajos neve helyett

²¹ Vö. POLLMANN 1994. 283. és BALLA 2003. 12.

Ferenc Jóska a dalba, az állomáshely, csapattest, fegyvernem vagy ütközet helye a szövegbe. E szövegekben realitás és költészet, józanság és humor, hazafias lelkesedés és elkeseredés, félelem és hősiesség keveredett. A közös anyanyelven énekelt dal már az éneklés aktusa által is közösséget teremtett, az identitást erősítette. Az otthonából, szerettei köréből kiszakított katona a dal által virtuális otthonlétet teremtett magának ott is, ahol minden és mindenki idegen volt körülötte. A dalokban emlegetett „babám”, „kis angyalom”, az édesanya, a falu, a szülőföld olyan alapvető kötődési pontok, ami által az egyén újra és újra meghatározta önmagát, és a múltjából táplálkozva képes volt megújítani a jövőbe vetett reményt.

A katonadalok tehát, mint a magyar katonák nemzeti identitásának spontán kifejeződései, valójában ellentétesek voltak a propagandisztikus bécsi törekvésekkel, s nem fértek bele a maga kulturális identitását bemutatni kívánó magyar hivatalosság világába sem. Történelmi, kulturális értelemben az utolsó szó azonban mégis e daloknak jutott. *Népdalterjesztő katonaság* címet viselő jegyzetében Kodály Zoltán úgy jellemzi a katonadalokat, mint a magyar katonák láthatatlan, szervezetlen és hatalmas szellemi fegyverét, amelynek békés hódítása nemcsak a közös hadsereg velünk szomszédos nemzetiségeinek népdalkincsére volt kimutatható hatással, de még az ellenséges nemzetek népdalgyűjteményeiben is nyomot hagyott. Kodály tehát a magyar katonadaloknak tulajdonít nemzetekfelettséget, és a kérdést egy magasabb dimenzióba helyezve így láttatja őket:

„[...] ez a hang hamisítatlan magyar volt, a nemzeti eredetiség olyan tárháza, amiben ma és még soká gyönyörűséggel és épüléssel fognak elmerülni nemzedékek. [...] dalai révén a magyar közös hadsereg a békés hódításnak, a népek közti megértésnek olyan eredményeit érte el, amit semmi más eszközzel nem ért el semmiféle kormányzat.”²²

²² VARGYAS 1993. 36–37.

IRODALOM

BALLA Tibor

- 2003 *Szarajevó, Doberdó, Trianon.* Magyarország I. világháborús képes albuma. Szerk. Illés Andrea. A képeket válogatta Balla T. és Illés Andrea. Scolar Kiadó, Budapest.

BARTÓK, Béla

- 1918 Die Melodien der madjarischen Soldatenlieder. In: *Historisches Konzert am 12. Jänner 1918. im großen Saale des Wiener Konzerthauses veranstaltet von der Musikhistorischen Zentrale des k. u. k. Kriegsministeriums zu Gunsten der Witwen und Waisen österreich[ischer] u[nd] ungar[ischer] Soldaten.* K.u.k. Kriegsministerium Musikhistorische Zentrale, Leitung Dr. Bernhard Paumgartner. Universal Edition A. G., Wien. 36-42.

DILLE, Denijs

- 1970 Bartók und das Historische Konzert vom 12. Januar 1918. *Documenta Bartokiana.* Bartók Archiv, Budapest, 1970. Heft 4. 43-69.

GUNST Péter

- 1987 *Magyar történelmi kronológia.* Az östörténettől 1970-ig. 6. kiadás. Gunst Péter szerkesztésében. Tankönyvkiadó, Budapest.

PAUMGARTNER, Bernhard

- 1918 *100 deutsche Soldatenlieder* [100 német katonadal], hrsg. vom k. u. k. Kriegsministerium (Musikhistorische Zentrale), erster Band. Soldaten-Liederbuch. Verl. der Universal-Edition A. G., Wien.
- 1969 *Erinnerungen.* Residenz-Verlag, Salzburg.

POLLMANN Ferenc

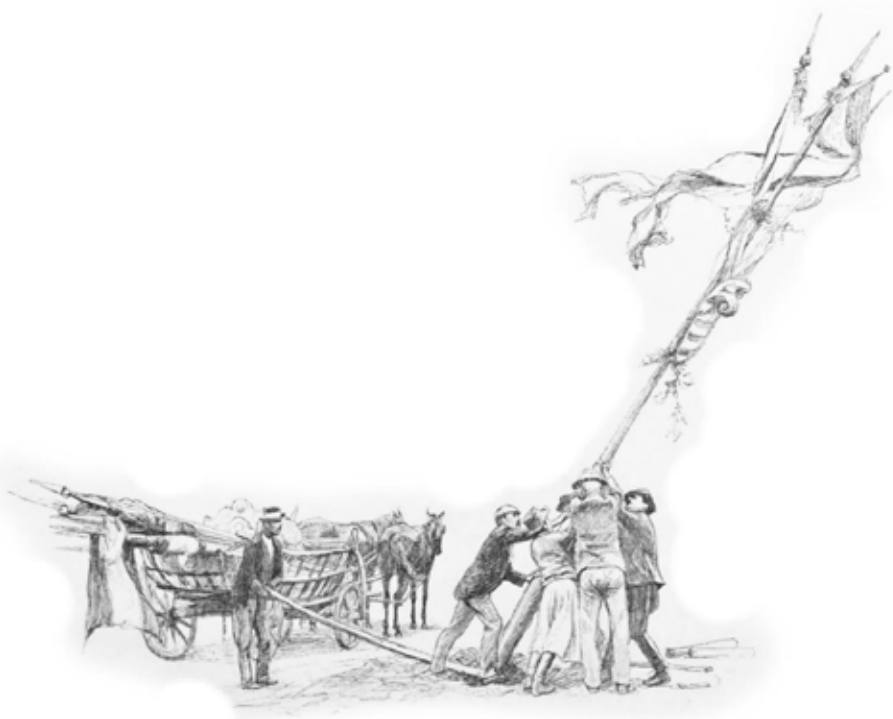
- 1994 A birodalom védelmezői. In: Kuczka Péter (főszerk.): *Magyarország története.* Pannon Enciklopédia. Dunakanyar 2000, Budapest. 381.

SZALAY Olga

- 2010 *Száz magyar katonadal*. Bartók Béla és Kodály Zoltán kiadatlan gyűjteménye, 1918. Dokumentumok és történeti háttér. – Hundert ungarische Soldatenlieder. Béla Bartóks und Zoltán Kodálys unveröffentlichte Auswahl, 1918. Dokumente und historischer Hintergrund. Sajtó alá rend. / Herausgegeben von Szalay Olga. Balassi Kiadó – MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.

VARGYAS Lajos

- 1993 *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers*. Kodály Zoltán hátrahagyott írásai 2. Vargyas Lajos szerkesztésében. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.



IMPERIAL, ALTHOUGH NATIONAL, YET TRANSNATIONAL Bartók and Kodály's collection of soldiers' songs from the time of the Great War

As a last demonstration of its power, the Monarchy undertook to publish folk songs. Bartók and Kodály were commissioned in 1916 by the Austrian Ministry of Defence to compile a pocket-size collection under the title *One Hundred Hungarian Soldiers' Songs* for the soldiers to use in community singing. Bartók and Kodály visited many barracks in the hinterland collecting soldiers' songs. The paper clarifies the peculiar contradictions between the considerations of the commissioning institution and that of the editors. It is mentioned that the collection carries important realizations concerning the characteristics of the Hungarian musical identity as the war itself, too, contributed considerably to the beginning of a new musical era, the propagation of the Hungarian new style. Kodály also pointed out the transnational dimension of the propagation of Hungarian soldiers' songs. The paper summarizes the results of the author's 2010 book, *One Hundred Hungarian Soldiers' Songs*, published in Hungarian and German.



A tatabányai hadgyakorlatra tartó vidéki küldöttségek (1897)

Lojalitások



NEMZETI IDENTITÁS ÉS ÁLLAMPOLGÁRI LOJALITÁS A DUALIZMUS KORI MAGYARORSZÁGON

Jelen konferencia igen izgalmas feladatra vállalkozott: egy régen volt államalakulat lakóinak kötődéseit (identitásait és lojalitásait) kívánja megvizsgálni, sőt annak időbeli változásait szeretné feltérképezni.¹ Csakhogy régen meghalt emberek kollektív érzelmi attitűdjeinek a tudományos feltárása meglehetősen kockázatos vállalkozás. A módszertani nehézséget az okozza, hogy az olyan képlékeny és csüggesztően összetett fogalmak – mint például az identitás – működéséről a nagy közösségek szintjén csak sejtéseink lehetnek, illetve túlzottan általános megállapításokat tehetünk csupán (például a magyar nemzeti karakterről). Szerencsés forrásadottságok esetén ezért tudományosan gyümölcsözőbb lehet a kisebb közösségek vizsgálata, valamint a személyhez és konkrét szituációhoz köthető identitás-problémák elemzése. A konferencia számos előadása kínál erre a megközelítésre jó példákat.

Nemzeti kötődések

Ugyanakkor a lecke szinte az Osztrák-Magyar Monarchia megszűnésének a pillanatától kezdve fel van adva a kutatóknak. A nemzet jellemének a formálódásáról, érzelmeinek a működéséről, a magyarság hibáinak és erényeinek a katalógusáról neves társadalomtudósok mondtak véleményt a Monarchia felbomlása kapcsán. Olyan erős ez a hagyomány, hogy akarjuk vagy sem, beszélnünk kell a nemzeti szintű identitásról is, hangsúlyozva azonban, hogy kevés tudományos bizonyíték áll a rendelkezésre. A terjedelmi korlátokra tekintettel elegendőnek vélem csak azokra a súlyos állításokra utalni, amelyeket Jászi Oszkár, Szekfű Gyula és Bibó István fogalmazott meg az Osztrák-

¹ E rövid tanulmány egyaránt használja az identitás, a lojalitás, a patriotizmus igencsak összetett – egymást részben átfedő, de időnként ellentétes érzelmeket kifejező – fogalmait. Céлом nem e szavak jelentésének minél pontosabb meghatározása, hanem a nemzethez, az államhoz, az otthonhoz, az uralkodóhoz (stb.) való kötődés lehetséges vizsgálati szintjeit igyekszem elkülöníteni. Írásom az OTKA által támogatott T 105466. sz. *Állam és társadalom viszonya a 19. századi magyar politikai kultúrában* c. kutatási projekt keretében készült.

Magyar Monarchia társadalomlélektani állapotáról. Szekfű Gyula a *Valahol utat vesztettünk* című munkájában például így írt:

„Köztudomású, hogy egészséges egyesületi élet, melynek társadalomszervező hatása lehetett volna, 1918 összeomlásáig alig fejlődött ki, s ennek az összeomlásnak is egyik oka kétségtelenül az volt, hogy sem a vezető réteg, sem pedig a falusi nép nem rendelkezett életképes szervezetekkel, a lakosság tökéletesen atomizálva volt...”²

Szekfű egy korábbi munkájában úgy látta, hogy a társadalmi kohézió hiányának legfőbb oka, hogy az állam vérszívó szörnyként meggyengítette a társadalmat, az élet egyre több területére terjesztette ki hatalmát, felfalta a társadalmi öntevékenységet, de saját gyengesége folytán nem tudta betölteni a maga által vállalt szerepet, nem volt képes gondoskodni polgáraitól, erejéből csak látszatintézkedésekre futotta.³ Bibó nagyon hasonlóan fogalmazott:

„A világháború kitörésének pillanatában nem volt a kiegyezésénél gyűlöltebb politikai jelszó a Lajta egyik oldalán sem. A hazugságnak azok a vaskos oszlopai, melyeken a kiegyezés nyugodott, már belülről teljesen elkorhad, fereg rága holmik voltak”.⁴

Vélekedése szerint a kiegyezési rendszer a hazugságra, a látszatra, a félelmekre, az öncsalásra épült (lásd a korabeli politika akkori kulcsszavait: függetlenség, szabadság, paritás, szupremácia, a rendszer továbbfejlesztése), ez pedig kihatott a magyar társadalom magatartására, eltorzítva az értékrendjét. Témám szempontjából a leghasználhatóbb megfigyelések Jászi Oszkárnál olvashatók. A Habsburg monarchia felbomlásának okaival foglalkozó könyvében az oktatási rendszert is bírálta. Úgy látta, hogy az állami tankönyvek a magyar szupremáciát sulykolták, ez pedig nem csak a nemzetiségekkel való összetartozás-tudat kialakulását lehetetlenítette el, hanem a nemzetek feletti közösügyes állam létébe vetett hitet is gyengítette. „Ilyen körülmények között a közös uralkodó iránti lojalitás, a patrimonialis állam dinasztikus patriotizmusa lett az egyetlen összekötő kapocs a két ország és a különböző nemzetek között.” Ám a széthúzó

² SZEKFŰ 1987. 31.

³ SZEKFŰ 1934. 270-271., 293-296.

⁴ BIBÓ 2004. 331.

erők hatására a századfordulóra ez is meggyengült: „A Habsburgok állama végül is azért omlott össze, mert nem tudott igazi szolidaritást kínálni nemzeteinek a komoly állampolgári nevelés rendszerének segítségével.”⁵

Neves gondolkodóinknak tehát meglehetősen markáns véleménye volt a nemzeti identitás zavarairól és az állampolgári lojalitás problémáiról a dualizmus kori Magyarországon. Úgy vélem, hogy ha történészként szeretnénk hozzászólni a témához, akkor érdemesebb konkrét esetek kapcsán vizsgálni az identitásproblémákat, amiként azt Hanák Péter is tette úttörő jellegű tanulmányában. Ebben a körben közismert, hogy az 1898-as év kettős jubileuma (az 1848-as magyar forradalom és Ferenc József trónra kerülésének 50. évfordulója) kapcsán elemezte a nemzeti és állampatrióta értékrend csak ideig-óráig feloldható konfliktusát.⁶ Saját kutatásaimban pedig a különféle politikai rítusok és szimbólumok vizsgálata kapcsán jutottam arra a következtetésre, miszerint az 1867-es rendszer nem konszenzusra, hanem a megszokásból, a biztonságérzetből fakadó belenyugvásra épült. A passzív csatlakozáson túl azonban érzelmi azonosulás, szimbólumokon keresztül megnyilvánuló lelkesedés nemigen alakult ki. Akik egyetértettek vele és működtették, azoknál is hiányzott az azonosulás.⁷ A kormány még Mikszáth Kálmánt is felkérte egy közjogi regény elkészítésére, hogy az olvasókkal megértessék a kiegyezés államjogi rendszerét. Az alapötlet már 1885-ben megvolt, de az írónak beletört a bicskája a feladatba: haláláig mindössze három rövid fejezet készült el.⁸ A fennálló politikai rendszert erősítő új közösségképző szimbólumok megalkotására a hatalom sikertelenül tett kísérletet, a nemzet által őrzött jelképekkel viszont az 1867-es kiegyezés írott és íratlan szabályai miatt nem azonosulhatott. A kiegyezést követően tehát egymást kizáró tradíciók alakultak ki: egy központi formált és az állampolgárok bizonyos mértékű lojalitására építő állampatriotizmus, illetve egy a társadalmi nyilvánosságban továbbélő hazafiság, a maga rítusaival (egyleti megemlékezésekkel, karitatív akciókkal, felvonulásokkal stb.).

Ugyanakkor az is jól látható, hogy a 20. század elejére mindkét tradíció válságba jutott. Egyrészt a kiegyezési közjogi rendszer amúgy

⁵ JÁSZI 1983. 551., 553.

⁶ HANÁK 1988.

⁷ Álláspontom részletesebb kifejtését lásd CIEGER 2009.

⁸ MIKSZÁTH 1919.

is bizonytalan legitimitása erősen megkopott. A bonyolult jogi és politikai intézményrendszer komoly működési zavarokkal küzdött, az alkotmányosság és a szabadságjogok továbbfejlesztése elmaradt. Az állampolgárság fogalma pedig nem bővült, sőt a kormányzati nemzetiségpolitika valójában egyre többeket rekesztett ki abból.⁹ Az állampatriotizmus helyett a nemzetiségek eleinte passzivitással reagáltak, a 20. században pedig felerősödött vezetőikben az elszakadás vágya (amit több esetben kívülről is gerjesztettek). Másrészt a magát 1848 valódi örökösének tekintő ellenzéki erők az évtizedek múlásával fokozatosan feladták az alkotmányosság elmélyítésének programját, tevékenységük egyre inkább látszatcselekvésekben (pl. Kossuth-szobrok állításában, ünnepi szónoklatokban) merült ki. Nem utolsósorban pedig, a korszakban mindvégig igen szűk maradt azon állampolgárok köre, akik legális módon, például választójoguk révén vehettek részt a politika alakításában. Mindezen tényezők romboló hatással voltak az alkotmányos viszonyok és a parlamentáris intézmények iránt érzett büszkeségre. Úgy tűnik számomra, hogy a dualizmus öt évtizede során a legitimáló szimbólumok, rítusok politikai funkcióit a jogtudomány és a különféle közjogi mítoszok igyekeztek pótolni. A közjogi teóriák és viták ugyanis alkalmasnak tűntek arra, hogy táplálják a függetlenségi hagyományokat, mélyítsék az ezeréves magyar alkotmányos fejlődés páratlanságának mítoszt, összekapcsolva az államalkotó magyarság szupremáciájának gondolatával; miközben kitartóan bizonygatták, hogy a fennálló politikai rendszer a létező legoptimálisabb.

Lokális kötődések

A nemzeti szintű kötődések (meglehetősen általános) jellemzése után érdemes a lokalitáshoz fűződő identitásokról is szót ejteni. Kutatásaim során átnéztem az 1870-es években íródott megyei és városi tiltakozásokat a kormányzat területrendezési törekvéseivel szemben.¹⁰ A magyar nemzetállam ugyanis megoldandó problémát (esetenként veszélyt) látott a rendi autonómiákban és az etnikai-kulturális különbségekben, ezért a közigazgatás átszervezésével, racionalizálásával a lakosság homogenizálását kísérelte meg. A tiltakozó feliratok jelentősége abban áll, hogy a helyi közösségek tulajdonképpen először (és

⁹ CAPOTA–VESE 2006.

¹⁰ A kérdésről bővebben, részletes forrásidézetekkel CIEGER 2011.

ilyen átfogó módon Trianonig lényegében utoljára) mondhattak véleményt országuk, régiójuk, megyéjük, városuk területéről, annak határaitól, jellemzőiről. Tanulságos volt megfigyelni, hogy a központi kormányzat centralizáló, nemzetépítő céljaival szemben a lokális közösségek saját autonómiájuk, különállásuk megvédéséhez milyen érveket alkalmaztak, identitástudatuk milyen valós és virtuális helyszínekhez kötődött, továbbá miként határolták körül saját közösségüket és különítették el magukat másoktól: például a szomszéd rivális várostól, megyétől, az öntudatos polgárság a vidéki dzsentritől, vagy éppen egy másik etnikumtól, illetve a távoli központ akaratától.

Leggyakrabban a szociológiai-statisztikai érveléssel találkozhatunk a dokumentumokban. Adatokban bővelkedő mondatokkal és táblázatos kimutatásokkal demonstrálták gazdasági, műveltségi és infrastrukturális fejlettségüket, illetve a rivális megye, város elmaradottságát. Természetesen nem hiányzott, különösen a megyék részéről, az ősi alkotmányosság beszédmódja sem: azaz annak bizonygatása, hogy a Szent István által alapított vármegyék miként voltak a nemzetmegtartó alkotmányosság és magyar szabadság ősi bástyái az évszázadok alatt. Ugyancsak gyakran használtak a tiltakozók az adott város vagy megye határain belül élők mentális-kulturális összetartozását hangsúlyozó érveket. A „családi, baráti kötelékek”-re, a közös szokások, az otthonosság, „az együvé tartozóság” fontosságára hivatkoztak, éppen ezért arra figyelmeztették a kormányt, hogy csak fokozott körültekintéssel használja a „mérnöki körzöt” a területi kikerekítés során. A nemzetiségi vidékeken található városok, megyék rendre beemelték okfejtésükbe az etnikai megfontolásokat, és siettek figyelmeztetni a kormányzatot, hogy milyen veszélyekkel járna a fennálló társadalmi viszonyok megbolygatása a közigazgatási határok átszabásával (például a magyarság rovására változna a képviselőtestület összetétele).

A feliratokban és a tiltakozó akciókban nyilvánvalóan együtt volt jelen a helyi elitek félelme addig élvezett befolyásuknak és hatalmi pozícióiknak az elvesztésétől, valamint a lokális közösségek aggodalma a várható valós problémák miatt. A levéltári iratok azonban az identitások térbeli kereteiről is árulkodnak. Döntően ugyan az elitek hangján, de számos esetben valós különbözőségekre világítanak rá. Szólnak a központból egységesnek tételezett közösségeket megosztó törésvonalokról és identitáskonfliktusokról, végső soron pedig arról, hol is tartott a nemzet- és államépítés egymással párhuzamosan haladó

(ám sokszor egymást akadályozó) nagy programja a 19. század utolsó harmadában. Fontos azonban azt is hangsúlyozni, hogy a központi homogenizáló törekvések ellenhatásaként sok esetben a térhez kötődő kényszer szülte identitásteremtés is zajlott: érveket kellett találni egy-egy község vagy jogi és területi kiváltság megtartása érdekében (több közösség a külső támadás hatására fedezi fel kötődéseit).

A megyék, városok ellenállásának felemás eredménye lett: az etnikai-történeti különállást a törvények felszámolták, de a terület-rendezés (pl. a megyehatárok átszabása) csak korlátozott volt, az évszázados földrajzi kapcsolatokat a kormányzat végül nem szakította szét a közigazgatás gyökeres átalakításával (ezzel persze a pénzügyi problémák is megoldatlanok maradtak).

A lokális identitás erősítésében fontos szerepet játszottak a különféle helyi tudományos társulatok, helytörténeti múzeumok, illetve a századfordulóra már jelentős számban elkészült megyei és városi monográfiák is. E döntően magyar nyelvű vállalkozások kettős célt tűztek maguk elé: a nemzeti identitás terjesztése mellett a kisebb hazára (a szülőföldre) vonatkozó ismeretek elmélyítését. Külön csoportot képeznek azok a területek (és helyi elitek), amelyek nem vármegyei, hanem már nem is létező rendi kereteken belül írták meg múltjukat, válaszul a korábban jelzett homogenizációs törekvésekre (pl. erdélyi szászok, Hajdúság, jászkunok).¹¹ Az egyébként nem túl jelentős regionális identitás esetükben jelent meg a leginkább.

A monarchiát kutató külföldi történészek tollából megjelent esettanulmányok pedig arra szolgáltatnak bizonyítékokat, hogy miközben a nemzetek feletti intézmények (például a közös hadsereg, a birodalmi bürokrácia, a katolikus egyház) átpolitizálódtak a századfordulóra és egyre kevésbé voltak képesek erősíteni az állampatrióta értékrendet, addig az uralkodó szerepe fokozatosan megváltozott: a depolitizálódó, folklorizálódó és egyre inkább vallásos köntösbe öltöztetett Ferenc József szinte egyedülként testesítette meg ezt az eszményt. Az iránta érzett dinasztikus hűség azonban minden további nélkül összefért egy szűkebb földrajzi területre vonatkozó erős hazafissággal (tartományi/etnikai nacionalizmussal) és a birodalom más népeivel szembeni nyílt ellenérzéssel.¹²

¹¹ VARGA 2014.

¹² IRA-SUSOVA-KROCOVÁ 2006.; KILCH-KLUCZEWSKA-SZPAK 2006.; WOLF 2007.

Személyes kötődések

Végül, a nemzeti és lokális szint tárgyalása után egy példa segítségével amellet szeretnék érvelni, hogy a Ferenc Józsefi korszak identitás-problémái a személyes dilemmák elemzésén keresztül tárhatók fel a leginkább.

Példám főszereplője Pauler Gyula, az MTA rendes tagja, az Országos Levéltár első igazgatója, kanonikus történészi szakmunkák szerzője. Árpád-korral foglalkozó munkáival és a honfoglalás időpontjának a meghatározásával jelentős szerepet játszott a nemzeti emlékezet formálásában. Pauler részt vett 1894 áprilisában Kossuth Lajos temetésén. Úgy érezte azonban, hogy tettét meg kell magyaráznia, ezért levelet írt barátjának Thallóczy Lajosnak. Tudjuk, azokban a hetekben sokan másoknak is komoly főfájást okozott, hogy milyen magatartást tanúsítsanak a Kossuth-gyász kapcsán.¹³ Levelei tanúsága szerint mindenekelőtt a függetlenségi hagyományból fakadó nemzeti érzés vitte ki a temetésre: „Amit [Kossuth] emléke megrezegtet az nem annyira a személye miatt való fájdalom [...] hanem az örök eszme, amely végigvonul a magyar történeten, és nem ok nélkül: jaj de hunczfut a német!”¹⁴ Továbbá konzervatív emberként nem kívánt azonosulni a liberális Wekerle-kormány hivatalos álláspontjával, miszerint az állam nem vállalt szerepet a szertartás lebonyolításában. Ugyanakkor nem akart hálátlan sem lenni uralkodójával szemben, aki néhány évvel korábban ritka kivételként részt vett édesapja, Pauler Tivadar igazságügyi miniszter temetésén:

„egy speciális pszichológiai ok is zavart, s utóbbi kis lelkiismereti furdalást okozott. Én ugyanis úgy érzem, mintha a Felségnek speciális lekötelezettje volnék azért a tisztességéért, melyben atyámat halála után részesíté, teljesen spontán, anélkül, hogy csak valaki szóba is hozta volna [...] De a scrupulusomat eloszlatta csakhamar az a kézzelfogható igazság, hogy ámbár Őfelségének sasszeme van [...], mely még a legkisebb búzaszemet is meglátja, én mégis oly kicsiny búzaszem vagyok, hogy akármit csinállok, nem lát meg, s így kellemetlenséget neki nem okozok.”¹⁵

¹³ Bővebben GERŐ 2004. 60–65.

¹⁴ Pauler Gyula Thallóczy Lajoshoz, Bp. 1894. március 27. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár [OSZK Kt.] Fond XI/755.

¹⁵ Pauler Gyula Thallóczy Lajoshoz, Bp. 1894. április 11. OSZK Kt. Fond XI/755.

Majd 67-esként elismeri Thallóczyt, hogy

„a Kossuth gyászban különben, kivált vidéken, volt érzés s volt sok igazság”. Levele végén pedig buzgó katolikusként alig leplezett ellenszenvvel szölt a temetés után várhatóan újra fellángoló egyházpolitikai vitáról. Írását végül a barátjához intézett szokásos kéréssel zárta: „Ha azonban már zsidó lében úszunk, akkor [...] kérem a zsidó anekdoták újra megkezdését.”

Noha Pauler már levele elején sietett leszögezni, hogy „az efféle énboncolás másra nézve a lehető legunalmasabb dolog, nem is mindig megbízható, s én nem is szoktam practizálni”, történészként vitatkoznom kell hajdani kollégámmal. Témám szempontjából ugyanis különösen izgalmas ez a forrás, még akkor is, ha a személyes kötődések boncolgatása valóban vezethet pontatlan megállapításokhoz. Az én olvasatom szerint ugyanis Pauler levelében egyszerre van jelen a dinasztikus hűség és a nemzeti elkötelezettség, a politikai rendszer iránti lojalitás és a liberális kormánypolitika bírálata, illetve a mindezt átható sajátos világnézeti beállítottság.¹⁶

IRODALOM

BIBÓ István

2004 Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. [1948] In: Cieger András (szerk.): *A kiegyezés*. Osiris Kiadó, Budapest. 319-344.

¹⁶ Paulernek a zsidósággal kapcsolatos érzéseit – némileg szokatlan módon – még Thallóczy is szükségesnek tartotta szóba hozni a barátjáról készített emlékbeszédében. „Nem gyűlölte ő azért a más hiten lévőket, sőt tisztelte mindenkiben az igaz vallásos érzést. [...] Mindamellett vétenénk az igazság ellen, ha nem említnék meg a zsidósággal szemben elfoglalt álláspontját. Tényleg nagy figyelemmel kísérte az antiszemitizmust, a legnagyobb ellenszenvvel viseltetett az üzleti felfogás iránt. Nem lévén érzéke csak a takarékoság s szerény meghúzás által szerzett vagyonhoz, a spekulációt s az ipari vállalkozást lelke mélyéből megvetette. Nála ez inkább a konzervatív tudós lateiner averziója volt; a viszonyokat radikálisan átalakító kapitalizmus s a személyekre nem terjedt ki.” Ezt követően pedig mintegy mentegetőzésképpen Thallóczy egy lábjegyzetben közli, hogy Paulernek ügyvédként ortodox zsidó ügyfelei is voltak, akikkel szívélyes viszonyt ápolt. Lásd THALLÓCZY 1911. 68-69.

CAPOTA, Crina – VESE, Vasile

- 2006 Citizenship, Loyalty and National Identity in Austria-Hungary: the Romaninan Case (1848-1918). In: Steben G. Ellis, G. Hálfdanarson – A. K. Isaacs (eds.): *Citizenship in Historical Perspective*. Ed. Plus, Pisa. 127-139.

CIEGER András

- 2009 Alkotmányosság és nemzeti identitás – a magyar történelem kontextusában. In: Cieger András (szerk.): *Kötőerők*. Atelier, Budapest. 47-86.
- 2011 Konfliktusok a tér körül: Kormányzati területrendezési törekvések és a lokális identitás elbeszélései az 1870-es években Magyarországon. In: Cieger András (szerk.): *Terek, tervek, történetek*. Atelier, Budapest. 101-120.

GERŐ András

- 2004 *Képzelt történelem*. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből. Eötvös Kiadó – PolgarArt, Budapest.

HANÁK Péter

- 1988 1898 – a nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: Hanák Péter: *A kert és a műhely*. Gondolat Kiadó, Budapest. 112-129.

IRA, Jaroslav – SUSOVA, Veronika – KROCOVÁ, Martina

- 2006 The Notion of Good Citizenship (1848-1918): Czechs in Austria-Hungary in Czech Perspective, In: Steben G. Ellis, G. Hálfdanarson – A. K. Isaacs (eds.): *Citizenship in Historical Perspective*. Pisa: Ed. Plus, 163-179.

JÁSZI Oszkár

- 1983 *A Habsburg-monarchia felbomlása*. [1929] Gondolat, Budapest.

KILCH-KLUCZEWSKA, Barbara – SZPAK, Ewelina

- 2006 Citizenship in Galicia at the Turn of the 19th and 20th Century. The Tactic Game? In: Steben G. Ellis, G. Hálfdanarson – A. K. Isaacs (eds.): *Citizenship in Historical Perspective*. Ed. Plus, Pisa. 181-187.

MIKSZÁTH Kálmán

- 1919 *Az amerikai menyecske. Regénytörredék.* Lampel, Budapest.

SZEKFŰ Gyula

- 1934 *Három nemzedék és ami utána következik.* (3. kiadás) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

- 1987 „*Valahol utat veszítettünk*”. [1944] Magvető, Budapest.

THALLÓCZY Lajos

- 1911 *Pauler Gyula emlékezete (1841-1903).* Állami Nyomda, Budapest.

VARGA Bálint

- 2014 Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon. *Történelmi Szemle* LVI. 2. 179-202.

WOLF, Christiane

- 2007 Representing Constitutional Monarchy in Late Nineteenth and Early Twentieth-century Britain, Germany and Austria. In: Laurence Cole – Daniel L. Unowsky (eds.), *The Limits of Loyalty. Imperial symbolism, popular allegiances, and state patriotism in the late Habsburg Monarchy.* Berghahn, New York – Oxford. 199-222.

CIEGER, ANDRÁS

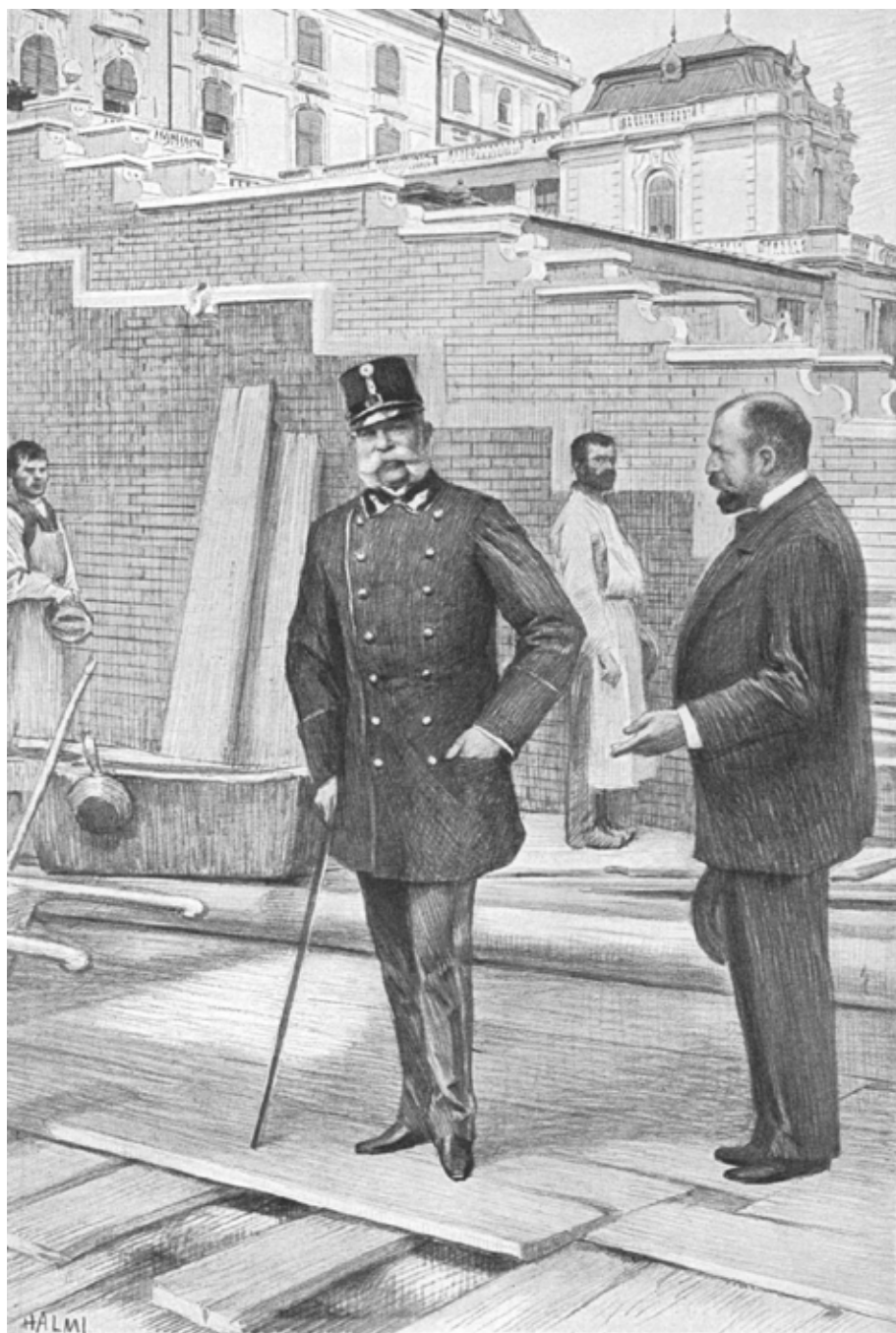
NATIONAL IDENTITY AND STATE LOYALTY IN HUNGARY OF THE COMPROMISE ERA (1867-1918)

The study analyses the political, social and emotional ties of the people to the Hungarian Kingdom within the Habsburg Monarchy. The Author focuses on three levels: the national, local and personal attitudes towards the political system, the Hungarian state and the monarch. According to the Author a unified civil consciousness or constitutional patriotism could not be formed during the five decades of the Austro-Hungarian Compromise, however the local identity was strong. He examines the arguments of the local communities against the homogenising efforts of the state.

At last he emphasises with the help of an ego-document that the working of identity is very complex on the personal level. In fact, identity can include seemingly controversial ethnic, religious, political and dynastical loyalties at the same time.



Ferenc Józsefet ábrázoló sétapálca markolat



A király a palota-építkezéseket szemléli

KIRÁLYHŰSÉG – AUTONÓMIA – ELLENZÉKISÉG
A halasi kunok útja a funkcionális lojalitástól a mentális
ellenállásig

Témaköröm a magyarországi kunok, közelebbről kiskunok, még közelebbről a kiskunhalasi kun mentalitástörténet felöleléséhez kíván értelmezési szempontokat adni. *Szempontokat*, hisz mintegy kétszáz forrásmű, cikk, tanulmány, történeti mű, idegen vagy magyar nyelvű opusz sem vitt közelebb ahhoz korábban, hogy egy monografikus teljességű probléma-feldolgozást vállalhassak¹ – mindenekelőtt nem azért, mert ne lenne lehetséges, hanem mert *kimentem az időből*. Kijutottam abból a változásnéprajz övezte, mentalitástörténeti, helytörténeti, átmenet-vizsgálati intervallumból, melyben az „utolsó élő kunok” megkérdezésével még a saját írásos interpretációm tesztelését elvégezhetném, melyben még a politika mint uralmi viselkedésmód lokális válaszait teljesség-értékűen feldolgozhatnám. Megközelítésem tehát elszántan (és szükségképpen) teoretikus, amitől viszont már nem az empirikus antropológiai kutatás irányából, sőt nem is a kortárs politikai antropológiai kérdésfeltevésektől jutok el a válaszokig, hanem a *történeti antropológia* terepére csúszom el, *retrospektív* szférába jutok. Ez talán első megosztandó problematikám, az *antropológiai jelenkutatás* szempontjából korántsem lényegtelen aspektus, a monarchia-historizmus szempontjából meg egyenesen útvesztésnek tűnik, a marxista osztályelméleti koncepcióval pedig szembeszökően ellenkezik (ebben ugyanis etnospecifikus kérdések mint kisebbségi identitás-aspektusok semmiféle szerepet nem kaptak), tehát egy kevésbé pertraktált terület recens megközelítésére vállalkozom történeti perspektívából.

A másik főbb problematika – melyet, jelzem, nem fogok tudni történeti hűség megkívánt igényével föltárni ebben a közegben –, maga

¹ Eredetileg a Magyarország felfedezése sorozatba készült monográfia (kiadatlan kézirat, kb. 600 oldal) első harmada szólt a halasi kun mezővárosi fejlődés és az etnikai csoporttudat történeti-antropológiai és helytörténeti kérdéseiről, nemegyszer szemben haladva a JANÓ 1965.; TÁLASI 1977.; NAGY CZIROK 1965.; NAGY SZEDER 1923. megfogalmazta „rendszer-specifikus” monográfiái feldolgozásokkal. Ebből egy részletkérdés került szakmai vitára a Társadalomtudományi Intézet „Helyi társadalom” műhelyében, majd kiadványai között, lásd A. GERGELY 1987.

a *királyhűség-tematika*, mely a magyarországi kiskunok 13. századi jelenlététől az egyik legprogramosabb viszonyrend a lokális térben, ugyanakkor a legkonstansabb elem az aulikus politikai viselkedésmódok közötti *alternatív* kérdésfeltevés és válaszadás konkrét etnospecifikus szférájában. A kunok (többszöri) bejövetele,² a korabeli „magyar” társadalomban és a népvándorlás-kor demográfiai leírásában (arányokat tekintve) igen nyomatékos súlya a középkor századaiban (hipotetikus etnodemográfiai becslés szerint ez mintegy kétharmadot jelent a honfoglaló magyarság létszám-arányaihoz képest), rangrejtve tükröz nem csupán királyi testőrségi szolgálatot és hadrafoghatóságot, ennek megfelelő kiváltságokat, valamint közvetlenül a nádor alá tartozó felügyeleti fennhatóságot, adómentességet, és a rendi társadalomban még fontosnak minősülő lovasnomád harcmodor folytathatóságát is, de éppúgy tükrözi azt a problematikát is, melyben a Mária Terézia-kori kisebbségkezelés politikai miliójében és jogrendszerében nem kerül sor az addig kollektív nemes kunok „felszabadítására” vagy akár népszámlálási súlyba vételére sem. Mindemellett a magyarországi (kis)kunok saját etnoregionális értékrend, parasztpolgári mentalitás, kollektív emlékezet-építési stratégiák közepette, a szolidaritás sajátlagos formájában olyan értéknormák megőrzése és újraélesztése érdekében vállaltak mutatkozási stratégiákat, melyek a mai politikai szóhasználatból élve az ellenkultúra, ellenbeszéd, tiltakozási attitűdök körébe sorolhatók.³

A „tribális” tradíció (a kunok nomád életmódja és harcmodora, szerkezete és családszerkezete, lokális térfoglalása, törvénykezési gyakorlatának hagyománya) és a közép-európai dinasztikus államformálás, nemzetépítés időszakában (kivált a 19. század második

² A főbb történeti források 1239-re teszik ennek időpontját, a legkülönbözőbb krónikák viszont nemcsak több betelepülési eseménysort, több akkori földrajzi térségben megtelepedés eltérő időszakait, hanem a régészeti leletek alapján roppant ellentmondásos mikrotörténelmet jelenítenek meg. A kunok konfrontációi a feudális elittel, dacos ellenállásaik a királyi hatalommal, könnyűlovas harcmodoruk a korabeli hadjáratokban, majd önálló „nemesi vármegye” ellenében létrehozott parasztvármegyéjük autonómiája, jászokkal közös részvétele hajdúk vezérkarában, Rákóczi mellett, Habsburg örökösödési háborúban, 48-as huszárként is, majd a pusztai szegénylegény-létforma támogatásában, s egészen a 20. század első ellenzéki parlamentáris képviseleti rendszeréig megannyi módon, több volt mint térségi autonómiára törekvés vagy regionális identitás. Önkörükben ezt „a kunok civilizációjaként” emlegették...

³ Vö. BERTA 1996.; GYÁRFÁS 1870-1885.; NAGY SZEDER 1923.; TÁLASI 1971.; PÁLÓCZI HORVÁTH 1989.; KISS 1987.; GYÖRFFY 1953.

felében) feltámadó konfliktusa mint *etnikai terep* (Appadurai szótárában: *ethno-scape*)⁴ a konzervatív és a liberális politikai trendek közé szorult archaikus színtér aktorainak végjátékáról szól már az első világháború időszakára pillantva.

A kun származáshagyomány és konstans módon őrzött etnikai szereptudat fennmaradása egészen a 19. századig tájnéprajzi evidencia és politikai képviseleti autonómia szempontjából kiváltság is volt, de térségi integrációs szerepük, demográfiai súlyuk és katolizáló társadalmi tömegük intenzíven csökkent a nemzetépítési időszakot kísérve. A királyhűségben történetileg jeleskedő,⁵ de feudális rendi kötődéseket rebellis módon elutasító, nemzeti harmóniát az autonómiák fenntartásával együtt óhajtó etnikai szereptudat esetükben a versengő politikai csoportoknak kiszolgáltatódással járt (sem aulikus, sem pusztán értékkonzervatív, sem etnospecifikus identitásuk megtartása nem maradt „korszerű” a nemzetépítés időszakában), s ezzel azután mint nyelvi és szociokulturális kisebbségnek evidensen kínálkozó perspektívaik bezárultak, vallási hovatartozásuk alárendelődött a belső telepítések tereziánus rendszerének, felülrétegződésük is megtörtént a közéjük telepített palócok, nagykunok, jászok és rácok csoportozataival, beolvasztásuk az első világháború éveire lényegében lezajlott. A királyhűség-tematika tehát a 13. századtól fokozatosan, de később intenzitását tekintve mintegy évszázadnyi idő alatt, a polgárosodás folyamatában fénytelenedett el a Kiskunság maradék etnospecifikus zónájában, avagy színtelenedett el a nemzetépítés és képzeltközösségi érdekszférák térnyerésével, melyek közepette nem csupán a lovasnomád harcmódor, tanyás parasztpolgári mentalitás, pogány szakrális múlra visszatekintő lokális kollektivitás veszítette el korábbi értéktartalmait, de kisebbségbe szorult a református közösségi mentalitás és kollektivitás is, terét veszítette a parasztpolgári értékrend, kiváltságossági belháborúba fordult át a parasztvármegye fenntartásában érdekelt politikai közösség önreprezentációja nem különbül, s végső soron a gazdasági szerepkör (tanyás mezővárosi közösség – Erdei Ferenc által a parasztvárosi és parasztpolgári végvárak

⁴ APPADURAI 1996.

⁵ A magyar királyságba költözésük időpontjától kezdve a királyi testőrséget adták, ennek megfelelő jogi, igazgatási, beszolgáltatási kedvezményekkel együtt (katonaállítás, adók, önkormányzati szabadságok, bíraskodási jog és más kiváltságok fejében) később közvetlenül a nádor főhatósága alá tartozván, közvetlen részt vállalva a hajdúk képzésében és vezetésében, huszárezred kiállításában, egészen 1849-ig, parasztvármegyét kialakítva és helyi-területi autonómiát élvezve.

tematikájában lejegyzett identitás) is érvényét veszítette a hazai polgárosodás folyamatában.⁶

E tematikus aspektus történeti dimenziói között kardinális problematikaként jelenik meg ugyanakkor az antropológiai (és specifikusan politikai antropológiai, etnopolitikai, mentalitásnéprajzi vagy ethno-space megjelenítő) háttérű megközelítés is. A politikai gondolkodás hazai kezdetei és a 19. századi nemzetépítési folyamatok kisebbségi/etnikai önmeghatározást segítő (vagy fölszámoló) hatása a polgárság keletkezésének háttérében zajló mentalitástörténeti küzdelmekkel volt terhes.⁷

A nemzethez tartozás mint politikai magatartás, a királyhűség mint társadalmi-politikai vagy kulturális kötődésrendszer olyan rendi formációkban is megmutatkozott, amelyek a kiskunok életterében *kívül estek* a nemzetépítés fölülről jövő stratégiájának vállalhatósági térre-
numán,⁸ s ehelyett inkább olyan politikai viselkedéstörténeti formákat öltöttek, amilyen a parasztvármegye, a redempció, a dinasztikus nagypolitikával szemben álló lokális ellenállás, az önszervező közösségek éltetése, ezek jogi tradícióinak követése, vagy a *modus vivendi* mellett az etnospecifikus magatartásmódok reprezentációja – akár a szociális marginalizálódás árán is.⁹ Előadásomban itt ezért hosszabb kitérőt kellene tennem e folyamat politikai antropológiai és szimbolikus

⁶ Részletesen taglalja jogszokási, normarendi, származástudati másságukat TÁLASI 1977; TÁRKÁNY SZÜCS 1980.; PAPP 1941.; Ö. KOVÁCS-SZAKÁL 2001-2002.; a polgári társadalomképhez lásd még GRANASZTÓI 2010.

⁷ Ide értve természetesen a reformkori liberális, aulikus, diétai, konzervatív, szakrális, gazdasági, pártpolitikai és udvarhű vagy reformer-ellenzéki politikai magatartások sokféleségét és a kisebbségpolitikai, nacionalista vagy aulikus érdektörekvések intézményesülését, szembesülését a monarchikus berendezkedéssel is.

⁸ Egy kiskunhalasi beszélgetőpartnerem ezt úgy fogalmazta meg: Petőfi azért bukott el a maga kortes-körútján, mert a „világszabadság” eszméjét szónokolta a maguk különjogaival és autonómiájával elégedett, világhódításra már nem fogékony kunok előtt... A történetmesélés szuverén túlzásai dacára a makro-léptékű ígéretyekre valóban nem kíváncsi kun mentalitás nehezen békült meg a közigazgatási, tér- és etnopolitikai felülrétegződéssel, s a „konok kun mentalitás” büszke vállalása szinte mindmáig jellegadó mintázat maradt.

⁹ Egészen evidensen az értékrendi és szocializációs minták, parasztpolgári öntudat vagy etnospecifikus hagyománykötöttség akkor is értékállóbbnak számított, ha a mainstream politikai marketing teljességgel ennek ellenkezőjét preferálta, vagy ha érzékelhető volt a hagyománytudat szükségképpen elavulása, gazdasági-migrációs-szerepköri funkciók értékcsökkenése vagy a néprajzi táj átalakulási folyamatában a termelési-gazdálkodási struktúraváltozás elkerülhetlensége is.

politikai olvasatainak, az etnokulturális tradíció továbbélésének elnagyolt vázlata irányába... – melyet a terjengősség elkerülése érdekében nyilvánvalóan nem fogok megtenni, mindössze jelzem az értéktudat és hagyománykövetés fontosságának, a társadalmi-térégi etnikai kapcsolatrendszeren elüli értékváltozásnak, vagyis a kun származási kiváltság perspektíváinak belátható átalakulását.

Előadásom tematikai körében e harmadik (áttekintő elemzésre érdemes) nézőpont felvillantásával nem csupán a tribális tradíció polgárosodás folyamatai közben végleg elérvénytelenedett sajátosságait nem fogom végigvenni, de az etnikai terep mint lokális értéktartomány életképtelenné válásával is csupán azt tudnám jelezni, hogy az átalakuló etnospecifikus (másképp: polgári nemzetépítési és kisebbségpolitikai) életmód-stratégiák értéktartományának fennmaradása is historikus elbizonytalanodásra ítelve végleg megfosztotta a kunokat a királyhűségi és aulikus vonzalmaktól, kollektív (köz)nemesiségük fenntartásával pedig abba a történeti dimenzióba süllyesztette, amelyben a morális, mentális, szakrális és máskéntgondolkodási magatartás-modellek önnön elavulásukkal járultak hozzá a jog-, szerep- és értékvesztések 1918-ban már bekövetkezett végjátzmáihoz.¹⁰

A halasi és a kiskunsági történetnek híres időszaka volt a betyárkorszak, mely mintegy száz esztendeig is eltartott, hiszen a Habsburg-ház örökösödési háborúi idején kezdődött, és még a századvég gondjai között is szerepelt. A kunok értékrendjében már igencsak értelmét veszítette a monarchikus tervek szolgálata, s a sorozások elől menekülve, csizma helyett a papírbocskort is vállalva a pusztába vonultak inkább, mint a seregbe. A tájnéprajzi forrásanyag meghatározó tónusában ez úgy kerül elbeszélésre és úgy marad meg a kollektív emlékezetben, hogy akik „félreálltak” vagy „szaladóba” kerültek, tehát a katonaság elől szöktek, illett azokat pártolni, viselt dolgaikat takargatni. A betyáréletet évtizedekig kutatók sem találták nyomát, hogy a szökött katonát valaki is elárulta volna, s a szájhagyományban sem maradt meg ilyesmi. Nők is csaptak föl betyárnak, a hala-

¹⁰ Romsics Ignác ezt egykor doktori értekezésében fejtette ki a BKK megyei tanács hatalmi időszak kapcsán, amikor a térség tradicionális csoportjai a tanácsköztársasági „Fegyverbe!” felszólításnak csak azzal a feltétellel kívántak eleget tenni, ha visszakapják a regnáló államtól a redempcióban önmegváltásukra kifizetett összeget. Lásd ROMSICS 1982. Hasonló aspirációkkal reprezentálták magukat az 1939-es, 600 éves betelepődési évfordulójukon. Ehhez lásd még FAZEKAS–SZABÓ–SZTRINKÓ 1987.

siak között zsidó betyár is akadt, többen voltak címeresek is. Mivel szentül hitték, hogy az önkényuralom megbukik, jó ideig eltartott a betyárélet, s közéjük keveredtek előbb-utóbb a bűnözők is, menekülő számadójuhászok is, akik nemegyszer a hiányzó jószágot a betyárok segítségével „szörözték” vissza. Az 1860-as években már éppen a határrendezés, illetve az 1863-as nagy aszály, majd fagyás, nagy éhezés és békétlenség miatt alapvetően megváltozott a közgondolkodás: ahogyan a végvári vitézek vagy a kóborló hajdúk ellen, úgy a betyárok köztörvényes bűnei ellen is szervezett akciókkal védekeztek, útonállóként el is bántak velük, nemegyszer az önkényesség határán is túl. De az életveszélyes, rablógyilkosságra hajlamos útonállást is inkább pártolták a halasiak, mint Ráday Gedeon hírhedt kínzásait, pofozógépét, szöges bölcsőjét a szegedi börtönben, úgyhogy Halason külön rendőrbiztos ült, aki csak a huszadik század elejére tudta úgy-ahogy kiűzni a betyárokat.¹¹

Negyedik tematikai egységként a rendi és nemzeti kötődés kérdését illik említenem. Kiskunhalast a társadalmi tér-időben szemlélő politikai eseménytörténet és szimbólumhordozó felfogás (a kunok mindenkor „másságának” tudata, nyelvi és szakrális vagy kollektív emlékezeti tartalma) itt egy további szemponttal egészülhet ki: a változástörténet és nemzet-generálás-história belső ellentmondásai közötti értelmezési tartományban. A magyar köztörténetből és a kunok kisebbségi-politikai vagy etnokulturális életrajzából leginkább azt vélem kicsendülni, milyen módon csap át előbb a magyarok védekezése a kunok barbársága ellen induló „jogos” hatalompolitikába (13-15. század), és a többféleképp intézményesített legitim Másságuk (a királyhűség, nádorszolgálat, hadiadó-mentességi kiváltságok terén mutatkozó, majd kollektív nemesi kiváltságok révén a 16-18. században) olyan ellentámadásba, amely a „nemzetén”, náción belüli legitim másság elfogadásával is kialakított, avagy legális állapotot tart fenn,¹² majd hogyan fordul meg a folyamat, s lesz önvédelmi (s egyben nemzetvédő) harc a kunok léte az elnyomó rendek, fennhatóságok, feudális érdekek ellen (parasztvármegye), hogyan válik ez évszázadokkal

¹¹ A részletekről NAGY CZIROK 1965.; TÁLASI 1977.; JANÓ 1965.; NAGY SZEDER 1923.; HOBSBAWM 1974.

¹² Saját identitásukat nemcsak betelepítésük és védelmi funkcióik öntudatával, de a „konok kunokat” jellemző kisebbségi identitástudattal is megerősítették. Nem volt „véletlen” ez, hisz a honfoglalás-kor mintegy 90.000-re becsült (persze népességszámhoz képest csak relatíve pontos adatok ezek) a kun betelepülés 40.000 főt számlált a 13-14. század során...

korábbtól kezdődően egy nyugati igényű polgáriasság kivívásának céljává (mezővárosi societas), s hogyan lesz hagyományörzésükből szellemi szabadságharc, mentalitások küzdelme a konvencionális jogosultságokkal szemben, furfang és bátorság időnkénti győzelme az elidegenedett főrendi népboldogítás fölött.

A kunoknak a feudális fennhatóságokkal való viszonya nem a kelet-európai jobbágyság kérdéskörébe tartozik, hanem a nemzeti szervezeti fennállása és valamelyest bomlása (majd a kun székek keletkezése) is a nyugat-európai patrónus-kliens viszony mintáira emlékeztet (lényegében úgy, ahogyan Szűcs Jenő azt a *Vázlat Európa három történeti régiójáról* kötetében bemutatta, vagy ahogyan azt Beluszky Pál és Márkus István „az alföldi út” elakadásaként értelmezte a hetvenes-nyolcvanas években). A kunok „naturalis” sokasága jóval előbb, mint a magyar társadalom egésze, *communitas*-ként kezdett működni, azaz megmaradt a szociálintropológiai értelmű rokonsági kötelékben, és mintegy három évszázadon át a pogány vallás-hagyomány követésében is. Következőleg a feudális függésrenddel, abszolutizmusokkal szemben folyamatos küzdelemben hozta létre a maga „libertas”-ait (jelesül inkább sokszor szabadosságait), hogy legalább szűkebb, lokális közösségeknek biztosíthassa a „liberté” eszméjét (a közpolitikai értelmű helyi demokráciát). Az abszolutizmusok mindenhol föllelhető intézményrendszere és hadserege tőlük idegen volt, márcsak erős és hadképes voltuk, hagyományos önkormányzati döntéseivel miatt is (a kun székek bíraskodási önállósága, később a parasztvármegye önvédelmi funkciója, még később a kun kapitányok és térségi különjogok védelme során). A politikai uralom elnyomásaival szemben magát mint „nemzeti” társadalmat szabadította ki a kunság, megadva az államnak önállósulási, elidegenedési lehetőségét, de fenntartva, hogy saját lokális szabadsága képviselőjében ellenzéki marad mindaddig, amíg egyedül üdvözítő igazságokkal működik a fennálló, s támogatva mindenkor azt is, aki független létéért küszködik. Így álltak Rákóczi küzdelme mellé („halasi ütközet” a rácok ellen, 1703. okt. 5.), Bocskai hajdúvezérei közé, 1848 eszméi oldalára, kurucok és hajdúk mindenkor mentális önvédelmi harcának táborába is. Süppedő civilizációk és uralkodói fönséggel integráló keménykedések kardjai ellen ezért lendültek (például az osztrák örökösödési küzdelmekbe, vagy a halasi templomok védelmében folyó küzdelmekbe), a „rend”-nek becézett politikai és hitbéli erőszakok, anarchiák szándékait ezért védték ki konok had-

viseléssel, belső emigrációval, elvegyüléssel és kiválással. Lokális kereteikbe szorítva végülis egy kelet-európai agrárforradalom területi segítői lettek a filoxérától immunis homoki szőlővel, a nagyállattartó legeltetési rendszerrel, a tanyás gazdálkodás paraszti útjával, a Dunamelléki tanyás-kertes termelés elindításával, autonóm parasztvárosi lét urbanizációs mintáival kiegészítve.¹³

A kunok egy civilizáció alkatát és fejlődésritmusát érték-normákban őrizték, még ha az adott politikai-hatalmi feltételek nem is kedveztek, s ha mindjárt az uralkodó osztály közvetlen kiszolgálói voltak is elődeik. Amennyiben a nyugati változásmodell számít „mozgásnak”, akkor a tőle való eltérés keleti változatlanságnak minősül, s akkor Hungáriában bizony a kunok jelentettek talán egyedüli folyamatos dinamizáló erőt több évszázadon át. Halas például telepítése óta centruma volt a civil és katonai igazgatásnak, törvénykezésnek, kulturális árucserének, joggyakorlatnak, később a „civil” ellenállásnak, mentális példamutatásnak, „csakazértis máskéntgondolkodásnak”, a diétán és utána is a parlamenti ellenzéki képviselők támogatásának. Nem mandarin-uralom formájában valósult meg ez a lokális vezérszerep, hanem szétaggolt és demokratizált formában, ahogy az archaikus „populus” szerveződött, jogi-társadalmi garanciákkal, szociálanropológiai értelemben vett értékkonzervatív normarenddel, plebejus közhatalommal. Hogy ennek a közhatalomnak elenyészttével, illetve betiltásával-beolvasztásával megroppant minden kohéziós erő, azt csupán képzeljük, de nem bizonyíthatjuk a kun társadalomra a források alapján. A hitbéli és világi, illetve az életviteli és ideológiai szféra szétválasztása, amely Nyugaton is a társadalmi emancipációk feltétele volt, a kunok között öntörvényű folyamatként működött, mintegy a kiérdemelt szabadságjogok garanciájaként. Egy civilizációs örökség szembeállításával egy birodalmi integrációval – ez életre szóló küzdelem, ameddig csak el nem dől. Számukra évszázadokon keresztül más volt az uralkodókhoz fűződő viszony, mint környezetük számára: hűbéresi státusuk egy kölcsönösségen alapult, „szerződéses vazallusságon”, melyben az alávetőnek éppoly szerződéstartónak kellett lennie, mint az alávetettnek, hisz nélküle létének értelme is, funkciói és előnyei is kétségszövevényesek voltak. A kunok törzsi-nemzetségi szervezete és a

¹³ Bővebb és a térség további mezővárosi fejlődés-történetét illetően lásd ERDEI 1957. De ebből a tudástartományból és mentális másságvállalásból érkezik számos főrendiházi ellenzéki képviselő, demokrata vagy liberális gondolkodó, egyebek mellett Bibó István politikai gondolkodó is.

királysággal való bensőségebb kapcsolata épp ezt a szerződéses formát, az egyezményes viselkedés kölcsönösségét és következetességét jelentette, s mint beidegződést adták tovább utódaiknak, mert ebben volt méltóságérzetük, identitásuk lényege. Aki emelt fővel ereszkedik térdre, oldalán fegyverével, mint a jászok hőse, Lehel a kürtjével, azt nem lehet megalázni; az lehet ugyan szolgálóember, de szabadságfosztott sosem lehet. Az individuum becsülete, tisztelete volt ebben méltóságteljes, és a hűbériség ilyen formája a lokális helyzetre, a jogszokásra, autonómiára is kiterjedt, mégpedig azon a módon, ahogy az alulról felfelé megfogalmazott igények a hatalomgyakorlók felülről leküldött döntéseit korlátozták a maguk elemi energiáival. Ez a helyi sajátosság érték volt, és értékrendisége a virtussal, a küzdésképességgel együtt már több is lehetett, mint helyi társadalmi norma: étosz volt ez, az eltérés, a másság, a jogosultság fegyvertárával megerősítve, és főleg az uralkodó „istenkegyelmiséget” figyelmen kívül helyező másként-gondolkodással alátámasztva. Az uralkodói szuverenitás pedig mindigis társadalmi energiákra kellett, hogy alapozza politikáját, engedve a kikövetelt jogszerűségeknek, a territoriális függetlenségek még tűrhető formáinak. Attól, hogy az ország nádora a kunok egyedüli ura volt, megképződött körülöttük egy másfényű társadalom, egy politikai szuverenitásokat engedő légkör, melyben külön társadalmi szerződése van a feleknek: a kunok és jászok kollektív nemessége (amiként a székelyeké is több mint szimbolikus). Mindez egy történelmi hierarchián belül teremt horizontális teret, amelyben az uralkodót a néphez szerződés köti, s azt meg kell szegnie, ha érdekei másfelé mozdítanak. A népnek és „állami” képviselőjének ez az antik időktől, nyugati hűbérkeremónián át a modern képviseleti eszméig terjedő szerződése mintegy a környező feudális uralomgyakorlás ellenpéldaként jött létre a kunok esetében: szinte megszületik „a jobbágy mint dolog” felfogása mellett az ember mint „társadalom” képlete, vagyis a rendiség korában egy rendiséggel szemben egy tökéletesen eltérő politikai szerződés, amelyben a szabadság nem holmi ajándékozható jelkép volt, hanem „objektív technika” (Bibó István kifejezésével). A szabadság kis köreinek sokaságát a kunok esetében egy makroközösség kapta meg, de nem ajándékba, hanem rendezett jogviszony formájában, melyet ha megszegett a fennhatóságot gyakorló, akkor szuverén joggal támadt ellene az alárendelt. Szokásszerűségben életrekelő és kollektívan átértzett előny volt ez a kunok számára, olyan kiegyezés, mely a fejlődést, a tételezett vagy

rendelt célokat nem papíron, hanem csoportlétének gyakorlati elveiben valósította meg.

A halasi kunok identitástudatának gyengülése is alighanem erre vezethető vissza. Kisebbségi létük és a „magyar” társadalomba való politikai integrálódásuk hosszú évszázadokig különjogokat biztosított és feltétele volt egy öntudatos magabizásnak, hajthatatlan magaviseletnek, kivagyiságnak. Nem volt szükségük arra, hogy a szükségesnél jobban intézményesítsék társadalmi szerepüket és történelmi rangjukat. A rájuk jellemző politikai érték-konzervativizmus, etnikonzervativizmus korábban hiába is volt legitim, a nemzeti homogenizáció századában visszaszorult, s a 48-as magyar forradalom időszakában már egyre kevesebb módjuk nyílt arra, hogy a politikai nemzeten kívüli identitásukat legalisan megfogalmazzák. Történelmi szerepük is csökkent, a kelet-európai átalakulások nagyobb hullámokat vertek, így fokozatosan elhalványult antropológiai másságuk, elérvénytelenedett politikai kivételezettségük. A hosszú történelmi trendek, a regionális változások ideje alatt alig észrevehető módon fölhígult népességük, megoszlott vallási egységük, szétagulódott társadalmi intézményrendszerük. S e lassú tempójú felőrlődésben a „nagy nemzeti célok” oltárán elenyészett az a kulturális vagy civilizációs másság, amely önmegkülönböztetésük eszköze volt, hasonlóképp, mint a királyhűség és a szakrális ellenkultúra is. Megmaradásuk immár inkább a kollektív emlékezet, a könyvtárak és adattárak, múzeumok és örökségtérképek része, semmint a recens társadalmi értékrendszer elemi tartozéka.

IRODALOM

A. GERGELY András

- 1987 A „saját csoport” és az „etnocentrikus tudat” szerepe egy helyi közösség értékrendjében. Kiskunhalas. In: Böhm Antal – Pál László (szerk.): *A helyi hatalom működése. „Helyi társadalom”*, No. 5. Társadalomtudományi Intézet, Budapest. 149-179.

APPADURAI, Arjun

- 1996 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization.* University of Minnesota Press, Minneapolis.

BERTA Árpád

- 1996 A kunok eredete. A magyarországi kunok korai történelme. In: Szakál Aurél (szerk.): *Adatok Kiskunhalas történetéhez.* Halasi téka 18. Thorma János Múzeum, Kiskunhalas. 11-20.

ERDEI Ferenc

- 1957 *Futóhomok.* [1937] Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

FAZEKAS István – SZABÓ László – SZTRINKÓ István

- 1987 *A Jászkunság kutatása.* Konferencia-előadások. 1985, Kiskunfélegyháza. Kecskemét – Szolnok kiadása, Kecskemét – Szolnok.

GRANASZTÓI Péter

- 2010 *Az eltűnt mindennapok nyomában.* Kiskunhalas 1760-1850. Tabula könyvek 10. Néprajzi Múzeum, Budapest.

GYÁRFÁS István

- 1992 *A jász-kunok története.* I.-IV. kötet. [1870; 1873; 1883; 1885] „A Jászságért” Alapítvány, Budapest.

GYÖRFFY György

- 1953 A kunok feudalizálódása. In: (szerk.): Székely György *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 248-275.

HOBBSAWM, Eric

- 1974 *Primitív lázadók.* Kossuth Kiadó, Budapest.

JANÓ Ákos

- 1965 *Kiskunhalas.* Helytörténeti monográfia. Kiskunhalasi Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Kiskunhalas.

KISS József

- 1987 Szempontok a dél-kiskunsági községek 1745 előtti újratelepüléséhez. In: Fazekas István – Szabó László – Sztrinkó István (szerk.): *A Jászkunság kutatása. Konferencia-előadások.* 1985, Kiskunfélegyháza. Kecskemét – Szolnok kiadása, Kecskemét – Szolnok. 302-344.

NAGY CZIROK László

- 1965 *Betyárélet a Kiskunságon.* Magvető Kiadó, Budapest.

NAGY SZEDER István

- 1923 *Adatok Kiskun-Halas Város történetéhez.* I-III. kötet. A szerző kiadása, Kiskunhalas.

Ö. KOVÁCS József – SZAKÁL Aurél

- 2001-2002 *Kiskunhalas története* I-II. kötet. Thorma János Múzeum, Kiskunhalas.

PAPP László

- 1941 *Kiskunhalas népi jogélete.* Táj- és Népismeret Könyvtára. Táj- és Népkutató Intézet, Budapest.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

- 1989 *Besenyők, kunok, jászok.* Corvina Kiadó, Budapest.

ROMSICS Ignác

- 1982 *Duna-Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

TÁLASI István

- 1971 Hozzászólás a magyarországi kunok etnikumának kérdéséhez. In: Filep Antal (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom V–VI.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 485-490.

- 1977 *Kiskunság.* Gondolat Kiadó, Budapest.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1980 *Magyar jogi népszokások.* Gondolat Kiadó, Budapest.

POWER LOYALTY – AUTHONOMY – OPPOSITIONAL
IDENTITY

On the Road of ethnic identification of Halas local
community /Cumania Minor/ from the functional loyalty to
the resisted mentality

The article aims to analyse a small city (Kiskunhalas, Hungarian Plain) ethnic characteristic (kuman, comani, cumanian), as nomadic people of the steppes, way of life in the 13-18th century, on the basis of everyday ethnicity and the value-conservative loyalty to the government – as a traditional mentality, latently hidden among various interest-spaces and local identity-consciousnesses, start to oppose, stronger and stronger, the weakening totalitarian state. Therefore, it is not at all excluded that the political loyalty and the civil societal rationality are going to be transformed into representations of direct movements, single-target aspirations and pluralistic-democratic interests: local societies require the recognition of their identity and the 'idea of nation' may be replaced by the idea of belonging to a region, a district or a marginal settlements. The principle of development that became autotelic, can be by now replaced by the noumenon interests of spatial and settlement autonomy (free peasant district) which may become the supporters of anorganic modernization.

The author focuses on the world view and traditional stock of knowledge as manifestations and proofs of the local population's Cumanian identity. The study is a methodological attempt to show evidence for the survival of a 'folk' identity complex existing in parallel with the 'official' historical traditions preserved in books and learned at school in the town in the 20th century, as it describes the cultural traits, customs, historical legends of this survivor population.



Vidékiek a budai királyi palotában

DINASZTIKUS? NEMZETI? LOKÁLIS?
A zentai csata (és Savoyai Jenő) emlékezete

Írásom olyan kérdést tárgyal, amellyel korábban – egyes részleteiben, bizonyos összefüggésekben, de mindenképp csak érintőlegesen – Benda Kálmán, legutóbb pedig Mohay Tamás is foglalkozott. Benda Savoyai Jenő és a magyarok közötti viszonyokról szólt, Mohay pedig – a máriapócsi kegyképpel kapcsolatban – a zentai csata magyar történelemhez való kötődésére tért ki.¹ Mind Savoyai Jenő, mind pedig a zentai csata esetében többféle kötődés, koronként pedig azok hiánya fedezhető fel, akár az évfordulókkal, akár emlékművek állításával vagy akár historiográfiai tárgyalásukkal kapcsolatosan, nem tévesztve szem előtt egy helyi monda különféle variánsainak felbukkanását sem, amellyel a közlésen túl komolyabban (tudtommal) senki sem foglalkozott.²

Azt gondolnánk, hogy több mint három évszázad múltán a zentai csatáról, illetve annak főszereplőjéről (egyben a Habsburgok talán legismertebb, legmarkánsabb hadvezéréről) nem sok újat lehet mondani. Ám ha meggondoljuk, hogy (tudunkkal) a zentai csatáról csupán két kis monográfia jelent meg magyar nyelven: az egyik a 19. század elején, zentai megbízásból (az Ugróczi-féle), a másik pedig a 19. század vége felé (a Dudás féle), s a magyar nyelvű Savoyai-életrajzok is ebben a században kerültek kiadásra, akkor azt mondhatjuk, hogy legalábbis ez az érdektelenség megérdemelné a figyelmet; továbbá az is, hogy a 19-20. század fordulóján mintha a lokális kötődések számai is elpattantak volna. Ezt a jelenséget kíséreljük meg minél sokoldalúbban feltárni, megvilágítani az eddigi feldolgozások, továbbá korabeli források (levéltári dokumentumok, helyi sajtó) segítségével.

Jugoszlávia széthullásával a háborús években nemcsak a szerbek, horvátok stb. kényszerültek ön- és identitásvizsgálatra, hanem az itt élő magyarság is; megszűnt az az ideológia, amely felkínált egy, a többség számára elfogadható modellt, s ezen belül – legalábbis egy

¹ BENDA 1987.; illetve MOHAY 2008.

² BODOR 1972. Jómagam erre a jelenségre – a zentai emlékezetkultúra kapcsán – egy korábbi tanulmányban futólag már reflektáltam PEJIN 2008.; ezúttal viszont megkíséreltem a problémát több oldalról is megvilágítani.

minimális szinten – minden itt élő nemzetiség jól érezhette magát. Az ország széthullásával, a rendszerváltással azonban eltűnt nemcsak a társadalmi-gazdasági rendszer, hanem vele az együttélés modellje is, az újabbra azonban még mindig várni kell.

A magyarság (is) többféle és többszintű válaszokat adott az előállt helyzetben megfogalmazódó kérdésekre. Egyrészt felerősödtek a nemzeti kötődések, különösen a nagy nemzeti évfordulók (millecentenárius, 1848/49-es forradalom és szabadságharc) megünneplése nyomán, másrészt akár tömbben, akár szórványban a lokális (és regionális: vajdasági, bácskai, bánági) kötődések is fontosak maradtak, hiszen itt a másik etnikumhoz tartozókkal könnyebb megtalálni a közös nyelvet, mint a területileg fokozatosan fogyó országban; igaz, nem mindenütt egyformán. Ha az ünneplések a különféle kötődések próbájának tekinthetők, mindenképpen kudarcként kell elkönyvelni 2001-et, a kiváltságos Tiszai koronakerület megalakításának 250. évfordulóját, amely magyar részről szinte teljesen elsikkadt, de szerb részről is igen haloványan emlékeztek meg a jubileumról. Ez annál inkább érdekes, hiszen 1751-ben elsődlegesen a szerbek kiváltságokat, mint a kerület (akkor) többségben levő lakosai, 1774-ben ez terjed ki a „többiekre”, miután az újratelepülés folytán a legtöbb kerületi községben túlsúlyba került a magyarság. E sajátos történelmi mikrorégió – különféle, máig feltáratlan okok miatt – mégsem tudott eszmeileg is mélyebb nyomot hagyni az itt élő mindenkori lakosságban, innen a komolyabb megemlékezés elmaradása.³

Ha a zentai csata trecentenáriusának megünneplését vizsgáljuk, látjuk, milyen sajátosan alakult az ünnepség, majd annak utóélete: a kulturális intézményektől támogatott, felülről jövő (*magyar* önkormányzati-politikai) rendezőelv megkísérli visszaemelni a közösségi emlékezetbe a csatát (emlékpark rendezése), városnappá tenni és népiünnepélyt rendszeresíteni (megerősítés), „újraszentelni” (egyhá-

³ A probléma a zentai csatához hasonló, hiszen koronként itt is többféle kötődést fedezhetünk fel: nemcsak területi, hanem dinasztikus vagy akár nemzeti. Fontos szempont azonban, hogy a történetírás mindmáig adós maradt a kerület monografikus feldolgozásával, valószínűleg a kerület jelentőségének alábecsülése miatt: szerb részről csupán résztanulmányok születtek, magyar részről viszont a hivatalos történetírás a múlt század nyolcvanas éveinek végéig szinte teljesen „elsikkasztotta”. Ezen a helyzeten nem sokat javított Gyetvai Péter háromkötetes telepítéstörténete sem. GYETVAI 1992. Bár azt is tudjuk, hogy az emlékezetet a történetírók egyedül nem képesek befolyásolni, más erőkre, feltételekre is szükség van.

zi-vallási rítus kialakítása: *Te Deum* és emlékharang-kongatás az emlékparkban, emlékező istentisztelet a pravoszláv templomban), képviselőtestületi díszülés... Az új városnapot a helybeli szerbek zöme kezdetben nem fogadta osztatlan lelkesedéssel, hiszen a korábbi – október 8. – a város 1944-ben történt „felszabadulásának” állított emléket, de a politikai „megideologizálás” (ti. a csatában magyarok és szerbek egyaránt részt vettek ugyanazon az oldalon) úgy tűnik, mára már felőrölte ezt az ellenállást, s ma már a csata évfordulójának városnapként való ünneplése általánosan elfogadott, közösségi esemény. Elmondható tehát, hogy a zentaiak – ha nem is tudatosan – a csata emlékezetének őrzőjeként látják magukat, úgy, ahogyan végig, a 19. századon keresztül, ám sohasem tartották magukat kizárólagos letéteményesnek, hiszen (joggal) úgy gondolták, hogy a csata jelentőségénél fogva nemzeti-országos „ügy”. Mégis a város az emlékezésben leggyakrabban magára maradt.

Más a helyzet Savoyai Jenő emlékezetével; 2013-ban ugyanis a város mintha teljesen megfélelkezett volna a herceg születésének 350. évfordulójáról. történt ez annak ellenére, hogy Zentán működik egy történelmi levéltár, egy városi múzeum, egy helytörténeti társaság, sőt egy Savoyai Jenő-asztaltársaság is. A ráckevei ünnepségeket leszámítva Magyarországon sem volt komolyabb hatása ennek az évfordulónak.⁴ A szerepleosztások tehát az emlékezet terén korántsem mondhatók véglegesnek.

A zentai csata – vele Savoyai személyének – különlegessége ugyanis elsősorban az, hogy igazából nem illik sem a nemzeti, sem pedig a lokális narratívába. A nemzetibe azért nem, mert a Habsburg-sereg *nem magyar sereg* volt (legfeljebb 1500–2000 magyar vett részt a csatában), a lokálisba pedig elsősorban a folytonosság megszakadása miatt nem, hiszen a hódoltság miatt a törzsökös magyar lakosság eltűnt, a 18. század közepétől idetelepülteknek pedig nem volt szerves kötődésük sem a középkori Zentához, sem az itt lejátszódó csatához.

⁴ Legalábbis az interneten történő tájékozódás után (másmilyenre nem volt mód) erre a következtetésre jutottam. E sorok írója – szégyenszemre – szintén megfélelkezett volna a jubileumról, ha a tekijai plébánia viszont nem szervezett volna ebből az alkalomból emlékülést, amelyre előadóként meghívta. Szerb részről viszont – igaz, egy éves késéssel – az újvidéki székhelyű Szerb Matica (Matica srpska) kiadott egy Savoyai-életrajzt. BEŠLIN 2014.

Csata után – dinasztikus és vallási kötődések

Mivel tehát a zentai győzelem Habsburg fegyvertény volt, a bécsi udvar ezt természetesen így is kommunikálta, illetve a töröktől elfoglalt területeket sajátjaként kezelte, s csak a különféle alkupozíciók folytán kényszerült ezeket fokozatosan visszaengedni a magyar vármegyerendszerbe (ez a folyamat eltartott a 18. század végéig, egyes vidékeken azonban csak a kiegyezéssel fejeződött be). Másrészt viszont a felszabadító háború zömmel Magyarország területén játszódott le, terhet leginkább az itt élő lakosság viselte, szenvedte, ami a nemesség sorai-ban korábban is jelenlevő Habsburg-ellenességet csak még inkább növelte, s a köznép hangulata is mindinkább ellenségessé vált (Hegyaljai felkelés), ezért nem csoda, hogy pl. Thököli Imrét is a török táborban találjuk a zentai csata idején.

A győztes hadvezér, Savoyai Jenő megítélése a kortársak, illetve az utókor szemében a csatával „egy csomagban” szemlélhető, s a magyar történetírás is általában a bécsi udvar politikájának képviselőjeként tekintett rá.⁵ Nem is lehetett másként, hiszen a herceg, aki eredetileg Franciaországban szeretett volna katonai karriert csinálni, ebben ott akadályoztatván lépett I. Lipót szolgálatába, s e lehetőségnek köszönhetően haladt felfelé a katonai ranglétrán éppen a felszabadító háború idején – lojalitása tehát mindig is megkérdőjelezhetetlen volt. Amikor „magyarelles” kijelentéseket tett (pl. a Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatban), azt államérdekből tette, nem érzelmi megnyilvánulásból. Ugyancsak államérdekből – immár tanácsadóként – a teljes központosítást támogatta, a rendi önkormányzat megszüntetése mellett volt, a pozsareváci béke (1718) után ő javasolta, hogy a bánsági részeket ne engedjék vissza a vármegyerendszerbe, s a telepítéspolitikában is szerb, illetve német telepítési törekvéseket támogatta.⁶ Nyilvánvaló, hogy az ilyen megnyilatkozásai nem nyerték el a magyar nemesség szimpátiáját, ezért a csatát követő évtizedekben – amikor a hódoltság felszámolása a magyarság körében inkább negatív, mint pozitív megítélésű volt („csőbör-vödör”) – dinasztikus kötődésen kívül másmilyenről nem is igen lehetett beszélni.⁷ Azaz volt még egy, ami idővel teljesen háttérbe szorult, mégpedig a vallási kötődés.

⁵ BENDA 1987.

⁶ BENDA 1987.

⁷ A győzelem hírére Bécsben felállított diadaloszlop felirata: „Vienna ad Zentam Servata” mintegy összefoglalta a felszabadító háború lefolyását, amelynek végén a

A mélyen hívő katolikus Habsburgok ereklegyűjtő mániájától I. Lipót és felesége sem volt mentes; annak hallatára, hogy a távoli, jellegtelen Máriapócs kicsiny görög-katolikus templomának Mária-ikonja 1696 végén több ízben is könnyezett, a császár a képet Bécsbe hozatta; éppen idejében, hogy csodatevő ereje egy évvel később, szeptember 11-én a törökkel megütköző katonákat győzelemre segítse (az ikon reprodukcióját egy imával egyetemben korábban szétosztották a katonák között).⁸ A török elleni harcban a Mária-kultusznak különleges szerep jutott: 1571-ben a lepantói csata alatt V. Piusz pápa a rózsafüzért imádkozta, s a hagyomány szerint 1716-ban, a péterváradi csatában (Jenő herceg másik nagy győzelme) szintén a rózsafüzér imádkozása segítette győzelemre a keresztény hadat.

Savoyai Jenő remekül illeszkedett ebbe a képbe, lévén maga is hívő katolikus, bár szélsőségek nélkül, aki esetenként nem átalott bírálni a Habsburgok egyházpolitikáját vagy a jezsuiták túlkapásait, ugyanakkor a jezsuiták vezette Mária kongregáció tagjaként vett részt a Buda visszavételéért vívott harcokban.⁹ A péterváradi csatában nemcsak a rózsafüzér imádkozásának van fontos szerepe, hanem Havas Boldogasszony csodájának: a herceg csata előtt győzelemért fohászkodik, mégpedig a római Santa Maria Maggiore-bazilika Mária-képének másolata előtt (ezt a jezsuiták hozták magukkal, akik az itteni derviskolostor mecsetjét alakították át kápolnává), s ekkor csoda történik: megismétlődik az 1300 évvel korábbi csoda: augusztus 5-én – Havas Boldogasszony napján – sűrű hóesés támad, amely megzavarja a túlerőben levő törököket.¹⁰

A zentai csatával kapcsolatban – igaz, csupán halvány nyomokban – szerb részről is említés történik csodáról; pontosabban: a csatában részt vevő szerbek a győzelmet múltbeli sérelmeik megtorlásaként értelmezték, isteni büntetést láttak benne, amiért a törökök

zentai csatának köszönhetően vélhetően soha többé nem kell majd Bécs ostromától tartani. Mindebben Magyarország szerepe teljesen a háttérbe szorult.

⁸ BELME 1997. és MOHAY 2008.

⁹ Nem szabad elfelejteni: egy olyan dinasztia „oldalhajításának” sarja volt, amelynek évszázadokig birtokában volt a híres torinói lepel.

¹⁰ MILUTINOVIĆ 1956. Az itt fakadó forrásnak gyógyító hatást tulajdonítottak, a képnek csodatevő erőt, ezért Tekijánál kegytemplom épült, s már a 18. század folyamán fontos zarándokhellyé vált. Nem véletlen tehát, hogy 2013-ban az ottani plébános fontosnak tartotta a Savoyai-évfordulóról való megemlékezést.

annak idején elégették a szerbek nagy szentjének – a Nemanjić-dinasztia papnak álló sarjának, Szávának földi maradványait.¹¹

Századfordulós fordulat – a lokális kötődés

A 18. század végére befejeződött egy, a század 50-60-as éveiben lejátsszódott folyamat, vagyis a vidék újratelepítése, az új lakosság begyökerezése, lejátsszódott egy elsődleges társadalmi-vagyoni rétegződés, az immár belső migrációk folytán pedig (kereskedők, iparosok megtelepedésével) kialakult, stabilizálódott Zenta kiváltságos mezőváros társadalma.¹² A 18-19. század fordulóján már volt egy kis létszámú, de igen öntudatosnak tűnő értelmiség, élén Mihálkovits Antal városi jegyzővel; kiegészülve a módosabb földbirtokosokkal ők alkották a helybeli elitet, amely a korabeli állapotokhoz képest meglepően nagy húzóerővel bírt.¹³

Mihálkovitstól eredt az a kezdeményezés is, hogy ünnepeljék meg a csata évfordulóját, első ízben 1816-ban.¹⁴ Semmi nem utal arra, hogy ennek a kezdeményezésnek köze lett volna a péterváradi csata centenáriumával, de természetesen ezt a lehetőséget sem zárhatjuk ki. Ugyancsak a jegyző javaslatára már korábban felkérték Ugróczy Ferenc szegedi piarista papot, tanárt, hogy írja meg a csata történetét, s a Barzellini József csatakép-metszetével illusztrált könyv meg is jelent 1816-ban. A szerző könyvének zárszavában egyrészt Zentát, másrészt Zenta lakosait is a csata emlékének ápolására szólítja fel:

„Magyarok! buzduljatok mint annyiszor hálaadatosságra az Egek Urához, valahányszor Zenta nevét haljátok, a'hol vitéz bajnokok által őseiteket, és az által beneteket is az utolsó veszélytől meg szabadított. – Ti pediglen Zentaiak! kik ezen névvel méltán dicselkedhettek, emeljetek oszlopot sziveitekben ezen nagy, 's nevezete történetnek, és öntsétek azt által még a' késő maradékokba is. – Üljétek meg esztendőnként Sz. Mihály Havának 11-

¹¹ STANOJEVIĆ 1974. 86.

¹² DOBOS 2000. 287-313.

¹³ Pl. szükségét érezték, hogy a 19. század első évtizedében rendezzék a főteret, emellett a vármegyében itt alakult másodikként kaszinó 1832-ben. DOBOS 2000. 313-314.

¹⁴ Forrásunk (Történelmi Levéltár, Zenta = TLZ, F:381 Joca Vujić gyűjtemény: Dudás Andor krónikája) nem tud korábbi ünneplésről, de arról sem szól, miért éppen ebben az évben kezdték ünnepelni az évfordulót.

két azon 1697-kének emlékezetére – mutogassátok meg mindennek, a’ki tsak hozzátok jövőnd, azon ditső győzelem helyét, hogy az is illendő buzgó hálaadatosságra gerjesztessék a’ Mindenhatóhoz. – Várostok neve e’ történet emlékezete által fenn marad örökre, még tsak egy írást olvasni tudó fog lenni a’ világon: mert nintsen az a’ pallérozottabb ób nyelv Európában, melyen e’ dologról bővebben, vagy rövidebben emlékező számos könyvek nem találtatnának.”¹⁵

Kellő források híján nem tudjuk évről-évre leellenőrizni, rendszeresen megülték-e a zentaiak az évfordulót, de az 1860-as évek végéig mindenképpen. Ekkor azonban – az orosz-török háború (1877-78) miatt, a törökök iránt kinyilvánított szimpátiából egy ideig szüneteltették az ünnepeket, majd a nyolcvanas években megújították az akkori polgármester, Gombos Gábor kezdeményezésére.¹⁶ Ugyancsak ekkor került fel a megújított főtéri (akkor még egyetlen) szálloda homlokzatára az „Eugen herceg szálloda” felirat is.¹⁷

Népmonda és történetírás

A nyilvános ünnepek nyilván megmozgatták az egyszerű emberek fantáziáját, annál is inkább, mert a lakosság jelentős része a szállásokon, illetve a kültelkeken élt, életvitelében, hagyományaiban, mentalitásában inkább falusi, mintsem mezővárosi, vagy teljesen vagy félig analfabéta, ezért az Ugróczy-könyvnek rájuk közvetlen hatása nemigen lehetett. Nem tudni, mikor jelentek meg a zentai csata mondájának variánsai, de a századfordulóra bizonyosan már megvoltak, s jelentősen hozzájárultak a csata lokális kötődésének erősödéséhez. Figyelemreméltó a mondában a jégeső csodás elemként való felbukkanása, mert

¹⁵ UGRÓCZI 1816. 60-61. A szerző egyébként tizenöt címet tüntet fel a könyv végén található irodalomjegyzékben, amelyeket munkájához forrásként felhasznált.

¹⁶ TLZ, F:381 Joca Vujić gyűjtemény: Dudás Andor krónikája. Nem mellékes, hogy Jókai Mórnak 1877-ben írt verse (*Zenta – Mohács*) is a szimpátia – s a törökkel való történelmi megbékélés – jegyében íródott. Természetesen ennek kapcsán felemlítették azt is, hogy a törökök voltak azok, akik mindkét leverett szabadságharc külföldre menekült emigrációjának egy részét befogadta. Forrásunk igaz, nem szól róla, de az ünneplés feltehetően a szabadságharc ideje alatt, illetve a neoabszolutizmus első éveiben is szünetelt.

¹⁷ Bár már fél évszázada művelődési ház működik itt, a köznyelv mindmáig (még a fiatalok is átvették ezt) csak „Euzsén”-nak hívja.

talán a pétervárad augusztusi hóesés csodája jutott el Zentaig „szelídebb”, módosult formában. Témánk szempontjából nem mellékes az egyik variáns, amely Jenő herceget magyarnak teszi meg.¹⁸

A lokális társadalom olvasottabb része (szellemi elitje) pedig a század második felében Ugróczy munkája mellett már máshonnan is tájékozódhatott (Savoyai-életrajzok, történeti monográfiák), 1875-től megjelennek az első hírlapok is Zentán, a nyolcvanas években pedig színre lépett a város szülőtte, a fiatal Dudás Gyula, aki sokat tett a csata lokális kötődésének további erősítéséért, s különben is mintha csak tervszerűen, tudatosan próbálta volna formálni a helybeliek történelmi tudatának fejlődését, akár a zentai csata rövid történetének megírásával, akár az 1506-os adománylevél újrafelfedezésével...

Érdekes módon a magyar történetírás magával a csatával – legalábbis monografikus szinten – nem foglalkozott, ezzel mintha közvetve arra célozva, hogy a zentai csatát nem tartja nemzeti-történelmi eseménynek; hiszen a 19. század folyamán csupán két ilyen munka jelent meg magyar nyelven: az egyiket Ugróczy írta zentai megrendelésre, a másikat pedig a zentai Dudás Gyula.

Savoyai Jenő személye, szerepe, jelentősége már nagyobb figyelmet kapott, bár itt sem találunk túl sok szerzőt, s a kezdeti alaphangot természetesen nem magyar, hanem osztrák történészek adták meg; közülük is kiemelkedően Alfred Ritter von Arneth, háromkötetes Savoyai-életrajzával.¹⁹ A szabadságharc miatt bizalmatlansággal nyilatkozott a magyarokról, s ez az ellenérzés – mintegy prekonceptióként – Savoyai Jenővel kapcsolatban is felmerült, ti. szerinte a herceg megvetette a magyarokat, és az ország teljes behódoltatására törekedett; sőt gyűlölte őket, mert ez a nép nem ismeri a fegyelmet és a hűséget, nincs benne kötelességérzet és mindig kész a lázadásra. Mindamellet ezt az állítását komolyabb adatokkal nem

¹⁸ BODOR 1972. Valamilyen pétervárad kapcsolata mindenképpen lehetett, hiszen Bodor elít ez olyan mondanivalót is, amely szerint a csata után visszavonuló törökök Tekijánál álltak meg, ahol a szultán egy fában Mária képét látta meg, amit összetöretett. Másnapra hóesés, bár augusztus volt és többen megfagytak. Itt már csak az időrendtévesztés miatt is (hiszen a csata szeptemberben játszódott le) leginkább arra kell gyanakodnunk, hogy a tekijai búcsújáró helyet nyilván szép számban keresték fel zentaiak is, akik a pétervárad csatához kötődő hagyományok bizonyos elemeit beépítették a zentai történetbe.

¹⁹ *Prinz Eugen von Savoyen 1-3.* Wien, 1864.

támasztotta alá.²⁰ A magyar történetírásra ebben az időben – úgy tűnik – nem volt komolyabb hatással: vagy pragmatikus hadvezérként írtak róla, vagy (bár ez inkább kivétel volt) éppenséggel a magyarok barátjának tartották.²¹ Mindkét véglet tulajdonképpen túlzó, s inkább a kortárs állapotok, politikai mozgások mentén jelentkezik, esetleg azok szolgálatában, mintsem tények által kellőképpen alátámasztott állítások lennének.²²

Királylátogatás, emlékműállítás és a szoborfiaskó

Mindamellettt egészen a század kilencvenes éveinek derekáig úgy tűnik – a csata évfordulójának újbóli rendszeres megünneplésével – nem támadtak ellenvetések sem a csatával, sem Jenő herceg megítélésével kapcsolatban; a korabeli sajtóban legalábbis ennek semmilyen nyomát nem találjuk. Ekkor azonban három jelentős esemény állította nagy kihívás elé a zentaiakat: Ferenc József Zentára való látogatása, a millenniumi ünnepségek, végezetül pedig a zentai csata 200. évfordulója. Mindez egyszerre meghaladta a város anyagi és szellemi (intellektuális) erejét, csakis ennek tudható be, hogy, igyekeztén mindhárom elvárásnak megfelelni, egyik feladatot sem sikerült kielégítően megoldani; leginkább még a király fogadása zajlott le viszonylag a tervek szerint, zökkenőmentesen, a látogatóhoz (és az eseményhez) méltóan.

Ferenc József 1895. szeptember 21-én tartózkodott a városban, hogy megtekintse a zentai csata egykori helyszínén lebonyolított hadgyakorlatot. Részben a királylátogatás ürügyé, részben a megfelelni akarás miatt a helybeli elit példátlan, költekező városszépítésbe kezdett, jóval meghaladva az ilyenkor szokásos, egyszerű rendezés kereteit: kiaszfalozták a belváros járdáit, a főtér és a főbb utcák villanyvilágítást

²⁰ BENDA 1987.

²¹ BENDA 1987. Lásd még BALOGH 1891.

²² Kellő kutatások híján csupán lábjegyzetben foglalkozhatunk annak kérdésével, vajon milyen hatások érhatték a közvéleményt, Savoyai Jenő (s vele némiképp a zentai csata) mely megítélése vált uralkodóvá. A szabadságharc leverését követő közhangulatnak (vele a Habsburg-ellenességnek) pl. volt-e valamilyen köze ehhez. Ha igen, a kiegyezés módosított-e a megítélésen? S magyar millenniumot körbelegő nemzeti romantika, vele az ugyanilyen szemléletű történetiszemlélet? Tények híján sajnos arra kényszerülünk, hogy főszövegünkben elsősorban bizonyos tüneteket észleljünk, s még ezek sem mindig egyértelműek.

kaptak, az Eugen-szigeten pedig sebtében emlékművet állítottak Savoyai Jenőnek.²³

A királylátogatáshoz kötött emlékműállítás mindenképpen a dinasztikus kötődés egyik példája, hiszen a zentaiak nyilván úgy gondolták, hogy Ferenc Józsefnek leginkább úgy kedveskedhetnek, ha a mindenkori legnépszerűbb Habsburg-hadvezérnek állítanak emléket, s feltehetően ezért is neki címezték a talapzat emléktábláját, nem a személytelen csatának („1697. szeptember 11. Eugen Herczegnek, a zentai hősnek Zenta város közönsége.”). Már a király távozta után a helyi lapokban kritikus megjegyzések jelentek meg a költségekkel kapcsolatban, de hogy mennyire súlyos a helyzet, az éppen a következőkét évben derült ki, a tényleges (monumentális) Savoyai-szobor, illetve a város monográfiája ürügyén.

A zentaiak ugyanis a már felállított emlékművet valóban csak alkalminak tekintették, hiszen alig egy évvel később Boromisza János konkrét javaslatot terjesztett a képviselő-testület elé, amely szerint a 200. évforduló méltó megünneplése mellett egy Eugen-szobrot is állítsanak. A javaslatban kihangsúlyozta, hogy erre a célra nem költene a város, hanem szoborbizottságot alakítának, amelynek feladata lenne a kellő pénzösszeg előteremtése. Így is lett, s mivel a város valóban elzárkózott a pénzbeli támogatástól, a szoborbizottság magára maradvá, nem tudta teljesíteni a küldetést, s így végül Róna József alkotását nem tudták kifizetni; Savoyai lovasszobrát végül a császár vásárolta meg s helyeztette Budára – Zenta helyett. Ha hinni lehet Róna állításának, tettét ezekkel a szavakkal indokolta: „Én megveszem az emlékművet... de magamnak. És a zentaiak nézhetik a dolgukat. A fukarok!...”²⁴ Jó kérdés, ki volt fukar: a zentaiak, akik a királylátogatás alkalmából kiköltsékeztek, s feltehetően ezért nem vállalhatták fel a szobor költségeinek terhét, avagy inkább az uralkodó, akinek (ha valóban igazak a neki tulajdonított szavak) gonoszkodó, kicsinyes gesztusa visszatetszőbb.²⁵

²³ A királylátogatás részleteiről ír a *Zentai Közlöny* 1895. szept. 21-én megjelenő ünnepi száma, de a *Vasárnapi Újság* 1895. szept. 29./ 637. is közöl róla rövid leírást, mégpedig néhány zentai motívum fényképével együtt.

²⁴ BALASSY 1995. 46.

²⁵ Persze a városi pénztáron kívül voltak egyéb helybeli források is, hiszen ekkor már a városban jelentős számú földbirtokos, vagyonos kereskedő és vállalkozó volt, adakozásból is összegyűlhetett volna, ha nem is a teljes összeg, de legalább a rávaló jelentősebb része. Nem tudunk szabadulni a gondolattól, hogy a közösség politikai

A kiürült városi pénztár másik bizonyítéka lehet a millenniumi ünnepségek kudarcélménye. Ez a történet is 1896-ban kezdődött, akárcsak a szoboré. Az ezredévet ünnepelve monumentális, történelmi témájú festmények, szobrok, emlékművek mellett több helyütt történelmi monográfiák kiadásával kívántak emléket állítani. Ebből az alkalomból adták ki pl. 1896-ban Zomborban a Dudás Gyula szerkesztette kétkötetes vármegye-monográfiát (mellesleg erre az alkalomra készült Eisenhut Ferenc csataképe is, de nem zentai, hanem zombori megrendelésre). Ugyancsak ekkor Dudás Gyula jelentette Boromisza polgármesternek, hogy elkészült Zenta monográfiája első kötetének kéziratával. Boromisza megígérte, hogy kiadják, mégpedig az Eugen-szobor felállításával egyidejűleg. Optimista ígéret volt mind a szobor, mind a monográfia vonatkozásában, s végül mindkettő megghiúsult. (Néhány évvel később, amikor Dudás Lajos, Gyula bátyja lett a polgármester, még ő sem tudta elérni, hogy a város költségén kiadják a könyvet.)²⁶

S e kudarcokat követően mintha elment volna a zentaiak kedve mind a csatától, mind Savoyai Jenőtől. Talán az egyre csinosodó, nagyobbodó Népkertház, a zentaiak felkapott kirándulólhelye volt az egyik ok, amiért a sétálni vágyók a korábban gyakran felkeresett Eugenszigetet egyre inkább elhanyagolták, az ünnepségek is veszítettek pompájukból, az 1895-ben állított emlékmű is egyre siralmasabb állapotba került, mint ahogyan egy 1903-ban megjelent hírlapcikk is tudósít, s egyben minősíti is a szerinte a csatához és a herceghez méltatlan emlékművet:

„A budapesti és talán az összes vidéki lapok átvették egyik krajczáros zentai újságnak nagyképszerűsítő hírének, hogy a zentai Eugen szobrot megcsonkították. Nos, hát megnyugtathatjuk Európa és vidékének felháborított érdeklődő közönségét, hogy képtelenség ott szobrot megcsonkítani, ahol nincs szobor. Ország-világnak eláruljuk, hogy Zentán nincs szobra Eugen hercegnek, mert a Róma szobrász alkotott Eugen szobor véletlenül a budai várpalotát díszíti – ő felsége, a király költségén. Ami Zentán van, az minden inkább, csak nem szobor. Egy ismeretlen művész nagyság, nyári időben talán kőműves mester, potom pár forintért készített valami sírkőfélét... Végeredményben örvende-

megosztottsága miatt (függetlenségi-szabadelvű törésvonal helyi lecsapódása) egyfajta ellendrukk következménye a szoborállítás kudarcra. Ezt az állítást sajnos pillanatnyilag nem tudjuk kellőképpen adatolni, hogy bizonyosságot nyerhessünk róla.

²⁶ PEJIN 2006. 40-42.

tesebb csapás nem érhetné Zenta városát, mint az, ha valaki mindenestül ellopná e dicső emléket.”²⁷

A dinasztikus kötődés sajátos emlékműve épült meg 1896-ban, mégpedig a pólai (Pula) Tengerészeti Arzenál hajóépítő műhelyébe: a *Zenta* cirkáló. Szokás volt nagy csaták helyszíneiről elnevezni a K.u.K.-hadihajókat, s talán nem volt véletlen, hogy ezt a hajót éppen a csata bicentenáriumának évében, 1897. augusztus 18-án bocsátották vízre. Hősies harcot vívva a túlerővel, 1914. augusztus 16-án számos találattól érve süllyedt el a legénység nagy részével a montenegrói partoknál.²⁸ Pusztulása egyben szimbolikus: az első világháborúban megszűnik az ünnepség, vele a csata és Savoyai Jenő lokális emlékezete is egyre inkább elhalványul. A Monarchia felszámolásával egyértelműen megszűnik a dinasztikus kötődés, s ha nyomokban létezett nemzeti kötődés, az is, hiszen több mint száz éve nem jelent meg magyar nyelven sem a csatáról szóló monográfia, sem a herceg életrajza (még a viszonylag nagyszámú, német nyelvű könyvekből sem fordítottak le egyet sem).

Új hatalmak, új ünnepek

Trianon után a szerbek más ünnepeket tartanak fontosnak, illetve nyilván a letűnt („átkos”) korszak ünnepeit szándékosan is igyekeztek megszüntetni, még ha egy olyan csatáról is van szó, mint a zentai, amelyben délszlávok (szerbek, horvátok) is részt vettek. Ez a részvétel azonban a néhai Habsburg kötődésre emlékeztetett volna, márpedig az első világháborús ellenség egy Habsburg uralkodó által vezetett ország hadserege volt. Nincs dokumentált nyoma egy ilyen eszmefuttatásnak, de nem zárható ki, hogy ez is hozzájárult az „emlékezetkieséshez”, s talán ezt támasztja alá egy szerb nyelvű zentai hírlapban megjelenő írás, amelynek „szerecsenmosdató” történelemhamisítása igencsak megmosolyognivaló: „Immár 234 éve annak, hogy az osztrák csapatok a szerb milíciát és gyalogságot segítve Savoyai Jenő herceg vezetésével megsemmisítő vereséget mértek a vérszomjas török hadra...”²⁹

Teljes (el)hallgatás tehát nem volt; sőt, 1935-ben megjelent egy tanulmánykötet, amelyben helytörténeti – zömmel szerb vonatkozású –

²⁷ Idézi BALASSY 1995. 32.

²⁸ MOLNÁR 2007.

²⁹ *Sloga* 1931. szept. 13. (Fordította P. A.)

írásokat közöltek, de a zentai csatáról s annak szerb résztvevőiről is írtak.³⁰

Mindazonáltal nyilvános ünneplések elmaradtak, az 1895-ös emlékművet is tovább hanyagolták tehát, a talapzatról leesett a feliratos tábla és eltört.³¹

A Délvidék visszacsatolása után – egyéb más képtelen ötletek mellett – felvetődött az is, hogy a budavári szobrot Zentára hozzák:

„Már Mátyás halálának 450. évében felmerült az a terv, hogy a zentai szobrot ...eredeti felállítási helyén Zenta városában állítsuk fel... Így Zenta városa a török felett aratott nagy zentai csatának 250. évfordulóját, 1947. szeptember 11-én már e szép szobor tövében ünnepelhetné... A zentai szobor hazatérését szorgalmazó mozgalomnak máris sok lelkes híve van a fővárosban, és így remélhető, hogy ennek a szép tervnek a keresztülvitelét semmi sem akadályozhatja meg...”³²

Ha volt hivatalos kezdeményezés ezzel kapcsolatban, egyértelmű elutasításban részesülhetett vagy az álmódosók sem bíztak egy ilyen vállalkozásban; másképp nem értelmezhető az a tábla, amit az 1895-ös emlékműre helyeztek el, a kiesett és eltört helyére, rövid, de igen figyelemre méltó szöveggel: „Zentai csata emlékére 1697–1942. szeptember 11.” Az új tábla tehát – a régitől eltérően – már a csatának, nem pedig a hercegnek állít emléket.

1945 után az újabb hatalomnak megint csak más ünnepek voltak fontosak, amelyek között a zentai csata nem kapott helyet. Fontos változást hozott azonban a múzeum és a levéltár megalakítása, illetve az 1961-ben megalapított Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Körének szerepe mind a helyismereti kutatások és ezek eredményeinek publikálása terén, mind pedig a zentai csata és Savoyai Jenő emlékezetének megújításában. Igazi műhelymunka kezdődött, s a város

³⁰ KNEŽEVIĆ 1935.

³¹ Csodával határos módon a tábla – kalandos úton-módon – az 1946-ban megalakult múzeumban kötött ki, s ma megtekinthető az állandó kiállításon.

³² A *Zentai Újság* 1941. május 7-i számából idéz BALASSY 1995. 49. Az ötlet a háború után is makacsul „túlélt”, felvetődött a város első írásos említésének 750. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségek során is. Újabbán a néhány éve Zentán megalakult Savoyai Jenő Asztaltársaság egyik fő céljaként fogalmazta meg a szobor elhozatalát, vagy ha ez nem sikerülne, egy életnagyságú másolat elkészíttetését.

szellemi elitjének színe-java részt vett benne. Nyilvános ünneplést azonban továbbra sem rendeztek.³³

A rendszerváltás után a VMDK-s többségű önkormányzat kezdeményezésére helyezték át az 1942-ben „újrátáblázott” emlékműmaradványt az eredeti helyéről a mostanira, a város déli részén levő új lakótelep mellett parkosított részre, hogy ezentúl „szem előtt legyen”, s e körül alakítottak ki emlékhelyet 1997-ben, hozzárendelve fából készült kiegészítő installációkat és haranglábat. Az évfordulóhoz képest szerénynek mondható emlékhelyet – úgymond – a pénztelenség szülte, de talán még inkább a száz évvel azelőtti kudarc rémképe kísértett, hogy nem mertek nagyszabású emlékművet álmodni.

Kinek kellene-illene hát emlékezni?

A zentai csata évfordulójának városnapként való, újbóli rendszeres megünneplése egyértelműen megerősítette a lokális kötődést, bár elmondható, hogy ez az emlékezetkultúra egyes részleteiben még igen felületes; a zentai csata nevét viselő hagyományossá vált nemzetközi sakkturna például a sakkozókön kívül nem mozgat meg szélesebb zentai közönséget; a Zentai Csata Emlékkilátó pedig csupán még egy emlékhelyet kínál fel, kissé ellehetetlenítve a „gyorstalpaló” idelátogató turistacsoportokat, akik többnyire gyanútlanul, maximum három órát szánnak mindösszesen Zentára, ez pedig a csata emlékhelyeire is csak szűken elég. Egyre inkább érik azonban az elszántság, hogy ezt az értékes történelmi hagyatékot turisztikai szempontból erőteljesebben kiaknázzák, ezért talán egy közelebbi jövőben felépül majd egy olyan emlékkomplexum, amely mindenkit kielégítő módon egyesíti az emlékezés helyét a történelmi hagyatékkal, a dokumentációs központtal és az idegenforgalmi attrakcióval.

A vallási kötődést a zentai csata emléktemplom felépítése volt hivatott – a szeptember 11-i szertartásokon túl – tovább erősíteni,

³³ Ebben – megint csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk – talán szerepet játszhatott a hercegről elnevezett 7. Prinz Eugen önkéntes SS-hegyihadosztály, a Waffen-SS egyik, elsősorban bánáti, romániai és horvátországi németekből álló hadosztály. Az egység, amely 1942 tavaszán alakult meg, és 1945. május 12-én tette le a fegyvert, elsősorban a jugoszláviai lakossággal szembeni háborús bűnei miatt vált hírhedté (pl. Knin környékén). Igen erőltetett magyarázatnak tűnik, s ha igaz, akkor is túlbuzgó helyi pártpolitikuskok számlájára írható, de abban az időben – hasonló megfontolásból – furcsább dolgokat is műveltek.

egyelőre kevés sikerrel, annál is inkább, mert még mindig nem készült el teljesen, s a köztudatban sem erős a kapcsolódás a templom és a történelmi esemény között. Az emlékpark installációi a haranglábbal (s az emlékharang szeptember 11-i szertartásos megkondításával) több mint három évszázados (talán már meghaladott) üzenetet közvetít továbbra is: a kereszt győzelmét a félhold felett, feledve Jókai sorait: „El van feledve Zenta – és Mohács;/ Nem ünnepel több török gyászt a Pannon,/ Csak dicsőségük szól eztán a lanton!

IRODALOM

BALASSY Ildikó

- 1995 A zentai Eugen-szobor regénye. In: Barta László – Balassy Ildikó: *A zentai csata*. Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, Zenta. 25-52.

BALOGH Károly György

- 1891 *Történet-politikai tanulmányok Eugen Savoya hercege életrajzához*. S. n., Zenta.

BARTA László

- 1995 Az 1697. évi zentai csata a Spanyol Államtanács irataiban. In: Barta László – Balassy Ildikó: *A zentai csata*. Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, Zenta. 3-23.

BELME László

- 1997 *Az Istenszülő pócsi kegyképének csodatevő könnyezése 1696. november 4. - december 8.* A 300 éves máriapócsi kegykép története a levéltári források tükrében. Történelmi és teológiai áttekintés. Hajdúdorogi Görög Katolikus Püspöki Levéltár, Budapest.

BENDA Kálmán

- 1987 Savoyai Jenő herceg és a magyarok. *História* 9. évf. 5–6. sz. 59-61.

BEŠLIN, Branko

- 2014 *Evgenije Savojski i njegovo doba*. Matica srpska, Novi Sad.

BODOR Géza

- 1972 A zentai csata a szájhagyományban. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* IV. évf. 11–12. sz. 225–230.

DOBOS János et al.

- 2000 *Zenta monográfiája I.* Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, Zenta.

[DUDÁS Andor]

- S. a. *A zentai csata, amint azt Eugen herceg tudósításában megírta*. S. n., Zenta.

DUDÁS Gyula

- 1885 *A zentai csata*. Monografiai részlet Zenta város történetéből. Schvarcz Sándor, Zenta.
- 1886 *A zentai ütközet és Szeged visszavétele 1686-ban*. Schvarcz Sándor, Zenta.

FÁBRI Jenő

- 1967 *Szenta a török uralom alatt*. Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, Zenta.

FERRARI, Guido

- 2011 *Savoyai Eugén herceg magyarországi háborúban végrehajtott haditetteiről szóló három könyv*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő.

GYETVAI Péter

- 1992 *A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete I–III*. Kalocsai Múzeumbarátok Köre, Kalocsa.

HORVÁTH Jenő

- S. a. *Szavójai Jenő herceg*. A dunai monarchia kialakulása. Cserépfalvi, Budapest.

KISFALUSI János

- 1997 Háromszáz éve könnyezett először a máriapócsi kegykép.
Honismeret XXV. évf. 1. sz. 13-16.

KNEŽEVIĆ, Milivoje V. (szerk.)

- 1935 *Senta*. Zbornik priloga za istoriju grada. S. n., Senta.

LÁZÁR Gyula

- 1883 *Eugen, Savoyai herceg*. Élet- és jellemrajz. Budapest, S.n.

MILUTINOVIĆ, Vera

- 1956 Kult vezan za crkvu na Tekijama. *Rad vojvođanskih muzeja* 5. 41-46.

MOHAY Tamás

- 2008 Zenta és Máriapócs: adalékok a képkultusz és a történeti emlékezet kapcsolatához. In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink*. Történelmi tudat – kulturális emlékezet. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta. 535–568.

MOLNÁR TIBOR

- 2007 „Elrendeltem a harc folytatását...” Adalék a Zenta cirkáló1914-es pusztulásának történetéhez. *Helyismereti Almanach* 2. 31-50.

NAGY Lajos

- S. a. Szenta. In: Strelitzky Dénes (szerk.): *Városok... falvak...* Néprajzi és történelmi vázlatok II. S. n., Szabadka. 122-128.

PEJIN Attila

- 1997 *A zentai csata olvasókönyve*. Dokumentumválogatás A fogó félhold árnyékában című művelődéstörténeti vetélkedőhöz. Thurzó Lajos Közművelődési Központ – Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, Zenta.
- 2001 *A zentai csata emlékezete*. Az állandó kiállítás katalógusa. Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta.

2006 *A Dudás család krónikája*. Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta.

2008 Lokális és/vagy nemzeti? Történelmi tudathasadásaink és emlékezetkieséseink. In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink*. Történelmi tudat – kulturális emlékezet. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta. 107-139.

POPOVIĆ, Dušan J.

1957 *Srbi u Vojvodini* I. Od najstarijih vremena do Karlovačkog mira 1699. Matica srpska, Novi Sad.

STANOJEVIĆ, Gligor

1974 Prilog proučavanju bitke kod Sente 11. septembra 1697. godine. *Zbornik za istoriju Matice srpske* 9. 80-87.

SZITA László – SEEWANN, Gerhard

1997 *A legnagyobb győzelem*. Dokumentumok az 1997. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez. Magyar Történelmi Társulat Déldunántúli Csoportja – Szigetvári Várbaráti Kör – Gálos Nyomdász Kiadó, Pécs – Szigetvár.

UGRÓCZI Ferenc

1816 *Zentai ütközet*. Grün Orbán, Szeged.

DYNASTIC? NATIONAL? LOCAL? Memory of the Battle of Zenta and Eugene of Savoy

My paper discusses the issue of various ties related to battle of Senta and Eugene of Savoy, based on former researches of Kálmán Benda (1987), Tamás Mohay (2008) and Géza Bodor (1972), adding my own researches. These ties have changed during the history. In the beginning, they were only dinastic (glorious victory of Habsburg monarch) and religiosus (cult of the Mary's icon from Máriapócs), later increasingly local (variants of local legend about the battle), but never national. Perhaps the lack of national ties was the reason for the failure to collect the money for the statue of Eugen of Savoy, therefore it has been placed in Buda. From 1918 until 1990-ties the battle anniversary suspended, but after the 300. anniversary, 11th of september celebrate regularly again as the municipal holiday. So today, local ties are very strong, for example, we have memorial place, memorial church, permanent exhibition in our municipal museum, memorial look-out in the tower of our town hall, association „Eugen of Savoy”, every year we organize memorial chess tournament „Battle of Senta”...





Habsburg Ottó a zentai csata emlékműve előtt

PÁRHUZAMOS LOJALITÁSOK
Császárhűség, magyar nemzeti és zsidó elkötelezettség a
magyarországi zsidó nyilvánosságban

„A lojális szó eredeti jelentése: törvénytisztelő; az uralkodóhoz, az államhoz, a politikai rendszerhez, közösséghez hű.”¹

Az itt következő rövid eszmefuttatásban azt a kérdést szándékozom tömören áttekinteni, vajon van-e heurisztikus értéke a lojalitás kategóriájának a magyarországi zsidók történeti kutatásában – és amennyiben igen, az minek magyarázatára alkalmas. Sokkal profánabban ezt a kérdést persze úgy is megfogalmazhatjuk, hogy vajon nem „csőbörből vödörbe” kerülünk-e akkor, ha a nemzeti-etnikai-vallási-kulturális identitás(ok) vizsgálata helyett a lojalitás fogalmának segítségével próbáljuk megközelíteni a magyarországi zsidók közösségi és személyes elkötelezettségeit. Másképpen fogalmazva arra keresem a választ, hogy vajon valóban jobban járunk-e, ha értelmezési keretként a lojalitások fogalmával kezdünk operálni, mint hogyha identitáselméletekkel dolgozunk, tekintettel arra, hogy az identitásirodalom inflációja miatt ezzel a megközelítéssel már nagyon nehéz bármit is megmagyarázni. Mára ugyanis az identitás szakirodalma teljesen áttekinthetetlenné vált, és az újabb – jórészt konstruktivista – identitáselméleti kísérletek is zömmel a különböző többes identitások leírására próbálnak vállalkozni.

A lojalitásfogalom bevezetésére tett javaslatomban elsősorban Marsha Rozenblit kitűnő munkáiból és az azokban leírt, a Monarchiára jellemző hármass zsidó identitás elméletéből szeretnék kiindulni – mint olyanból, amely számomra ma már teljesen használhatatlannak tűnik. Az amerikai kutató 1983-tól sokszor, sok helyütt publikálta a Monarchia különböző területein élő zsidókkal kapcsolatos elméletét.² E szerint a Habsburg-birodalom zsidó alattvalóinak hármass identitása

¹ PAJZS 2003. 251.

² Főbb művei ROZENBLIT 1984.; ROZENBLIT 2001.; ROZENBLIT 2005.

volt: egy politikai, a Habsburg-állampatriotizmus; egy kulturális (mindenkori lakóhelyük nyelvének, kultúrájának az átvétele és/vagy a német; és az etnikai (a zsidóság). Mint a Habsburg Monarchia zsidóinak I. világháború alatti identitásáról szóló könyvének bevezetésében írja:

„Az olyan nemzetállamoktól eltérően, mint Németország és Franciaország, ahol a zsidóknak át kellett venniük a helyi nemzeti identitást és kényszer korlátozta zsidó etnikai tudatuk vállalását, a Habsburg Monarchiában a zsidók jó érzéssel élhették meg azt a hármass identitásukat, amelyet a 19. század második felében kialakítottak. Élvezhették, hogy egy olyan államban élnek, amely teljes mértékben politikai, és nem népi-nemzeti fogalmakban határozta meg önmagát, és tudták, hogy csak egy ilyen állam engedi meg a zsidóknak, hogy úgy és annyira legyenek zsidók, ahogyan és amennyire ezt ők akarják.”³

Aki valaha is behatóbban foglalkozott a magyarországi zsidók történetével, pontosan tudja, hogy Magyarország e tekintetben sokkal inkább emlékeztetett az ellenpéldaként felhozott Francia- vagy Németországra, ahogyan egyébként az ausztriai zsidók önmegnyilvánulásainak – így egyetlen kiragadott, de jellegzetes példaként Arthur Schnitzler 1908-as *Út a szabadságba* című, kifejezetten a zsidóság megélésének kérdésével foglalkozó regényének – tanulmányozása is arra enged következtetni, hogy a megélt valóság szintjén ez a kérdés távolról sem volt ennyire egyszerű. Mind a különböző statisztikák, mind a szubjektív források az identitások ennél hasonlíthatatlanul összetettebb, rétegzettebb, térben és időben igen széles skálán mozgó változatait mutatják a Monarchiában általában, Magyarországon pedig különösen.

Mindezzel természetesen a kiváló amerikai történész is tisztában van, ezért ugyanebben az előszóban néhány oldallal odébb már arról ír, hogy megállapítása csak a kettős Monarchia ausztriai részének német nyelvű zsidóira vonatkozik.⁴ Majd az első fejezetben kifejti, hogy a birodalom mintegy kétmillió zsidója szinte minden szempontból sokfélének volt mondható, talán csak abban mutatkozott konszenzus velük kapcsolatban, hogy az összlakosság és saját maguk megítélése szerint egyaránt elkülönült csoportot képeztek az osztrák-

³ ROZENBLIT 2001. 4.

⁴ ROZENBLIT 2001. 11.

magyar társadalmon belül, „amelyet összekötött a közös történelem, a közös problémák, az érzés, hogy ugyanahhoz a néphez tartoznak”.⁵ Amint azonban a Monarchia egyes népeinek zsidóságát egyesével kezdi jellemezni, már Marsha Rozenblit is a ’lojalitás’ fogalmához folyamodik például azért, hogy a magyarországi zsidók politikai identitásában a magyar hazafiságot és a Monarchia, illetve Ferenc József iránti hűséget megkülönböztesse egymástól. Talán több a számokkal való öncélú játéknál, ha jelezzük, hogy a ’lojalitás’ kifejezés Marsha Rozenblit e könyvében 139 alkalommal szerepel,⁶ míg 1984-ben megjelent alapművében mindössze 5-ször.⁷ Addig, amíg a fogalmat a szerző politikai értelemben használja, ez nem is jelent valódi újdonságot; a szóhasználat akkor válik igazán érdekessé, amikor nem a „hazához és a dinasztiahoz”⁸ való lojalitásról ír (mint az esetek döntő többségében), hanem „az atyáink hitéhez való tartozás, hűség és ragaszkodás érzéséről”,⁹ a „kettős Monarchia és a zsidó nép iránti hűségről”,¹⁰ a „zsidó népiséggel kapcsolatos, etnikai hovatartozást és vallást ötvöző hagyományos nézetekhez való lojalitásról”,¹¹ az „Ausztriához és a német kultúrához való hűségről”,¹² a „németekhez való lojalitásról”,¹³ vagy éppenséggel arról, hogy a Monarchiát felváltó új osztrák „nemzetállam állampolgáraitól politikai, kulturális és népi/nemzeti lojalitást követelt meg”,¹⁴ vagy hogy a szlovákiai magyar zsidók „a csehszlovák politikai identitást választották, miközben továbbra is lojalinak vallották magukat a magyar kultúrához és a zsidó néphez”.¹⁵ Ez utóbbi esetek mindegyikében (ahol az eredeti ’loyalty’-t többször is ’hűség’-nek fordítottam) az identitás valamely olyan dimenziójáról van szó, amely kívül esik a lojalitás szokványos értelemben – azaz politikai elkötelezettségként – való felfogásának határán.

⁵ ROZENBLIT 2001. 14.

⁶ ROZENBLIT 2001.

⁷ ROZENBLIT 1984.

⁸ ROZENBLIT 2001. 73.

⁹ ROZENBLIT 2001. 96.

¹⁰ ROZENBLIT 2001. 96.

¹¹ ROZENBLIT 2001. 126.

¹² ROZENBLIT 2001. 142.

¹³ ROZENBLIT 2001. 147.

¹⁴ ROZENBLIT 2001. 150.

¹⁵ ROZENBLIT 2001. 167.

A lojalitás kifejezés tágabb értelemben való használata az ezredforduló utáni első évtizedben vált népszerűbbé, meghozta többes számban. Míg az évtized elején Thomas Rink még a szó eredeti, (politikai) közösségi értelmében vett kettős lojalitást tette meg Fritz Rathenauról, a Weimari Köztársaság egyik vezető bírójáról írott életrajza központi kategóriájának (Fritz Rathenau mint német hivatalnok és mint zsidó),¹⁶ a Csehszlovák Köztársaságban létezett politikai, nemzeti és kulturális hovatartozásokról kiadott kötetben a szerkesztő, Martin Schulze Wessel már a címben jelzi, hogy ezeket „lojalítások”-nak tekinti.¹⁷ Előszavában részletes fogalomtörténeti bevezetést ad, és több pontban indokolja, miért tartja szerencsésebbnek a ’lojalitás’ kifejezés használatát a kollektív identitásénál.¹⁸ Érvelése szerint a lojalitás nem tartalmaz esszencialista konnotációkat, inkább változékony – és többes számú – kötődésekre, semmint egyetlen, megváltoztathatatlan lényegre utal, ráadásul ellentétben az identitással (valaki valamiből lesz valami más, hogy egy magyar példát hozzunk: zsellérből polgár)¹⁹ megengedi az egymásmellettséget, nem felételez olyan időbeli határvonalat, amihez képest szükségszerűen létezik egy „előtte” és egy „utána”. Ugyancsak a lojalitásfogalom analitikus előnyének nevezi Schulze Wessel azt a körülményt, hogy alkalmazása esetén nem a hatalom gyakorlóinak, hanem az események szereplőinek perspektívája érvényesül, tehát nemcsak azt lehet számba venni, hogy valamely autoritás szempontjából ki és mennyire minősül lojálisnak, illetve hogy valamely hatalmi tényező hogyan érvényesíti a hatalmát, hanem azt is, hogy valamely történelmi szereplő kik vagy mik iránt érez és tanúsít – akár több, egymással párhuzamos – lojalitást. Schulze Wessel megkülönböztet vertikális és horizontális lojalításokat: míg a vertikálisak az egyének és a hatalom és intézményei, a horizontálisak az egyének, illetve közösségeik egymáshoz való viszonyának elemzésére alkalmasak.²⁰ Tekintettel a tárgy komplexitására, a Csehszlovák Köztársaság két világháború közötti társadalmának szentelt kötetben nagyon is indokoltnak tűnik a lojalitás többes számban való használata.

¹⁶ RINK 2002.

¹⁷ SCHULZE WESSEL 2004.

¹⁸ SCHULZE WESSEL 2004. 1-22.

¹⁹ BENDA 2008. – Schulze Wessel említett példája Eugen Weber: *Peasants Into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914* című 1976-os könyve.

²⁰ SCHULZE WESSEL 2004. 22.

A canberrai egyetem szociológusának, James Connornak három évvel később, 2007-ben megjelent könyve már a lojalitás általános társadalmi elméletét vázolja fel.²¹ Ebben külön kitér a lojalitásnak az identitással való kapcsolatára. Mint írja, a lojalításban jut érvényre valamely személy más emberekhez és intézményekhez fűződő kötődése, ez pedig hozzásegíti az egyént ahhoz, hogy különböző identitáspozíciókat vegyen fel.²² Mivel azonban az egyénre egymással versengő lojalitáskövetelmények irányulnak, a lojalitáskonfliktusok elkerülhetetlenek. A lojalitásnak több rétege lehet, amelyek a versengő lojalítások függvényében rendeződnek hierarchiába.²³ Mivel pedig ezek erősen egyéniek és előre kiszámíthatatlanok, jelentős szerepet játszanak az egyéni vagy a kollektív identitás kialakulásában. A lojalításoknak erre a jellemzőjére utal Martina Niedhammer *Nur eine »Geld-Emancipation«? Loyalitäten und Lebenswelten des Prager jüdischen Großbürgertums 1800–1867* címmel 2013-ban megjelent disszertációja.²⁴ A fiatal müncheni kutató azonban csak hívószónak használja a (többes számú) lojalítások fogalmát, az elméleti bevezetésen kívül az munkájának törzsszövegében alig, akkor sem analitikus kategóriaként fordul elő. Kifejezetten az állampolgári lojalitás és a zsidó szolidaritás konfliktusai kerültek az előterébe viszont Sarah Panter 2014-es, *Jüdische Erfahrungen und Loyalitätskonflikte im Ersten Weltkrieg* című, az első világháborús zsidó tapasztalatot nemzetközi szinten tanulmányozó munkájának,²⁵ amelyben már az egyes államok zsidóságának különböző irányzatain belüli konfliktusokról is szó esik.

E zsidóságon belüli konfliktusok megjelenése az I. világháború zsidó sajtónyilvánosságában indított arra a feltevésre, hogy a lojalitáshierarchia a magyarországi zsidók történetének tanulmányozásában is eredménnyel kecsegtethet. Lojalitáselméleti fejtegetésében Martin Schulze Wessel utalt rá, hogy a lojalítások vizsgálatának kitüntetetten alkalmas terepe a diskurzusok elemzése. A sajtónyilvánosság, a különböző irányzatú csoportok lapjai egyik fontos színterét jelentették a magyarországi zsidók belső konfliktusainak. Ezekkel kapcsolatban már több alaposabb részkutatást folytattak különböző

²¹ CONNOR 2007.

²² CONNOR 2007. 132.

²³ CONNOR 2007. 131.

²⁴ NIEDHAMMER 2013.

²⁵ PANTER 2014.

kutatók, így például Glässer Norbert és Zima András a cionista sajtóval, Oláh János, illetve magam is az *Egyenlőséggel*, a német nyelvű magyarországi cionista sajtóval Kerekes Amália és Teller Katalin, a kultúrcionista *Múlt és Jövő*vel pedig Kőbányai János foglalkozott.²⁶ Ám ezek a vizsgálódások nemrégén kezdődtek, e téren nagyon sok kutatási kérdést lehetne még felvetni.

Ha a lojalitások szempontjából próbáljuk meg áttekinteni a magyarországi zsidó nyilvánosság fórumait, itt kutatandó lehet egyfelől a különböző időpontokban a különböző zsidó csoportok nevében fellépő sajtóorgánumokra általában jellemző lojalitáshierarchia, másfelől pedig az, hogy a lojalitáskonfliktusok e különböző nyilvános megszólalásokban hogyan jelentkeznek. A magyarországi zsidók 19. századi történetében a lojalitáshierarchia átrendeződésének legnyilvánvalóbb példáját az akkulturációs és asszimilációs törekvések jelentik, amelyeknek nyomán a századfordulón, a nemzeti homogenizáció mind egyértelműbb érvényesülésének idején a magyar hazafiúi lojalitás, a Magyar Királysághoz, a magyar kormányzathoz való hűség igen sok magyarországi zsidó estében a birodalmi, dinasztikus lojalitással ütközött. De nem kevésbé súlyos lojalitáskonfliktusok elé állította a magyarországi zsidókat egyénileg és csoportjaikban is a cionizmussal szemben annak kezdeteitől elfoglalt álláspontjuk, majd az I. világháború idején a keleti zsidó menekültekkel összefüggésben a zsidó szolidaritás kérdései, az orosz forradalom első hónapjainak orosz területeken addig példa nélkül kedvező zsidópolitikája, a zsidó nemzeti otthon ígérését tartalmazó Balfour-nyilatkozat, illetve Jeruzsálem eleste/felszabadítása. A következőkben a lojalitáshierarchiák átrendeződésének, illetve a lojalitáskonfliktusoknak néhány látványos példáját szeretném nagyon röviden vázolni a magyarországi neológia hivatalos hetilapjának, az *Egyenlőség*nek a fenti szempontokból különösen válságos két időszakban – 1905 és 1906 nyara között a darabont-kormány létrejöttétől a koalíció végleges győzelméig, illetve Ferenc József halálától Jeruzsálem elestéig, azaz 1916 novemberének végétől 1917 december végéig – megjelent lapszámai alapján.

Amikor az 1905-ös választások győztesét, a Szövetkezett Ellenzéket hatalomra jutni nem engedő Ferenc József június 18-án az addig ügyvezetőként feladatát ellátó Tisza István miniszterelnök helyett

²⁶ ZIMA 2013.; GLÄSSER 2015.; OLÁH 2013.; FENYVES 2016.; KERESKES –TELLER 2016.; KŐBÁNYAI 2014.

kinevezi Fejérváry Gézát s zömmel parlamenten kívüli tagokból álló kormányát, az *Egyenlőség* 2. oldalán cím és aláírás nélküli jegyzetben „búcsúztatja” a távozó liberális politikust.²⁷ Már ebben a rövidke írásban megjelenik az a feszengés, amellyel a lap közel egy éven keresztül a válságot kezelte: amennyire csak lehet, elkerülte az egyértelmű állásfoglalást. Mivel a választások előtti időszakban Tisza erőszakos politikai módszerei rendkívüli felháborodást váltottak ki (Vázsonyi és pártja is csatlakozott az ellenzéki koalícióhoz), az *Egyenlőség* sem kockáztathatta meg a nyílt kiállást mellette. Ugyanakkor a lap munkatársait – és minden bizonnyal olvasóinak igen jelentős hányadát – a kezdetektől fogva aggasztotta a Szövetkezett Ellenzék egyes pártjainak antiliberalizmusa és többé-kevésbé hangos antiszemitizmusa, ami csak fokozhatta az uralkodóház iránti lojalitás megsértése miatt érzett rossz érzéseiket. Egy héttel az új kormány kinevezése után, június 25-én az *Egyenlőség* a 2–3. oldalon Egy sorban című publicisztikában óvja a hazai zsidókat attól, hogy a kezdődő politikai harcok élvonalába álljanak: „*ne rugtassunk előre*” – írja a lap anélkül, hogy cikkében egyetlenegy konkrétumot is megemlítené, vagy egyetlen tárgyi utalást is tenne az aktuális helyzetre.²⁸ Nyilván felesleges is volt ezt megtennie: törzsolvasói tudták, mire céloz. A zsidó újév alkalmából írott vezércikkében Mezei Ernő, aki az 1880-as években az egyetlen zsidó függetlenségi párti képviselő volt, ugyancsak nagyon óvatosan, korántsem a vérbeli 48-asok hevességével fogalmaz:

„Nagy és egyre félelmetesebbé váló alkotmányos válság borúja fedte be ezt az egész évet a magyar zsidóság előtt. mint igaz magyar hazafiak, a magyar zsidók is csak azt kívánhatják, hogy a gondviselés hárítson el minden súlyosabb megpróbáltatást és mentől hamarabb hozza el az ellentétek helyes megoldását, a nemzeti ügy törvényes és békés diadalát.”²⁹

És ugyancsak ő az, aki a koalíció kormányának a válság végével kecsegtető hatalomra jutásakor 1906 áprilisában expliciten is megfogalmazza a lojalitáskonfliktus mibenlétét és szerinté egyedül lehetséges megoldását az *Egyenlőség*ben:

²⁷ *Egyenlőség* 1905. jún. 18./ 2. Tisza István gróf.

²⁸ *Egyenlőség* 1905. jún. 25./ 2. Egy sorban.

²⁹ *Egyenlőség* 1905. szept. 24./ 1. A vigasztalás éve. [Írta:] Mezei Ernő.

„Századok szerencsétlen öröksége az, hogy az Ausztriával való összekapcsoltság és más viszontagságok révén minálunk az idegenség fogalma és határa nem oly megkülönböztethető, mint más nemzeteknél. Hány kitűnő hazafi lelkében okozott ez meghasonlást, hány nagy érdekünket tette a kényszerű megalkuvás mérlegére? De amikor Magyarország és Ausztria között a nagy és végzetes történelmi ellentétek megújulnak, szó ne legyen arról, hogy a magyar zsidóság nem a magyarsággal érezne és küzdene, nem kérné ki részét a magyar nemzet szenvedéséből és dicsóságából egyaránt. Szerencsésen kikerültük a rémséges veszedelmet. De ha bármikor úgy hozná a balvégzet, hogy ismét rajta ront országunkra a válságok vihara, mi magyar zsidók szívünkkel, lelkünkkel itt vagyunk és nemzetünk sorsa a mi létünk törvénye.”³⁰

Mezei soraiból jól látszik a megoldódó helyzet okozta megkönnyebbülés – ám az is, hogy a régi 48-asnak sem könnyű a dinasztiaival való szembefordulást választania, de hogyha kell, mégis ezt fogja tenni, és erre buzdítja valamennyi magyarországi hittestvérét.

Amikor Ferenc József 1916 novemberében meghal, az *Egyenlőség* főszerkesztője, Szabolcsi Lajos örök hálára szólítja fel olvasóit az uralkodó iránt, hiszen „elnyomott, üldözött nép voltunk, mikor trónjára lépett, ma egy szabad nemzet szabad polgárai siratjuk őt”.³¹ Koronázásakor az *Egyenlőség* cikkírója, Mezey Sándor egyenesen „a magyar szent korona tagjaiként gögös büszkeségével az ébredő magyar reménykedésnek” ajánlja fel a magyar zsidók testét és lelkét IV. Károlynak, az új magyar királynak.³² A háború végéig azonban a Habsburgok iránti lojalitás nem okoz több belső konfliktust az *Egyenlőség* által képviselt magyarországi zsidóknak (negyedik trónfosztásuk majd 1921-ben annál inkább).

Egészen különös olvasmányt jelentenek mai szemmel az *Egyenlőség*nek az orosz forradalommal kapcsolatos írásai. Az ellenséges országban lejátszódó forradalom felekezeti szempontból az orosz zsidók helyzetének radikális javulását ígéri, ráadásul a béke megteremtéséhez látszik közelebb vinni a háborúba belefáradt Európát. Az *Egyenlőség* óvatos lelkesedéssel ad hírt az oroszországi

³⁰ *Egyenlőség* 1906. ápr. 8./ 4. Zsidófalás, tulipánfalás. [Írta:] Mezei Ernő.

³¹ *Egyenlőség* 1916. nov. 26./ 1. Meghalt a király. [Írta:] Szabolcsi Lajos.

³² *Egyenlőség* 1916. dec. 30./ 1. Koronázás. [Írta:] Mezey Sándor.

eseményekről – az 1905-ös évben folyamatosan napirenden tartotta az oroszországi pogromok kérdését –, és ha nem is nagy terjedelemben, de újra és újra visszatér arra, hogy az orosz forradalmárok között mennyire nagy a zsidók aránya.³³ Zsidó a „békeszerzőként”³⁴ emlegetett Trockij, Kamenyev,³⁵ sőt egy hadifogoly unokaöccse szerint zsidó származású Lenin maga is.³⁶ (Ezt a lap és közönsége 1919-ban és utána nyilván szívesen elfelejtette volna, s ennél csak az lehetett volna számukra örvedetesebb, ha mások sem emlékeztették volna erre őket szüntelen.)

Mivel az *Egyenlőség* szerzőinek és olvasóinak 1917-ben a legsúlyosabb belső meghasonlást a palesztinai helyzet alakulása, a zsidó nemzeti otthonra vonatkozó brit ígéret és a szövetséges törökök iránti elkötelezettség összeütközése jelenthette, nem meglepő, hogy az orosz forradalmat már csak azért is üdvözölték, mert ettől az európai zsidók helyzetének olyan mérvű javulását várták, amely feleslegessé teszi az elsöprő arab többség által lakott, kietlen Palesztina „zsidó köztársasággá” való alakítását. Ennek megfelelően fogadták nem kis megkönnyebbüléssel, hogy bár a britek elfoglalták Jeruzsálemet, a zsidó állam kikiáltása váratott magára, mintegy utólag is igazolva Ballagi Ernőnek az egész balfouri elképzelést az angol imperializmus újabb cselvetéseként való beállítását.³⁷

A neológának a cionizmussal szembeni két évtizedes éles elutasítását ugyan októberben, a VI. izraelita községkerület közgyűlésének megnyitóján az elnöklő Mezei Mór a körülmények hatására némileg óvatosabb megfogalmazása váltotta fel: „tartózkodnunk kell attól, hogy mai napság a cionizmus különböző terveivel valamely álláspontot foglaljunk el”, ám ezt az álláspontot mindjárt határozott állásfoglalás követte: „Egyet azonban kizárunk, *zsidó irredentizmust az európai államokban nem kívánunk*. Az elé a kérdés elé nem lehet minket állítani, hogy magyarok legyünk-e, vagy zsidók. Nekünk mindkettőnek kell lenni, zsidóhitű magyarok vagyunk, maradunk és

³³ *Egyenlőség* 1917. júl. 28./ 10. Zsidók az orosz forradalmi mozgalmakban.

³⁴ *Egyenlőség* 1917. dec. 8./ 4. Fegyvernyugvás. [Írta:] Magyar Lajos; *Egyenlőség* 1917. dec. 8./ 7–8. Glosszák a hétről.

³⁵ *Egyenlőség* 1917. dec. 15. 3. Glosszák a hétről.

³⁶ Lenin is zsidó származású. *Egyenlőség* 1917. nov. 24./ 15. – Mint ezt azóta kutatások is igazolták, egyik nagyapja valóban az volt. Erről lásd például KRAUSZ 2008.

³⁷ *Egyenlőség*, 1917. máj. 5./ 3. Zsidóország. [Írta:] Dr. Ballagi Ernő

leszünk.”³⁸ Hogy mennyire mélyen átélt ez a belső konfliktus, azt jól mutatják Mezey Ferencnek, az Országos Iroda titkárának szavai az *Egyenlőség* 1917-es utolsó számában, amelyben az 1848-as XX. törvénycikk a magyarországi zsidók recepciójának teljesebbé tételét ígérő alkalmazására tett törvényjavaslatot kommentálta:

„a magyar zsidóság megbélyegzi a cosmopolitizmust, elutasítja magától és pártkülönbség nélkül különösen *a magyar hazával szemben hűtlenségnek bélyegzi a zsidó nacionalizmust*. Vallja és a hit erejével fennen hirdeti, kulturintézményeiben örök idealként a nemzedékek lelkébe önteni törekszik e szent föld iránti szerelmünket.”³⁹

A magyar haza mint szent föld iránti szerelem itt végleg legyőzni látszik Szentföld utáni évezredes vágyakozást.

A felvillantott példák a magyar zsidó nyilvánosság ígéretes eszközének mutatják a lojalitások összehasonlító vizsgálatát. Nagyon valószínűnek tűnik, hogy a lojalitáshierarchiák tanulmányozása az egyéni életpályák olykor megmagyarázhatatlan kanyarjainak értelmezésére is alkalmas eszközt jelenthetnek. Az már egy további és messze vezető kérdés, milyen eredményekkel járna a nem felekezeti magyar nyilvánosságban megmutatkozó zsidó és nem zsidó lojalitáshierarchiák feltérképezése. Első lépésben azonban talán valóban érdemes lenne e vázlatos összehasonlításokat az alapos elemzések próbájának kitenni.

³⁸ *Egyenlőség* 1917. okt. 27./ 3. A VI. izr. községkerület közgyűlése.

³⁹ *Egyenlőség* 1917. dec. 28./ 3. Az 1848: XX. t.-c. végrehajtása és a magyar zsidóság. [Írta:] Mezey Ferenc.

IRODALOM

BENDA Gyula

- 2008 *Zsellérből polgár*. Keszthely társadalma 1740-1848. L'Harmattan Kiadó – Zala Megyei Levéltár, Budapest.

CONNOR James

- 2007 *The Sociology of Loyalty*. Springer, New York.

FENYVES Katalin

- 2016 Im Kreuzfeuer der Fremdwahrnehmungen: Die jüdische Presse in Ungarn und der Erste Weltkrieg. In: Petra Ernst, Eleonore Lappin-Eppel (Hrsg.): *Jüdische Publizistik und Literatur im Zeichen des Ersten Weltkriegs*. StudienVerlag, Innsbruck – Wien, Bozen. 289-305.

GLÄSSER Norbert

- 2015 *Mózes kőtablái a hármashalmon*. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 50. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport A vallási kultúrakutatás könyvei 19. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport; SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.
http://real.mtak.hu/32184/1/Mozes_kotablai_OA_u.pdf

KEREKES, Amália – TELLER, Katalin

- 2016 „... dass das Jüdische in uns nicht zu verstummen braucht, wenn das Vaterlandische spricht.” Zur deutschsprachigen zionistischen Presse Ungarns 1914-1918. In: Petra Ernst, Eleonore Lappin-Eppel (Hrsg.): *Jüdische Publizistik und Literatur im Zeichen des Ersten Weltkriegs*. StudienVerlag, Innsbruck – Wien – Bozen. 265-288.

KÖBÁNYAI János

- 2014 *Szétszalazás és újraszövés*. A Mult és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése. Osiris Kiadó, Budapest.

KRAUSZ Tamás

- 2008 *Lenin - Társadalomelméleti rekonstrukció.* Napvilág Kiadó, Budapest.

NIEDHAMMER Martina

- 2013 *Nur eine »Geld-Emancipation«? Loyalitäten und Lebenswelten des Prager jüdischen Großbürgertums 1800–1867.* Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co. KG, Göttingen.

OLÁH János

- 2013 "Egyenlőség" és "Zsidó állam" – 1896. *Hacofe* I. évf. 1. sz.
<http://www.or-zse.hu/hacofe/vol7/olah-egyenloseg-egyenloseg2013-5.htm>

PAJZS Júlia

- 2003 A lojális szó korpuszalapú vizsgálata. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Nyelvészeti Intézet és Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 251-256.

PANTER, Sarah

- 2014 *Jüdische Erfahrungen und Loyalitätskonflikte im Ersten Weltkrieg.* Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co. KG, Göttingen.

RINK, Thomas

- 2002 *Doppelte Loyalität.* Fritz Rathenau als deutscher Beamter und Jude. Olms–Weidmann, Hildesheim.

ROZENBLIT, Marsha

- 1984 *The Jews of Vienna, 1867-1914.* Assimilation and Identity. State University of New York Press, New York.
- 2001 *Reconstructing a National Identity.* The Jews of Habsburg Austria During World War I. Oxford University Press, New York.
- 2005 *Constructing Nationalities in East Central Europe.* Berghahn Books, Oxford.

SCHULZE WESSEL, Martin

2004 *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918-1938*. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten. Collegium Carolinum, München.

ZIMA András

2013 *A történetiség új rendje a budapesti magyar nyelvű neológ és cionista sajtóban 1882-1938*". Doktori disszertáció, OR-ZSE. <http://real-phd.mtak.hu/46/>

FENYVES, KATALIN

PARALLEL LOYALTIES

Habsburg loyalty, patriotic and Jewish allegiance in the Jewish public discourse in Hungary

This article's aim is to give a first answer to the question if the concept of loyalty is of any heuristic value in the study of Hungarian Jewish history, and if so, what exactly can be explained with its help. After a short overview of the recent use of the concept in scholarly works of history and sociology, the author of this article highlights some cases of competing loyalty and their press coverage in the Neolog Jewish weekly *Egyenlőség* (Equality) and comes to the conclusion that the concept merits further and deeper examination.





Zsidó patrióta jelvények Bíró Ákos gyűjteményéből



Ferenc József távozik a zágrábi zsinagógából 1895-ös látogatása során

MAGYAR ÜNNEPEK – ZSIDÓ ÜNNEPEK
TÖRTÉNELMI PÁRHUZAMOK.

Löw Immánuel szegedi főrabbi 1896. május 3-án, a horgosi
vásártéren elhangzott ezredévi ünnepi beszédének
narratívája

A 70 évvel ezelőtt, 1944-ben meghalt szegedi főrabbi: Löw Immánuel apjától, Löw Lipóttól kölcsönzött szavakkal kezdem előadásom, miszerint „Ne szabályszerű, tárgyat kimerítő beszédnek, hanem igénytelen és tárgyának főnézpontjait csak röviden kiemelő elmélkedésnek vegye a t. olvasó (hallgató) a következő lapok tartalmát...”¹

Ugyanis e nagyszabású konferencián, Szeged városában, itt a Városházán, csak Löw Immánuelnek az 1896 május 3-án, a horgosi vásártéren elhangzott „ezredévi ünnepi beszédé”-re fókuszálok. A beszéd teljes szövegét az *Egyenlőség* című Zsidó felekezeti és társadalmi hetilap² közölte a XV. évfolyam, 19. számának mellékletében.³

Az 1896. évet kettős ünnepként élte meg a magyarországi zsidóság, hiszen a honfoglalás és honalapítás ünnepét alig néhány hónappal előzte meg a zsidó vallásegyenjogúságát kimondó, a recepciót deklaráló 1895. évi XLII. törvénycikkely elfogadása⁴, amely teljessé tette az emancipáció 1867-ben torzón maradt művét⁵, s lezárta a jogi

¹ LÖV (sic!) 1860. 1.

² A folyóiratról lásd LADÁNYI 2010. 102-121.

³ *Egyenlőség* 1896. máj 8./ (Melléklet) 2-4.

⁴ 1892 november 9-én jelentette Szapáry Gyula miniszterelnök a törvényhozásban: „a kormány előkészítette a törvényjavaslatokat az általános polgári anyakönyvvezetésről, az izraelita vallás törvénybe iktatásáról, valamint a vallás szabad gyakorlatáról és ezen törvényjavaslatok beterjesztésére megnyerte a korona jóváhagyását”. A törvényjavaslatot 1893-ban Wekerle Sándor kormánya nyújtotta be, de csak Bánffy Dezső miniszterelnöksége idején került – hosszas huzavona után – elfogadásra. I. Ferenc József király 1895 október 1-én szentesítette a recepciót deklaráló 1895. évi XLII. törvénycikkelyt.

⁵ 1867. évi XVII. törvénycikkely *Az izraeliták egyenjogúsításáról polgári és politikai jogok tekintetében*. A törvény szűkszavúan, de radikálisan rendezte a zsidó egyének jogállását: első paragrafusa kimondta, hogy az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottak. A második paragrafus pedig hatályon kívül helyezett minden ezzel ellenkező törvényt,

befogadás folyamatát. A recepció értéke és jelentősége különösen megnövekedett a millennium⁶ légkörében, hiszen a befogadás törvényi deklarálása⁷ kellő alapot szolgáltatott ahhoz, hogy az itt élő zsidóság a magyar nemzet alkotó részeként ünnepelje a honalapítás évfordulóját, a jogi válaszfalak leomlása az ezredéves ünnepet szimbolikus jelentőséggel ruházta fel.

A recepció után a millennium a „testvéresedés ünnepévé” lett, korszakhatár jellege legfőképpen a zsidóság egy részének az önmeghatározásban megragadható változásában tükröződött:

„Mint magyar-zsidók értük meg az ezredik esztendő és mint zsidó-magyarok lépünk a második évezredbe. Vallásunk törvényei e szent földön eggyel megszorodtak és ez a törvény így szól: »Hazádnak rendületlenül légy híve, óh magyar.« Ez volt eddig hitünk, támaszunk, de ma a tízparancsolathoz egy tizenegyet is járult. A magyar zsidóságnak a magyar törvényhozás által befogadott vallási dogmája: a hazaszeretet lön.”⁸

– írta Fleischmann Sándor az *Egyenlőségben*.

Löw Immánuel május 3-án elmondott beszéde a horgosi vásártéren hangzott el, mert:

„A horgosi zsidó hitközség templomába nem férhetvén be a ropant közönség – eljött a nagy helységnek mondhatni egész lakossága, köztük 3000 magyar gazda – a szegedi főrabbi, ki a horgosi

rendeletet vagy jogszokást. A jogegyenlőség kimondása azonban nem jelentette, hogy az izraelita felekezet a történelmi egyházakkal egyenlővé vált volna, ez csak 1895-ben következett be az 1895. évi XLII. törvénycikkely elfogadásával.

⁶ Lásd Budapesti Negyed 4. évf. 1. (11.) szám (1996. tavasz); SZMOLLÉNY–LIPTAY 1897.; KÖVÁRY 1897.

A kiállítással egy időben jelent meg gr. Zichy Herman és Derestye Gy. M. szerkesztésében a „Magyar zsidók a millenniumon” című tanulmánykötet. (Budapest, 1896). A kötet fontosabb írásai: S. M.: Zsidóvallású magyarok; Acsády Ignác: A magyar zsidók kétszáz évvel ezelőtt; Gelléri Miksa: Zsidók a magyar közgazdasági életben; Zsidó-magyar tudósok; Silberstein-Ötvös Adolf: A zsidó nép és plasztika; Zsidó-magyarok a törvényhozásban; Szabolcsi Miksa: A pesti izraelita nagyhitközségről; Arcképcsarnok.

⁷ MÁRKUS 1895a. 305-306.; MÁRKUS 1895b. 306-315.

Lásd PREPUK 2000. A kérdést az egyházpolitika összefüggéseiben vizsgálja PÉTER 1997. 3-31.

⁸ *Egyenlőség* 1896. jan. 10./ (Melléklet) 3. A recepció és a millennium. – írta: Fleischmann Sándor.

zsidóknak is papja, a vásártéren tartotta ünnepi beszédét, melyet a roppant hallgatóság ájtatosan hallgatot (sic!)⁹ végig és melyet lelkesen éljenzett meg.”¹⁰

A beszéd egy nappal követte a május 2-i millenniumi rendezvények budapesti ünnepélyes megnyitását, ahol a királyi család is megjelent. Löw Immánuel beszédét a magyar ünnepek – zsidó ünnepek – történelmi párhuzamok köré vonta, arra építette fel, miszerint:

„Hat ünnepet ülünk minden esztendőben és a magyar nemzetnek történetében is ilyen hat ünnep az, amely korszakot alkot, fordulót képez, amelynek világító fáklyája mellett történetünket szemügyre véve nyomról-nyomra kísérelhetjük az első vezértől szeretett királyunkig, Árpádtól, Első Ferencz Józsefig.”¹¹

Majd így folytatta:

„Az első ünnep, amelyet kikeletnek idején ülünk, a honkeresésnek a pészachnak, a husvétnak magasztos ünnepe: az az ünnep, amelynek idején Izrael ősei átkeltek az országnak határán, hogy az ígért földjét elfoglalják; az az ünnep, amelylyel átkelt Árpád Kárpát bércszorosán, hogy leereszkedjék ide az Alföldnek rónájára és itt elfoglalja a magyarok jussbéli hazáját.”¹²

Itt egy versidézet következett Arany Jánostól. Beszédében négyszer is idézi Arany János 1858-ban írt versét: „Az utolsó magyar”-t. Idézi még Aranytól a „Buda halála”, „Szondi két apródja” és kétszer is a „Losonczi István” című költeményét. Zrínyi Miklóstól a „Szigeti veszedelem” című verses eposzából idéz kétszer, Kölcsey Ferencnek a „Rákos nimfájához” című költeményét idézi még és Vörösmarty Mihály „Fóti dal”-ának magasztos soraival zárja le beszédét, amely

⁹ Az idézetek szöveghűek, a későbbiekben nem tüntetem fel a helyesírási hibákat.

¹⁰ *Egyenlőség* 1896. máj 8./ (Melléklet) 2. Ünnepek. A horgosi vásártéren 1896 május 3-ikán elmondott ezredévi ünnepi beszéd. – írta: Löw Immánuel.

¹¹ *Egyenlőség* 1896. máj 8./ (Melléklet) 2. Ünnepek. A horgosi vásártéren 1896 május 3-ikán elmondott ezredévi ünnepi beszéd. – írta: Löw Immánuel.

¹² *Egyenlőség* 1896. máj 8./ (Melléklet) 2. Ünnepek. A horgosi vásártéren 1896 május 3-ikán elmondott ezredévi ünnepi beszéd. – írta: Löw Immánuel.

után „Ámen”-t mondott. A Bibliából beszédének elején és végén idéz egy-egy mondatot.

A peszáh és a honfoglalás párhuzamát taglaló mondatait ekként zárta Löw:

„...a honfoglalásnak, amely ezer esztendeje esett meg a Duna és a Tisza áldott táján, ennek a honfoglalásnak ülte meg ma ezer esztendő évfordulóját ős Buda vártemplomában király és nemzet¹³, ezt ünnepeljük mindenütt, ahol magyar anyától tanul a gyermek imádkozni, imádkozni hazáért, királyért s trónért.”¹⁴

Az időrendben következő második ünnepnek, a Szináj-hegyi kinyilatkoztatás és az Isten általi törvényadás ünnepének, a sávuotnak ilyen párhuzamát állította hallgatósága elé Löw Immánuel:

„...Árpád és hadverő hősei [...] alkotmányt adtak az uj hazának. Az volt a második ünnep, a törvény kinyilatkoztatásának pünkösdi ünnepe, az volt a második ünnep, az az ünnep, amelyen az Ur megnyilatkozott az ő népének, hogy meghirdesse a tiz parancsolat szent ígését. Ilyen szent ige volt az, ilyen szent kötés, amelyet kötöttek a magyarok hős elei Pusztaszernek mezején, ahol megpecsételték azt a szerződést, melyet vérrel kötöttek vala még a régi hazában: hogy amit közösen szereznek, az az egész nemzeté...”¹⁵

A harmadik ünnepről, a szukotról, a sátrak ünnepéről, a zsidóság negyven éves pusztai vándorlásának emlékünneperől és magyar történelem kapcsolatáról ekként beszélt: „a nemzet magába tért, s hogy hazatért kalandjaiból, megértette, megérezte, hogy sátrak alatt Európában tanyázni nem lehet, hogy ide épült ház kell, és épült, szilárd

¹³ 1896 május 3-án, a budavári Mátyás-templomban tartott, Vaszary Kolos hercegprímás vezette, hálaadó szentmisén megjelent az ország színe-java. A királyi családon kívül magyar főúri családok (Andrássy, Károlyi, Esterházy, Széchenyi, Zichy, Szapáry, Apponyi, Csekonics, Majláth, Pallavicini, Pálffy és Festetics) is képviseltették magukat.

¹⁴ *Egyenlőség* 1896. máj 8./ (Melléklet) 2. Ünnepek. A horgosi vásártéren 1896 május 3-ikán elmondott ezredévi ünnepi beszéd. – írta: Löw Immánuel.

¹⁵ *Egyenlőség* 1896. máj 8./ (Melléklet) 2. Ünnepek. A horgosi vásártéren 1896 május 3-ikán elmondott ezredévi ünnepi beszéd. – írta: Löw Immánuel.

alapra olyan államalkotás, amely itt megöröködik s innen többé el nem söpörhető.”¹⁶

A negyedik ünnep, a smini áceret, a sátrak ünnepét követő nap, amely lezárja az őszi ünnepkört¹⁷. Löw „berekasztó ünnep”-nek nevezi beszédében és ekként talál közös nevezőt a zsidóság és a magyarság történelmében: „Nem volt elég karddal elfoglalni a Duna-Tisza táját, szükség volt bölcsességgel, előrelátással megtartani a hont. És amint Kelet Népe fölvette Keletnek hitét, ezt a mi hitünk méhében fogant hitet, belépett az európai népek sorozatába...”¹⁸

Az ötödik ünnep, a ros hasáná, a zsidó újév napjai, amelyet neveznek még a harsogás vagy fújás napjának, mert ekkor a sófár hangját kell hallgatnia a zsidó embereknek. A sófárnak rendszerint egy kos-, de mindenképpen egy kóser állat szarvából kell készülnie. Löw Immánuel is újévnek nevezi azt a napot, a magyar újév napjának nevezi május harmadikát, és a „tárogató harsogásának napja”-ként említi horgosi beszédében. Az ünnep kapcsán egy történelmi tablót vizionál hallgatósága elé: Béla királyt, Hunyadit, Mohácsot, Budavárát, a Bocskayakat, Báthoryakat, Bethleneket és Rákócziakat említve, egészen 1848-ig.

A hatodik ünnep, a jom kipur, az engesztelő nap, mikor a zsidóság hite szerint az Isten megbocsátja az ellene elkövetett vétkeket, ha őszintén megbánja azt a halandó ember. Löw Immánuel Ferenc József magyar királlyá koronázásának napját¹⁹ tekinti vásártéri beszédében engesztelő napnak. A magyarság megbocsát az ellene elkövetett uralkodói vétkeknek, mert megküzdött, mert megszenvedett azért, hogy békesség és engesztelés legyen mindkét részről.

A főrabbi ezen ünnepről szóló fejtegetésében egy szót sem szól a zsidóság jom kipuri eszmeköréről, csak a magyar történelem Mária Teréziától kezdődő időszakának eseményeit tekinti át, név szerint őt sem említve, de említve, sőt kiemelve Széchenyit, Kossuthot és Deákot.

¹⁶ *Egyenlőség* 1896. máj 8./ (Melléklet) 3. Ünnepek. A horgosi vásártéren 1896 május 3-ikán elmondott ezredévi ünnepi beszéd. – írta: Löw Immánuel.

¹⁷ A smini áceret napját (tisri hónap 22) követi a szimhát Torá napja, de az már nem bibliai ünnep, csak a IX. századtól kezdték ünnepelni.

¹⁸ *Egyenlőség* 1896. máj 8./ (Melléklet) 3. Ünnepek. A horgosi vásártéren 1896 május 3-ikán elmondott ezredévi ünnepi beszéd. – írta: Löw Immánuel.

¹⁹ 1867 június 8.

„Nem szabad megünnepelni az ezredévet, úgy, hogy e három névről kegyelettel meg ne emlékezzünk: róluk, kik e hosszú küzdelem alatt kivívtak mindent, a minek ma a nemzet örvend, a tróntól utolsó kunyhójáig a falunak. Meg kell emlékeznünk kegyelettel Széchenyi Istvánról, a legnagyobb magyarról, megemlékeznünk Kossuth Lajosról, a nép fölszabadítójáról, és Deák Frenczről, a hazának áldott emlékezetű bölcséről, a ki a birhatót álompénzen el nem adta, a kinek köszönjük azt, hogy ma itt mindnyájan szívbeli szeretettel, fiui hódolattal állunk királyunk arcmása előtt. Legnagyobb ünnepét a magyarnak akkor ültük, a mikor a felségnek föltette a nemzet a koronát a fejére: az volt az engesztelésnek áldott napja, s annak Deák Ferencz volt az áldozó papja!”²⁰

– fejezte be Löw fejtegetését a hatodik „közös” ünnepéről.

A hetedik zsidó ünnep, amely még hiányzik a magyar történelemből, az a szombat napja, a nyugalomnak napja, mikor a világ teremtése után megpihent maga a teremtő Isten is: „Mert hat napon alkotta az Ő.való az eget és a földet, a tengert és mind ami benne van és megpihent a hetedik napon, azért áldotta meg az Ő.való a szombat napját és megszentelte azt.”²¹ Löw így szólt a szombati napról:

„Minden ünnepünk volt, de szombatja nem volt még a magyarnak, még nyugalma nem volt e nemzetnek, nem még szombat békéje, a mióta itt lakik e földön. De szombat békéjét, azt jöttek el tegnap ünnepelni az országnak szívébe az országnak minden rendű lakosai. Ünnep szombatjával kezdődik a második ezredév, a szombatnak, a nyugalomnak, a békés fejlődésnek ezredéve. Szombat békéje, Isten békéje legyen e nemzet jövője!”²²

Majd imígyen fejezte be Löw Immánuel a horgosi vásártéren mondott „ezredévi ünnepi beszédét”, 1896 május 3-án:

„Nem lehet a sok milliónyi nemzet minden fia egy értelemben, egy nézetben azok felől a kérdések felől, amelyek felmerülnek a hazának életében. De egy van, amiben mindnyájan egyik

²⁰ *Egyenlőség* 1896. máj 8./ (Melléklet) 4. Ünnepek. A horgosi vásártéren 1896 május 3-ikán elmondott ezredévi ünnepi beszéd. – írta: Löw Immánuel.

²¹ *2Móz* 10.11.

²² *Egyenlőség* 1896. máj 8./ (Melléklet) 4. Ünnepek. A horgosi vásártéren 1896 május 3-ikán elmondott ezredévi ünnepi beszéd. – írta: Löw Immánuel.

vagyunk, ez az egy: »Néked élni kell, oh hon! «²³ A hazának hite a mi közös hitünk, akárminő templomba járunk is, ez az egy az, amit a királyi szó rendel: összhangban, tartós egyetértésben éljünk ennek a honnak áldott virányain, s fogadjuk mindnyájan szent fogadással: »Vér, veriték, vagy halál az, mit kíván, áldozatként rakjuk le azt zsámolyán.«²⁴ Ámen.»²⁵



Rövid kivonata ez volt Löw Immánuelnek, a horgosi vásártéren elmondott „ezredévi ünnepi beszéd”-ének. 1896 a millennium jegyében telt, ebben az évben a magyarországi zsidóság előtt ténylegesen szélesre tárultak a kapuk, lehetőség volt sok mindenre, még az önfeladásra, az asszimilálódásra is. Azonban az asszimiláció nem volt, mert nem lehetett problémamentes folyamat. Az ekkor újonnan létrejövő polgári réteg egy része a német és a zsidó lakosság „elmagyarosodásából” jött létre. Ez az új polgárság egy befogadott és gyökértelen polgárság volt, hátrányos „érzetekkel”, többek között a kisebbségi érzetével is rendelkezett.

Ennek az állapotnak az egyik (szükségszerű?) velejárója volt a túlbuzgóság, a minden áron való hasonulás kényszere, az önámítás és a „mellet verdeső magyarkodás”. A zsidóság polgárosulni óhajtó része igyekezett tudomást sem venni róla, hogy a minap volt még csak az eszlári vérvád²⁶, majd az azt követő atrocitások, és ott volt még a nyílt antiszemitizmus, amely a néptömegek elégedetlenségét meglovagolva a zsidókra igyekezett hárítani a felelősséget az újonnan jelentkező szociális igazságtalanságokért. Ezen problémák ellen volt, az akkori zsidóság „szent” meggyőződése szerinti egyik lehetséges védekezési formája, az az út, amelyet Löw Immánuel is képviselt, és amelynek hangot is adott a horgosi vásártéren elmondott beszédében.

A beszéd hangvétele, dagályos stílusa illeszkedik a korabeli ünnepi szónoklatok megszokott hangneméhez. Nem is ebben rejlik különlegessége! Többszöri olvasatban, az idő jótékony távolából, inkább az látszik, hogy Löw Immánuel és a zsidóság azon része, amelynek egyik reprezentatív képviselője volt Löw, és az a zsidóság,

²³ Kölcsey Ferenc: Rákos nimfájához (1814 augusztus).

²⁴ Vörösmarty Mihály: Fóti dal (1842 október).

²⁵ *Egyenlőség* 1896. máj 8./ (Melléklet) 4. Ünnepek. A horgosi vásártéren 1896 május 3-ikán elmondott ezredévi ünnepi beszéd. – írta: Löw Immánuel.

²⁶ Lásd EÖTVÖS 1904.; KENDE 1995.; SÁNDOR 2004.; SELTMANN 2000.

amely problémái megoldásának kulcsát az asszimilációban látta, és érzéseit, gondolatait a Löw beszédében hallhatta viszont, mennyire akart, mennyire szeretett volna, néha már görcsösen is, a kor általános magyar szellemiségével azonosulni.

Az 1896-os év, a millennium éve, egy vízvonalzó év volt a magyarországi zsidóság életében, bár ez akkor még nem látszott, nagyon kevesen gondolhatták, hogy ez így lesz. A „testvériesülés” vágya és hite; és ellenpontként a politikai cionizmus megjelenése a magyarországi zsidóság akkor még lehetséges különböző útjait és az útelágazásokat jelölik. Löw Immanuel és a magyarországi zsidóság jelentős része az asszimilációt preferálta, és annak létjogosultságát kívánta bebizonyítani a 19. század végén (is). A 19. század végének magyar liberalizmusa, amely Löwnek és szellemi társainak szükségyszerű partnere volt ezekben az években (is), szintén nem pártolta a többes identitást és a kulturális különbözőséget, hanem egyneműséget óhajtott, csak éppen jogbővítés, jogegyenlőség útján.²⁷ Ezzel a magyar liberalizmussal kötött szövetséget képviselte és propagálta Löw és irányvonala.

1896-ban a magyarországi zsidóság egy jelentős, egy meghatározó része megpróbálkozott valamivel, egy új, egy még járatlan úttal: hitte, elhitte, hogy magyarrá lehet, magyarrá tud válni, és nincs köze más országok zsidóságához, a zsidósághoz.

Az 1896-os évben, Bécsben, megjelent egy könyvecske, amelyet a budapesti születésű Theodor Herzl²⁸ írt *Der Judenstaat* (*A zsidó állam*) címmel. E röpiratában, brosúrájában, „nagyszabású víziójában”, Herzl alapgondolatként megállapítja, hogy a zsidóság asszimilációja nem járható út²⁹, az nem lehet megoldás a problémákra. Két fő okot hoz e teória alátámasztására: az antiszemitizmust és a zsidóság akarátát, miszerint az fenn akar maradni. A zsidók helyzete – Herzl szerint – egyre csak romlik, tekintettel a befogadó országok

²⁷ Lásd GERŐ 2005. 101-118.

²⁸ Theodor Herzlről lásd ELON 1993.; FALK 1993.; HALÁSZ 1995.; NOVÁK 2002.

²⁹ Patai József Herzl-monográfiájában írja, hogy Herzl fiatal korában még a konvertálást tartotta járható, sőt kíváncsún várta a zsidóság számára: „Kihallgatást kérne a pápától és megkötné vele a zsidó világbékét. Az összes zsidók egy napon áttérnének a katolikus vallásra, nem lopva, nem szégyenkezve, mint eddig egyesek tették, hanem nyíltan, ünnepélyesen, az összes harangok zúgása mellett.” PATAI 1932. 60.

abnormális gazdasági és társadalmi helyzetére. E reménytelennek tűnő helyzetet csak politikai megoldással lehetne megváltoztatni. Ez a politikai megoldás: egy zsidó állam megalapítása a nagyhatalmak beleegyezésével és segítségével.

Löw Immánuel és a magyarországi zsidóság döntő többsége, majd egyöntetűen, más véleményen volt és mást propagált, amint azt a horgosi vásártéren elmondott „ezredévi ünnepi beszéd” is meggyőzően alátámasztja.

Löw Immánuel, a Ferenc József-rend tulajdonosát, a magyar országgyűlés felsőházának volt tagját, Szeged város törvényhatóságának örökös volt tagját,³⁰ 91. életévében, a szegedi gettóba zárták. 1944. június 28-án, Löw-vel és 2400 zsidónak minősített magyar polgárral elindult harmadik deportáló vonat. Budapesten leszállították, ott halt meg 1944. július 19-én, a millennium után 48 évvel.

IRODALOM

ELON, Amos

1993 *Herzl*. Holt, Rinehart and Winston, New York.

EÖTVÖS Károly

1904 *A nagy per, mely ezer éve tart és még sincs vége*. Révai nyomda, Budapest.

FALK, Avner

1993 *Herzl, King of the Jews*. A Psychoanalytic Biography of Theodor Herzl. University Press of America, Washington.

GERŐ András

2005 Új zsidó múlt. In: Gerő András: *A zsidó szempont*. PolgART Kiadó, Budapest. 101-118.

³⁰ *Csongrád Megyei Levéltár Közgyűlési jegyzőkönyv* 374-378-1929. 1929. július 17. és 548-551-1929. 1929. november 19.

HALÁSZ Zoltán

1995 *Herzl*. Magyar Világ, Budapest.

KENDE Tamás

1995 *Vérvád*. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában. Osiris Kiadó, Budapest.

KÖVÁRY László

1897 *A millenium lefolyásának története és a millenáris emlékkalkotások*. Athenaeum nyomda, Budapest.

LADÁNYI Andor

2010 Az első zsidótörvény megszületése. *Múlt és Jövő* 2010/2. sz. 102-121.

LÖV Lipót

1860 *Sámuel próféta és Széchenyi István történelmi párhuzamban*. Szegedi zsinagógai gyülekezet, Szeged.

MÁRKUS Dezső

1895a *Magyar Törvénytár*. 1895. XLII. tc. Az izraelita vallásról. 305-306.

1895b *Magyar Törvénytár*. 1895. XLIII. tc. A vallás szabad gyakorlatáról. 306-315.

NOVÁK Attila

2002 *Theodor Herzl*. Vince, Budapest.

PATAI József

1932 *Herzl*. Pro Palesztina, Budapest.

PÉTER László

1997 Az állam és egyház viszonya és a civil társadalom Magyarországon: történeti áttekintés. *Századvég Új folyam.* 1997. tavasz. 3-31.

PREPUK Anikó

2000 Miért éppen recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években. In: Barta János – Angi János (szerk.):

Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára.
Multiplex Media – DUP, Debrecen. 263-281.

SÁNDOR Iván

2004 *A vizsgálat iratai.* Tudósítások a tiszaezlári per körülményeiről. 6. kiadás. Krónika Nova, Budapest.

SELTMANN Rezső

2000 Tiszaezlári vérvád. In: Ujvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon.* [1929] Makkabi Kiadó, Budapest. 897-899.

SZMOLLÉNY Nándor – LIPTAY Károly

1897 *Magyarország ezredik éve.* 1. kötet. Budapest.

OLÁH, JÁNOS

HUNGARIAN FEASTS – JEWISH FESTIVALS – HISTORICAL PARALLELS

The Narrative of the Millennial Oration of the Chief Rabbi
of Szeged, Immanuel Löw, given in the marketplace of
Horgas on 3rd May, 1896

Immanuel Löw, the chief rabbi of the town of Szeged and its surroundings, as part of the millennial celebrations, held his oration in the marketplace of Horgos (situated in today's Serbia) on 3rd May, 1896 due to the fact that the local synagogue could not host the huge audience that was eager to listen to him. The year of 1896 meant a double feast for the Jews of Hungary: celebrating the foundation of the Hungarian state was preceded by the adoption of the so-called reception law declaring Jewish religion equal with the Christian religion, (Article XLII/1895), which completed the work of the Jewish emancipation that started in 1867, and sealed the process of legal reception. The value of the reception and its importance increased significantly in the millennial atmosphere thanks to the reception law that provided the necessary base

for the Hungarian Jews to celebrate the anniversary of the foundation of the state feeling as an integral part of the nation. The collapse of the wall of legal separation added a special symbolic meaning to the millennial celebrations. Following the implementation of the reception law, the millennium became the “feast of brotherhood”, the symbol of the start of a new era, that was reflected mainly in the changes of self-identification of part of the Jewry. The year of 1896, the year of the millennium was a watershed in the life of the Jews of Hungary, although it was not so obvious at that time. The longing for, and the belief in the Hungarian fraternity on the one hand, the appearance of its counterpart, the political Zionism on the other, show the different roads and junctions of the Hungarian Jewry at that time. Analyzing of the oration of Rabbi Löw can be interesting from more points of view: the content of his speech is a brilliant example of the symbolic change in the relation of the Hungarian Jews to the nation, and of making it transparent.



Milleniumi patrióta kitűző

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ NŐK KÖTŐDÉSEINEK STRUKTURÁLIS VÁLTOZÁSA

A pesti letelepedés német nyelvű iratai

A 18. század végén – 19. század elején, Pesten letelepedett zsidók hamarosan megkülönböztették magukat a nem pesti illetőségű zsidóktól. „Hiesig” (azaz: itteni, helybeli) szóval jelölték magukat a „fremd” (idegen, nem pesti) zsidóktól eltérően.¹ Hivatalos ügyeit a pesti zsidók a budai királyi kancellárián és a Pest szabad királyi városa hivatalánál intézték. A hivatalos ügyek közé sorolhatók a letelepedési és munkavállalási engedélykérelmek, a polgári rendnek megfelelő életvitelt igazoló iratok („Attest” vagy „Zeugnis”), a panaszok és még sok más beadvány. A királyi hivatal előírása értelmében a zsidó közösség nem csak jiddisül, de német nyelven is készített rendszeres bejegyzéseket a közösség felépítéséről, üzleti tevékenységéről, könyveléséről és mindennapi életéről. A német nyelv, mint a szocializációs eszköz a zsidók számára nem jelentett újdonságot. Sőt a későbbi kulturális magyarosodás ugyancsak német nyelven valósulhatott meg, amihez a korabeli sajtó buzgón segített.²

Németül készült a pesti zsidó közösség legelső alkotmánya („Reglement”) is.³ Az alkotmány szókincse mutatja, hogy a zsidók ismerték az aktuális közigazgatási fogalmakat, és a közösség vezetősége ragaszkodott a jogilag rendezett életkörülményekhez. Már az első oldalon találkozunk az olyan szókombinációkkal, mint „im Archiv zur Aufbewahrung, Budget, Conscription, Ernennung leisten, Individuen, Nulität ihrer Wahl, Regulierung, Resultat, Revidierung”. A többnyire latin eredetű lexemák igazolják, hogy a pesti zsidó közösség már kezdetben kész volt az alkalmazkodásra, ami elsősorban a királyi adminisztráció előírásainak elfogadását jelentette.

¹ HROTKÓ 2014. 128.

² HROTKÓ 2014. 106.

³ BFL 1401-1404.

Wahrmann-féle szabályzatról van szó, lásd GROSZMANN 1934-1935. 198-244.

A német iratok nyelvi elemzéséről HROTKÓ 2014. 61-71.

A gondosan megszerkesztett „Reglement” megemlíti, hogy a pesti zsidók száma az adóösszeírások („Conscription”) szerint abban az időben 5000 lélekre nőtt. Ezzel szemben a személyek („Individuen”) számát az irat 400-500 főként rögzíti. Az összeírások alapján állíthatjuk,⁴ hogy az „Individuum” a zsidó férfiakra vonatkozott, miközben a férfiakhoz tartozó más zsidó identitású személy többnyire a „Seele” (lélek) megnevezés alatt található.⁵ Az értelmező szótár szerint a „Seele” jelölheti a személyt is, de az „Individuum” hangsúlyozza az egyéniséget.⁶

Már ez a szóhasználat is mutatja, hogy a nők a kiskorúakkal együtt a zsidó közösségen belül a „tömeget” alkották, amelynek közösségi státusza alárendelt volt.⁷

A női árnyéktársadalom a pesti zsidó közösségben

Az előző mondatot folytatva kijelenthetem, hogy a 19. század derekán a pesti zsidóság peremén egy női *árnyéktársadalom* alakult ki. A kiemelt szó ebben az esetben egy olyan emberi csoportot jelent, amelynek tagjai azonos nemhez és státuszhoz tartoztak. Az „árnyék” szórész pedig hangsúlyozza, hogy a női társadalom a férfiak háttérében létezett. Magától értetődik, hogy a női árnyéktársadalom tagjai a mindennapi életben nem támaszkodhattak a férfiak tapasztalatára, hanem saját életstratégiáikat dolgozták ki.

⁴ Vizsgált források: Budapest Főváros Levéltár (BFL) V6/XV. 20. Óbudai Zsidó Hitközség iratai, IV. 1202pp/XV.20. (lajstrom) Zsidó (Letelepedési, lakhatási ügyek) ügyek: 1786-1837, 1838-1855 Vegyes ügyek 1804-1841; Zsidó Levéltár PIH 90. 63. Közösségi jegyzőkönyv [Protokoll] 1828-1833, PIH I-7. 1/1826 – Összeírás [Conscription] 1826, PIH I-7. 1/1827 – Összeírás [Conscription] 1827.

⁵ PIH I-7 1/1826, PIH I-7 1/1828.

⁶ DUDEN 1990. 342.; PAUL 1959. 548.

⁷ Dr. Blau Lajos ezt idézte egyik recenziójában: „Die Frau war keine Sklavin, aber auch nicht gleichberechtigt, obgleich eine fortschreitende Aufwärtsbewegung zur vollen sittlichen Persönlichkeit in natürlicher Unterordnung unter dem Manne sich nicht verkennen lässt.” Fordítása: A nő ugyan nem volt rabszolga, de egyenjogú sem, ám nem lehetett nem észrevenni, hogy a férfinak természeténél fogva alárendelt nő egyre haladott a személyes erkölcsi fejlődésben. Ez a részlet ugyan a középkori viszonyokra vonatkozott, de jellemezte a 20. század eleji gondolkodást is. BLAU 1916. 75.

Ha abból indulunk, hogy a nyelv az adott csoport magatartási normáját képezi, akkor a nők alárendelt, háttéri társadalmi helyzetét a nyelvi vizsgálatnak ki kell mutatni.⁸ Valóban, a társadalmi kutatás nyelvi aspektusa bőséges információt szolgálhat a korabeli gender-viszonyokról. Önmagáért beszél például az a tény, hogy a vizsgált témából szinte csak olyan levéltári forrásokkal találkozhatunk, amelyek a férfiktól származtak. Még akkor is, ha a beadványok a nőkről szólnak, a nők nem alanyként, hanem tárgyként szerepeltek.⁹

A Pesten letelepedett zsidó férfiak a 19. században már a magyar nyelv és kultúra felé forduló emancipációt éltek meg. A nők ezt a hatást közvetítve tapasztalták meg, és talán ezért sem jutottak a társadalmi torta – vagyis a polgári társadalmi pozíciók – felosztásának nyertesei közé. A női társadalom ugyan megélte az emancipációt, de másként és más eredménnyel. Kiss Endre a „Civilizáció, emancipáció, liberalizáció” és *Judentum-Emanzipation-Mitteleuropa* című tanulmányban a női emancipációt a munkások partikuláris emancipációjához hasonlítja. A partikularitást Kiss Endre „Welle” (hullám) szóval fejezi ki: „Umwertung der Werte auf die Beine zu stellen... waren auch die genannten gewaltigen Emanzipationswellen jener Zeit (d.h. die Emanzipation der Juden, der Frauen und der Arbeiter) nicht imstande, diese drei Wellen in eine große Welle zu vereinen.”¹⁰ A zsidó nők „partikuláris” társadalmi státusza is adhat magyarázatot arra, miért nem alakulhatott ki egy nagy átalakító mozgalom a magyar társadalom permén működő három emancipációs hullámból.¹¹

Pető Andrea így írta le a 19. század zsidó társadalmi gender-viszonyokat: „A magyarországi zsidók körében az asszimilációs törekvések mindig jóval erősebbek voltak a disszimiláció gondolatánál, ennek megvalósítása során a zsidó férfiak nem kockázhatták, hogy feleségeik még mindig ’középkori’ körülmények között élnek. A nők közé-

⁸ HROTKÓ 2014. 37-38.; SEARLE 2000. 147-156.

⁹ A letelepedési levelezésben találtam egy-két levelet, amelyet első személyben írtak. De valójában ezeket is a közösségi írnokok fogalmazták. BFL IV. 1202/pp.

¹⁰ KISS 2009. 27. Fordítása: Az értékek újbóli megfogalmazására a nevezett hatalmas korabeli emancipációs hullámai (azaz a zsidók, a nők és a munkások emancipációja) sem voltak képesek, amelyek nem tudtak egy nagy hullámmá egyesülni.

¹¹ HROTKÓ 2014. 226-234.

leti szerepe egyébként elfogadható volt, ha vallásos célja volt illetve a társadalmi jólétet szolgálta.”¹²

A zsidó nők emancipációja ezek szerint a férfiak érdekét (image-ját) szolgálta. Az emancipáció dinamikáját a történeti leírások alapján a férfiak határozták meg. A történészek, minden esetre, nem tulajdonítottak nagy fontosságot a nők társadalmi szerepének.

Sőt a történészek általában észre sem veszik a női jelenlétet a társadalmi átalakulásokban. Mint például Hanák Péter az „1867 – európai térben és időben” című művében, amely ugyancsak rögzíti a nők társadalmi passzivitását. Hanák ebben a könyvben ugyan kritizálta a történészeket az események elfogult ábrázolásáért, de a női nem történelmi jelentőségét csak a *pragmatica sanctió*val kapcsolatban vette észre.¹³

Egy történeti kép, amely kihagyja a női társadalmi tapasztalatot, nem csak torz, de veszélyes is, mert a férfiak számára előnyösebb gender-viszonyokat rögzíti a társadalmi emlékezetben.

Visszatérve a társadalmi viszonyok nyelvi vizsgálatához, amely figyelembe veszi a nyelv kognitív (vagyis a megismerést elősegítő) tulajdonságát, megállapíthatjuk először is, hogy a német nyelv használata lehetővé tette az ország különböző részeiben élő zsidó férfiak közötti zavartalan kommunikációt.

A hazaszeretet („Patriotismus”) szó, amely felbukkant az óbudai zsidó közösség 1809-es jegyzőkönyvében, a császár és családja iránti lojalitást fejezte ki.¹⁴ A lexéma szemantikai jelentése nem egyezett meg a mai értelemben vett „hazaszeretettel”. De a 19. század második feléhez közeledve mind gyakoribbá válik a zsidó férfiak bekapcsolódása a magyar társadalmi kommunikációba. A zsidó férfiak régi és új kötődése bemutatható két nagykereskedő – Ullmann Mózes (Mór) és talán kevésbé ismert Moritz Bauer – példáján. Mindketten a pesti zsidó közösség aktív elnökségi tagjai voltak. Ullmann Mór pesti életének két évtizede alatt eltávolodott a zsidó közösségtől, kitért, nevet

¹² PETŐ 2002. 78.

¹³ HANÁK 2001. 183.

¹⁴ Óbudai Zsidó Hitközség. 1809. február 28-i jegyzőkönyv (Protokoll).

és feleséget váltott, és közvetítőjén keresztül visszakövetelte azt a pénzt, amit egykor a zsidó kórház felújításába fektetett.¹⁵

Ullmann Mór felesége – Frummet Ullmann, született Hirschl/Hirschmann – nem követte férjét a kitérésben. Mandl Bernát egy ideális zsidó nőként ábrázolta Frummet Ullmannt, aki „állhatatos és hősl elkü” volt.¹⁶ Zsidóként élt tovább két lánya is, miközben négy fia még 1825-ben követte apját a keresztségbe. Valószínűleg azért, mert az üzleti életben a hímnemű utódok nagyobb értéket jelentettek, mint a nők. A nők a periférikus értékük miatt maradhattak a zsidó társadalomban.

Bauer Moritz már az iskolában (a pesti piarista gimnáziumban) tanult magyarul, de a zsidó közösség éléről haláláig (1833-ig) nem távozott. Felesége Bécsből jött Pestre, nővérei Bécsben éltek. Bauer amolyan utazó nagykövet volt Budapest és Bécs között, ahol rendszeresen Rothschild családdal is tárgyalt. Széles körű külkapcsolatai ellenére Bauer egyértelműen a pesti zsidó közösséghez kötődött.

Halálának hírért a zsidó közösségi jegyzőkönyvben jegyezték fel: „Am 20. März ist Vorsteher Moritz Bauer seelig verblühen, wo sogleich abends desselben Tages sowohl dessen Endwill, als Testament vom 17. August 1830 ausgefertigt eröffnet, und publicirt wurde laut Original im Archiv.”¹⁷

A zsidó nők hagyományos elszigetelése a nyilvánosságtól a 19. század elején még teljesen egyértelmű volt. A „Patriotismus” szó használata hozzájuk el sem jutott. Az 1848-as magyar nemzeti események zsidó résztvevőinek női rokonai ugyan gyakrabban keresztelkedtek ki, de ezt valószínűleg a férfi családtagok hatására tették. A budai és a pesti zsidó nők életében a magyar szabadság harc és a normanyelv változása (németről magyarra) még sokáig nem éreztette hatását. Főleg, hogy a vidéki zsidósághoz hasonlóan a nők körében a jiddis nyelv tartozott a zsidó magatartás azonosítóihoz.

Ám az egyes kikeresztelkedési esetek jelezték, hogy főleg az egyedülálló pesti zsidó nők egy új ellátó hálózatot fedeztek fel. Eddig az egyedülálló nők a zsidó közösség szociális intézményeinek

¹⁵ Pesti zsidó közösség jegyzőkönyvei. Protokoll: 88.

¹⁶ *Egyenlőség* 1921. ápr. 9./ 10-11. Két tragikus zsidó asszony. Írta: Mandl Bernát.

¹⁷ Protokoll: 156.

támogatására szorultak (például a szegények házába való befogadásra, a rendszeres és eseti támogatásra és a *Ros-Hodes* napján a zsinagógában összekoldult alamizsnára). Ez többnyire az özvegyeket, a szegény vidéki szülők és hajadon cselédek lányait érintette. A kikeresztelkedés egy nagyobb szociális hálót nyitott meg számukra.

Az egyesületi életforma emancipáló hatása

A polgárosodott jómódú nagyvárosi zsidó értelmiségi családok leányai az önmegvalósítás útján a jótékonyság női mintáját követték, amelynek újdonsága az volt, hogy a 19. században a jótékonyság az eddig ismeretlen közszerepléssel járt. Már a pesti letelepedéskor a zsidók megtapasztalták a többnyire nemes hölgyek szervezett jótékonyági jelenletét a városban. *Vereinigte Ofner-Pester* újság szívesen számolt be a császári és királyi család tagjainak látogatásairól a szegényeket ellátó intézetekben. Terézvárosban a Nőegyletnek (Waldzeile, azaz Erdősorban) például „önkéntes” dologházai (Dolgozók, vagy Kereset háza) voltak, ahol olyan férfiak és nők dolgoztak, akik vagy testi fogyatékkal éltek, vagy valamilyen más okok miatt nem kaphattak munkát.

A Felbergasse-ban volt az 1830-s években a Szegények Egyleti Iskolája, amelyben 141 fiú és lány tanult, többek között az 1831-es kolera járvány áldozatainak gyermekei. A lányok fonni, varni, kötni tanultak, a fiúk az asztaloszi szakmát sajátíthatták el. Terézvároson kívül is voltak az „Egylet” ellátó egységei, amelyek azt a célt szolgálták, hogy senki se jusson koldusbotra.¹⁸

A 19. századi női jótékonyság legismertebb példajaként Erzsébet osztrák császárné és magyar királyné, a század talán legszebb nője, Sissi, az első „topmodell” említendő. A jótékonyság a zsidó nőktől sem volt idegen. A Talmud szerint a jótékonyság egy női erénynek számított. A Sissi „korszakában” élő zsidó jótékony hölgyek között megemlítem Mathilde von Rothschild, Anselm Salomon von Rothschild báró, a bécsi Rothschild ház egyik fejének második leányát. 1849-ben Mathilde nőül ment apjának unokatestvéréhez, Wilhelm Carl von Rothschild bankárhoz, és ezzel tovább gyarapította vagyonát.

¹⁸ HROTKÓ 2014. 121.

Az emancipált bárónő Chopin tehetséges tanítványa volt, sőt maga is komponált. A császári udvaroncok a bárónő házaiban is megfordultak. Évente 430 millió márka után fizetett adót, mecénásként a neve felejthetetlen maradt. Nem csak a zenészeket és művészi alapítványokat szponzorálta, de sokat adományozott az egyedülálló nők támogatására, függetlenül azok vallási hovatartozásától. A zsinagógák fenntartására és felújítására is sokat fordított.

Az egyesületi forma az egyéni jótékonyssággal szemben a zsidó társadalomban új volt.¹⁹ A jótékony nőegyletek ugyan a férfiak felügyelete alatt működtek, mégis kétségtelenül emancipáló hatással voltak a zsidó nők életstruktúráira, sőt mélyen érintették a női társadalom minden rétegét. A nyilvánosság előtt gyakorolt jótékonyaságról volt szó, amelynek elsődleges célja a társadalmi kommunikáció volt.

Johanna Bischitz, a német és osztrák jótékony hölgyek pesti polgári követője abban különbözött tőlük, hogy egy Egyesületet hozott létre. Johanna Bischitz kétségtelenül a magyarországi „Biederfrau” volt. Ez a szó Reich Ignác, a *Bet-El* zsidó életrajzi gyűjtemény szerzője szerint az „előkelő” humanistát jelentette. Bischitz erőteljes fellépése nyomán 1866-ban alakult meg az első pesti zsidó Nőegylet.²⁰

Reich Ignác írása szerint Bischitz a humanitás főpapja volt, aki a mennyei „karitást” hozta le a kemény közéletbe.²¹ Még jó, hogy a *Bet-Élben* az életrajzi adatok is megtalálhatók! Ezekből megtudjuk, hogy Bischitz nem csak egy szokásos „női” nevelést kapott, de szakmát is tanult. Könyvelőként dolgozott apja üzletében, és ápolónői szaktudással is rendelkezett. Az 1866-ban alapított Egylete sikeres volt. 1871 márciusában Erzsébet királyné több zsidó egyleti alapítványnál tett személyes látogatást. Március 13-án meglátogatta az árvaházat. Ebből az alkalomból két új helyet alapítanak az intézetben Ferenc József és Erzsébet királyné tiszteletére.²²

Március 17-én Erzsébet az izraelita lány-árvaházban is tett látogatást. Itt a királyné 200 Ft-ot adományozott az intézetnek, ami

¹⁹ REICH 1868. 79.

²⁰ REICHERS–LENDVAI 2002. 55-77.

²¹ REICH 1868. 77.

²² REICH 1868. 83.

nagy megtiszteltetésnek számított.²³ Valero utca 5-ben az egylet egy szegény-konyhát hozott létre a népkonyhák mintájára, ahol mindenki, vallási hovatartozástól függetlenül 10 koronáért ízletes és tartalmas étkezést kaphatott. Az Egylet támogatói között volt gróf Andrássy Gyula, a kézimunka patrónusa. Báró Eötvös József Bischitzet „fáradhatatlan zsidó filantrópna” nevezte.²⁴ Tevékenységért Bischitz császári és magyar királyi arany érdemkeresztet kapott koronával díszített fokozatában.

A nőegyletek idővel a zsidó közösségek megszokott strukturális elemévé váltak és a várt emancipáció helyett később akadályozták a nők fejlődését. Ugyanis a nőegyletek rögzítették a női tevékenység etikai határait, amelyeket még a talmudista férfiak szabtak meg: egy zárt női társaságot, a jótekonyságot és az elfogadható művészi foglalkozást. Ezeket a határokat a következő századfordulón átlépték az első feministák, kiváltképpen három zsidó nő – Bédy-Schwimmer Rózsa, Glücklich Vilma és Miskolczy-Meller Eugénia. Ők lettek az 1904-ben alapított Feminista Egyesület vezető munkásai. Életük és kötődésük annyiban emlékeztetett a zsidó nők hagyományára, hogy mindhárman a társadalom jobbításán dolgoztak. De ez már nem kizárólag a zsidó vallásesetnikai közösség, hanem az egész magyar társadalom javát szolgálta.

Összefoglaló gondolatok a kollektív történelmi tapasztalatról és a társadalom nyelvfilozófiai megismeréséről

A társadalmi kötődések női aspektusának vizsgálata azért jogos, mert az úgy nevezett történelmi tapasztalat egyenlőtlenül oszlik a társadalomban. Sőt a kollektív történelmi tapasztalat valójában egy absztrakció. A közösségi emlékezet nem működik automatikusan, hanem összefügg a közösség iránt tanúsított individuális felelősséggel, amely a zsidó nők marginális státuszából adódóan a 19. század derekán még nem volt tapasztalható.

Az emancipálódó társadalom arra kényszerítette a pesti zsidó férfiakat, hogy hozzájáruljanak az első pesti nőegylet létrehozásához.

²³ REICH 1868. 89.

²⁴ REICH 1868. 89.

A gyorsan szaporodó nőegyletek a férfiak gazdasági és etikai ellenőrzése alatt álltak, ezért a nők ebben a formában sem juthattak az egyéni politikai tapasztalathoz, holott a társadalmi politika nem más, mint az egyéni tapasztalatok harca. A nőknek a hagyományt elutasító deviáns szférákban nyílt lehetőségük a politikai tevékenységre, de a zsidó közösséghez való kötődés ez által többnyire meg is szűnt. Példaként sorolhatók ide az első női egyetemisták (Glücklich Vilma), újságírók (Bédy Schwimmer Rózsa), politikusok (Miskolczy-Meller Eugénia), akik az 1904-ben megalakult Feminista Egyesület aktivistái lettek.

Fentieken kívül a dolgozatom kitért a társadalmi folyamatok történeti vizsgálatának hiányosságaira. A kutatásban vezető szerepet felvállaló történeti módszer a társadalom folyamatait szükségszerűen globalizálja, ezért elhanyagolja a közösségeken belüli gender-viszonyok elemzését. A globális kép pedig nem tükrözi a társadalom valódi dinamikáját.

Ha elfogadjuk, hogy a nyelv a vallásetnikai közösségek magatartási normája, valóságosabb képet nyerhetünk a társadalmi viszonyokról. A nyelv kognitívvitása nyilvánvaló, mert a külső világ jelenségeinek és törvényszerűségeinek megismerése úgyszintén nyelvi formákban jelenik meg. Vagyis ha a történész egy levéltári iratot tart kezében, az ezzel kapcsolatos következtetéseket az irat nyelvi (és nyelvfilozófiai) elemzése után vonhatja le. „Amikor cselekszünk, gondolkodunk vagy beszélünk, rendszerint magától értetődőnek tekintjük, hogy cselekedeteink, gondolataink és beszédünk bizonyos módon kapcsolatban állnak a rajtunk kívüli dolgokkal” – írta John R. Searle a társadalom nyelvfilozófiai módszerrel történő megismeréséről.²⁵ Miért utasítjuk el azt a gondolatot, hogy az úgy nevezett történelmi események valójában az emberi nyelven megfogalmazott elbeszélések? Ez a dolgozat azt is megállapítja, hogy a zsidó vallásetnikai közösség kollektív tapasztalatát – hasonlóan az egész magyarországi társadalomhoz – hosszú időn keresztül kizárólag a férfiak nyelvén rögzítették.

²⁵ SEARLE 2000. 22.

IRODALOM

BLAU Lajos

- 1916 A héberek házassági és családi joga. *Magyar Zsidó Szemle* 33. évf. 69-75.

DUDEN

- 1990 *Das Fremdwörterbuch*. Band 5. Dudenverlag, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich.

GROSZMANN Zsigmond

- 1934-1935 A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története 1932. jelentés szerint. *Magyar Zsidó Szemle* 51-52. évf. 198-244.

HANÁK Péter

- 2001 *1867 – európai térben és időben*. História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

HROTKÓ Larissza

- 2014 *A Nélkülözhetetlenek*. A zsidó nők és férfiak 18. századvégi - 19. század eleji letelepedése Pesten különös tekintettel a zsidó nők helyzetére. MEK-13596
<http://mek.oszk.hu/13500/13596/index.phtml>

KISS Endre

- 2009 *Judentum – Emanzipation – Mitteleuropa*. Magyar zsidó szemle könyvek sorozat. MTA-ORZSE, Budapest.

PAUL, Hermann

- 1959 *Deutsches Wörterbuch*. 6. Auflage. Halle (Saale).

PETŐ Andrea

- 2002 „A fiúnak nevelt lányok” és a tikkun olam szerepe a magyarországi zsidó nők politikai szerepvállalásban. In: Toronyi Zsuzsanna (szerk.): *A Zsidó Nő – The Jewess*. Kiállítási katalógus, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest. 77-89.

REICH Ignác

1868 *Beth-El. Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten.*
III. kötet. Pest.

SEARLE, John R.

2000 *Elme, nyelv és társadalom.* Vince Kiadó, Budapest.

HROTKÓ, LARISSZA

STRUKTURELLE ÄNDERUNG DER BINDUNGEN VON JÜDINNEN UNGARNS

Der Artikel geht davon aus, dass die Sprache als Verhaltensnorm einer Religionsvolksgruppe gilt. Diese Annahme wird am Beispiel der gesellschaftlichen Verhältnisse analysiert, die sich am Ende 18. – Anfang 19. Jahrhundert in der ersten jüdischen Gemeinschaft in Pest gebildet haben. Die Betonung wird dabei auf die gesellschaftliche Lage der jüdischen Frauen gesetzt. Die unterordnete Lage und gesellschaftliche Passivität der Jüdinnen im 19. Jahrhundert kann anhand der schriftlichen Dokumente sprachwissenschaftlich bewiesen werden. Die sprachwissenschaftliche Sicht der Gesellschaftsforschung stellt uns umfangreiche Informationen über damalige Gender-Verhältnisse zur Verfügung.

Auch die Änderungen im Verhältnis der Frauen zu jüdischer Religionsgemeinschaft werden mit Hilfe von Dokumenten und biographischen Werken beschrieben.



Ferenc József a lelencházban

A katolikus uralkodó



AZ APOSTOLI KIRÁLYI CÍM HASZNÁLATA FERENC JÓZSEF URALKODÁSA ALATT

A főkegyúri jog kettős értelmezése

A főkegyúri jog a magyar király befolyását jelenti a püspöki székek és általában a nagy javadalmak betöltésére, hiszen már a középkori állami struktúrában sem volt mindegy, hogy kik birtokolnak nagy világi hatalmat jelentő, közjogilag jelentős egyházi hivatalokat.¹ Ez legtöbbször az egyházi székek betöltésénél világi szempontok érvényesítését jelentette. Egyes uralkodók (pl. Mátyás) idején a konfliktus egészen éles a Római Kúria és a magyar uralkodó között, de sokszor a Szentszék sem volt abban a helyzetben, hogy másokat nevezzen ki, mint a király által megjelölt politikailag alkalmas személyeket.

A magyar királyok a püspöki székek betöltésére vonatkozó főkegyúri jogot extenzív módon értelmezték, és ebben az értelemben próbálták meg érvényesíteni azt.² Különösen a Habsburg időktől volt jellemző, hogy a királyok az egyházi javakra való kinevezést is vindikálni akarták maguknak a főkegyúri jog alapján. A király eszerint kinevezhet egyeseket a püspöki, érseki székekbe, a pápának pedig meg kell ezt erősítenie (*confirmatio*). A megerősítés nélkül azonban az illető nyugodtan elfoglalhatja az egyházi hivatalt és a javadalmakat. Werbőczy *Hármaskönyve* már az extenzív megközelítést fogadta el, azzal indokolva álláspontját, hogy az országban minden egyházat, apátságot és prépostságot egyedül a magyar királyok alapítottak, ezért az egyházi hivatalok adományozása is őket illeti meg: ez az ország szabadságának (*libertas regni*) kérdése.

Szemléltetésnek álljon itt Werbőczy ide vágó szövegrészlete:

„Első rész: a nemes Magyarország jogainak és szokásainak
hármaz felosztásáról: 11. cím: Hogy ebben az országban a pápa
az egyházi hivatalok adományozásánál a megerősítés hatalmán
kívül semmi egyéb joghatóságot magának fönn nem tartott.

¹ Vö. HÓMAN–SZEKFÜ 1935. 238.

² A kegyuraság hazánkban történő kialakulásáról lásd GEISZ 1910. 322-323.; valamint MIHALIVICS 1897. 7-32.

Tudnunk kell pedig, hogy ámbár a pápának, vagyis a legfőbb papnak kétféle, ú. m.: világi és lelki joghatósága van; mindazáltal ebben az országban, az időnkint megüresült egyházi hivatalok adományozásánál semmi joghatóságot, a megerősítés hatalmán kívül, nem gyakorol; és pedig négyféle okból:

1. § Először az egyházak alapítása okából: mivel ez országban minden egyházat, püspökséget, apátságot és prépostságot egyedül a magyar királyok alapítva, ez alapítás által a kegyuraságnak, kinevezésnek választásnak és hivataladományozásnak minden hatalmát megszerezték és magukénak tulajdonították. A mely okból tudniillik a kegyuraságnál fogva, ebben az országban az egyházi hivatalok adományozása mindenkor királyainkat illeti.

2. § Másodszor a kereszténység felvétele okából: mivel a magyarok nem apostoli tanításra, vagyis apostolok szent beszédére, a kiknek fejedelmét a földön a pápa helyettesíti és személyesíti, tértek a katolikus vallásra, hanem saját királyuknak, tudniillik Szent István királynak, a kiről fentebb is megemlékeztem, intézkedése következtében.

3. § Innen érdemelte ki a király és apostol nevét, mert tanításával, jó cselekedeteivel és példaadásával a földön az apostolokat helyettesítette. És ugyanazért a pápa adományából címereként szentsége jeléül a kettős keresztet is méltán érdemelte ki, hogy tudniillik: királynak és apostolnak joggal mondjuk.

4. § Harmadszor: a törvény elévülés okából, mivel Magyarország királyai, Szent István királyunk uralkodása óta, a kit az Úr születése után az ezeregyedik évben szerencsésen a magyar nemzet királyává kentek föl és koronáztak meg, a jelen időig, több mint ötszáz éven át, az ilyen egyházi hivatalok adományozásának mindenkor valóságos és békés gyakorlatában és birtokában voltak, a mi az egyház és az apostoli szentszék jogainak elévülési idejét már többszörösen és régen túlhaladta.

5. § Negyedszer: Mivel az országnak az egyházi hivatalok adományozására néző ezt a jogát az ország többféle szabadságával együtt hajdan Zsigmond császár és király urunk idejében, a konstanci egyetemes és nevezetese zsinat, a melyen, mint tudva van, más egyházi férfiakon és számos keresztény fejedelmen kívül, harminczkét biboros volt jelen, megerősítette

és eskü alatt tett fogadással biztosította, amint azt az arról szóló bulla nyilván bizonyítja.”³

A Szentszék a fenti megközelítéssel szemben többször kifejezésre juttatta, hogy nincs tudomása arról, hogy a magyar uralkodónak kinevezési és bemutatási joga volna a püspöki székekre. Legélesebben Gesualdo bíboros érvelt V. Sixtus pápa megbízásából Rudolf császár előtt: a magyar uralkodó kegyúri joga abban áll, hogy a megüresedett püspöki és érseki székekre a pápának bizonyos személyeket megnevezhet, bemutathat (*nominatio*, *presentatio*). A pápa pedig ezeket a jelölteket kinevezheti (*praeconisatio*) az egyes egyházak élére. A bemutatott jelöltnek, ennek értelmében rögtön a pápához kell fordulnia, hogy az bullával kinevezze, majd felszenteltesse. Ennek hiányában az illető férfi sem választott püspöknek, sem *electus*nak nem nevezheti magát, a birtokot és a javadalmakat pedig nem veheti át. Gesualdo azt is leszögezte, hogy az a kiváltság, amit a magyar király bír, semmiben sem különbözik attól, amit más keresztény uralkodók gyakorolnak.⁴

A jog kialakulásának állomásai

A magyar királyok főkegyúri jogát részben az apostoli királyi cím használatával indokolták. Szent István apostoli királyi méltósága csak a személyének szólhatott, de azt utódai következetesen használták, így azokra is átszállt.⁵ Werbőczy érvelésével szemben látnunk kell azonban, hogy Szent István egyházat csak a pápával egyetértésben szervezhetett. Ezt ránk maradt oklevelei, valamint a *legenda maior* és a *legenda minor* is tanúsítják. Koppány legyőzése után például a pécsi püspökséget – az alapítólevél szerint – a „szentséges *apostoli úr* meg-egyezésével” alapították, de az ostiai püspök, mint pápai küldött jelen volt és jóváhagyta azt.⁶

³ Lásd VERBŐCZI, *Tripartitum*, (1514.), a szöveget lásd a Szegedi Tudományegyetem honlapján: http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm (letöltés ideje: 2014. december 20.)

⁴ Vö. HÓMAN–SZEKFÜ, 1935. 238.; valamint vö. TOMCSÁNYI 1922. 53-54.

⁵ Vö. FRAKNÓI 1895. 11.

⁶ Vö. ADRIÁNYI 1990. 78.

Szent László és Könyves Kálmán jelentős kísérleteket tettek arra, hogy az invesztitúrát, ahogy az nyugaton szokás, megszerezzék maguknak, de a Szentszék mindig nyomást gyakorolt a magyar királyokra ennek megakadályozása végett.⁷ Kálmán Király Hartvik győri püspököt legenda írására kérte fel, amelyben már tendenciózus volt az apostoli cím használata. Szilveszter pápa a legendában e szavakkal küldte a koronát Istvánnak: „Én apostoli vagyok, ő viszont méltán Krisztus apostola, ha Krisztus annyi népet térített meg általa. Ezért rendelkezésre bízva, miként az isteni kegyelem őt oktatja, az egyházaknak és népeiknek mindkét törvény alapján történő igazgatását.”⁸ Az ún. Szilveszter bulla azonban egy későbbi összeállítás, melyet 1644-ben publikáltak először, a Hartvik legenda és annak 1576-ban Laurentius Surius által átdolgozott humanista kiadásának kompilációja.⁹ Ez már Istvánnak és utódainak vindikálta az apostoli kereszt vitetését valamint a magyarországi egyházak megszervezését és betöltését.

Az Avignonból visszatért pápaság törekedett saját rezervációinak kiszélesítésére és a helyi jogok visszaszorítására. Ezt támadta a Konstanzi Zsinat (1414-18) reformszárnya.¹⁰ Zsigmond a zsinaton 1417-ben kicsikarta a bíborosoktól, hogy a királyok főkegyúri jogát a jövőben is tiszteletben fogják tartani. Werbőczy a Kostanzi Zsinatra alapozva – egy évszázaddal később – már a Zsigmond által megerősített, kiterjesztett főkegyúri jogra hivatkozott. A konstanzi bulla azonban nem maradt fenn, arról a zsinati jegyzőkönyvek említést nem tesznek.¹¹ Pietro Rossi konzisztoriális ügyvéd 1661-es emlékirataiban kétségbe vonta ennek autenticitását.¹² Fraknoi elismeri a bulla kiadását,

⁷ Vö. FRAKNÓI 1895. 17. Ebben az időben VII. Gergely pápa 1080 március 7-én egy római zsinaton erős tiltást fogalmazott meg a püspököket kinevező fejedelmek ellen (Mansi XX 531, PL CXLVIII 814), majd ugyanígy tett III. Viktor pápa is 1087 augusztusában a beneventi zsinaton (PL CLXIII 809 sq), II. Orbán pápa pedig 1089-ben Melfiben (Mansi XX 725), valamint az 1095-ös piacentzai (Mansi XX 807) és clermonti zsinatokon (Mansi XX 817). A clermonti határozat szerint egyházi méltóságot tilos laikusok kezéből elfogadni. Vö. TOMCSÁNYI 1922. 27.

⁸ Szent István király legendája Hartvik püspöktől, 9., http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php?file=042_055_Hartvik (letöltés ideje: 2014. december 20.)

⁹ Vö. INCHOFER 1644., a bulla szövege: 256-257.; valamint TOMCSÁNYI 1922. 8-9.

¹⁰ Vö. HÜBLER 1867. 25., 31., 77.; vö. továbbá TOMCSÁNYI 1922. 33-34.

¹¹ Vö. FRAKNÓI 1892. 187.; valamint FRAKNÓI 1895. 118.

¹² FRAKNÓI 1899. 227.

de azt csak arra alapozza, hogy Werbőczy és Pázmány tekintélye szavatolja azt, valamint arra, hogy annak tartalma valóban átment a gyakorlatba. Feltételezhető, hogy a Konstanzi Zsinat germán konkordátuma lehet a hivatkozási alap, amely általánosan megerősítette a javadalmak betöltésére vonatkozó régi jogokat.¹³

Werbőczynek tehát a maga korára négy érve volt annak alátámasztására, hogy a pápának Magyarországon a javadalmak betöltése terén csupán megerősítő joga van: 1. *Ratione foundationis*: Magyarországon minden egyházi javadalmat a királyok alapítottak. Nem volt fokozatos, szerves egyházépülés, hanem szinte egyszerre történt ez az Árpád-korban. 2. *Ratione susceptae religionis*: Szilveszter pápa Istvánnak és utódainak korlátlan felhatalmazást adott a keresztény hit terjesztésére. 3. *Ratione legitimae prescriptionis*: a magyar királyok ezt a jogot 500 éven keresztül háborítatlanul gyakorolták. (elévülés) 4. *Ratione corroborationis*: a Konstanzi Zsinat ezt a jogot elismerte.

1665-ben például a bécsi nuncius, Spinola laodiceai érsek felpanaszolta Róma felé, hogy Magyarországon a püspökök, amint a császár kinevezte őket, már birtokba is veszik javadalmaikat, anélkül, hogy a Szentszéktől a megválasztást és a megerősítést megvárnák.¹⁴ 1710. január 4-én a pápai államtitkár jegyzékben fejtette ki, hogy az apostoli királyi cím semmiféle joghatósággal nincs összekötve.¹⁵ 1758. augusztus 19-én az újonnan megválasztott pápa, XIII. Kelemen egy külön brévében (*Carissima in Christo filia*) megerősítette Mária Teréziának és utódainak az apostoli királyi cím használatát:

„A római pápák a magyar nép és a magyar királyok hitét és az Apostoli Szék iránt tanúsított hűségét különféle privilégiumokkal tisztelték. Ezek között legjelentősebb az, hogy a magyar király előtt az apostolság jeleként egy keresztet hordoznak és a királyt magát apostolinak nevezik. Ennek a szokásnak, illetve privilégiumnak az eredete és adományozója ismeretlen. Éppen ezért pápai joghatóságánál fogva azt meg-erősíteni kívánja. A jelen brévéjével tehát elrendeli, hogy Mária Teréziának és

¹³ Vö. STOLPA 1941. 1007-1028.

¹⁴ Vö. TOMCSÁNYI 1922. 69.

¹⁵ Vö. FRAKNÓI 1899. 308-310.

utódainak az apostoli cím jár, de nem mint joghatóság. (... hunc titulum, non eum quidem indicem” Potentiae ac Dominatus.)”¹⁶

Ez volt a cím hivatalos megadása. A címet tehát XIII. Kelemen adományozta Mária Teréziának és nem II. Szilveszter Szent Istvánnak. Ettől kezdve a magyar uralkodó a címet a pápától megerősítve használhatta, de a püspökök kinevezésére szóló joghatóságot ez a megerősítés nem érintette, nem adta meg.

Összefoglalva a fentieket megállapíthatjuk, hogy a magyar királyok törekedtek arra, hogy a főkegyúri joguk alapján a püspökkinevezéseket maguknak vindikálják. Erre kiváló hivatkozási alapot nyújtott Szent István apostoli királyi címe, amelyet az évszázadok alatt a magyarok igyekeztek kiterjesztően értelmezni. A királyi és a pápai értelmezés között tehát feszültség alakult ki: a Szentszék isteni joga a püspökkinevezésekre mind inkább ellenkezni látszott a magyar királyoknak a magyar történeti alkotmányból levezetett ilyen jogával. Emiatt gyakran elhúzódtak a püspökkinevezések, mert nem találták meg a megfelelő formát. A választott püspökök pedig nem egyszer nem részesültek pápai *provisioban* és felszentelésben.

1848. évi áprilisi törvények hatása

Már II. József ki akarta terjeszteni a királyi patronátust az egyházi élet minden területére: *placetum regium* a dogmák, hitelvek, zsinatok kihirdetésére, szertartás-, ünnep- és böjti rend szabályozása, papnevelés, szerzetesrendek eltörlése, javaik államosítása stb. Egyes modern politikai iskolák pedig az állam (államfenség, szuverenitás) újkori eszméjéből eredeztettek minden jogot, a királyt csak az állam megszemélyesítőjének tekintették. Az így felfogott állam számára a vallási élet közömbös: az állam felekezetiileg semleges. Ezért az alkotmányos mozgalmak megszületése után hamar jelentkezett a katolikus autonómia igénye is, hiszen furcsa helyzetet eredményezett, hogy az a felekezetiileg semleges állam, amelyben a katolikus hit már nem államvallás, beleszól a Katolikus Egyház ügyeibe. A semleges

¹⁶ Vö. *Magnum Bullarium Romanum* BARBERI 1835. 6-7. A magyar fordítást közli ADRIÁNYI 1990. 83.

állam a minisztériuma által fenntartotta a főkegyúri jog gyakorlását, alapvetően meghatározni akarva a püspökkinevezéseket. A 19. század második felének katolikus autonómia-törekvései majd erre az egyensúlyvesztett helyzetre kerestek megoldást. A radikális monarchisták és a régi konzervatívok, többek között Apponyi György és Cziráky János grófok, valamint Sennyey Pál báró egyszerre ostromozták a király patronátusának túlzó mértékét és a kegyúri joggal való visszaélést. A parlamentáris kormányzat megjelenésével a királyi patronátus anakronizmusná vált. A király törvényeit, így a vallás teljes szabadságáról szólókat is miniszter jegyezte ellen: az a felekezet nélküli semleges állam volt hivatott biztosítani a katolikusok jogait, és gyakorolni a főkegyúri jogokat, amely önmagát sem tartotta alkalmasnak és hivatottnak arra, hogy a katolicizmusnak védelmet adjon. Szent István apostoli tevékenységének, melyből ezek a jogok fakadtak, a felekezetiileg semleges államban már nyoma sem volt.¹⁷

Az 1848-as törvények után a király patrónusi jogainak többféle megújított gyakorlata került szóba, melyek a gyakorlatba nem mentek át: 1. Az visszaszáll a pápára, ahonnét származott. 2. A helyi katolikus egyházra száll. 3. Az állam által kinevezett, de Róma által is elfogadott tisztségviselőkre száll. Ezek a pápa és a király közös megegyezésén kellett volna, hogy alapuljanak.¹⁸ Ezzel szemben 1848-ban a III. törvénycikk új miniszteri közigazgatási rendszer alá rendelte az egyházzal kapcsolatos ügyeket, a XX. törvénycikk pedig kimondta minden vallás egyenlőségét és megszüntette a katolikus vallás államvallás mivoltát. A XX. törvénycikk alapján kellett és lehetett volna létrehozni egy alkalmas katolikus autonómiát, de ez még váratott magára. Kezdetben a király a főkegyúri jogokat személyesen gyakorolta, majd később egy *commissio ecclesiastica* útján. A '48-as törvények megalkotása után azonban már a minisztériuma révén. A felelős miniszter hatásköre révén a felekezetiileg semleges parlament

¹⁷ HÓMAN-SZEKFÜ 1935. 532-524. Az alábbi Szemnecz idézet jól foglalja össze a kialakult helyzet furcaságát: „A parlamentáris kormányzat az 1848: XX. tv-cikk után még névleg sem nevezhető katolikusnak, hiszen a minisztérium viszont az országgyűlésnek felelős, tehát a miniszter még a koronával egyetértően sem képes a parlamenttől függetlenül kezelni a királyi patronatusnak a kir. kancelláriától átvett ügyeit, semmi biztosíték nincs, hogy a parlament nem bízza-e nem-katolikusokra, vagy az egyház nyílt ellenségeire a kormányzást, sőt magában a parlamentben is az egyház nyílt ellenségei nyerhetnek többséget.” SZEMNECZ 1897. 17.

¹⁸ Vö. SZEMNECZ 1897. 166.

ezen ellenőrzési jogát akarták a későbbi autonómia-törekvések megszerezni, abban a furcsa helyzetben, amelyben a főkegyúri jogokat a felekezetiileg semleges állam minisztériuma gyakorolta.¹⁹ 1848. március 20-án az Országgyűlésre érkező főpapok, akik Scitovszky János pécsi püspök pozsonyi lakásán gyűltek össze, V. Ferdinánd császárhoz egy felterjesztést fogalmaztak meg, amely szerint a főkegyúri jogokat magának a királynak (esetleg egy vegyes bizottsággal) kell gyakorolnia, és ha ez nem volna lehetséges, akkor adjon a katolikus egyháznak az önkormányzati jogot a protestánsok és ortodoxok mintájára. Ezt a javaslatot '48/XX. cikk megjelenése után nem vették figyelembe.

Alább álljon néhány példa, amelyek mutatják, hogy a forradalom és szabadságharc bizonytalan éveiben milyen furcsaságokat eredményezett a különböző állami befolyás a püspökkinevezések terén. Ezt példázza Hám János primási kinevezése. Az Eötvös József által vezetett kultuszminisztérium és a magyar kormány a megüresedett primási székhelyben Lonovics József csanádi püspököt szerette volna látni, aki a legtöbb megértést tanúsította az új magyar kormány politikájával szemben. A bécsi udvar jelöltje Scitovszky János pécsi püspök volt, akiben Bécs a forradalomellenes erők kulcsembert látta. Végül kompromisszumos megoldásként Hám János szatmári püspök került a primási székhelybe, aki politikailag nem fejtett ki jelentős hatást.²⁰ A Csanádi Püspökség esete még többet mond: a kormány jelöltje ide Horváth Mihály volt, akit a bécsi udvar is elfogadott. (1848 júliusában V. Ferdinánd kinevezte őt.) A Szentszék hezitált Horváth ügyében, kétségei voltak ugyanis annak liberális nézetei miatt. Augusztusra már az alsópapság is a forradalom hevébe került, gyűlésekre járt, röpiratokat osztogatott és demokratikus átalakulásokat követelt. (Többek között magyar nyelvű liturgiát, nemzeti ruha viseletét, cölíbatús és káptalanok eltörlését, püspökök papság általi, plébánosok hívek általi választását).

¹⁹ Vö. SZEMNECZ 1897. 14-15. Az autonómia-törekvések arra irányultak, hogy ha az állam nem tesz különbséget a felekezetek között, akkor ugyanazt az autonómiát adja meg a katolikusoknak is, amelyet korábban az államvallási státusszal nem rendelkező protestánsok és görög keletiek megkaptak. Azok akkoriban szabadon választhatták meg előljáróikat, saját maguk kezelték egyházi vagyonukat és rendelkeztek iskoláik pénzügyei felett. Ezeket a jogokat az a magyar katolikus egyház is szerette volna kivívni, amely nem rendelkezett többé államvallási státusszal. Vö. továbbá BERÉNYI 1942. 53.

²⁰ Vö. ADRIÁNYI 2009. 10-11.

Ezekon Horváth Mihály is részt vett. Majd ő lett Eötvös utóda a kultuszminiszteri székben a Függetlenségi Nyilatkozat után. Elképzeléseiről a *Magyarország függetlenségi harcának története* c. könyvében számolt be később. 1849. augusztus 20-ra forradalmi egyházi közgyűlést hívott össze, amelyre a hadi események miatt nem került már sor. Ezen a papság fizetését és a katolikus iskolák finanszírozását állami kezelésbe vonták volna, idővel a teljes egyházi vagyonnal együtt. Eltörölték volna a cölibátust és a szerzetesrendeket. Az egyház teljes demokratikus átalakítását követelték volna, eltörölve olyan „felesleges” dolgokat, mint a zarándoklatok, a káptalanok, a körmenetek, vagy a papi zsolozsma. A Szentszék őt nem erősítette meg püspöki székében. Erre a szabadságharc bukása miatt aztán nem is volt szükség. Róma gyanúja beigazolódott Horváth-tal kapcsolatban, hiszen később elhagyva a papságot Genfben megnősült.²¹ Zichy Domonkos, veszprémi püspök esete hasonlóan tanulságos: 1848 szeptemberében tüntetés indult ellene, amely elől ő Ausztriába menekült. A kormány a püspöki palotát lepecsételtette és a püspök javait lefoglaltatta. Kossuth Lajos novemberben értesítette a püspöki kart, hogy Zichy a hazaárulás súlyos vádjával hagyta el az országot, kegyelmet nem kért a honvédelmi bizottmánytól, ezért a kormány megfosztja őt püspökségétől és a széket megüresedettnek nyilvánítja. A püspöki kar december 8-án ezt elutasította, jelezve, hogy Zichy törvényesen van távol, hiszen távollétében az egyházmegyét hátrahagyott helyettese irányítja. Zichy 1949 májusában végül lemondott püspökségéről. Erdélyi birtokára visszavonulva, papi tevékenységet többé nem végezve halt meg 1879-ben.²² A Debrecenbe menekült kormány végül Hám primást is megfosztotta hivatalától, és elkobozta vagyonát, miután már '49. január 12-én körlevélben a Habsburgok támogatására utasította a papságot. A szabadságharc leverése után, július 17-én Bécs a primási széket üresedettnek nyilvánította, mert Hámot gyengének találta az előtte álló nehéz feladatok ellátására. Július 21-én Scitovszky Jánost nevezték ki a helyére.²³ Ezek a példák egytől-egyig azt a furcsa helyzetet illusztrálják, hogy a semleges állam, nem egyszer viharos történelmi időkben, a saját céljainak megfelelően, hatalmi egyensúlyi szempontok alapján nevezett ki, vagy tett le püspököket.

²¹ Vö. ADRIÁNYI 2009. 11-14.

²² Vö. ADRIÁNYI 2009. 15.

²³ Vö. ADRIÁNYI 2009. 17-20.

Az 1855-ös konkordátum

Amikor Ferenc József 1848. december 2-án trónra lépett, egy megingott osztrák birodalmat örökölt. Tudta, hogy hatalmának megszilárdításához elengedhetetlen lesz megnyernie az egyházat is. Az Osztrák Birodalom egyházi egységesítésének eszköze lett a Szentszékkal kötött 1855-ös osztrák konkordátum. Ennek előkészítésében Joseph Othmar Rauscher seckauai, majd bécsi érsek vállalt oroszlánrészt. Rauscher meggyőződése volt, hogy a Birodalmat csak egy egységes katolikus egyház tarthatja össze. 1949-ben beadott tervei merőben a '49 márciusi olmützi alkotmányra épültek: teljes vallásszabadságot engedélyezett az állampolgári kötelezettségek teljesítése mellett, elrendelte, hogy az egyház szabadságot élvezzen igazgatásában és intézményeiben, de mint minden más társulatot, az állam ellenőrizze azt. Megengedte a szabad tanítást, eltörölte a cenzúrát és gyülekezési szabadságot biztosított. Ezeket az elveket 1849. november 4-én, a szabadságharc leverése után Haynau Magyarországra is kiterjesztette. Ekkor a magyar királyi főkegyúri jogok külön problémákat vetettek fel, melyek miatt Rauscher 1850. február 5-én újabb tanulmányt volt kénytelen készíteni. Ebben írta: „Magyarországnak, mint organikus résznek kell belépnie a császárság egységébe, és kötelességei és jogai tekintetében a többi koronatartománnyal kell egységesnek lennie.”²⁴ 1852. május 10-én Rauscher megkapta a felhatalmazást Ferenc Józseftől, hogy konkordátumos tárgyalásokat vezessen Rómával. 1854-ben Scitovszky Rómába utazott, hogy a Szentszéket a magyar állaspontról informálja: kijelentette IX. Piusznak, hogy a konkordátummal a magyar egyház csak veszítene, mert elveszítené különállását, megpróbálta a pápát arról meggyőzni, hogy a konkordátumot semmiképpen se terjesszék ki Magyarországra. Rauscher közben közölte Ferenc József álláspontját, mely szerint az uralkodó vagy az egész Birodalomra köt konkordátumot, vagy nem köt. Végül nem vették figyelembe Scitovszky sérelmi politikáját,²⁵ de a megkötött megegyezéssel konkordátumban a Szentszék nem egyezett bele a Császári Apostoli Felség (*Austriae Imperator Apostolicus*) cím használatába sem.²⁶ A cím ilyen használata ugyanis Mária Terézia uralkodása óta azt a következetes

²⁴ Vö. ADRIÁNYI 2009. 83.

²⁵ Vö. egy a katolikusokkal kevésbé rokonszenvező megközelítésben: ZSILINSZKY 1911. 7-9.

²⁶ Vö. ADRIÁNYI 1990. 84.

törekvést jelzi, hogy az osztrák uralkodó a magyar királyi címtől szeretné eltávolítani az apostoli jelzõt, közelítve azt a császári címhez. Scitovszky késõbb a prímási jogok hangsúlyozásával próbálta kiemelni a magyar egyház különállását. Az 1855-ös konkordátummal összességében helyreállt a megbomlott alkotmányos rend, melyet a forradalom kikezdett, a fõkegyúri jogokat ugyanis ismét az uralkodó gyakorolta. Scitovszky folyamatosan megerõsítette és visszaállította a prímási jogokat – köztük például az 1857-ben megszüntetett harmadfokú prímási fõszentséket – és 1866-ban bekövetkezett halálakor ugyanazokat a jogokat hagyta utódjára, Simor Jánosra, melyeket 1849-ben õ is megkapott.²⁷ A konkordátum 18. cikkelye kimondta, hogy új egyházmegyék felállítása, megszüntetése, vagy átalakítása a Szentszék joga, de az a kormánnyal egyetértésben járjon el. Ez a pont ellene mondott a *Tripatitum*nak és az õsi magyar törvényeknek. Kimondta továbbá (19. cikk), hogy az uralkodó, amikor új püspököket mutat be a Szentszéknek, akkor a helyi egyháztartomány egyetértésével teszi. Ez ellene mondott az õsi magyar gyakorlatnak, mely szerint az uralkodó egyszerűen kinevezte az új püspököket és azok a pápa megerõsítését meg sem várva birtokba vették hivatalukat. Ebben sokan a magyar Szent Korona sérelmét látták.

Kiegyezés utáni idõszak

Az 1855-ös konkordátum Magyarországon a polgárjog tekintetében 1867-ig érvényben volt. Akkor azonban a magyar alkotmány visszaállításával megszûnt annak érvénye, mivel az uralkodó azt a nemzet megkérdezése nélkül kötötte: azt a magyar parlament, illetve a felelõs magyar kormány sem ismerte el. Mint egyházi törvény azonban jogerõs maradt a Monarchia összeomlásáig, hiszen azt a magyar püspökök elismerték, sõt 1858-ban kifejezetten meg is köszönték Ferenc Józsefnek. Elsõsorban házasságjogi kérdésekben nyert alkalmazást. Egyháziilag már csak azért sem évült el, mert IX. Piusz pápa az 1868. júliusi egyoldalú osztrák érvénytelenítés ellen tiltakozott és annak védelmét külön a magyar püspökök lelkére kötötte. Ezt Simor János az 1868. június 27-i püspöki konferencián a magyar püspökök elé tárta, a pápa kérésének a magyar érdekek elé helyezését kérve.

²⁷ Vö. ADRIÁNYI 2009. 141-147.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a főkegyúri jog sajátos magyar változata egy stabil monarchiában, némi egyensúlyozással Róma és a királyi akarat között működőképes volt, és a magyar történeti alkotmány részét képezte. A demokratikus átalakulások után, illetve a jogot birtokló király hiányában a főkegyúri jog és az apostoli királyi címből fakadó jogok gyakorlása okafogyottá és értelmetlenné vált. Az állam, mióta katolikus jellege megszűnt és a teljes vallásegyenlőség alapjára helyezkedett, nem tekinti magát a katolikus állam örökösének. Ennek kötelességeit elutasítva magától, az e kötelességekkel együtt járó jogokról is le kellett mondania. A parlament nem gyakorolhatja a király főkegyúri jogait. A királyi patronátus és a felekezetiileg semleges állam két külön intézmény. Mivel a patronátus egyházilag átengedett jog, abból egyes funkciókat az államra maga a király is csak az egyház jóváhagyásával ruházhatja át. Ilyen irányú jogátruházás végett azonban sem az apostoli király, sem más soha nem kereste meg a Szentszéket, az esetleges, gyakorlatban megtörtént átruházás pedig, a jogot adományozó Szentszék beleegyezése nélkül, csak nagyon hosszas és zavar-talan gyakorlat után képezhetne, megszokás folytán, jogforrást.²⁸

1918. november 20-án – a köztársaság kikiáltásával és IV. Károly trónfosztásával – a püspöki kar úgy döntött, hogy a főkegyúri jogot szüneteltetni kell. 1921. november 21-én tartott *allocutio*jában²⁹ XV. Benedek kifejtette, hogy a királyság megszűnésével a királyi kegyúri jogok illetve kiváltságok is megszűntek és azok egyetlen utódállamra sem szállnak át, az utódállamok azokat nem igényelhetik. Az 1920-as országgyűlés első törvénycikk, 13. § szerint a kormányzó nem illetékes a főkegyúri jogokat használni. 1946-ban pedig a köztársaság kikiáltásával a királyi főkegyúri jog értelmét veszítette, az állam és az egyház azt követően egymástól elválasztva működött. Az 1990/IV. egyházi törvény megerősítette az állam semlegességét egyházi ügyekben, valamint az állam és az egyház szétválasztását.

²⁸ Vö. SZEMNECZ 1897. 169-170.

²⁹ Vö. *Acta Apostolicae Sedis* XII (1921) 521-524.

IRODALOM

ADRIÁNYI Gábor

- 1990 A magyar királyok apostoli címe. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2. évf. 77-87.
- 2009 *A Bach-korszak egyházpolitikája*. Kairosz Kiadó, Budapest.

BARBERI, Andrea et al

- 1835 *Magnum Bullarium Romanum*. Continuatio, tom. I., Roma.

BERÉNYI Szilárd

- 1942 A katolikus autonómia és az egyházközségek. Különlenyomat a *Szemináriumi dolgozatok* 1941-42. számából. Egyházjogi Szeminárium, Dr. Baranyay Jusztin. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T., Budapest.

FRAKNÓI Vilmos

- 1892 Nyomozások a pápai levéltárakban. *Századok* XXVI. évf. 3. sz. 187-200.
- 1895 *Magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig*. Atheneum Kiadó, Budapest.
- 1899 *Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

GEISZ Antal

- 1910 *Egyházi Közigazgatás*. Csanádegyházmegyei könyvnyomda, Temesvár.

HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula

- 1935 *Magyar történet*. III. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

HÜBLER, Bernhard

- 1867 *Die Constanzer Reformation und die Concordate von 1418*. Verlag von Bernhard Tauchnitz, Leipzig.

INCHOFER, Melchior

1644 *Annales ecclesiastici Regni Hungariae*. Romae tom. I.

MIHALIVICS Ede

1897 *A kegyúri jog, különös tekintettel hazánkra*. Huszár István könyvnyomdája, Nyitra.

STOLPA József

1941 Adalékok a magyar királyi főkegyúri jog történetéhez (A konstanci bulla). In: Angyal Pál – Baranyay Jusztin – Móra Mihály: 1941 *Notter Antal emlékkönyv*. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. A Szent István-Társulat Főbizománya, Budapest. 1007-1028.

SZEMNECZ Emil

1897 *Katholikus autonómia*. Hunyadi Mátyás Intézet, Budapest.

TOMCSÁNYI Lajos

1922 *A főkegyúr szerepe a püspökök kinevezésében*. Apostolnyomda részvénytársaság, Budapest.

ZSILINSZKY Mihály

1911 *A római katolikus autonómiáról*. Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, Budapest.

GÁJER, LÁSZLÓ

THE USE OF THE TITLE “APOSTOLIC KING” DURING THE REIGN OF FRANZ JOSEPH

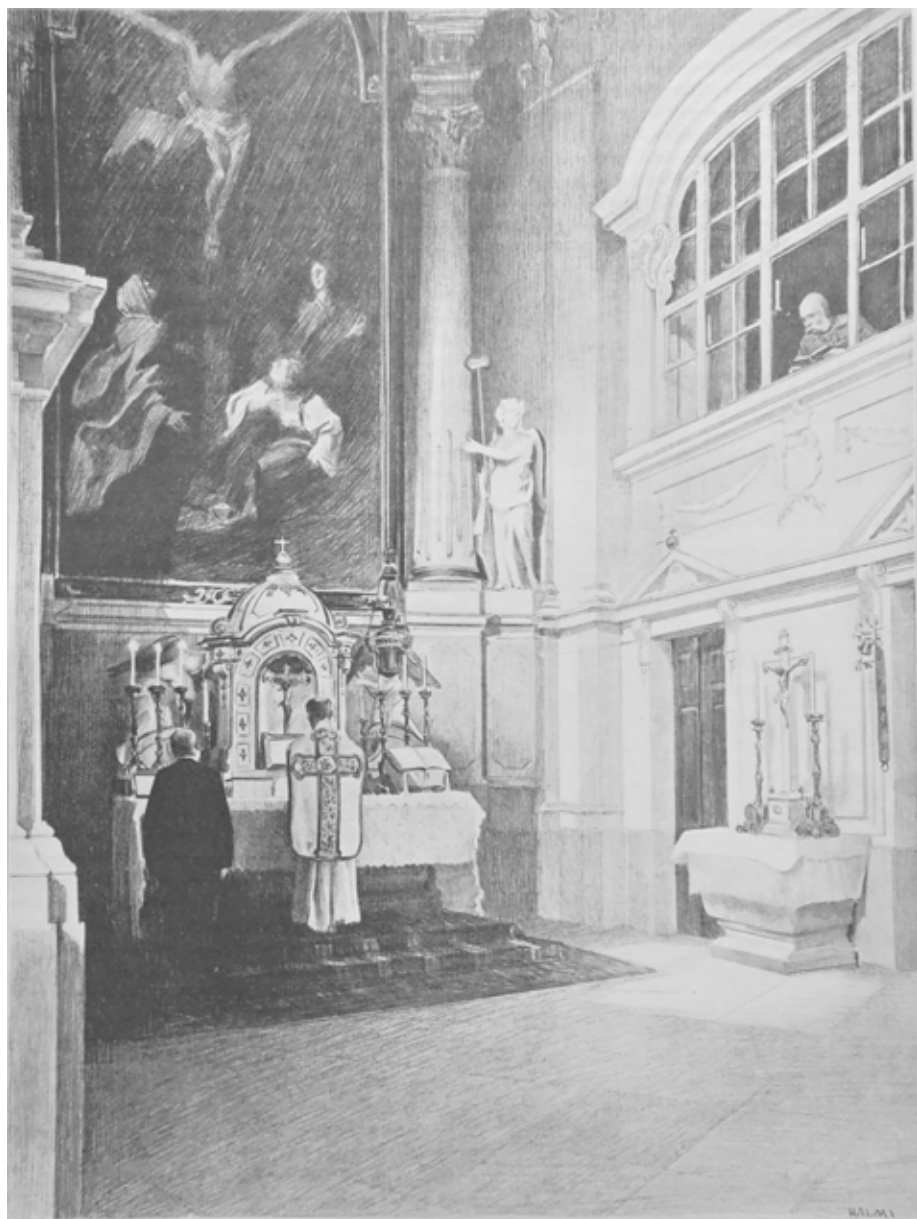
The Hungarian kings used the title “apostolic king” for almost a thousand years. This practice came about because the kings had founded all the dioceses and monasteries in Hungary and according to Hungarian legend it was the Pope himself who gave this title to our first king, Saint Stephen. Throughout history the kings used this title in order to vindicate the right to nominate the bishops in Hungary.

The practice became problematic in the 19th century with the birth of the modern civil state, when secular government ministries sought to nominate catholic bishops. This article reveals the corrupt practices involved and the misuses of this right.

With the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy the Hungarian State – now without a king – abandoned the right to nominate bishops and the problem came to an end.



Vézinger Károly királyi palotai plébános



A király szentmisét hallgat a budai várban

A FELEKEZETISÉG PROBLÉMÁJA KUTI MÁRTON
SZÉKESFEHÉRVÁRI PAP NAPLÓJÁBAN (1874-1909)

A dualista Magyarországon, ahogy majd’ mindenhol a 19. századi Európában, a polgárosodás együtt járt az állami-társadalmi szféra, sőt a mindennapi, privát élet szekularizációjával, ami a katolikus egyházat – mint a régi, feudális rend fontos oszlopát – javaiban, privilégiumaiban és tekintélyében egyaránt fenyegette. Hagyományos államegyházi jellegét ugyanis alapjaiban kérdőjelezte meg a liberalizmus teóriája, sőt még a nacionalizmus is polemizált a római központú, szupranacionális egyházal. Jóllehet a felekezetiileg semleges, polgári állam alapjául szolgáló egyházpolitikai reformok programja mindig feszültséget generált állam és egyház viszonyában,¹ utóbbi álláspontja sohasem reprezentálta mindahány káplán és plébános álláspontját: ugyan az alsópapság – merthogy alig jutott nyilvánossághoz – véleményét nemigen fogalmazhatta meg, 1848 forradalmi papsága éppúgy igazolhatta, hogy a század polgárosodott és liberális szellemisége a katolikus egyházon belül is terjedt,² ahogy a székesfehérvári pap, Kuti Márton mindeddig feldolgozatlan naplója is.³

Kuti Márton 1832-ben született,⁴ még fiatalon fegyvert fogott a szabadságharcban, majd papi pályára lépett: teológiát a bécsi Pazmaneumban tanult, pappá szentelése pedig 1859-ben történt. 1869-ben a Deák-párt őt jelölte az országgyűlésbe, bár a mandátumot végül a Balközép jelöltje nyerte. Az 1866 óta fehérvári plébános Kuti 1868-tól 1870-ig a liberális–radikális alsópapság autonómiamozgalmában⁵ hallatta hangját, sőt támogatta a székesfehérvári népiskolák szekularizációját is – ami szintúgy egyfajta fekete bárány-szerepet jelentett az egyházban.⁶ Papi pályáját mégsem hagyta el, sőt idejével feljebb is léphetett az egyházi hierarchiában: 1888-ban kanonoki, 1895-ben pedig

¹ Az egyház és az egyházpolitika problémájához a polgárosodással összefüggésben lásd például CSORBA 1999.; FAZEKAS 2008.

² Erre Csorba László is felhívta a figyelmet CSORBA 1999. 32-33.

³ A forrás és lelőhelye: Kuti Márton naplója. Székesfehérvári Püspöki Levéltár (SzPL). № 1513-1528.

⁴ Életrajzi adataihoz lásd FORINTOS 2005. 113-115.

⁵ A katolikus autonómiamozgalomhoz lásd SARNYAI 2001.

⁶ Kuti Márton 1868-70-es egyházbeli konfliktusához lásd RADA 2014b.

címzetes préposti stallumot nyert. Liberális gondolatait persze az autonómiamozgalom után már nem hangoztatta, ám 1874-ben privát naplóba fogott, amely a jövőben a belső ellenállás legfőbb helye lehetett az egyháztól elidegenedett pap életében, ahol szabadon, mindig és mindenről megfogalmazhatta véleményét. A napló 16. könyvét 1910-es halála miatt már nem fejezhette be. Irodalmi hagyatékát 1936-ban a székesfehérvári egyházmegye gyűjteménye fogadta be, mégpedig úgy, hogy Shvoy Lajos püspök 1960-ig, vagyis a Kuti halálától számított 50. évig a szöveg szigorú zárolását rendelte el.⁷

A forráshoz átfogó vizsgálati szempontot nyújthat a felekezeti kötődés problémája, a felekezetiség ugyanis az állami-nemzeti kötődéssel éppúgy konfrontálódott a szövegben, ahogy a társadalmi jó programjával is, sőt még az eszményi vallásosság sem fért meg ugyanott a felekezeti jelleggel. Egy személyes napló persze a szubjektív történelem legjobb forrása is egyben: ennek megfelelően jelen tanulmány úgyszintén vizsgálni fogja, hogy a szöveg szerzője hogyan interpretálta az igen hosszú ideig vajúdo – és a felekezetiség problémájától sem független – egyházpolitikai reformok történetét és problémáit.

A fehérvári pap újra meg újra felemlgette a szövegben az autonómiamozgalom idejét, saját szerepét pedig úgy interpretálta, hogy plébános létére is szembeszegült a főpapsággal az egyház, sőt az állam liberális reformjáért. „[...] önmagamat feledve a szabadelvű reformokért szembeszállottam az összes püspöki karral, az államot és ennek jogait védtem mindenkor az ultramontán tulkapások ellen” – jegyezte naplójába,⁸ amelyben a liberális (belső) egyházreform programja mindig együtt járt az általános egyházpolitikai reformok programjával. Így Kuti, ahogy máshol is a szövegben, az államot és jogait emlegette, merthogy maga is adaptálta naplójába az egyidejű egyházkritika jellemző argumentációját, amely a polgári-liberális reformok igazi célját és téjét egyfelől az állami szuverenitás megteremtésében, másfelől pedig az – idegenből, pontosabban Rómából dirigált – egyházi hatalom magyarországi megtörésében jelölte meg.⁹ A reformpárti pap hitet tett naplójában a tisztán világi, fejet egyedül a természetjogi erkölcs, a „természeti morál” előtt hajtó állam szupremáciája mellett.¹⁰

⁷ A döntést megfogalmazó főpásztori levél fogalmazványa SzPL № 442. 1936/33kl.

⁸ SzPL № 1514. 253.

⁹ Az antiklerikális röp- és vitairat-irodalomhoz lásd RADA 2014a.

¹⁰ SzPL № 1513. 107-109.

A reformok java persze a század utolsó évtizedéig még elmaradt. Kuti interpretációjában a '67-tel hatalomra jutott politikai garnitúra, amelytől nemrég még a liberális haladás elősegítését remélte, nem lépett fel megfelelő eréllyel az egyházreform pártján, sőt félelmében meghajolt a római egyház előtt, és mind a liberális reformok, mind pedig a „szabadelvű reformokért” harcoló pap ügyét magára hagyta. Több olyan esetet is feljegyzett, hogy a liberális kormány liberalizmus-ellenes egyházi személyt jutatott rangos stallumhoz. „[...] a dicsőséges szabadelvű magyar miniszterium mindig a primás nótájára tánczol” – írta 1875-ben.¹¹ A történettudomány álláspontja a problémát illetően úgy összegezhető, hogy 1867 után egyetlen kormánypárt fő célját sem jelenthette más, mint hogy stabilizálja a kiegyezés instabil, törekény rendszerét, amiben az egyház a liberális kormányok potenciális szövetségese lehetett. Egy új, és pont az egyház felé nyitott front tehát sehogy sem szolgálhatta a kormánypárt fő reálpolitikai célját – engedett tehát liberális programjából.¹²

Kuti tehát „az ultramontán tulkapások ellen” pozicionálta magát, az ultramontanizmus fogalmában pedig, ahogy máshol is a seregnyi egyidejű pamfletben meg röpiratban, naplójában is az állami-nemzeti és a felekezeti kötődés oppozíciója ragadható meg, vagyis a fehérvári pap maga is a világegyház római, tehát országhatáron túli origója miatt feszegette a hazafiaság problémáját a nem-független magyarországi egyház ügyében. A szöveg ultramontanizmus-fogalmában tehát mindig ott rejlett a hazafiatlanság vádja, hogy az ultramontán pap Róma felé lojális, nem pedig hazája felé. „A ki ultramontán, az csak feltételesen lehet hazafi, – oly hazafiság, melyre én nem sokat adok” – szögezte le véleményét 1875-ben.¹³ Kuti polemizált az egyház álláspontjával, és tagadta, hogy a csalhatatlansági dogma győzelmétől – amely lényegében a római pápa primátusát propagáló ultramontán irányzat győzelmét jelentette a világegyházban – az egyház egyetlen tagja sem lehet katolikus úgy, hogy ne legyen ultramontán is egyben.

¹¹ SzPL № 1513. 66-68, 210-211.

¹² Lásd például CSORBA 1999. passim; FAZEKAS 2008. 12. – Még olyan hír is terjedt az országban, hogy a kormány és a primás paktum formájában állapodott meg. CSORBA 1999. 171.

¹³ SzPL № 1514. 8.

„A mérsékelt katolikusnál, mint minden egyéb tisztességes honpolgárnál a haza mindenekelőtt, az ultramontánnál a katholicismus, Róma mindenekelőtt úgy, hogy még a hazának a hittel való elválaszthatatlan összefoglalását, egyranguságát sem engedi meg. Veszedelemes, nemzetbontó, hazaáruló tan”

– magyarázta immár 1891-ben.¹⁴

Magyarország éppen zajló kultúrharca idején persze a budapesti és a római hűség opposíciója még erőteljesebben jelent meg a szövegben. Róma ugyanis nem fogadta el az egyházi anyakönyvezés magyarországi törvénybeli szabályozását, és lényegében a törvénnyel szembeszegülő papság mellett foglalt állást, sőt sürgette, hogy az egyház harcoljon privilegizált státusza maradványaiért.¹⁵

A székesfehérvári egyházmegye pediglen fontos szerepet játszott a magyar kultúrharc történetében, a püspökség élére ugyanis 1890-ben az igazán harcos egyházi hírében álló, a liberális reformok elleni mozgalmat minden téren szorgalmazó és támogató Steiner Fülöp lépett.¹⁶ Hogy Kuti pont Steiner mellett szolgált, alapattitűdje mellett szintűgy hozzájárulhatott, hogy naplójában nem a fenyegetett, több fronton támadott és mindvégig *modus vivendi*-párti egyház jelent meg – ahogy a régi, egyházas szellemiségű egyháztörténeti irodalom lapjain¹⁷ –, hanem egy agresszíven liberalizmusellenes, offenzív és napról napra merészebb ultramontán mozgalom lépett fel interpretációjában a reformok ellen.

„Az egyházi reakció csendesesen de állandóan folytatja aknamunkáját. A jezsuiták mindinkább terjednek, a missiók szaporodnak, a papság ifjabb, különösen a jezsuitaintézetekből kikerült része határozottan fanatikus v. legalább is ultrább mint a régi emberek”

– regisztrálta naplójában.

A jó ideje regnáló liberális párt felelősségét persze, amiért hagyta, hogy az ultramontanizmus beágyazza magát a hatalomba, ismét lépten-nyo-

¹⁴ SzPL № 1521. 218.

¹⁵ FAZEKAS 2008. 14.

¹⁶ SULYOK 1977. 122-123.

¹⁷ Jó példa lehet itt Salacz Gábor kultúrharc-monográfiája SALACZ 1938.

mon emlegette a szövegben: „Így fizeti vissza az ultramontán reakció a liberalis kormány kíméletét; így hálálja meg egész a gyöngeségig menő türelmét; így felel, midőn legvadabb előharczosait püspökökké teszi!”¹⁸ A harc tétjét természetesen most is az egyházi hatalomban jelölte meg. „Aki a polgári házasság ellen küzd, az nem Krisztus tana, nem a vallás, hanem az egyházak kiváltságai, az állam fölötti uralma mellett küzd” – jegyezte meg 1893-ban.¹⁹ (A kultúrharc végét 1895-re a régóta halogatott egyházpolitikai reformok, mint például a teljes vallásszabadság, a polgári házasság és anyakönyvezés győzelme jelentette.)²⁰

Kuti a kultúrharc idején a király és a pápa iránti hűséget is opposícióba helyezte a szövegben.

„Nincs kifogásom; sőt természetesnek találom, ha kath[olikus] főpap adott alkalommal a pápáról megemlékszik; de azt nem szeretem, ha egyik-másik magyar püspök sokkal melegebb hangon emlegeti a pápát, mint a magyar királyt, a rom[ai] kath[olikus] egyházat, mint a hazát” – jegyezte 1890-ben, majd hamarosan kijelentette, hogy paptársai a szemináriumban „kik [...] a modern ultramontán tanokat hűségesen representálják, előbb és százszor előbb hívei a pápának, mint a királynak, a római egyháznak, mint a hazának”.

A feszült légkörben, amelyet ez idő tájt Róma határozott, a magyar minisztériumi állásponttal szembeni állásfoglalása eredményezett, a fehérvári pap a parlament és a király jogait emlegette, végül pedig úgy fogalmazott: „Én azt mondom, inkább szakadás álljon be, inkább térjen át az egész magyar nemzet a protestantizmusra, hogy sem a magyar király és parlament fenségi jogainak a pápa lábai elé dobásával a legsötétebb reakció igájába hajtsa nyakát”.²¹ 1894-ben, mégpedig a székesfehérvári katolikus nagygyűléssel összefüggésben előbb megjegyezte, hogy a gyűlés ügye nem lehet hazafias, majd újfent a király- és a pápahűség egyházi preferenciáját feszegette: „Az, hogy ily ultramontán gyülekezetekben a pápa áll legelül, aztán jön a király s végre a haza, már ismert dolog, úgyszintén az is, hogy jobb felül mindig

¹⁸ SzPL № 1521. 7-8, 147.

¹⁹ SzPL № 1522. 149.

²⁰ FAZEKAS 2008. 14-15.

²¹ SzPL № 1521. 64-68.

a pápa és nem a király szobra áll”.²² A szövegben itt már-már lényegtelen is lehetett, hogy Ferenc József ténylegesen a reformok pártját fogta-e vagy sem, ugyanis mint az ország királya – a római pápával szemben – a magyar államiságot reprezentálhatta. A királyhűség tehát a pápahűséggel, az ultramontanizmussal szemben nyert jelentőséget.

Ferenc József persze, ameddig és amennyiben lehetősége engedte, pont hogy gátolni próbálta az egyházpolitikai reformok győzelmét, és az egyház ügyét pártfogolta.²³ Noha Kuti egy, a reformok szempontjából válságos pillanatban a király efféle szerepét is mérlegelte, a fejedelem személyét egyelőre mentegetni próbálta, és főleg az udvari közegben jelölte meg az igazi hibát. „[...] befolyásolják a királyt s ez a király bármily jó szándéku legyen is, végre is a családi hagyományok békói által tartatik” – fogalmazott, majd folytatta: „Szegény király! Bizonyosan megijesztették a főpapok a vallás pusztulásával, az erkölcsiség hanyatlásával s egyéb százszor ismételt üres frázisokkal”. Ferenc József attitűdjéért a napló interpretációjában a Habsburg-dinasztia, a főnemesség és a főpapság lehetett az igazi felelős.²⁴ Itt megjegyezhető, hogy Kuti 25 éves magyar királyi jubileumán is úgy magasztalta naplójában Ferenc Józsefet, hogy „az osztrák házból származott uralkodók közt egy sem találtatik, ki esküjéhez híven oly alkotmányosan uralkodott volna, mint Ferenc-József 25 év óta”.²⁵ A fehérvári pap tehát befogadott egy olyan Ferenc József-képet, amelyet a magyar sajtóirodalom igen szorgalmasan építgetett a dualizmus idején.²⁶ A császár-királyt a századforduló utáni nagy válságig személyében alig érte bírálat a naplóban, jóllehet Kuti ugyanott egyre sűrűbben emlegetett egyfajta fekete-sárga reakciót is, amely interpretációjában szövetségre lépett az ultramontanizmussal Magyarország ellen, és Bécsből mozgatta még a Katolikus Néppártot is (amely ugye a polgári reformok revízióját propagálta).²⁷ A darabont kormány idejére végül már nem csupán a dinasztiát, hanem magát a királyt is bírálta, mégpedig 1867-tel együtt, vagyis felülbírálta régebbi közjogi álláspontját is. 1906 elején feljegyezte naplójába, hogy dolgozószozájából el fogja tüntetni Ferenc József mellszobrát, amely

²² SzPL № 1523. 114-116.

²³ GERÖ 1988. 174-175.

²⁴ SzPL № 1523. 64-65.

²⁵ SzPL № 1522. 64.

²⁶ Ehhez lásd GERÖ 1988. 141-158.

²⁷ SzPL № 1523. 305.

mindeddig Deák Ferencé és Széchenyi Istváné mellett állt.²⁸ (Kuti nemzeti panteonjában természetesen mind' fontosabb helyet foglalhatott el Kossuth Lajos, hiszen a napló interpretációjában a történelem a turini remetét igazolta.)²⁹

Kuti a szöveg több pontján a nem-katolikusok esetében is feszegette a felekezetiiség problémáját. Jó példa lehet, hogy 1883-ban az országgyűlés protestáns táborát róttá meg, amiért református szempontból tárgyalta az új középiskolai törvényt, és egyes közép fokú iskolák protestáns jellegéért aggódott. Kutinál ugyanis a „felekezeti szűkkeblőség” a protestantizmus esetében sem lehetett bocsánatos. „Az állam kizárásával teljesen a felekezetekre bízni a tanítást, annyit tenne, mint a jövőről lemondani. A felekezeteknél a főcél, a vezető gondolat első sorban mindig a felekezet érdeke” – fejtegette, majd a tanítás profán, tudományos jellege mellett argumentált.³⁰ 1894-ben, bár lényegében a jövőbeni Katolikus Néppárt ellen protestált naplójában, mégis általánosságban foglalt állást a felekezetiiség politizálódásával szemben:

„Isten őrizzen a felekezetek szerint alakult pártoktól! Jegyezzék meg ezt minden vallás fanatikusa! Egyiránt. Én egyenlőkép kárhoztatok katolikust, protestantst, zsidót, mihelyt a polg[ári] életben, az alkotmány kérdéseiben azt kutatja, ki milyen vallásu, és vallásának gyakorlásában mily buzgó.”³¹

A 20. század elején a keresztényszocializmus naplóbeli recepciója úgyszintén megvilágíthatja, mennyire is viszolygott Kuti a felekezetiiségtől. Itt fontos megjegyezni, hogy az eszményi liberalizmus fogalma a szövegben sohasem az individuum vagy éppen a civil szféra autonómiáját, főleg nem a gazdasági *laissez-faire* szabadságát, hanem mindig is a felvilágosodott szellemiséget, a haladás és a tolerancia programját foglalta magába. A fennálló liberalizmust Kuti egyre erőteljesebben bírálta naplójában, mégpedig az individualizmus jelenségeivel együtt, a szegénységben pedig a gazdasági-társadalmi elit felelősségét firtatta.³² Mégsem nyitott a keresztényszocializmus felé, és

²⁸ SzPL № 1527. 159.

²⁹ SzPL № 1523. 305.

³⁰ SzPL № 1517. 221-227.

³¹ SzPL № 1523. 104.

³² SzPL № 1524. 45-49.

éppen felekezeti természete miatt mondott nemet a mozgalomra: „Mindnyájunk ügye ez, katolikus, protestans, zsidó, pogány mind fogjanak össze, ha azt akarják, hogy boldoguljon a világ; a felekezetiséghez kötött szocializmus céljait nem érheti el, mert szűkkeblű, mert a józan ész, természeti morál törvényei nem elégségesek neki.”³³

A szövegben a nacionalizmus és a – centrifugális erejével a magyar nemzet integrációját gátló – felekezeti viszonyában szintúgy feszültség állt fenn. Igaz, a fehérvári pap rögzítette véleményét, hogy sem a katolicizmus és a protestantizmus, sem pedig a judaizmus, sőt semmiféle vallási izmus sem arathat többé diadalt a nemzetiség eszméje felett. „Csak a papi befolyás alatt álló legalsó rétegekben gyöngébb a nemzetiségi érzület, mint a vallási; a műveltebb osztályoknál feltétlenül a haza, a nemzet mindenelőtt” – szögezte le már a 20. század hajnalán.³⁴ Így nem meglepő, hogy nem csupán az állampatriotizmus, hanem a modern nacionalizmus táptalajáról is bírálta a katolikus egyházat: interpretációjában Steiner Fülöp az egyházmegye nemzetiségi falvaiban egyáltalán nem támogatta, sőt pont hogy gátolta a magyarosítást, amit ő maga a hazafiatlan és nemzetietlen ultramontán szellemiséggel magyarázott a főpap esetében.³⁵ 1891-ben például protestált naplójában amiatt, hogy Steiner tót, esetleg tótul tudó papságot is igényel egyházmegyéjébe: „Most már kérdezem, van-e abban a püspökben csak egy kis hazafiság is, szíven hordozza-e a magyar faj erősödését a legkisebb mértékben is az a püspök, ki ily helyekre tót ajkú v. legalább tótul is tudó papokat akar minden áron”. Kuti amúgy sem fogadta el az egyház aggályait, hogy a plébános nyelvtudásán az eredményes pasztoráció múlhat: „Mondtam már, kisebb-nagyobb mértékben mindenütt tudnak magyarul; és ha a süket-némákat meg tudjuk gyóntatni, mért ne tudná azt a néhány öregebbet meggyóntatni magyar lelkésze, kik a haza nyelvét egyáltalában nem értik”.³⁶ Summa summarum: a nemzeti szempont Kutinál muszáj, hogy még az egyházban is maga alá gyűrje az egyházas szempontot.

Kutinál a „felekezeti szűkkeblűség” társadalmi jelenléte nem melleleg már önmagában is veszélyforrást rejtett: interpretációjában ugyanis a pozitív, intézményes vallásosság mindig megosztja az embe-

³³ SzPL № 1528. 11-12.

³⁴ SzPL № 1526. 87-88.

³⁵ SzPL № 1524. 98-100.

³⁶ SzPL № 1521. 132-133.

riséget, főleg a tudatlan tömeget, gyűlölet magját hinti, és gátolja, hogy a jézusi felebaráti szeretet programja teret nyerjen a társadalomban.³⁷ „En elmélkedéseimben azon eredményre jutottam, hogy a tekintélyre épült pozitív vallások egymást örökké támadva, az egyenetlenkedés magvát hintik állandóan, s hogy állandó vallási békét csak a philosophia és leánya, a liberalismus biztosíthat” – fogalmazott 1893-ban.³⁸ A filozófia itt lényegében a 18. századi felvilágosodott filozófiát jelentette, amely alapjaiban ingatta meg a „tekintélyre épült pozitív vallások” reputációját.³⁹ Kuti tehát egy olyan hagyomány talajáról támadta az intézményes vallásosságot – lényegében: a felekezetiiség alapját –, amely még a fény századában fogant. A filozófia oppozícióját a napló világában a teológia reprezentálta: amíg a filozófia a tolerancia és a filantrópia kútforrását, addig oppozíciója, a teológia pont hogy a fanatizmus, a felekezeti szigor, az intolerancia és a ridegség forrását jelentette a szövegben.⁴⁰

A filozófia és a teológia, egyúttal pedig a tolerancia problémája – bár mindvégig jelen volt a naplóban – főleg Steiner Fülöp főpásztor-sága idején dominált a szövegben. A teológiát erőteljesen preferáló püspök ugyanis hajthatatlan szigorral lépett fel egyházmegyéjében, hogy fejlessze a papság egyházas szellemiségét és teológiai jártasságát,⁴¹ ami feszültség formájában csapódott le a naplóban. „[...] minden beszédjében csak is dogmatizál, fanatizál, a jezsuitákkal trafikál, szent gyakorlatokat tartat, a pietizmus[t] terjeszti; a vallási türelmetlenséget szítja”⁴² – panaszolta el Kuti egy olyan egyházas mozgalom offenzíváját egyházmegyéjében, amely restaurálni próbálta a felekezetiiség bástyáit. Itt fontos megjegyezni, hogy a történettudomány mára a szekularizációs mellett konfesszionalizációs hullámok erőteljesebb jelenlétére is felfigyelt a 19. század történetében, Magyarországon pedig pont a dualizmus idején lehet regisztrálható egy hasonló hullám.⁴³ Kuti maga is tapasztalt egyfajta felekezetiiségi meg-

³⁷ Már a középfokú iskolák ügyét tárgyalva is eljutott odáig, hogy: „A pozitív vallások természetüknél fogva türelmetlenek. E türelmetlenséget szelídíteni a semmiféle felekezeti szellemet nem ismerő tudomány feladata volt s leszen örökre”. SzPL № 1517. 221-227.

³⁸ SzPL № 1522. 233.

³⁹ A felvilágosodás egyház- és valláskritikájához lásd KÖPECZI 1986. 95-124.

⁴⁰ SzPL № 1521. 113-114.

⁴¹ SÜLYÖK 1977. 119-120.

⁴² SzPL № 1522. 90-91.

⁴³ A problémához lásd BRANDT 2013.

újhodást, amelyet interpretációjában persze az ultramontanizmus offenzívája eredményezett. „Itt van a gomba módon szaporodó kath[olikus] kaszinók özöne, a sok misszio, czifrábnál czifrább sokféle ájtatos társulat, melyeknél a cél sehol sem az embernemesítés, a kölcsönös szeretetben, az erényekben való megerősítés; hanem a fanatizálás” – jegyezte már a századforduló táján.⁴⁴ (Az 1890 után meg- szaporodó „felekezeti villongások” tárgyában persze megbírálta a protestáns oldalt is, ám még bírálatában is megjegyezte, hogy a protes- tantizmus racionálisabb, sőt hazafiasabb is, mert mindig meghajol a világi állam és törvényei előtt.)⁴⁵

Kuti Márton nem tagadta meg a vallás fontosságát, sőt lehetséges misszióját sem az emberiség morális javításában, ám a dogmatizmus, a felekezeti szerepét még a hit szférájában sem preferálta, és naplójában egy olyan személyes istenhít mellett foglalt állást, amely nem függött semmiféle felekezeti attitűdtől. „[...] minthogy az eddigi vallások kivétel nélkül épen ellenkezőjét eszközölték annak, amit eszközölniük kellett volna – az emberek testvériesedését: ajánlom az enyimet, melynek csak két cikkelye van: hiszek istenben s a lélek halhatatlanságában” – jegyezte naplójába a székesfehérvári káptalan- ból.⁴⁶ Szisztémája lényegében a 18. század deista gondolatiságát rej- tette, emiatt lehetett több ponton analóg például a Robespierre-féle Leg- főbb Lény-kultusszal, amelyben pontosan a fehérvári pap utóbb megfo- galmazott „két cikkelye” nyert törvényerőt.⁴⁷ „De jól megjegyezzük, csak hiszem ezt; de nem tudok rólok semmit, tehát nem vitatkozhatom, nem állíthatom, hogy ilyen v[agy] amolyan a megfoghatatlan végső ok, a mindennek létet adó erő, nem érvelhetek a lélek halhatatlanságának minősége mellett” – folytatódott a szöveg,⁴⁸ az új szöveghely pedig egyfajta agnoszticizmusra is jól rávilágíthat a teológiával meghasonlott pap gondolatvilágában. Kuti személyes hite, a „józanészvallás” nap- lójában mindig a tolerancia és egy jobb morál ígéretét rejtegette, vagyis a vallást jellemzően nem Isten, nem a transzcendencia, hanem a társa- dalom, a társadalmi jó szempontjából mérlegelte, amit explicite meg- fogalmazott naplójában, például 1893-ban: „Ha nem vagyok is vallásos,

⁴⁴ SzPL № 1525. 8-10.

⁴⁵ SzPL № 1522. 98-100.

⁴⁶ SzPL № 1523. 1-2.

⁴⁷ „A francia nép elismeri a Legfelsőbb Lény létezését és a lélek halhatatlanságát” – rögzítette a floréali dekrétum. Lásd HAHNER 1999. 382.

⁴⁸ SzPL № 1523. 1-2.

ájtatos jó pap, mint gondolkodni és mélyen érezni tudó ember szeretem a vallást is, de csak addig, míg embernemesítő, békéltető, szelídítő, a közmoral emelésére hivatott.”⁴⁹ 1898-ban az immár címzetes prépost Kuti úgy foglalt állást az eddigre ugyan elfogadott, ám mégis támadott egyházpolitikai reformok, így például a teljes vallásszabadság ügyében, amely ugye a felekezetenküliség lehetőségét is magába foglalta, hogy „a vallásszabadság nem tagadja Istent, a polg[ári] házasság senkit sem akadályoz vallása gyakorlatában, a felekezetenküliség Isten imádásában csak szabadabbá teszi az embert”.⁵⁰

A 19. században persze a liberális vallásszabadság eszméje máshol is jellemzően egy, a felekezetiségtől függetlenedett, individualizált és toleráns vallásfelfogáson alapult – mint például Eötvös Józsefnél is.⁵¹ Jelen esetben sem Kuti felfogása lehetett tehát egyedi, hanem sajátos pozíciója, vagyis hogy mindvégig megmaradt az egyházban, és a fehérvári káptalanból fogalmazta egyházidegen gondolatait.

IRODALOM

BRANDT, Juliane

- 2013 Felekezetiség és modern nemzet a 19. századi Magyarországon. In: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség* (Rendi társadalom – polgári társadalom 25.). Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest. 9-26.

CSORBA László

- 1999 *A vallásalap „jogi természete”*. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon 1782-1918. ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest.

⁴⁹ SzPL № 1522. 174.

⁵⁰ SzPL № 1524. 207.

⁵¹ CSORBA 1999. 31-32., 96-97.

FAZEKAS Csaba

- 2008 *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák-Magyar Monarchiában* Műhelytanulmányok 4. Miskolci Egyetem – Politikatudományi Intézet, Miskolc.
<http://www.mek.oszk.hu/06700/06708/06708.pdf>

FORINTOS Attila

- 2005 *A székesfehérvári székeskáptalan*. Adattár. 1777-2004. Alba Civitas Történeti Alapítvány, Székesfehérvár.

GERŐ András

- 1988 *Ferenc József, a magyarok királya*. Novotrade, Budapest.

HAHNER Péter

- 1999 *A nagy francia forradalom dokumentumai*. Osiris, Budapest.

KÖPECZI Béla

- 1986 *A francia felvilágosodás*. Gondolat, Budapest.

RADA János

- 2014a Etatizmus, liberalizmus és egyházkép a dualizmus kori egyházkritikai vitáiratokban. *Egyháztörténeti Szemle* XV. 2., 45-54.
- 2014b Püspök és plébánosa – egy konfliktus és történeti összefüggései a kiegyezést követő években. In: Gyulai Éva (szerk.): *Úr és szolga a történettudomány egységében*. Társadalomtörténeti tanulmányok. In Memoriam Vári András (1953-2011). ME BTK Történettudományi Intézet, Miskolc. 118-124.

SALACZ Gábor

- 1938 *A magyar kultúrharc története 1890-1895*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Bács.

SARNYAI Csaba Máté

- 2001 A katolikus autonómia megközelítési lehetőségei Magyarországon 1848-tól a századfordulóig. *Századvég* VI. 21. 85-102.

SULYOK János

1977 Steiner Fülöp. In: [Szerk. n. n.:] *A székesfehérvári egyházmegye jubileumi névtára*. 1977. Alapításának 200. esztendejében. Székesfehérvári Egyházmegyei Hatóság, Székesfehérvár. 119-126.

RADA, JÁNOS

DAS PROBLEM DES KONFESSIONALISMUS IM TAGEBUCH VON KUTI MÁRTON (1847-1909)

Im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts schritt auch in Ungarn die Verweltlichung des öffentlichen und des privaten Sektors fort. Der Säkularismus induzierte Spannung in die Beziehung der liberalen Politik und der katholischen Kirche, die dann mit den wichtigsten kirchenpolitischen Reformen im ungarischen Kulturkampf aufgelöst wurde. Doch die liberalen Ideen griffen auch einen Teil der katholischen Priester an. Das Thema der Studie ist ein Privattagebuch, das ein liberaler Kleriker führte: Kuti Márton von Stuhlweißenburg. Er formulierte in seinem Tagebuch die typische Kirchenkritik der Zeit. Im Text kann man das Problem des Konfessionalismus aus mehreren Aspekte ergreifen. In seiner Interpretation existierte Unvereinbarkeit zwischen Loyalität zum König und Loyalität zum Papst, und er sah unter anderem einen Konflikt zwischen der nationalen Identität und der konfessionellen Bindung. Er assoziierte direkt Intoleranz und konfessionelle Religiosität, und empfiehlt einen privaten Glauben ohne Theologie.



Milleniumi Te Deum a Mátyás templomban

„A KIRÁLYT TISZTELJÜK, ANNAK PARANC SOLATAIT
TELJESÍTÜK”

Kommunisták voltak-e a hívők a dualizmus idején?

A Pest-Budai hívők első írásos nyoma a szabadságharc után egy 1850. április 18.-én kelt, Bécsből érkezett leirat nyomán fogalmazott jelentés. Egy Szór Ferenc nevű kommunistát kerestek, akit ugyan nem találtak, de a Pest-Budai hívő házi gyülekezeteket, mint gyanús összejöveteleket gondosan jelentették a magas Helytartó Tanácsnak. A vizsgálat kiderítette, hogy nem az államhatalom megdöntésére irányul a jámbor nazarénus és baptista hívők házi istentisztelete. A fennmaradt iratanyag azt bizonyítja, hogy a békés, házi istentiszteletekre igyekeztek rábizonyítani, hogy kommunisztikus mozgalmak titkos gyűlései.

A szabadságharc utáni feszült, politikai gyanúsításokkal terhelt légkörben hamar a nyomozóhatóságok látkörébe kerültek a nazarénusok. 1850. április 20-án Pest város kapitánysága jelentette, hogy Rakicz József lakatos, terézvárosi lakos nem kereszteltette meg újszülött gyermekét, mert egy olyan vallásfelekezet tagja, akiknek törvénye tiltja a gyermekkeresztséget. Az apa a kihallgatáskor azt vallotta, hogy „a csecsemő képtelen megérteni a keresztség szentségét, és ezért nem is lehet tagja egy keresztény hívő gyülekezetnek. Csak akkor részesülhet a kegyelem szentségében, amikor érett korban kifejlődött a felelősségtudata.”¹ Ez a nazarénus álláspont volt. 1844-ben a megyei karhatalom Zalában erőszakkal keresztelte meg Kovács József egyik újszülött gyermekét.² Kropacsik János ugyancsak megtagadta 1849-ben született fiának megkeresztelését.³ Ebben a megtagadásban az állam rendje elleni vétséget látta a hatóság, ezért széles körű nyomozást rendelt el. Eredményeképpen kiderült, hogy egy Knippelt Antal nevű, Poroszországból származó szabólegény tanítása nyomán terjedt az új hit. Ő volt ekkor a pest-budai gyülekezet vezetője.

¹ Bányai Jenő: Bemérítő közösségek a szabadságharc és a Bach korszak idején. (kézirat) (Hadtörténeti Levéltár, Budapest, 1850, 1–2. sz. ügyszer 19-kk. 1965.

² EÖTVÖS 1904. 234.

³ *Vasárnapi Újság* 1880. júl. 25./ 957-959 Adalékok a magyarországi nazarénusok történetéhez. – írta: Törő Lajos.

A 17 új hívővel szaporodott gyülekezet rendszeresen tartott összejöveteleket. A katolikus vallást hamis hitnek vallották. Bátran hirdették, hogy a papokra nincs szükség, mert Isten igéjének magyarázatára Isten Lelke képesít. A hatóság a nem pesti illetőségű tagokat kitoloncolta a városból, a Bibliákat és az énekes könyveiket elkobozta és „bűnjelként” a felsőbb hatósághoz továbbította. Kovács József körül szerveződő Nemesboldogasszonyfán található csoportot is üldözni kezdték. Kovács Józsefet kékre-zöldre verték. Bella József 1850 nyarán, Keszthelyen járt, hogy erősítse a kis közösséget, de amikor Veszprémen keresztül utazott, elfogták társaival együtt. A püspök elé állították és négy napi fogság után hazatoloncolták. Az üldöztetésről Fröhlich is tudott. A magyarországi híveinek irt, kitartásra buzdító levele ránk maradt.⁴

Az újabb és újabb nyomozások jelentést adnak a pest-budai nazarénus csoport összejöveteleiről. Egy 1850. április 22-én kelt jelentés szerint a Kerepesi úton az úgynevezett Almásy-féle barakkban, a házmesternél gyülekeztek esténként 7 és 9 óra között. Ezeket az összejöveteleket betiltotta a hatóság, de csakhamar a város Rókuson túli részén a Conti és a Gyöngytyúk utcában folytatódtak a délutáni istentiszteletek. A csoport egy Fränzel nevű asztalos lakásában gyülekezett, aki a vasútnál dolgozott. A szerveződő gyülekezetről a Pesti Napló⁵ is tudósított melyből megtudjuk, hogy Knippelt Antal a csoport igazi vezetője, aki az Erdélybe távozott Denkel János utódja. Őt is kiutasították azonban a városból 1850 májusában.

A kiutasított nazarénusokat Móron Korb József fogadta be. Pesten viszont Fränzel lakásában Alker városparancsnok 1850. november 11-i jelentése szerint a következőképpen folyt az istentisztelet.

„Tegnap a délelőtti órákban Fränzel vasúti munkás Conti utcai lakásán áhítatot tartottak, melyen 10 férfi és 5 nő és rajtuk kívül több vendég jelent meg. A szekta tagjai részben térdelve, részben állva imádkoztak barátaikért és üldözőikért, közösségüknek egy Kovács nevű tagjáért, akiket testvérüknek neveztek és valahol Pest környékén tartózkodik,⁶ Strassburgban élő Fröhlich testvérükért, a Svájcban lévő testvérközösségért, az áhítaton jelen lévő Káplán testvér feleségéért... Ezen kívül imádkoztak egy

⁴ KARDOS–SZIGETI 1988. 82-83.

⁵ *Pesti Napló* 1850. aug. 2./3.; *Pesti Napló* 1850. aug. 4./3.

⁶ A jelentés téved, Kovács József Zalában lakott.

magányban lévő testvérükért, akinek nevét elhallgatták, öfelségéért, a magas kormányért és végül a helyi hatóságokért. Az imádság után a csoport egyik tagja, név szerint Bella vasúti lakatos, beszédet mondott, és a jelenlévők előtt bibliaverseket idézett. A csoport tagjai nyíltan hangoztatták egymás között, hogy mivel szektájuk széles körben elterjedt, és mert több tekintélyes személlyel állnak összeköttetésben, további fennmaradásuk biztosítva van.”⁷

A nyomozási eredmények alapján 1851. január 26-án a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közleményt adott ki a nazarénusokról. Így jellemezte őket:

„Olyan személyek... akik anélkül, hogy egyházközségük kereteiből formailag kilépnének, egy külföldről származó vallási szektához csatlakoznak. Ezek követői, bár Krisztus követői vagy nazarénusok nevet viselik, valójában nem mások, mint ezeknek a szektáknak a kései, de kevésbé veszélyes leszármazottai, akik újrakeresztelnek.”⁸

A miniszteri közlemény a nazarénus tanításokat is röviden ismerteti. Ennek legfontosabb pontja az, hogy a gyermekkeresztiséget elvetik, és „bár a katonai szolgálatot nem tagadják meg, de a háborúban való emberölést bűnös dolognak tartják. Nézetük szerint a házassághoz négyhetes kihirdetésen és hatósági beleegyezésen kívül semmi sem szükséges.” A közlemény szerint, bár a szekta vezetősége Bécsben, egy szabóüzemben található, de itt a hívek száma nagyon csekély. Csehországban, Leitmeritzben voltak nazarénusok. A nyomozás szerint Magyarországon Liptón, Porubkán, Liptószentmiklóson, Csorbán, Nemesen, Móron és Póron és Pesten vannak nazarénus hívek, akik egymással leveleznek és kölcsönösen bátorítják egymást. A jelentés szerint a legjelentősebb csoport a pesti gyülekezet.

Érdekes, hogy a közlemény a kemény állami beavatkozást nem tartja célra vezetőnek, mivel ez csak erősítené őket szabadon vállalt hitükben. „Ennek a térítgetéstől el nem hajló szektának elharapózását csak a nép buzgó és alapos tanításával és vallásoktatásával lehetne meg-

⁷ Bányai Jenő (1965) Hadtörténeti Levéltár, 1850.I.7. sz. 1850. november 11-ei irat.

⁸ KUZMANYI 1856. 411.

akadályozni.” Vagyis az egyházak hatáskörébe utalta a nazarénus kérdés megoldását.

Az állami, karhatalmi üldözést ez a közlemény nem szüntette meg. A pesti gyülekezet az akkori Terézváros szélén a Lämmerstrasse 948. szám alatt, Schmiedt Péter vasúti asztalos bérelt lakásán gyűlt össze.⁹ 1851. január 30-án Alker városparancsnok rendeletére a lakásban házkutatást tartottak, de a gyülekezetet nem találták ott. Csak Bella József és Kobera Emánuel volt a lakásban. A házkutatás során 6 könyvet, 16 vallásos füzetet 1 kéziratos hitvallomást és 95 levelet foglaltak le, amelyek Svájból, Hamburgból és magyarországi nazarénus hívektől származtak.

Kobera Emánuel és Bella Józsefet, aki a nazarénus csoport vezetője volt, letartóztatták és átadták a haditörvényszéknek. Kobera sorsáról Bauhoffer György, a budavári evangélikus lelkész ránk maradt egyháztörténeti kéziratában így tudósít. „Alig egy hete letartóztatták, mert hosszabb idő óta titokban ima-összejövetelet tartott Pesten, s miután nem volt hajlandó bevallani, hogy hol szerezte Bibliáját, négy hétig fogva tartották.”¹⁰

Bella Józsefet átadták a katonai ügyészségnek. Kihallgatási jegyzőkönyve ránk maradt.¹¹ Bellát több ízben is kihallgatták. Hitvallásáról így vallott a jegyzőkönyv szerint:

„Az én hitvallásom annyi, hogy Krisztus engem megtisztított minden igazságtalanságomtól és gonoszságomtól, amit előbb elkövettem. A második keresztségben azért részesültünk, mert első kereszttelétésünkről semmit sem tudunk, és mert Krisztus tanítása szerint szükséges, hogy az ember higgyen és azután kereszttelkedjék meg”. A jegyzőkönyvben megtaláljuk a kisdud gyülekezet jelentősebb tagjainak nevét és azt is hogy nemcsak vasárnap délelőtt és délután jönnek össze a gyülekezet tagjai, hanem kedden és csütörtökön „munkás istentiszteleteket” (Arbeiter Gottesdienst) is tartanak. Bellát és társait a katonai kerületi bíróság kiutasítja, de Bella meghurcoltatása tovább tartott. Ügye, mivel a vallásos szövetkezést „munkásegyletnek” minősítették átkerült a hadbírósághoz. A bíróság nem kívánt

⁹ Schmiedt Péter később neves egyházi szolga lett.

¹⁰ Bauhoffer György (1929): *Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn*. – Gépi másolatát Karner Károly készítette el (Sopron, 1929). Országos Evangélikus Könyvtár A. 3043. Az idézet. I. fejezet 26, 68.

¹¹ Bányai Jenő (1965) 27. sz. melléklet (Hadtörténeti Levéltár, 185.II.2. sz. ügyirat)

politikai pert csinálni ügyükből ezért a következő határozatot hozták: „Bella József és hitsorsosai nem lehettek tisztában cselekedeteik következményeivel, s miután összejöveteleik csupán 10-12 személyre korlátozódtak, véleményünk szerint nem lett volna szabad a kivételes állapotra vonatkozó rendelkezéseket rájuk vonatkoztatni... Mindenesetre a jövőben rendőri ellenőrzés alá kell őket helyezni, visszaesés esetén pedig teljes szigorral kell őket sújtani.”¹²

A bírósági döntés után egy kicsit csökkent az üldözés heve, de a nazarénus gyülekezetek tagjait név szerint nyilvántartották, megfigyelték, ellenőrizték és büntetésekkel fenyegették, Bella büntetését pedig a vizsgálati fogsággal letöltöttnek vették. A nyomozó hatóságok előtt nyilvánvaló lett, hogy a nazarénusokat burkolt kommunistasággal vádolni alaptalan.

„Mindamellet, hogy ezen felekezetűek célja egyedül a viszonyos lelki épületesség és serkentés, az egyesülésük alapjául kitűzött lelki szövetség szellemében, mégis összejöveteleiket minden engedelem nélkül túrni nem lehet, ezen nézetből kiindulva azokat a cs. kir. kat. parancsnokság már előbb, most újabban pedig szigorúan betiltotta.”¹³

Érdekes Bauhoffer György megjegyzése a pest-budai bibliás csoportokról: „Ezek... a magas kormány előtt nemcsak azért keltettek méltán gyanút, mert nemcsak... éjjel tartottak imaórákat, hanem... majdnem mind az iparos osztályhoz tartoztak.”¹⁴

Viszont az úgynevezett történeti egyházak, akiket az állam hatékony szekta ellenes misszióra buzdított, igyekezett a kommunista váddal az államot arra rávenni, hogy adminisztratív eszközökkel szorítsa vissza a hívő közösségek terjedését. Ezért arról cikkeztek a protestáns lapok: „félő, hogy Owen úr eszméi uralkodnak közöttük”. Még a nagyhírű Ballagi Mór is kommunistasággal vádolja az egymást segítő, puritán életformát gyakorló hívőket.

¹² Bányai Jenő (1965) 30. (492/1857. sz.)

¹³ Bányai (1965) 30–31. – Hadtörténet Levéltár, Militár Districts Kommando, Pest, 1854–55. 7. sz. csomag.

¹⁴ Bauhoffer György (1929) 26, 68.

A szabadságharc bukása után a kis baptista csoport is fennakadt a minden gyanús után nyomozó katonai kormányzat hálóján. Ekkor még a nazarénusok voltak többségben, akiknek megpróbáltatásairól az előző fejezetben írtunk. Hasonló sors várt Rottmayer kis gyülekezetére, ami ekkor az Óbudán lakó Scharschmiedt Károly lakásán gyűlhetett össze.¹⁵ Mivel a bibliaterjesztés a baptista misszió egyik fontos ága volt, Rottmayer a nazarénusok részére is Bibliákat hozatott Hamburgból, amit a házkutatások során rendszeresen megtaláltak és elkoboztak. Csofják Attila (1853-1934), akinek Rottmayer apósa volt, feljegyezi, hogy „a rendőrség... egy láda vallásos iratot foglalt le nála, és csak egy előkelő főúri hölgy közbenjárására kapta vissza”. Ez valószínűleg Mária Dorottya (1800-1855), József nádor özvegye lehetett.¹⁶ A Brit és Külföldi Biblia Társulatot 1851. július 16-án, a protestáns szuperintendensek tiltakozása ellenére bezárták, és a raktáron lévő Bibliákat is el kellett az országból szállítani.

A két, egymástól függetlenül működő csoport munkájáról Bauhoffer György (1806-1964) budavári evangélikus lelkész is tudott. Így írt róla:

„Ezek a baptisták a magas kormány előtt azért keltenek gyanút, mert nemcsak titkos imaórákat tartottak, hanem egymás között is két pártra szakadva, egészen Münzerre és annak garázdaságaira emlékeztettek.¹⁷ Majdnem mind az iparos osztályhoz tartoztak. Körülbelül húszan voltak, de a Biblia és más kisebb vallásos iratok terjesztése körül oly buzgalmat, sőt vakmerőséget tanúsítottak, hogy a számukat több száznak gondolhatták. Némelyek oly ész nélkül dolgoztak, katolikus és az evangélikus egyház ellen olyan kifejezéseket használtak, hogy a magas kormány a külföldieket kiutasította.”¹⁸

Az 1860-as években kibontakozódó szabadegyházi misszióknak új helyszíne a Dél-Alföld. Itt erősödtek meg a nazarénusok. Itt bontakozódott ki a baptista misszió gyorsan fejlődő szervezete. Itt indul a metodista és részben az adventista misszió is hazánk területén. Ez egy többnemzetiségű peremterülete a Kárpát-medencének, ami a kelet és

¹⁵ Bányaí Jenő (1971c) 30.

¹⁶ BUCSAY 1985. 203-204.

¹⁷ Thomas Münzer (1490-1528) 16. századi forradalmi mozgalmára utal Bauhoffer.

¹⁸ Bauhoffer György (1929) 73. jegyzet.

nyugati kereszténység között máig észlelhető vallási és kulturális különbségeket okozó, az egész Európán áthúzódó határ mentén fekszik. A missziók új célcsoportja a paraszt ekkleziolák népe. Ennek a missziói lehetőségnek felfedezője Kalmár (korábbi nevén Krämer) István, aki Szeberényi szerint „a nazarénizmus legbuzgóbb apostola”¹⁹ volt. Őt Eötvös Károly is ismerte, és személyesen kikérdezte.²⁰

Kalmár István²¹ korábban belépett a ferences rendbe, Duna-földváron bölcsészeti és teológiai tanulmányokat folytatott, de három éves tanulás után abbahagyta a teológiát, kilépett a rendből, jogásznak majd színésznek állt. 1848-ban Kmetty György tábornoknál teljesített kényszolgálatot a szerbek ellen. A szabadságharc bukása után talán Bécs környékén bujkált. Pesten fogták el, és a nazarénusok közé zárták be. Zárkájába meghallotta a szomszéd cellában a nazarénusok biblia-magyarázatát. „Ő... az ajtón lévő lyukon beszédbe eredt a szentírás magyarázókkal... ezek őt megtérítették a kulcslyukon át.”²² Kiszabadulva Hackel Ferenc keresztelte meg hívő keresztséggel Pesten.

Hazatérve 1854 tavaszán nagy tűzzel látott hozzá a megismert új tanítás hirdetésének, melyet különösen a reformátusok fogadtak nagy örömmel. „Először születési helyén, Pacséron lépett föl, s innen, mint központból terjedt az, előbb a szomszéd Ómorovicára, majd nagyobb körben Hegyesre, Feketicsre, Bajára, Kulára, Óbecsére, Moholyba, Petroveszelóra, Tiszaföldvára, Szabadkára és Újvidékre. Maga az apostol körüljárt faluról falura. A Biblia s különösen az Újtestamentum egyes részeit megható ékesszólással fejtegette. Úton-útfélen prédikált. A nép prófétának tartotta, s hallgatására tömegek tódultak. Előbb a kíváncsiság vezette őket, később hittek neki, s a ragaszkodást csak növelte azon (ki tudná, miből indokolható) épéskedés, melynek a papság ellen beszédeiben kifejezést adott. Munkálkodása az illetékes körökben eleinte úgy látszik – csak mosolyt vagy gúnyt keltett, vagy ha nem is, de kellő figyelemre méltatva nem lőn. Ellensúlyozási törekvésnek csak itt-ott és csak kevés, óvó rendszabályoknak pedig semmi nyoma.”²³

¹⁹ SZEBERÉNYI 1888. 35.

²⁰ EÖTVÖS 1904. 234, 291.

²¹ SZIGETI 1987. 178-193.

²² *Vasárnapi Újság* 1870. JÚL. 24./ 375-376. A nazarénusok Bácskában. – írta: Bíró Pál.

²³ SZEBERÉNYI 1888 25.

1854. február 18-án a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium az egyes vallásfelekezetek hatáskörébe utalta a nazarénusok ügyét. Erről értesítették az illetékes szuperintendenseket 1855 májusában, majd papi gyűlésen figyelmeztették a lelkipászorokat a nazarénus veszélyre. A kollektív szörnyűködésnek azonban nem lett semmi foganatja. Kalmár sikerei láttán a Dunamelléki Református Egyházkerületben az a határozat született, hogy a kerület legjobb szónokai fognak evangelizálni Pacséron. 1858. májusában Baksay Sándor (1832-1915) a jeles író, valamint kiváló egyházi szónok, Szilády László (1812-1862) el is ment Pacsérra prédikálni, és a nazarénusokkal beszélgetni. Minden eredmény nélkül. A nazarénusok ugyanis „végighallgatták a szép beszédek, azután, ha kijöttek a paplaktól, azt súgták egymásnak: az ördög szép színbe öltözött.” A nagy tekintélyű Szilády László Kalmárt is próbálta meggyőzni – hasztalanul. Bíró Pál szerint Kalmár ezekkel a szavakkal búcsúzott el tőle: „Világosítsa fel a Szentlélek, édesem, magát is”²⁴

Mivel a szelíd meggyőzés eredménytelen volt az 1857-58-as évben újabb üldözés indult a nazarénusok ellen. A katonai szolgálat megtagadása és a gyermekek keresztelésének elmulasztása volt ellenük a legfőbb vád. A hatóságilag elrendelt kereszteleket is megakadályozták, sokszor elretesztelték az ajtókat, amiket erőszakkal törtek be a hatóság emberei, hogy az újszülötteket keresztelni vigyék.²⁵

Az üldöztetésből Kalmár sem maradt ki. 1858-ban letartóztatták, és mint néplázítót először Zomborban, majd később Budán tartották fogva. Itt nem tudtak vele mit kezdeni, hiszen nem volt más bűne csak a prédikálás. Ezért örültek nyilvánították és a hírhedt döblingi tébolydába zárták hét évre. Ezalatt Kalmár lefordította az Újszövetséget.²⁶ Kalmárt 1863. végén szabadon bocsátották az elmeorvosintézetből, azzal a szigorú tilalommal, hogy semmiféle egyházi ügybe ne állja bele magát. Ezt a megtört, megfáradt Kalmár be is tartotta.

Ha a nazarénus gyülekezetek kialakulásának módját meg akarjuk érteni, akkor a legjobb, ha a hódmezővásárhelyi gyülekezet

²⁴ *Vasárnapi Újság* 1870. júl. 24./ 375-376. Bíró Pál: A nazarénusok Bácskában.

²⁵ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1867./ 693. Az Alsóbaranya-bácsi egyházmegye közgyűlése. Feketehegy, 1867. május 15–16.

²⁶ OSZ. Kézirattár. Oct. Hung. 434.; BÖTTYÁN 1982. 99-100.; KARDOS–SZIGETI 1988. 118-119.; A kéziratot Kalmár 1889-ben adta el a könyvtárnak.

indulását vesszük példa gyanánt.²⁷ Az 1860-as években a szegény emberekre nehéz idők jártak. 1863-ban az egész Alföldön egy soha nem tapasztalt aszály pusztított. Nem termett a föld, kiégtek a legelők, az állatok pusztultak és novemberre minden tartalékát felélte az ország. 1863 novemberében egy különös ember járt Hódmezővásárhelyen házról-házra. A pattanásig feszült társadalmi helyzetben a hatóságok hamar felfigyeltek rá. Nem koldult, hanem a Bibliáról beszélt és magát hívőnek mondta. Egyesek azt állították róla, hogy ő az Antikrisztus, mások prófétának, csavargó diáknak vagy éhenkórász kalandornak tartották. A híre egy hónap múlva már Budára is eljutott. Pedig csak nazarénus volt, a neve Ethei Károly.

A református presbitérium november 29-én a következőket határozta:

„Némely hitrajongók itt városunkban valami ács Tóth Ferenc és Soós Sándor csizmadia házaiknál felváltva – bizonyos csavargó lakatoslegény vezetése alatt, gyűléseket tartanak és ott vallásosság színe alatt egyházunk, vallásunk ellen a legilletlenebb rágalmakkal izgatnak a nép közt egyházunk lelkipásztorai ellen azzal igyekeztek zavart előidézni, hogy a gyermekeiket ne kereszteljék, ne írássák be a rendes anya-könyvekbe, mint úgy az egyháznak, mint az álladalomra nézve egyaránt veszélyes. Indítványoztatott azért a botrány okozóinak a hatóságchozi följelentése.”²⁸

Az indítványt a presbitérium egyhangúan elfogadtatta a hatóság néhány napon belül Etheit börtönbe zárta. A vád az volt ellene, hogy „a könnyen félrevezethető népet összezsúfította” és az, hogy „a polgári társadalmi törvényekkel ellenkező eszméket” tanított.

Első kihallgatására december 5-én került sor, aminek jegyzőkönyve a Vasárnapi Újságban megjelent.²⁹ A vádakra Ethei így válaszolt: „Én sem a vallás, sem a polgári törvények ellen nem tanítok, hanem a tiszta igazságot elhomályosító cselekedetek ellen.” – Mégis börtönbe zárták Etheit és társait. December 23-án újra kihallgatták. Ez

²⁷ SZIGETI 1989. 85-107.

²⁸ A Hódmezővásárhelyi Református Gyülekezet Irattára. „Egyházgyűlési jegyzőkönyv (Pr.jk. VIII. 1893) 399. sz.

²⁹ *Vasárnapi Újság* 1866. jan. 14./ 17-18. Az úgynevezett nazarénusokról. – írta: Szél Farkas.

a kihallgatás a nazarénusoknak az állammal kapcsolatos álláspontját volt hivatva tisztázni. Ez foglalja össze a nazarénusok és a többi hívő csoport állásfoglalását az állammal kapcsolatos kérdésekről.

„Mondd el azon vallásfelekezet polgári és egyházi elveit, amelyhez tartozol

Polgári elveink: a királyt tiszteljük, annak parancsolatát s a rendeleteit teljesítjük, azoknak hódolunk – egyházi elveink: hogy közöttünk semmi előjáróság, aki fölöttünk uralkodjék, nincsen, csak egyedül Krisztus.

Te és párthíveid eszerint sem a polgári sem az egyházi előjárókat nem tartjátok szükségesnek?

A polgári hatóságokat, mint a király tisztartót igen is szükségesnek tartjuk, de az egyházi előjárókra: papokra és püspökökre semmi szükségünk.

Igaz, de a püspökök és a papok a király és az országos törvények rendeleteiből vannak: ha tehát ti a király rendeletének hódoltok, miért nem tisztelitek annak e részbeni rendeleteit?

A király nem rendelkezik az isteni tiszteletéről, annál fogva az ő e részbeni rendeletei érvénytelenek.

Hát a katonai hatságokról és általában a katonaságról mit hisztek?

Azt hisszük, hogy aki a katonasághoz tartozik, az mihozzánk nem jöhet, és aki mi közöttünk van, az katona nem lehet, mert aki minálunk van, annak ölni nem szabad.

Eszerint ti az ország és az álladalom közös terheit és [...] kötelességeit nem akarjátok az ország többi lakosával egyformán viselni: pedig a katonáskodás a királynak, az országnak külső ellenségektől s belső háborúskodástól megóvása céljából elrendelt és felállított intézmény, így tehát a király rendeletének itt sem engedelmeskedtek?

Amivel tartozunk a császárnak, azokat mind kívánjuk teljesíteni, de akit az Úr elválasztott, az nem lehet többé katona.

Mit tarotok a földi javakról és azokról, akik a földi javakkal bírnak?

Azt tartjuk, hogy akiknek földi javakat adott Isten, azok valóságos tulajdonai azoknak, akiknek Isten azokat adta, s az ilyen javak tulajdonosai azokat, akik szűkölködnek, segítik és részesítik.

És ha az ilyen földi javak tulajdonosai a szűkölködőket azokból részesíteni nem kívánnák, kényszeríthetők-e arra, hogy másokat javaikból részesítsenek?

Kényszeríteni valakit arra, hogy földi javaiból másokat részesítsen, hitünk szerint nem lehet.”³⁰

Ethei okosan és őszintén válaszolt a feltett kérdésekre, s ez valószínűleg a bírakat is zavarta. Ezért perére csak 1964 őszén került sor. A hosszú jogi, kommunikációs, egyházi és világi herce-hurcából a nazarénusok kerültek ki erkölcsileg győztesen. Nem sikerült rájuk bizonyítani a társadalomellenesség vádját.³¹

1869-ben Hódmezővásárhelyen készült egy kis 40 lapos füzetecske, melynek Talán Szeremlei Sámuel a szerzője.³² Ez az egyetlen objektív ismertetése a korabeli hívő mozgalmaknak. Ebben a felsőbbiség iránti engedelmességről a következőket olvashatjuk: „föltétlenül csak annyiban hajlandók engedni, amennyiben a hitükkel vagy értelmezésük szerint a Szentírással szemközt nem áll. Nyílt dacról azonban nem vetemednek: adófizetést vagy egyéb kötelezettséget pontosan teljesítenek. Ha a felsőbb rendeleteket betötniök lelkiismeretük tiltaná, nyíltan, de nem kihívólag kinyilatkoztatják, és a hitben erőseket a legdurvább kényszer sem szoríthatta engedelmességre [...] Különbösen a polgári élet izgalmait ők éppen nem érdeklik. Például a legközelebbi országos képviselő választási mozgalmakban hazaszerte nem ritkán lázas izgatottság volt tapasztalható: ők a mozgalmakon kívül maradtak. Nem elegyedtek bele”³³



³⁰ *Vasárnapi Újság* 1866. jan. 14./ 17-18. Az úgynevezett nazarénusokról. – írta: Szél Farkas.

³¹ A további eseményekről: KARDOS–SZIGETI 1988. 144-190.

³² A rendtartásainak ismertetése: Krisztusban Hívő gyülekezet. Íratott Hódmezővásárhelyen 1869-ben. Szeged. Nyomtatott Burger Zsigmondnál. Lásd KARDOS–SZIGETI 1988. 173-182.

³³ KARDOS–SZIGETI 1988. 173-182

IRODALOM

BOTTYÁN János

- 1982 *A magyar Biblia évszázadai.* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.

BUCSAY Mihály

- 1985 *A protestantizmus története Magyarországon.* Gondolat, Budapest.

EÖTVÖS Károly

- 1904 *A nazarénusok.* Révai Kiadó, Budapest.

KARDOS László – SZIGETI Jenő

- 1988 *Boldog emberek közössége.* A magyarországi nazarénusok. Magvető, Budapest.

KUZMANYI, Karl

- 1856 *Lehrbuch des allgemeinen und österreichischen Kirchenrechts nebst Urkundenbuch.* Wien.

SZEBERÉNYI Lajos Zsigmond

- 1888 *Nazarénizmus.* Pleitz Nyomda, Nagybecskerek.

SZIGETI Jenő

- 1987 Egy nazarénus szentember: a bibliafordító Kalmár István. In: Dankó Imre – Küllős Imola (szerk.): *Vallási Néprajz* 3. Debreceni Református Kollégium – ELTE Folklore Tanszék, Budapest. 178-193.
- 1989 Hódmezővásárhely lelki válsága 1863–1866. In: Benda Kálmán – Beliczay Angéla, F. Fogarasi Zsuzsa – Nagy Edit – Szabó András (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. VI. Magyar Tudományos Akadémia – Soros Alapítvány Bizottság, Budapest. 85-107.

“WE RESPECT THE KING AND FULFILL HIS ORDERS”
Were the believers communist during the dualism?

The first written “foot-prints” of the Pest-Buda believers came from the Wiener report dated in April 18, 1850. They were looking for a communist named Ferenc Szór, – who was never found –, however congregations gathered at private residence were reported to the local government. Evidence proved that these local worships were not directed toward overthrowing the government.

Although, State Government encouraged large churches to dissolve these sectarian gatherings, these initiatives had little or no results. They helplessness were compensated with excuses like: because these bible groups are helping each other – they are probable communist people. Based on the existing sources, these documents reflects the relationship between the State and the just starting Nazaranian and Baptist groups, and reflects to the conflicts and their views to Local and State Government.



Ybl Lajos lovag, budai várkapitány



Budapesti emlék a királyi várral

MEGHALT A PLÉBÁNOS, ÉLJEN A PLÉBÁNOS!
Plébániai concursusok a 19. század második felében a Buda
környéki falvakban

Dolgozatomban azokat a helyzeteket vizsgálom, amikor egy-egy plébánia – és a hozzá tartozó javadalom – a plébános halála, lemondása, vagy egyéb ok miatt megüresedik.¹ Az ezt követő események tanulmányozása nemcsak az egyházi kinevezések logikájába, a kegyúri rendszer működésének részleteibe enged betekintést, de a fennmaradt források az alsópapság motivációit, ambícióit, pályaelképzeléseit és mozgásterét illetően is sok tanulságot rejtenek. Kiemelt figyelmet szentelek annak a kérdésnek, milyen befolyással bírtak a hívek – illetve a község és annak előljárói – plébánosuk megválasztására, illetve mit jelentett a plébánosváltás a helyi közösségek számára. Írásom második felében két egymással szorosan összefüggő 1867-es eset elemzésével próbálom érzékeltetni a folyamatok dinamikáját, a formális és informális kapcsolatok jelentőségét és a kor politikai változásainak egyéni sorsokat befolyásoló hatását. Kutatásom során az alábbi településeket és eseteket vizsgáltam:²

plébánia (filiák)	káplán	nyelvek	vallási megoszlás (filiákkal együtt)	kegyúr	plébános- váltás
Zsámbék	van	német, (magyar)	1869: r.k.: 2838; ev.: 1; ref.: 33; zs.: 486 1891: r.k.: 3771; ref.: 28.; g.kel.: 1; zs.: 393	Pénzügymin .	1852, 1867, 1871, 1888

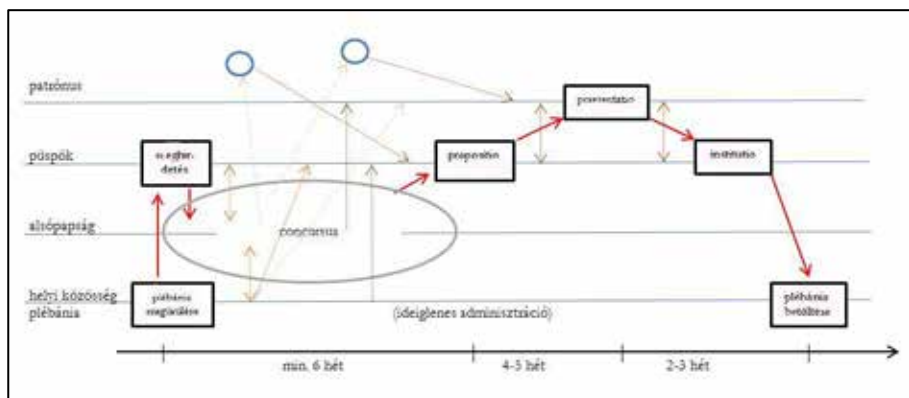
¹ A téma készülő doktori disszertációmhoz kapcsolódik (Egyház és helyi társadalom a Buda környéki falvakban 1848-1914). Elsődleges forrásaim a Székesfehérvári Püspöki Levéltár plébániai és személyi anyagai: SzfvPL 4511 – a budakeszi plébánia iratai; SzfvPL 4578 – a pilisvörösvári (pilisszentiváni) plébánia iratai; SzfvPL 4580 – a zsámbéki plébánia iratai; SzfvPL 4534 – a nagykovácsi plébánia iratai; SzfvPL 5166 – Gózon György personalia; SzfvPL 4724A – Bacsák Imre personalia; SzfvPL 5268 – Pados János personalia.

² Az első öt oszlop forrása: Schematismus venerabilis cleri dioecesis Alba-Regalensis pro anno... Albae-Regiae. 1869, 1891. A települések mindegyike a Székesfehérvári Egyházmegye budai alsó és bicskei esperesi kerületéhez tartozott. A táblázatban csak a számottevő filiákat jelöltem.

Budakeszi (Makkosmária)	van	német	1869: r.k.: 2783; ref.: 7 1891: r.k.: 3598; ev.: 5; ref.: 1; unit.: 1	Pénzügymin .	1848, 1862, 1867, 1879, 1896
Vörösvár (Szentiván)	van	német	1869: r.k.: 2430; ev.: 5; zsidó: 445 1891: r.k.: 3688; ev.: 1; ref.: 4; zs.: 165	Karátsonyi cs.	1837, 1851, 1862, 1891
Nagykovács	nincs	német	1869: r.k.: 1361; ev.: 1; ref.: 6 1891: r.k.: 1461; ev.: 9; ref.: 5; zs.: 17	nincs	1879, 1880, 1891
Solymár	nincs	német, (magyar)	1869: r.k.: 1296; zsidó: 8 1891: r.k.: 1855; ev.: 10; ref.: 6; zs.: 18	Karátsonyi cs.	1859, 1899
Hidegkút (Máriaremete)	nincs	német	1869: r.k.: 1031; ev.: 1; ref.: 2 1891: r.k.: 1386; ev.: 1; ref.: 15	Steinbach cs. Szunyogh cs. Szabó cs.	1855, 1886

A plébánosváltás folyamata – a vizsgált esetek gyakorlatát összegezve³ – a következőképpen zajlott. A plébános haláláról táviratban, majd hivatalos levélben értesítették a püspököt, aki a lehető leggyorsabban ideiglenes adminisztrátor (*administrator interimis*) kinevezésével gondoskodott a megürült plébánia pasztorációjáról (áthelyezés vagy egyéb ok esetében természetesen az események üteme más volt).

³ Fontos kiemelni, hogy nem normatív (jogi) szempontból közelíték a kérdéshez. A kegyuraság (patronatus) feudális jogintézményének egészen a második világháború végéig terjedő történetét kimerítően feldolgozta Csizmadia Andor CSIZMADIA 1961, 1966. 344-388. A plébánosváltás gyakorlata kevésbé kutatott, bár néhány 19. századi esettanulmány született már: LAKATOS 2007. 115-122.; BEDNÁRIK 2013. 228-231., érinti a kérdést GYÖNGYÖSSY 2014. 62.



Ezzel egyidőben a javadalmat körlevélben hirdették meg az egyházmegye papsága körében (*concursum*).⁴ A pályázó papok a püspökhöz írt hosszabb-rövidebb támogatást kérő leveleikhez csatolták az adott kegyúrhoz címzett (az önéletrajz és a motivációs levél műfajával rokonítható) folyamodványukat is. Ezeket a (rendszerint hathetes) határidő lejártával a püspök továbbította a kegyúrnak, egy rovatos kimutatás kíséretében, amelyben (sorrendbe állítva) három jelöltet ajánlott (*propositio*). A kegyúr általában a püspök döntését jóváhagyva az első helyen kiemeltet választotta ki és „mutatta be” a javadalomra (*praesentatio*),⁵ arra is van azonban példa, hogy felülbírált a püspök által felállított sorrendet.⁶ Mindenképpen a kegyúr

⁴ A *concursum* eredetileg a plébániáért hirdetett vizsga volt (SCHEDEL 1843. 77.: „Concursum pro parochia: papi megyéért kirendelt tudományi remeklés”), amelyet a szóban forgó évtizedekben már az egyszer leteendő plébánosi vizsga (*examen synodale*) váltott ki, a *concursum* szót pedig egyértelműen ’pályázat’ értelemben használják. Lásd ezzel kapcsolatban pl. az 1848-as erdélyi egyházmegyei zsinat vitáit: TAMÁSI 2004. 143-144.

⁵ A bemutatás joga (*ius praesentandi / praesentationis*) a kegyúri jog egyik legvitatottabb eleme volt. A püspök általi hármas kijelölés – a városi és községi kegyuraságoknál – már 1800-ban felbukkan, az 1855-ös konkordátum pedig mindenféle papi állást a püspök hármas jelölése alapján rendel betölteni, ezzel korlátozva a világiak befolyását. CSIZMADIA 1966. 371-372. Ez – új szabályozás híján – a dualizmus idején is gyakorlatban maradt. Hangsúlyozni kell, hogy az általam vizsgált települések mind egykori jobbágyfalvak, így a kegyuraság és a község (a „hívek”) két egymástól független entitásként jelennek meg. A legtöbb konfliktus a testületi (városi, községi) kegyuraság esetében állt fenn CSIZMADIA 1961. 10., ahol a bemutatási jog tulajdonképpen a pap nép általi megválasztását jelenthette. Erre jó példa az 1854-ből ismert szabadkai eset: LAKATOS 2007. 115-122.

⁶ Lukács László pénzügyminiszter, a budakeszi javadalom kegyura 1894-96-ban az első helyen jelölt Keifler János vértessboglári plébános helyett a neki „több oldalról is

határozott abban az esetben, ha a püspök nem élt a hármas kijelölés jogával.⁷ Olyan példát is ismerünk – igaz még az 1830-as évekből – hogy a kegyúr még a pályázat kiírása előtt jelezte személyi igényeit, preferenciáit.⁸

A hivatalos folyamat hátterében esetenként kiterjedt lobbitevékenység zajlott, amelynek szintén maradtak írásos nyomai (az ábrán halvány nyilak jelzik az irányokat). A pályázók, a püspök és a kegyúr között sokszor informális levelezés folyt.⁹ A jelöltek időnként magas helyről szerzett ajánlásokkal (az ábrán: körök) tettek kísérletet a döntések befolyásolására.¹⁰ Különösen érdekesek azok a települési folyamodványok, amelyekben az adott község előjárósága, néha nagyszámú aláírással megtámogatva emelnek szót egyik vagy másik jelölt mellett vagy ellen.¹¹

melegen ajánlott” Bulics Ferenc tárnoki plébánost mutatta be. Ezt a lépést, bár többszöri levélváltás, puhatolódzás előzte meg, Steiner Fülöp püspök a szokásos gyakorlat udvariatlan megsértéseként értékelte: „S azért tiszteletteljesen kérem Exciádat, az egyházmegyei kormányzat, az egyházi fegyelem fentartása s áldozárim iránt tartozó főpásztori gondoskodásom érdekében, hogy a jövőben az általam első helyen felterjesztendő egyházi férfiú ellen netán felmerülő kifogást velem kegyesen közölni méltóztassék...” (SzfvPL 4511 1780/1895) Egy fél évszázaddal korábban ugyanitt szintén a második jelölt (Bacsák Imre) nyert praesentát. SzfvPL 4511 688/1848.

⁷ Például az 1891-es vörösvári pályázat esetében Steiner püspök a nyolc jelöltet – kánoni kifogása egyik ellen sem lévén – betűrendben terjesztette föl Karátsonyi Kamilló budapesti rezidenciájára. SzfvPL 4578 1649/1891.

⁸ Majthényi Károly vörösvári patrónus „a törvényes szokás mellett meg kívánván maradni” kéri a püspöki helytartót, hogy az elhunyt Gálcsék Máté helyére az ugyancsak az ő birtokán szolgáló Venisch Ferenc solymári plébánost jelölje, majd Solymárra „három érdemes és alkalmas tagokat candidálni méltóztasson”, ezek között pedig – a családja és a maga érdemei okán – helyezze első helyre Hamza György törökbálinti káplánt. Végül csak az első kérése teljesült. SzfvPL 4578 1088/1836.

⁹ Az 1879-es budakeszi esetben például Leeb Károly és Herbst József pályázás helyett csak azíránt érdeklődnek a püspöknél, hogy egyáltalán lenne-e esélyük. SzfvPL 4511 673, 736/1879.

¹⁰ Az 1888-as zsámbéki pályázatnál Gózon Gyula promontori plébánost gr. Tisza Lajos és gr. Szapáry István kérte (SzfvPL 4580 820, 828/1888), míg Pospischil Károly váli plébánost maga József főherceg ajánlotta. SzfvPL 4580 864/1888. Végül Gózoné lett a javadalom. Talán az is közrejátszott, hogy ideiglenesen éppen az egyik ajánló bátyja volt a kegyúr (Tisza Kálmán, mint ideiglenes pénzügyminiszter).

¹¹ 1891-ben például a vörösvári és a szentiváni előjáróság (és több mint száz aláíró) kéri a püspököt, hogy addigi káplánjukat, ifj. Angeli Mártont ajánlja első helyen.

A bemutatott jelöltet végül a püspök iktatta be (*institutio, investitura*) egyházi hivatalába, amit a plébánosi eskü letétele erősített meg. A hivatal átadás-átvétele – részletes dokumentáció mellett – az alesperes jelenlétében zajlott le.¹²

A fenti táblázat egyfajta relatív presztízssorrendet is jelöl: azt, hogy a vizsgált időszakban az egyes plébániák mennyire számítottak „jó állásnak”. Lemérhető ez azon, hogy melyik helyről pályáztak a másokra,¹³ de az egyes concursusok mezőnye (a pályázók száma, kondíciói) önmagában is árulkodó.¹⁴ A helyben működő klérus tagjai az egyházmegye területén lévő állomáshelyeket, az éppen üresedésbe kerülő pozíciókat a róluk rendelkezésre álló tudásuk, jól-rosszul felmért lehetőségeik (érdek, életkor, képességek, kapcsolatok) tükrében értékelték. Ezek a tartós diszpozíciók és pillanatnyi motivációk, racionális, érzelmi és szituatív elemekből kirajzolódó „mentális térképek” óhatatlanul töredékesen ismerhetők csak meg, néhány mérlegelési szempontot azonban érdemes kiemelnünk.

Ezek közül az egzisztenciális kérdések tűnnek a legfontosabbnak. Az egyes beneficiumok között hatalmas különbségek lehettek, nem is beszélve a káplánok sokszor rendezetlen viszonyairól. A concursus-kiírások nem közöltek jövedelmi adatokat (mint pl. a tanítói állások esetében), a pályázók mégis többé-kevésbé tisztában kellett legyenek az adott település lehetőségeivel, a papot illető bevételekkel, a plébániaépület állapotával, a várható életkörülményekkel.¹⁵ Az

Hangsúlyozzák, hogy „nem az ő érdekében és javára [...] hanem ezt tisztán saját magu[n]k elhatározásából és az egész hitközség érdekében” teszik. SzfvPL 4578 1833/1891. Ezzel talán a korteskedés gyanúját akarják eloszlatni. Az 1848-as budakeszi concursus esetében – vádlói szerint – a későbbi plébános paphoz méltatlan módszerekkel szerezte meg a hívek támogatását. BEDNÁRIK 2013. 229-230.

¹² Az ilyenkor született részletes, egységes szempontok szerint felvett, 8 fejezetből álló leltárak, jegyzékek (*inventarium*), a tárgyi kultúra, életmód és gazdálkodás kutatásának is értékes (szeriális) forrásai lehetnek.

¹³ A hidegkúti és a solymári plébános (Szobovits Alajos, Glázer József) rendszeres résztvevői voltak a budakeszi, zsámbéki és vörösvári pályázatoknak, sőt utóbbi Nagykovácsiba is szívesen átkerült volna.

¹⁴ 1879-ben a nagykovácsi pályázatra mindössze 5-en, a budakeszire 13-an jelentkeztek, köztük több tekintélyes plébános (pl. a győztes Tilly Józsefet Bicskéről).

¹⁵ Az alsópapság anyagi ellátásának rendkívül bonyolult kérdésére most nem tudunk kitérni. Ennek kapcsán csupán fel szeretném hívni a figyelmet a papok egymás közti ismeretsegeinek, sűrű kapcsolati hálójának, és az ebből származó tudás jelentőségére

anyagi szempont legtöbbször negatív érvelés formájában jelenik meg a pályázatokban (explicit módon általában csak a püspöki instanciákban): a pályázók akkori állásuk áldatlan állapotaira hivatkoznak, vagy addigi pályájuk jutalmaképpen fogalmazzák meg jobb állásra való reményüket, magukat annak „atyai jóindulatára” bízva.¹⁶ A kegyúri kérvényben inkább csak a sorok között utalnak effajta motivációra.

A pályázók nyilvánvalóan mérlegelték a plébániához kötődő pasztorációs kihívásokat is. A vizsgált települések túlnyomóan német lakosságúak voltak, ahol tehát alapkövetelmény volt a kiváló nyelvtudás (ezt néhányan hangsúlyozzák is magukról, de feltételezhetően a többi pályázó is tisztában volt vele). Felekezeti ellentétekkel – a zsámbéki és vörösvári zsidó közösségektől eltekintve – egyik településen sem kellett számolni. A filiák száma, mérete és távolsága adott esetben jelentős többletterhelést jelentett a plébános számára, különösen, ha a községben nem volt kápláni állás alapítva (pl. Hidegkút és a hozzá tartozó felkapott zarándokhely, Máriaremete esetében). A „nép”, a hívek közössége gyakran felbukkan a pályázatokban, mint a lelkipásztori munka tárgya, és a sikeres, áldozatos pasztoráció példatára. A püspök felé a pályázók rendre kiemelik a rábízottak üdvösségéért, erkölcsiért, neveléséért tett erőfeszítéseiket.¹⁷ A kegyúrhoz címzett folyamodványokban pedig a lajstrom más téren (tudomány, oktatás, publicisztika, méhészet (!) stb.) elért eredményekkel, érdemekkel is kiegészül. A kiegyezés utáni időben a pénzügyminisztériumhoz benyújtott pályázatokban (Budakeszi, Zsámbék) visszatérő elem a „jó hazafiságra”, egyben az uralkodó iránti lojalitásra való neve-

(változó állomáshelyek, esperesi koronák, búcsújárások, kollegiális látogatások, levelezés stb.).

¹⁶ Ezúttal csak egy – gazdaságtörténetileg is érdekes – példát emelek ki. Az 1888-as zsámbéki pályázatra jelentkező Gózon Gyula budafoki, Spánjevich Márk pomázi és Tétty József tétényi plébános is arra hivatkoznak, hogy az addig bortermelésből élő falvak a filoxéra pusztítása miatt annyira elszegényedtek, hogy már alig tudják eltartani a papjukat. (Gózon: „populus meus parochianus, qui vineis suis fonte proventus sui et sustentatimis vitae jam jam orbatus sit parrocho suo solum ad leccale inviato vix amplius aliquid praestare par erit” SzfvPL 4580 950/1888.; Spánjevich: „cum in Pomáz tanta fatigia tantasque expensas in melioratinem beneficii parochialis Pomáz – ob ingruentem phylloxeram – inutiliter impenderim...”. SzfvPL 4580 859/1888. Sőt még a Zsámbékkal közel azonos presztízsű – de a filoxerától szintén sújtott – Budakeszi plébánosa (Tilly József) is szívesen áttette volna a székhelyét. SzfvPL 4580 940/1888.

¹⁷ Általában csak formulaszerűen, pl.: „gloriam Dei fideliumque salutem promovere semper et in omnibus satagebam” Tichy Jakab, SzfvPL 4578 1649/1891.

lés,¹⁸ a szabadságharc alatti „helyes magatartás”,¹⁹ vagy a német ajkú nép magyarosításáért tett erőfeszítések.²⁰

A kinevezéseknél, de a későbbi együttműködés várható gördülékenységét tekintve is (a jövedelmek folyósítása, karbantartási munkák elvégzése stb.) lényeges szempont volt a patrónus személye. Hidegkúton például rengeteg feszültség származott a több birtokos között megoszló kegyuraságból, míg a Pénzügyminisztérium, amely Zsámbékon és Budakeszin is az Óbudai Koronauradalom révén teljesítette kötelességeit, lényegesen megbízhatóbbnak bizonyult. Ezen állomáshelyek esetében elvileg előnyt jelentett az, ha az adott illető korábban is működött koronai birtokon, bár végül a döntéseknél nem nagyon látjuk ennek az elvnek az érvényesülését.²¹ Nagykovácsiban a világi patrónus hiánya egyszerűbb (ugyanakkor anyagilag nehezebb) helyzetet teremtett, hiszen a döntés egyedül a püspök kezében volt (*libera collatio*), ezért ide főleg olyanok pályáztak, akik máshol nem reméltek protekciót, de mindenképpen szábadulni akartak akkori állomásukról.²²

¹⁸ Priskowitsch Antal bogdányi plébános ígérete a budakeszi plébániáért folyamodva: „[...] alázattal alulírt lelkész egyházi és hazafiui hivatásánál fogva mindenkor szent kötelességének tartandja ezen új állomáson is minden erejével oda törekedni, hogy a rom. kath. egyház szeretett hazánk, és dicsően uralkodó Apostoli Királyunk számára jó erényes, békeszerető, engedelmes, és hű katolikus alattvalók, és honpolgárok fejlődjenek.” SzfvPL 4511 750/1879.

¹⁹ „Az 1848/9. gyászos emlékü években a felséges uralkodó Ház és a cs. kir. hadsereg iránti loyális érzelmemet nem csekély veszélyek közt tetemes aldozatokkal is megpecsételtem.” Bognár József, SzfvPL 4511 ad 791/1879.

²⁰ „a’ budakeszi kiválóan németajku hivek lelkiüdvének előmozdítását, közvetve az édes hazai nyelv fejlesztésének eszközzésével is, kivált az iskolai téren ’s a’ Kedves Magyar Haza javára is könnyűséggel munkálhatnám” Koller Ferenc, SzfvPL 4511 sz.n./1867.

²¹ Marinkovits György perbáli plébános zsámbéki és budakeszi pályázataiban például rendre kiemeli, hogy a „kerelmezők között aligha találtatik régiebb, és öregebb aldozár, mint az alolirott, ki a Nagyméltóságú M. K. Pénzügyministerium kegyuri jogaihoz tartozó plebaniakban lelkeszkedik.” SzfvPL 4511 sz.n./1867. Ugyanígy az azonos kegyúr (Karátsonyi Kamilló) alá tartozó Solymár és Vörösvár között váltani szándékozó Glázer József is ebből próbál tökélet kovácsolni (mint az 1837-es példa mutatja, nem is teljesen alaptalanul – ld. 8. jegyzet), de nem jár sikerrel. SzfvPL 4578 1456/1891.

²² Például a kétségbeesetten panaszkodó csépi plébános, Janny Ferenc, SzfvPL 4534 632/1879.

Esettanulmány 1867

Augusztus 6-án a zsámbéki plébános, Gózony György zsámbéki plébános kanonoki rangra emeltetett.²³ Zsámbék ekkor az egyházmegye egyik legvonzóbb plébániájának számított, a 19. század folyamán többször is a kanonoki stallum előszobájának bizonyult.²⁴ Ennek fényében érthető, hogy a vörösvári esperes-plébános, Bacsák Imre rögtön a hírüladás másnapján tollat ragadott, és mint neki járó, kérte a zsámbéki állomáshelyet.²⁵ Bacsák 1862-ben botrányos körülmények között volt kénytelen távozni Budakeszről, új állomáshelyét pedig jogtalan száműzetésként élte meg.²⁶ Az újonnan kinevezett püspöknek (Jekelfalussy Vince) azonban más tervei voltak Zsámbékkal.²⁷

A „szabályszerű s megyeszerte történt kihirdetés” csak egy hónappal később, szeptember 14-én történt meg.²⁸ A concursusra mindössze hatan jelentkeznek, ami viszonylag szerény részvételnek mondható (1871-ben 9-en, 1888-ban 13-an voltak).²⁹ Ebben minden bizonynyal szerepet játszott, hogy a püspök időközben (okt. 8.) merőben szo-

²³ Literae encyclicae et officiosae ordinariatus almae dioecesis Alba-Regalensis anno 1866 et 1867. Albae-Regiae, Typis viduae Pauli Számmer. (240-241.): 797/1867.

²⁴ Gózony 1852-ben lett zsámbéki plébános, de ambícióit mutatja, hogy már 1850-ben és 1857-ben is pályázott a kanonokságra SzfvPL 5166 521/1857., utóbbi esetben éppen zsámbéki elődjével, Nyirák Ignáccal konkurrált érte, aki végül el is nyerte a pozíciót. Gaál József Ignác (1838) és Huszár Károly (1888) is Zsámbékról lett kanonok. Vö. PAUER 1877. 345-46, 351-54., 466-467; FORINTOS 2005. 62., 78-79., 86., 110-112., 78-79.

²⁵ SzfvPL 4724A 48/1867

²⁶ BEDNÁRIK 2013. 225.

²⁷ A forradalom után kegyvesztetté vált, meghurcolt Jekelfalussy a politikai változásokkal párhuzamosan 1867-ben foglalta el a székesfehérvári püspöki széket, ezután alig egy hónappal pedig a megújult püspöki kar tagjaként részt vett a koronázáson. TÖRÖK-MÓZESSY 2002. 42. A kegyúri jogokat az Andrássy-kormány pénzügyminisztere, Lónyay Menyhért gyakorolta, akinek ez a pozíció politikai rehabilitációt jelentett. A zsámbéki plébánia betöltése ennek a kiegyezéskori együttállásnak a fényében válik különösen érdekessé.

²⁸ LITERAE ENCYCLICAE 1866-1867 (p. 256.): 937/1867: *Parochia Zsámbék vacans publicatur.*

²⁹ A folyamodványok – a szokástól eltérően – sajnos nem találhatók meg a csomóban, így csak a püspöki javaslatétel-fogalmazványból (SzfvPL 4580 1166/1867) értesülünk a kilétükről: Koller Ferenc (53 éves, gyurói plébános), Marinkovits György (59 éves, perbáli plébános), Szobovits Alajos (49 éves, hidegkúti plébános), Horvátovszky Vilmos (73 éves, ráckevei plébános), illetve Pados János (47 éves, zsámbéki adminisztrátor) és Bacsák Imre (58 éves, vörösvári plébános).

katlan módon az alighogy kinevezett ideiglenes adminisztrátor³⁰ helyére Pados János személyében új embert rendelt, ezzel félreérthetetlenül kijelölve a plébánia várományosát.

Az ekkor 47 éves Pados szentszéki írnokként 1848-ban előbb nemzetőr tábori lelkésznek, majd honvédnek állt,³¹ amiért 1850-ben hat év várfogságra ítélték.³² 1853-ban szabadult,³³ és Csurgón a Károlyi családnál lett nevelő.³⁴ 1854-55-ben jelentkezett a megürült nagyhantosi plébániára, és el is nyerte azt,³⁵ azonban a társkegyúr Zichy Károly erélyes közbelépése folytán – a hívek könyörgése ellenére³⁶ – rövid úton eltávolították. 1862-től „privát életet” élt, és orvosi tanulmányokba kezdett,³⁷ 1867 májusában pedig már a praktizálásra kért engedélyt, amit azonban megtagadtak tőle.³⁸ Ezután állítólag éppen ázsiai tanulmányútra indult volna, amikor az új püspök személyes rábeszélése nyomán megváltoztatta szándékát:³⁹ a döntő érv bizonyára a zsámbéki beneficium volt. Október 7-én Pados újra felajánlotta szolgálatait az egyházmegyének, mire másnap püspöke rendelkezett adminisztrátori kinevezéséről.⁴⁰ Ezek után a plébánosi concursusra benyújtott pályázata⁴¹ formalitásnak tűnhet, a püspök gondos saját kezű javításai, átfogalmazásai a kegyúrnak (Lónyay) küldött rovatos javaslattételben (nov. 1.)⁴² ugyanakkor arról tanúskodnak, hogy a praesenta elnyerése (Pados múltját ismerve) nem volt rizikómentes.

Időközben a zsámbéki hívek is megnyilatkoztak az ügyben. Az előjáróság október 1-jén kelt levelében⁴³ nem valamely jelölt mellett, hanem a „a szomszéd Budakesz községben a nép között kitört kebel-

³⁰ Komáromy Károly addigi káplán SzfvPL 4580 1035/1867.

³¹ SzfvPL 5268 554, 627, 679/1848; 235, 422/1849.

³² SzfvPL 5268 52/1850.

³³ SzfvPL 5268 70/1853.

³⁴ SzfvPL 5268 630, 639, 804/1853.

³⁵ SzfvPL 5268 994/1854.

³⁶ SzfvPL 5268 431/1855.: kétoldalnyi aláírással ellátott kérvényben „vérző szívvel” kéri meghagyni állásában.

³⁷ SzfvPL 5268 752/1862. (*D. Joannes Pados petit facultatem vitam privatam agendi.*)

³⁸ SzfvPL 5268 500/1867.

³⁹ SZINNYEI 1905. 86.

⁴⁰ SzfvPL 5268 1050/1867. (*D. Joannes Pados offert suum servitium spirituale Dioec. Alb.*)

⁴¹ SzfvPL 5268 1168, 1389/1867.

⁴² SzfvPL 4580 1166/1867.

⁴³ SzfvPL 4724A 1064/1867.

lázító eseményekre”⁴⁴ utalva Bacsák Imre ellen foglalt állást, és „az összes község nevében” kérték a püspököt, hogy mellőzze a pályázatnál, nehogy Zsámbék „egy eltévesztett kinevezés által vallásában gyöngíttessék.” A püspök – bár az ő döntése ettől független lehetett – a kegyúrnak is továbbította a zsámbékiak tiltakozását, ezzel is erősítve Pados esélyeit. Bacsák október 21-én kelt levelében keserűen fakad ki a személye ellen indult támadás miatt. Kifogásolja egyrészt, hogy a püspök Padost favorizálja, hiszen „midőn éppen tisztelt úr a megyétől távol, 18 évet magának élt: én itt a megyének szolgáltam: és itt állottam ki a vértanúságot 48-49-ben nyájam mellett virrasztva [...]”, és mivel „nt. Pados Ur nálamnál legalább 15 évvel fiatalabb könnyebben várhatná a reá nézve biztos jövődöt”. Másrészt sérelmezi, hogy Jekelfalussy helyt ad a nép szavának, bár az őt csak az „izgatók rágalmából” ismeri, csakúgy mint őt évvel azelőtt: „igy tettek a Vörösvári néppel: ezt is felizgatták ellenem: a előljároság csak ugyan opponált”. Igazságtalannak érzi, hogy bár a forradalom idején a „rendnek és a loyalis elveknek” védője volt, most mindenből kizáratik: „A rablók anesztíát kaptak a koronázáskor: én érdemeim mellett nem kaptam amnesztiát” – írja. Bacsák kifakadásával azonban nem ért cél, Pados János megkapta a kegyúri bemutatást és az év végére kánonilag is beiktatták hivatalába.⁴⁵

Még tartott a zsámbéki concursus, mikor meghalt a szomszédos Budakeszi plébánosa, Petz Antal. Az itteni pályázat résztvevői közül hárman a zsámbéki állomásra is jelentkeztek, ketten pedig csak ide nyújtották be folyamodványukat (ismét meglepően alacsony a pályázók száma).⁴⁶ Úgy tűnik azonban, hogy a püspök egyiküket sem találta megfelelőnek, hiszen a propositio megtételével egészen addig várt, amíg meg nem érkezett az agg ráckevei plébános, Horvátovszky Vilmos pályázata (1868. január 20.).⁴⁷ Ő korábban csak Zsámbékra jelentkezett, de Pados miatt csak a második helyen kaphatott jelölést. A 73 éves régivágású atya elsősorban a megterhelő munka miatt akarta elhagyni a rengeteg filiát ellátó Ráckevét, ilyen szempontból Budakeszi

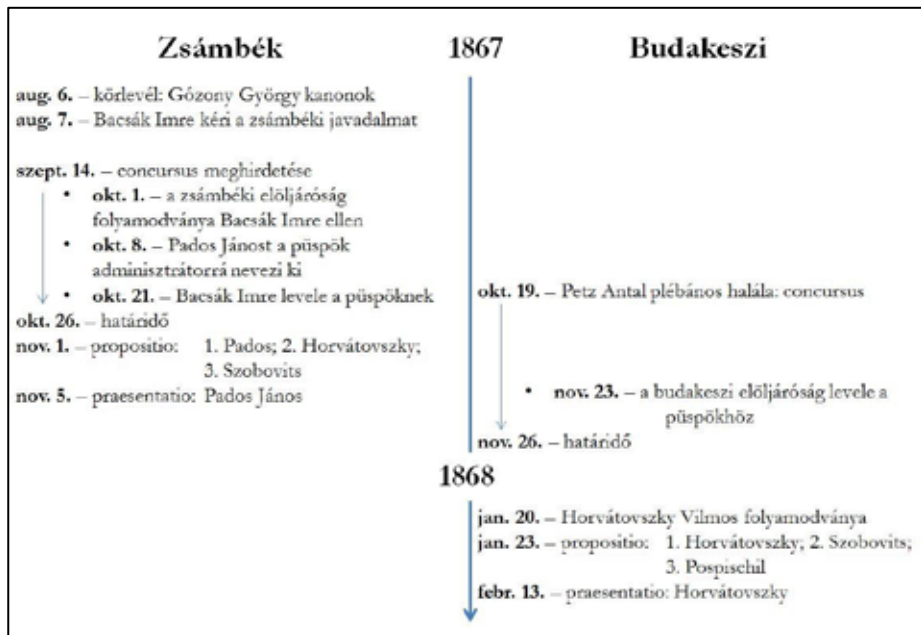
⁴⁴ Lásd BEDNÁRIK 2013.

⁴⁵ SzfvPL 5268 1389/1867. – Pados személyéhez lásd még SZINNYEI 1905. 86-87.; ZAKAR 1999. 147-148.; MÓZESSY 2000. 206-207.

⁴⁶ Marinkovits, Szobovits, Koller (lásd a 29. jegyzetben); illetve Pospischil Károly (40 éves, váli plébános) és Glázer Józef (48 éves, solymári plébános). A pályázatok iktatószám nélkül vannak SzfvPL 4511 sz.n./1867.

⁴⁷ SzfvPL 4511 sz.n./1868.

is jó választás volt számára: Megkésett pályázata mögött ismét a püspök egyértelmű ígérését gyaníthatjuk.



Befolyásolhatta Jekelfalussy döntését a községi előjáróság óvatosan fogalmazott (minden személyi utalást kerülő) levele (nov. 23.), amelyben arról írnak, hogy a budakeszi hívek kedélyei az öt évvel azelőtti események után még mindig nem nyugodtak meg teljesen, ezért egy megfelelő életű, lelkiismeretes és a helyzetet kezelni képes pap kinevezéséért esedeznek.⁴⁸ Végül a püspöki rovatos propositio (jan. 23.) is ezt emeli ki Horvátovszky mellett: „Előrehaladott kora daczára még mindig buzgón teljesíti hivatalát; azonfölül tekintvén a budakeszi népnek bús – legközelebbi multját, miután ő az ott még mindig létező pártokon kívül áll, egyébként is legérdemesebb, ezennel 1ső helyre legalkalmasabb, s legméltóbbnak találtatik.”⁴⁹

⁴⁸ „[der] durch weisheitsvolle Lehre unserer Religion, wie auch durch die Würde seines Lebens die etwa noch verirrtten Gemüther zu besänftigen, sämtliche Pfarrkinder zur Frömmigkeit, wahren Sittlichkeit und kurz in dem Tempel des Friedens zurückzuführen stets und gewissenhaft bemüht sei”. SzfvPL 4511 1332/1867.

⁴⁹ SzfvPL 4511 260/1868.

Összefoglalás

A vizsgált esetek gyakorlatát összegezve és a dióhéjban bemutatott konkrét példával egy jellegzetes problémakör és forráscsoport lehetőségeire kívántam felhívni a figyelmet. A plébánosi pályázatok fontos csomópontot jelentettek a papi karrierek szempontjából: a források alapján a 19. századi alsópapság stratégiáit, motivációit – közvetve pedig a háttérben meghúzódó „közös tudást” – tanulmányozhatjuk. Az egyének szintjén túl már az elemzett néhány eset alapján is kirajzolódnak bizonyos tendenciák, területi és egyéb „affinitások” (szomszédos községek közti átpályázás, a nagyobb plébániák vonzasközpont jellege, azonos patrónushoz tartozó települések közti kapcsolat), egy nagyobb korpuszra épülő hálózatelemzés érdekes kapcsolatokra deríthetne fényt. Az új plébános érkezése jelentős és nagy mozgósító erővel bíró esemény volt a helyi közösségek életében is: ezt mutatják a települési folyamodványok, amelyek a hivatalos döntési folyamatból kiszoruló „nép” passzivitásáról alkotott képet is árnyalják. További kutatásra érdemesnek tartom azt a kérdést, hogy milyen hatással voltak a kiválasztás körülményei a pap és a hívek közötti későbbi viszonyra.

IRODALOM

BEDNÁRIK János

2013 A budakeszi tumultus. In: Bárány Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. ELTE BTK Folklóre Tanszék, Budapest. 223-255.

CSIZMADIA Andor

1961 *Feudális jogintézmények továbbélése a Horthy-korszakban*. A kegyúri jog történetéhez. *Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata*, 19. Tankönyvkiadó, Budapest.

- 1966 *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

GYÖNGYÖSSY Orsolya

- 2014 *Plébánia és társadalom.* A római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgák társadalmi szerepe Csongrádon a 19. század második felében. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 48. A vallási kultúrakutatás könyvei 16. SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.

FORINTOS Attila

- 2005 *A Székesfehérvári Székeskáptalan.* Adattár, 1777-2004. Alba Civitas Történeti Alapítvány, Székesfehérvár.

LAKATOS Andor

- 2007 Szép Ferenc a kalocsai források tükrében. In: Biacsi Antal (szerk.): *...meggyőződéseim parancsolja...* Szép Ferenc emlékére. Szép Ferencz (1809-1856) szabadkai plébános és közíró halálának 150. évfordulója alkalmából rendezett emléknapok monográfiája. Szabadka, 2006. szeptember 9-10. A Keresztény Értelmiségi Kör megb. Agapé, Szabadka. 85-128.

MÓZESSY Gergely

- 2000 A székesfehérvári egyházmegye 1848/49-ben. In: Csurgai Horváth József – Demeter Zsófia (szerk.): *„Akit szolgáltatók egy árva hon volt...”* Székesfehérvár. 195-211.

PAUER, Joannes

- 1877 *Historia dioecesis Alba-Regalensis ab erecta sedis episcopali 1777-1877.* Cum introductione de vicissitudinibus et capituli olim collegiati. Typis Pauli Számmer, Albae-Regae.

SZINNYEI József

- 1905 *Magyar írók élete és munkái.* X. kötet. Hornyánszky V., Budapest.

TAMÁSI Zsolt

- 2004 Papi és szerzetesi fegyelem az 1848-as egyházmegyei zsinat tükrében. *Studia Universitatis Babes-Bolyai Theologia Catholica Latina* XLIX. 139-159.

TÖRÖK József – MÓZESSY Gergely

- 2002 *Jubilaeum Dioecesis Alba-Regalensis*. Mikes, Budapest.

SCHEDER Ferenc et al

- 1843 *Törvénytudományi műszótár*. Közrebocsájtja a Magyar Tudós Társaság. Egyetemi Nyomda, Buda.

ZAKAR Péter

- 1999 *A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848-49-ben*. METEM Könyvek 23. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.

BEDNÁRIK, JÁNOS

THE PARSON IS DEAD, LONG LIVE THE PARSON!
19th Century Parish Tenders in the Villages Neighbouring
Buda

Through the example of some parishes of the Roman Catholic Diocese of Székesfehérvár, the thesis sets out to examine situations brought about by vicarage vacancies. Studying the succeeding tenders (conculus) will give us insight in the logic of the ecclesiastical appointments, the legal operation of the dualism's patronage system and will familiarize us with the motivations, ambitions, professional plans and autonomy of the lower clerical orders. The author devotes extra attention to the question of what influence the believers had – the leaders of the parishes, respectively – in the election of their parson, and what the parson changes meant to the local communities. In the second

part of the study, the dynamic of the procedure is illustrated by the analysis of two closely connected instances (that of Zsámbék and Budakeszi from the year of 1867).



Ferenc József Nagycsütörtökön szegény aggastyánok lábát mossa



Osztrák vallásos patrióta képeslap

A SZÁZEZER KORONÁS SEGÉLY
Az 1916. évi román betörésnek és a császár-király halálának
evangélius percepciótörténetéhez

„Legyünk hűek Uralkodónkhoz!

Hol van a széles világon, aki mint a mi császáruk és királyunk, hasonlóan a régi idők pátriárkáihoz, az ő birodalma népeinek szerető atyja. Szívének hajlamait követve arra törekedett, hogy hazánknak a békés fejlődést biztosítsa, ezért hosszú uralkodása alatt a béke császára volt ő. De tovább ez a békepolitika nem volt folytatható egy olyan ellenséggel szemben, aki minden jóindulatú engedékenységet gyengeségnek tekintett és abból merített bátorságot újabb ellenségeskedésre. Érthetőbb nyelven kellett beszélni. Ezért szólított szeretett uralkodónk minket fegyverre. Mi szívesen kövessük hívő szózatát és hűségét hűségünkkel viszonzozzuk.

Vagyonunkat, vérünket, Uralkodónkért,

Vagyonunkat, vérünket, drága hazánkért.”

(*Légy bátor, derék, hű!*)

Ezzel az írással kezdődik a *Légy bátor, derék, hű!* című imádságoskönyv,¹ amelyet egy tábori lelkész jelentetett meg Polán a hadba menő evangélikus katonák számára. Nem ez az egyetlen imádságos könyv, amely ebben az időszakban az evangélikus egyház kebelében napvilágot látott. Nemcsak ezek összegzése képezné egy vizsgálat tárgyát, hanem a tábori lelkészek munkássága is, amely során eljutottak ezek az imádságoskönyvek a fronton harcoló katonákhoz vagy a sebesültekhez a katonakórházakba. E témakör iratanyagának áttekintése egyelőre várat magára, mert az Evangélikus Országos Levéltárat átépítik, így az iratanyag kutatása nehézségekbe ütközik. Ezt a szöveget egyébként csak a téma felvezetéséhez választottam, hiszen jelen előadásban nem kívánok a fronteseményekkel foglalkozni, bár a lövészárkokban született naplók és versek szintén érdekes rítuselemekkel gazdagítják a

¹ HUBATSCHKE 1914. 3.

kutatási eredményeket. A vizsgálat tárgya jelen esetben a hátország és 1916 második fele.

Miután 1916. augusztus 27-én, a királyi Románia hadat üzent az Osztrák-Magyar Monarchiának, csapatai rögtön át is lépték a határt Erdély összes szorosánál. A határ menti lakosságot, illetve a vármegyék vezetését elméletileg nem érte váratlanul a hadüzenet, gyakorlatilag mégis. Tudtak az Antant és Románia közötti titkos egyezményekről, sőt betörésre is készültek. Sándor János belügyminiszter „a lakosságnak veszélyeztetett vidékről való eltávoztása esetén szükséges intézkedések megtétele” tárgyában szigorúan bizalmas körlevelet küldött Csík, Háromszék, Brassó, Fogaras, Szeben, Hunyad, Krassó-Szörény, Beszterce-Naszód, Máramaros, Maros-Torda, Szolnok-Doboka, Udvarhely, Torda-Aranyos, Nagy-Küküllő, Kis-Küküllő, Alsó-Fehér, Kolozs, Szatmár és Arad vármegye, továbbá Marosvásárhely törvényhatósági jogú szabad királyi város főispánjának. Az 1916. augusztus 15-én keltezett bizalmas körlevélben következőket írta:

„A hadműveleteknek jelenlegi alakulása folytán az ország határainak ellenséges betörés ellen való megvédése biztosított-nak látszik. Mégis el kell készülnünk minden eshetőségre, nehogy a harctéri eseményekben bekövetkezhető váratlan fordulat a lakosságot és a hatóságokat meglepetésszerűen érje, és óvatosságból jó előre meg kell tennünk mindazokat az előkészítő intézkedéseket, melyek az ellenség betörése esetén a menekülni kívánó lakosok és értékesebb ingó vagyonuk lehető gyors elszállítását biztosíthatják. [...]

Hogy adott esetben a menekülők irányítása könnyebben lebonyolítható legyen, már most közlöm, hogy a lakhelyét elhagyó közellátásra szoruló lakosság Máramaros vármegyéből Szatmár vármegyébe, Csík vármegyéből Maros-Torda és Udvarhely vármegyébe és Marosvásárhely városba, Háromszék vármegyéből Udvarhely vármegyébe, Brassó vármegyéből Nagy- és Kis-Küküllő vármegyébe, Fogaras vármegyéből Nagy-Küküllő vármegyébe, Szeben vármegyéből Nagy-Küküllő és Alsó-Fehér vármegyébe, Hunyad vármegyéből Torda-Aranyos és Arad vármegyébe, Krassó-Szörény vármegyéből Arad vármegyébe, Beszterce-Naszód vármegyéből Szolnok-Doboka és Kolozs vármegyékbe lesz irányítható.

Midőn a fentiekről Méltóságodat bizalmasan értesítem, nem mulaszthatom el újból hangsúlyozni azt, hogy miután a jelenlegi helyzet komoly aggodalomra nem ad okot és a határok

ellenséges betörés ellen való megvédése biztosítottnak látszik, csak a legszükségesebb előkészítési intézkedéseket és megbeszéléseket minden feltűnés nélkül és titoktartás mellett oly módon szíveskedjék megtenni, hogy azok által a lakosságban nyugtalan-ság és riadalom ne keletkezzék.”²

A belügyminiszter utasítja az illetékes szerveket a menekülés szervezése során követendő eljárásokra, de kitér a menekültek tevékenységének megszervezésére is. Előírja, hogy lehetőleg maguk közül válasszanak bizalmi embereket, akik a felmerülő kérdéseket és panaszokat közvetítsék a hatóság felé. A hatóságoknak pedig kötelessége a menekültek megvédése, munkaalkalmak teremtése, ami ezen emberek támogatásának leghelyesebb és legértékesebb módja. Az ellátás biztosítása érdekében napi 1 korona támogatást helyez kilátásba a belügyi tárca terhére ott, ahol a befogadók a menekültek ellátásáról gondoskodni nem tudnak. Megvonja viszont a támogatást azoktól, akik létfenntartásukról gondoskodni képesek, és azoktól is, akik nem a veszélyeztetett vidékről távoztak el. A meneküléssel kapcsolatos kérdések intézését a belügyminiszter a Kolozsváron működő katonai parancsnokság mellett felállított kormánybiztosra bízta.

Még ugyanaznap 4350. szám alatt, kiegészítésként, ugyancsak szigorúan bizalmas körlevelet küldött az erdélyi főispánoknak. Ebben a katonai érdekeket szem előtt tartó intézkedés hangzott el:

„a hadvezetőség súlyt helyez arra, hogy a lakosságnak az ellenség által veszélyeztetett területről való eltávolítása vagy menekülése esetén mindazon férfiak 17–55 éves korig, akik nem teljesen munkaképtelenek, feltétlenül a mögöttes országrészekben helyeztessenek el, hogy szükség esetén hadiszolgálatra igénybe vehetők legyenek és az ellenség hatalmába ne kerülhessenek. Ez okból a lakosság távozásánál különös gondot kell arra fordítani, hogy az esetleg visszamaradó lakosság között a jelzett korban levő férfiak ne maradjanak, továbbá arra, hogy azon a helyen, ahová menekülés vagy kiürítés esetén szállítatnak, az elhelyezés megtörténte után a hatóság által azonnal számba vétessenek. A számbavételnél figyelmeztetni kell őket, hogy új lakhelyüket csak a hatóság tudtával hagyhatják el.”³

² Maros megyei levéltár, Főispáni iratok, 1/1916, csomó, 1–5. fond, 4340. res.

³ Maros megyei levéltár, Főispáni iratok, 1/1916, csomó, 1–5. fond, 4350. res.

A fent idézettek foganatosítására azért is kerülhetett sor, mert az ország északi felébe többször is betörték az orosz csapatok, és a lakosságnak menekülniük kellett, főleg, hogy a határt megsértő hadsereg a házakat is lerombolta. Magyarország vezetése nem tudta, hogy a román hadsereg esetleges betörése esetén mire is számíthat. Mint láttuk, a terv azonban titkos maradt, hisz a lakosságot nem kívánták menekülésre buzdítani. Ennek ellenére a katonaságot folyamatosan kivonták a határszélről, és Erdély védtelen maradt: a román hadsereg szinte besétált az ország területére. És a lakosság menekült. Természetesen Budapest fele. A fővárost ellenben váratlanul érte a tömeg. A menekülés első napjaiban, a felkészületlen főváros vezetésére nehezedett a terhek legnagyobb része. Az első órákban, napokban fejetlenség uralkodott, ezért fordulhatott elő, hogy a lapok arról tudósítottak, hogy a menekültekkel senki sem törődik. Amíg megszülettek a gyors törvények, addig a lakosok és a civil szervezetek segítettek ott, ahol tudtak. A császári család is kivette ebből a részét. A Keleti pályaudvaron Augusztai királyi hercegasszony kezdeményezéséből gyermekfürösztőt hoztak létre, ő maga is rendszeresen kint volt a pályaudvarokon, hogy segítsen a menekülteknek. Az Est című napilap szerkesztősége gyűjtést szervezett, amelyről folyamatosan tudósított. Az adományozók között az uralkodói ház tagjait is megtaláljuk: „A következő táviratot kaptuk a harctérről: az erdélyi menekültek részére megindított gyűjtésünkről értesülvén, 20 000 koronával járulok hozzá, melynek címükre való kiutalásáról egyben intézkedni fogok. József főherceg”⁴ – közölte az újság 1916. szeptember 5-én. I. Ferenc József császár pedig magánkincstárából 100 000 koronát juttatott a belügyminisztériumba, amelyet Sándor József az alábbi levéllel köszönt meg.

„Ő Császári és Apostoli Királyi Felségéhez⁵
Legalázatosabb felterjesztése
Sándor János magyar királyi belügyminiszternek

A Románia ellenséges betörése következtében otthonától egyidőre elszakadt erdélyrészi lakosság javára legkegyelmesebben adományozott 100 000 koronás legfelső pénzsegélyért legalázatosabban kifejezett köszönete legkegyelmesebb tudomásul vétele iránt.

⁴ VERES 2008. 104.

⁵ Magyar Országos Levéltár K148. 602. csomó. 37. tétel, 1917, 30420. szám

Legkegyelmesebb Úr!

Császári és Apostoli Királyi Felséged legfelső elhatározása, melylyel a Románia ellenséges betörése következtében otthonától egyidőre elszakadt erdélyrészi lakosság javára 100 000 koronát méltóztatott legkegyelmesebben adományozni, a menekülésre kényszerült lakosság sorsának javítására rendel-kezésre álló anyagi eszközöket hatalmas tétellel gyarapította.

A legkegyelmesebb jótéteményben részesülő erdélyrészi lakosság bizonyára mélységes hálával és hűséges alattvalói hódolattal fog Felséged atyai szívének e nagylelkű megnyilatkozásáról tudomást szerezni.

Felséged mindenkor hű és ragaszkodó erdélyrészi alattvalói tűzhelyüktől távol, nehéz viszonyok közt, honfitársaik és az állam gondoskodására utalva, csüggedés nélkül várják a harctéri események alakulását, mely lehetővé fogja tenni, hogy otthonukba visszatérjenek. A legfelsőbb kegy megnyilatkozása a sors csapásaitól megviselt lelkekre balzsamként fog hatni, és eltörölhetetlen nyomot fog hagyni mely alattvalói igaz hűséggel, rajongó szeretettel és rendíthetetlen bizalommal csüng Felséged fenkölt személyén.

Legmélyebb tisztelettel azt a legalázatosabb kérelmet bátorodom Császári és Apostoli Királyi Felséged elé terjeszteni, miszerint legalázatosabb köszönetemet, melyet mint Felséged hű magyar kormányának a segélyakció vezetésével megbízott tagja, a legfelsőbb adományban részesülő erdélyrészi lakosság nevében is hódolatteljesen előterjeszteni bátorodom, legkegyelmesebben tudomásul venni méltóztassék.

Budapest, 1916. októberhó 1-én.

Sándor János

Kézírással, lapszéli megjegyzésként ez áll: »Ezen köszönetnyilvánítást tudomásul vettem.

Kelt Bécsben, 1916. évi október hó 11én. Ferencz József.«»

A bécsi császári levéltárban ott a levél a németnyelvű párja, ugyanazzal a lapszéli bejegyzéssel.

Nem részletezem a menekülés kálváriáját, főleg, hogy nem is rendelkezünk egy minden menekülő vármegyét érintő egységes képpel.

Az e témában eddig megjelent munkák esetlegeseek, a kutatások során pedig egyre több adattal gazdagodunk.

A lakosságot, visszatérése után a Pro Transylvania Alapítvány segítette, amelyben Augusztá főhercegné ismét tevékenyen részt vett. Itt érdemes idézni József főherceg szavait, amelyeket az 1917-ben kiadott könyvek belső borítójára nyomtattak: „Harcztér, 1917. VII. 26. Ahogy mi fegyverrel, úgy Ti perselylyel a kézben küzdjétek pro Transsylvania.”

A barcasági menekültek egy része már Brassó október 8-i felszabadulása után hazatért. Kezdetben csak a város- és vármegyevezetés, de hamarosan a Brassói Lapok szerkesztői is Budapestről. Így az újabb veszteséget, Ferenc József halálhírét már Brassóban adták tudtul. A császár temetésének napján, november 25-én, gyászközsűlést tartottak a Városházán, ahol Mikes Zsigmond vármegye főispánja gyászbeszéde után a császár emlékére egy 10 000 koronás alapítvány létrehozását javasolja.

Ami a barcasági evangélikusokat illeti, éppen 1916-ban vette át Kiss Béla bácsfalusi evangélikus lelkész az Evangélikus közérdek című lap szerkesztését. A menekülés időtartama alatt a lapot nem tudta szerkeszteni, és hazatérése után sem jelentette meg többet. Az erdélyi magyar evangélikusoknak abban az időben nem is volt más sajtótermékük. Így a továbbiakban arra voltam kíváncsi, hogy a két jelentős, országosnak mondható evangélikus lap, valamint a Luther Naptár miként reagált a császár elhunytá alkalmából.

A hol Pozsonyban, hol Budapesten megjelenő Evangélikus Lap szűkszavúan kezelte a halálhírt. 23-án közölte: „A király halála egyházunkat is gyászba borította, az ország gyászában mi is osztozunk: harangjaink sírnak, templomaink szószékein a bibliai kort megért király országglását, érdemeit méltatják. Püspökeink bizonyára intézkedni fognak, hogy mindenütt gyászistentisztelet tartassék.”⁶ Később hírül adta a püspöki intézkedéseket is.

„Gyász a királyért. Püspökeink egyházunknak az országos gyászbán való részvétele tárgyában körleveleket bocsátottak ki. Baltik Frigyes⁷ püspök elrendelte, hogy nagy királyunk temetési napjáig naponként egy harangvers emlékeztesse a híveket a nagy

⁶ *Evangélikus Néplap* 1916. nov. 23.

⁷ Dunáninneni Egyházkerület püspöke

gyászesetre; a temetés napján pedig a temetés órájában húzassák meg az egyházak a harangokat. A gyászistentiszteleteket a nov. 26-ára eső, különben is halottak napjaként megült vasárnapon rendelte megtartani. Scholtz Gusztáv bányakerületi püspök elrendelte, hogy a megdicsőült király temetése napján tartassanak gyászistentiszteletek, s ezeken úgy az egyházi, mint a világi előjáróság vegyen részt. Az iskolákban e napra szünetet rendelt s az iskolásoknak a gyászistentiszteleteken való részvételét, valamint az elhunyt király emlékének az egyház jegyzőkönyveiben való megörökítés is megkívánta.”⁸

A lapban december 9-én még egy rövid hír erejéig visszatérnek a temetésre, ám ezzel ki is merítették a témát:

„A király temetésén Wienben a magyarhoni evangélikus egyetemes egyházat Zsigmondy Jenő bányakerületi felügyelő képviselte. A püspök urak közül egyik sem volt fenn. Evang. Egyházunk előkelőségei közül többen a főrendiház és a képviselőház küldöttségének a tagjaiként vettek részt a temetésen.”⁹

Ezzel szemben a Budapesten megjelenő egyházi és iskolai hetilap, az Evangélikus Óráló november 25-én a vezércikket Ferenc József halálának szenteli. Ebből idézünk most egy részletet.

„Magyarország apostoli királya, magyarhoni evang. egyetemes egyházunk legfőbb Felügyelője, I. Ferencz József volt Felséges Urunk november 21-én esti 9 órakor csendesen jobb létre szenderült. Nem célunk, de egyházi lap lévén nem is lehet feladatunk a nemes gondolkodású, jólelkű az Úrban boldogult uralkodó kormányzati ténykedését jellemezni, avagy az ő egyéb nagy és tiszteletreméltó tulajdonságait kiemelni. Van elég magyar orgánunk, a melyek azt méltóan már megcselekedték. S ha mi néhai öreg jó királyunk haláláról még is vezető helyen megemlékezünk, annak oka nem csak a veszteség feletti általános igaz fájdalom, hanem az a tiszta, nemes kapcsolat, a melyben egyetemes evang. egyházunk Ő Felségével, néhai I. Ferenc Józseffel állott. Mint egyházunk királyi jogon legfőbb felügyelője mindig hálásan fogadta azon alattvalói ragaszkodást,

⁸ *Evangélikus Lap* 1916. nov. 25.

⁹ *Evangélikus Lap* 1916. dec. 9.

a melylyel mi minden alkalommal felséges Urunkat körülvettük; szeretettel viszonzotta a mi hódolatunkat, a melynek annyiszor kifejezést adtunk; bizalommal töltötte el lelkét irántunk a mi hűségünk, a melyet egész alkotmányos uralkodása alatt tanúsítottunk. [...] Méltán siratjuk jó öreg Királyunkat. Méltán gyászoljuk őt. Méltán és igaz szívvel áldjuk emlékét. Legyen is az megáldva minden magyarhoni evangélikus szívben időtlen időkig. Kísérje a nemes lelket igaz áldásunk az örökkévaló Úr elé, a hol is vegye el azt a jutalmat, mely az igazakra az örök-hajlékokban vár.”¹⁰

December 2-án teljes egészében közlik a püspöki körleveleket is, amelyekkel elrendelik a gyászistentiszteleteket. Scholtz Ödön, bányakerületi püspök az országos gyász alkalmából elrendeli:

„Szíveskedjék felhívni az egyházközségek elnökségeit, hogy megdicsőült Felséges Urunk királyunk temetése napján d. e. ünnepélyes gyász-istentiszteletet tartsanak, amelyen úgy az egyházi, mint a világi előjáróság lehetőleg részt vegyen. 2. Az iskolai tanítás e napon teljesen szüneteljen, s a tanulói fűjság az ill. tanító vezetése alatt a gyászistentiszteleten szintén részt vegyen. 3. A nagy gyásznapi eseménye az egyház jegyzőkönyvébe megörökíttessék.”¹¹

A Dunántúli Kerület püspökének, Gyurácz Ferencnek a lelkesekhez intézett körlevele már több intézkedést tartalmaz:

„Felkérem Nagytiszteletűségedet a tanító urakkal egyetértve teendő intézkedésre: 1. hogy november hó 28-án s 29-én és a temetés napján a gyülekezet harangjai megszólaljanak; 2. hogy a temetés napján a tanintézetekben a tanítás szüneteljen; 3. a gyülekezet a nemzet nagy halottjáról, az elhunyt királyról megemlékezéssel egy erre kijelölt napon a templomban gyászistentiszteletet tartson s erre a világi hatóságokat is meghívja. A gyászistentiszteleten a tanítók vezetése alatt az iskolai növendékek is résztvesznek; 4. ezen istentisztelet után mindegyik iskola gyász-ünnepélyt rendezzen, amelyen a tanító a megdicsőült nagy fejedlem emlékeztetét a szomorú alkalomnak megfelelő módon szívhez szóló beszéddel örökítse meg a növendékek keblében;

¹⁰ *Evangélikus Őrálló* 1916. nov. 25.

¹¹ *Evangélikus Őrálló* 1916. dec. 2.

5. a legközelebbi gyülekezeti közgyűlésen a lelkész vagy az egyházfelügyelő megnyitó beszédében adjon kifejezést az egyház mély részvételének.”¹²

Az újságban még egy hír erejéig visszatérnek a király halálára:

„Gyászistentisztelet a királyért. A király elhunyt alkalmából a tiszai egyházkerület püspöke az összes egyházakban gyászistentiszteletek tartását rendelte el. A nyíregyházi gyászbába öltöztetett templomban Geduly Henrik¹³ püspök mondott igen magasszárnyalású gyászbeszédet a meghívott és megjelent hatóságok és rengeteg nagyszámú közönség előtt. — Ugyancsak ő mondott Szabolcs vármegye közönségének felkérésére annak közgyűlésén és székházában, nagy és fényes gyülekezet előtt köztetszésben részesült emlékbeszédet a király elhunyt alkalmából.”¹⁴

A püspökök által elrendelt gyászistentiszteletek megtartása után, a pozsonyi gyülekezet egy háromnyelvű kiadványt adott ki *A Pozsonyi Ágost. Hitvallású Evangelikus Egyházközség gyászünnepe néhai I. Ferencz József apostoli királyi felsége elhunyt alkalmából* címmel.¹⁵ Ebben a kiadványban igen részletesen beszámoltak a gyászünnepről. A tudósítás stílusa a gyászban túlmenően pontosan jelzi a megemlékezés jelentős társadalmi esemény voltát is. Mint rögtön a bevezetőben írják, „mint mindenütt a monarchiában és különösen Magyarországon, úgy egyházközségünkben is, hazánkat érhető leg súlyosabb csapásként hatott hön szeretett apostoli királyunknak, I. Ferenc Józsefnek elköltözése. Ékesen szóló kifejezést adott ennek egyházközségünk gyászának megnyilvánulása. Mindenekelőtt a lelkészkar tartott értekezletet, mindjárt november 22-én előkészítve a gyászistentiszteletek tervezetét. November 24-én délután öt órakor a könyvtárteremben a presbyterium gyűlt egybe külön gyászülésre.”¹⁶ Pozsony-

¹² *Evangelikus Őrálló* 1916. nov. 25.

¹³ Tiszakerület püspöke

¹⁴ *Evangelikus Őrálló* 1916. dec. 2.

¹⁵ A nemzeti könyvtár anyagában a különböző felekezetek gyászbeszédei és imái mellett a következő evangélikus búcsúztató található még: Gyászbeszéd melyet I. Ferencz József magyar király emlékére temetése napján, 1916. évi nov. hó 30-án a szarvasi ág. hitv. ev. ó-templomban tartott gyászistentisztelet alkalmából elmondott Kello Gusztáv és Oltári imádság, melyet ugyanezen alkalomkor elmondott Bartos Pál ev. lelkész. N.N. 1916.

¹⁶ N.N. 1916. 13.

ligetfalusi dr. Dobrovits Mátyás, kir. tanácsos, egyházközségi felügyelő mondott beszédet, amelyet természetesen teljes egészében közöltek, majd „amint e mélyen átértzett szavak, melyeket az egész gyűlés állva és őszintén megrendülve hallgatott, elhangzottak, az elnöklő lelkész, dr. Schmidt Károly Jenő esperes azt indítványozta, hogy a felügyelő beszédének jegyzőkönyvbe való iktatásával örökítse meg a gyűlés I. Ferenc József apostoli királyi felsége hálás emlékét, s egyúttal intézze IV. Károly, immár kormányzó királyunkhoz a következő táviratot: Az egész magyar nemzet millióival együtt mély gyászba borult a pozsonyi ág. hitv. evang. egyházközség is és megrendülve siratja az Istenben boldogult királyban egyházunk legfőbb felügyelőjét és atyai védőjét. Midőn mélységes gyászának kifejezést ad, alattvalói hódolattal és tántoríthatatlan hűségének fogadalmával járul a legmagasabb trón színe elé. Hő imádsággal kéri az Egek Urát, hogy a trónon és a hazán isteni és atyai áldása nyugodjék.”¹⁷

A további indítványok között szerepel, hogy minden egyházi épületen gyászlobogó lengjen, illetve rögzítették a gyászistentiszteletek dátumait. A kiadványban természetesen minden ima és prédikációs-szöveg olvasható, valamint az iskolai ünnepély menete. A megemlékezés végén két költeményt szavaltak. Az egyik az alábbi, Wurm Károlyé.

A király halálára

Egy nagy fényes palotában
Novemberi éjszakában
Meggzúnt egy szív dobbanása
S millióknak nagy a gyásza,
Nagy a gyásza.

Zúgnak-búgnak a harangok...
Azt hirdetik tompa hangok...
Magyarország jó királyod
Övéihez sírba szállott
Sírba szállott.

Borulj gyászba, magyar nemzet,
Királyod nem felejtethed,
Mert ő mindig azt akarta,
Hogy virradjál jobb napokra,
Szebb napokra.

Félre minden zaj és lárma!
Békés csend volt kívánsága.
Békéért mond imádságot,
Mikor népe harcba szállott,
Harcba szállott.

Csapatái fent és délen
Küzdenek tovább a harctéren...
Legfőbb hadúr oda tér be,
Hol egyedül van most béke,
Áldott béke.

Zúgnak-búgnak a harangok...
Gyászt hirdetnek tompa
hangok...
Millióknak imádsága:
Haló porát Isten áldja!
Isten áldja!

¹⁷ N.N. 1916. 6-7.

A másik költeményt később az 1918 évi Képes Luther naptár¹⁸ is közölte. Szerzője Hamvas József lelkész, aki nem más, mint Hamvas Béla édesapja. A költemény persze, nem irodalmi remekmű, de a kor egyházi lapjainak szemléletébe tökéletesen beleillik. Ebből egy részlet:

Meghalt a király

Amerre csak magyar szívek dobognak,
Most búban élnek völgyek és hegyek,
A szemekben bús könnycseppek ragyognak,
Hollófekete zászlók lengenek.

Oly hirtelen jött, hogy nem várta senki,
Elment közülünk az öreg király.
A könny, a gyász mind ezt a hírt jelenti,
Mely szívből szívbe, messze száll.

Az Luther Naptárban a következő írás természetesen IV. Károly megkoronázása, utána szintén egy Hamvas-vers.

Koronázás

Elmúlnak nehéz gyászán
Új időknek fénye támadt.
Az alkonyat hajnállá lett
És örömré vált a bánat.

Ami elmúlt, meggyászoltuk,
Gyászos, ami semmivé lett.
Fölserdülve, új erővel
Tettre kél az erős élet.¹⁹

A további szakaszok idézésétől ezúttal is eltekintenek, hiszen mindkét verset csak a kor pillanatnyi hangulatának bemutatására

¹⁸ Az 1917-es Luther Naptár már megjelent a király halálakor, így értelemszerűen a halálhír csak a következő évben kerülhetett be. *Képes Luther Naptár* az 1918-ik közönséges évre, VII évf. p. 21.

¹⁹ *Képes Luther Naptár* az 1918-ik közönséges évre, VII. évf. p. 24-25.

idézttem. Az evangélikus irodalmat átlapozva, minden bizonnyal találunk kidolgozottabb műveket is, ám a korabeli sajtó ezek közlését tartotta fontosnak.

Végezetül még egy kiadványt szeretnék kiemelni. 1917-ben az egyháztörténész Payr Sándor tekint vissza az elhunyt uralkodóra, és Ferenc József és a protestánsok: adatok újabbkori egyháztörténetünkhöz címmel egy kis füzetben foglalja össze az elhunyt császár szerepét az evangélikus egyházban.

„Dicsőséges, jó királyunk halála alkalmából sokan megemlékeztek vallásos buzgalmáról és egyházpolitikájáról is. De alig esett szó a protestánsokhoz való személyes viszonyáról, pedig ez minket nagyon is érdekelhet.

Római kath. írók Pázmány Péter magasztalására – talán éppen budapesti szobrának felállításakor – azt is felemlítették, hogy Ferenc József valamikor állítólag legnagyobb csudálatát fejezte ki a magyar ellenreformáció eme hatalmas vezére iránt. Ezt az adatot Loesche G. bécsi theol. tanár is felemlíti. (Von der Duldung, XXXIV. 1). Nem tudom, ki kezkesedik érte, de még ha igaz volna is, ne feledjük, hogy a fiatal osztrák császár mondhatott olyant, amit az érett korú magyar király már alig helyeselt. Megengedjük, hogy megbámulta Pázmányban a fényes szellemi tehetségeket, a nagy akaraterőt, de nem hisszük, hogy a kíméletlen térítő is megnyerte volna tetszését. [...]

Erős hite és vallásos buzgalma a családi tradíció szerint erős kapcsolatokkal fűzte a római kath. egyházhoz. Ez a ragaszkodás azonban nem tette őt elfogulttá és igazságtalanná a protestánsok iránt. E részben elődei közül Miksa, II. József és II. Lipót már példát mutattak előtte és nagy kegyeletben álló dédanyjának, Mária Teréziának minden dolgát e részben alig helyeselte volna. A protestánsok érzékenységet bizonyára oly esettel sem bántotta volna soha, mint boldogult Ferenc Ferdinánd trónörökösünk, midőn Eichhorn festővel az új császári palota számára »A protestánsok forradalmi küldöttsége és II. Ferdinánd« című hármas nagy képet festtette meg, melyet azután a »Wartburg« című lap (1911. 11. sz.) festett történelmi hazugságnak volt kénytelen minősíteni»²⁰

– írja Payr a megboldogult uralkodóról.

²⁰ PAYR 1917. 3-4.

Továbbá megjegyzi, hogy I. Ferenc József már ifjúkorában is jelét adta a protestánsokkal szembeni szabadelvűségének. Ráadásul, „a múlt század [19. sz.] első felében sok baja volt a Habsburg-háznak a családba keveredett protestáns hercegnőkkel, akik mind igazi díszei voltak nemüknek s így az udvari és papi ármánykodás is tehetetlen volt velük szemben”,²¹ de Ferenc József és öccse, Miksa főherceg nagy tisztelője volt József nádor harmadik, evangélikus és nagyműveltségű feleségének, Mária Dorottyának, akinek társaságát gyakorta felkeresték.

Payr Sándor hasonló bevezető gondolatok után az evangélikus egyház és az uralkodó viszonyát, az egyház érdekében hozott törvényeket taglalja, ám írásomnak nem célja most ezeket bemutatni. Ami a protestánsokat érintő törvényeket illeti, az Evangélikus Óráló megemlékezésében szintén kitérnek néhányra, ám tényleg csak jelzésértékkel és a néhai uralkodó toleranciáját hangsúlyozva, ugyanakkor a cikkíró is megjegyzi, hogy a megemlékezés szempontjából most nem ezeket a dolgokat kívánják kiemelni. Tehát összességében elmondható, hogy bármely sajtótermék vagy emlékezőbeszéd, hosszabban vagy rövidebben, a jó és bölcs király elvesztése miatti bánatnak adott hangot.

IRODALOM

HUBATSCHEK, Carl

- 1914 *Légy bátor, derék, hű!* Imádságok evangélikus katonák számára, Corvina Kiadó, Pola.

N.N.

- 1916 *A Pozsonyi Ágost. Hitvallású Evangelikus Egyházközség gyászünnepe néhai I. Ferencz József apostoli királyi felség elhunytá alkalmából.* Az egyházközség kiadása, Pozsony.

PAYR Sándor

- 1917 *Ferenc József és a protestánsok.* Adatok újabbbkori egyháztörténetünkhöz. Piri és Székely Nyomdája, Sopron.

²¹ PAYR 1917. 5.

VERES Emese Gyöngyvér

2008 „*Mikor Oláhország háborút izene...*” A barcasági csángók
kálváriája. Barca Kiadó, Budapest.

VERES, EMESE GYÖNGYVÉR

EIN HILFSGUT VON 100 000 KRONEN

Zu der lutherischen Perspektionsgeschichte des rumänischen Einbruchs von 1916 und des Todes des Kaisers-Königs

Als Kaiser Franz Josef erfuhr, dass seine Landsleute aus Siebenbürgen flüchten mussten, sand er eine Summe von 100 000 Kronen als Hilfsgut. So hat auch Erzherzog Josef getan, der für den selben Zweck 20 000 Kronen zur Verfügung der Redaktion Az Est stellte. Nach der Kriegserklärung Rumäniens von 27.08.1916 und nach dem rumänischen Einbruch entstehende Flucht, die Mitarbeiter der Redaktion haben sich für die in Budapest eingetroffenen siebenbürgische Flüchtlinge angagiert, und mit allen möglichen Mitteln geholfen.

Die Einwohnern aus den Grenzkomitaten – so die ungarisch evangelischen aus dem Burzenland auch – waren noch auf den Fluchtweg, als Kaiser Franz Josef starb. Weil die einzige Zeitung, was in die sogenannte Tschangó Dörfern erschien, auf der flucht eingestellt worden musste, habe ich nachgeschaut wie zwei bedeutende evangelische Zeitungen mit dem Sterbefall des Kaisers umging. Die Nachrichten waren eher zurückhaltend, obwohl in der einzelnen Gemeinden grössere Trauerfeste gehalten worden waren. Es gaben auch einige Kleinschritte, aber wir können nicht behaupten, dass in allgemein die Reception des Todes des Kaisers in der evangelisch-lutherische Kirche geforscht wurde.



Pozsonyi evangélikus
aprónyomtatvány



A császári pár és a
koronaherceg a gyászmenetben

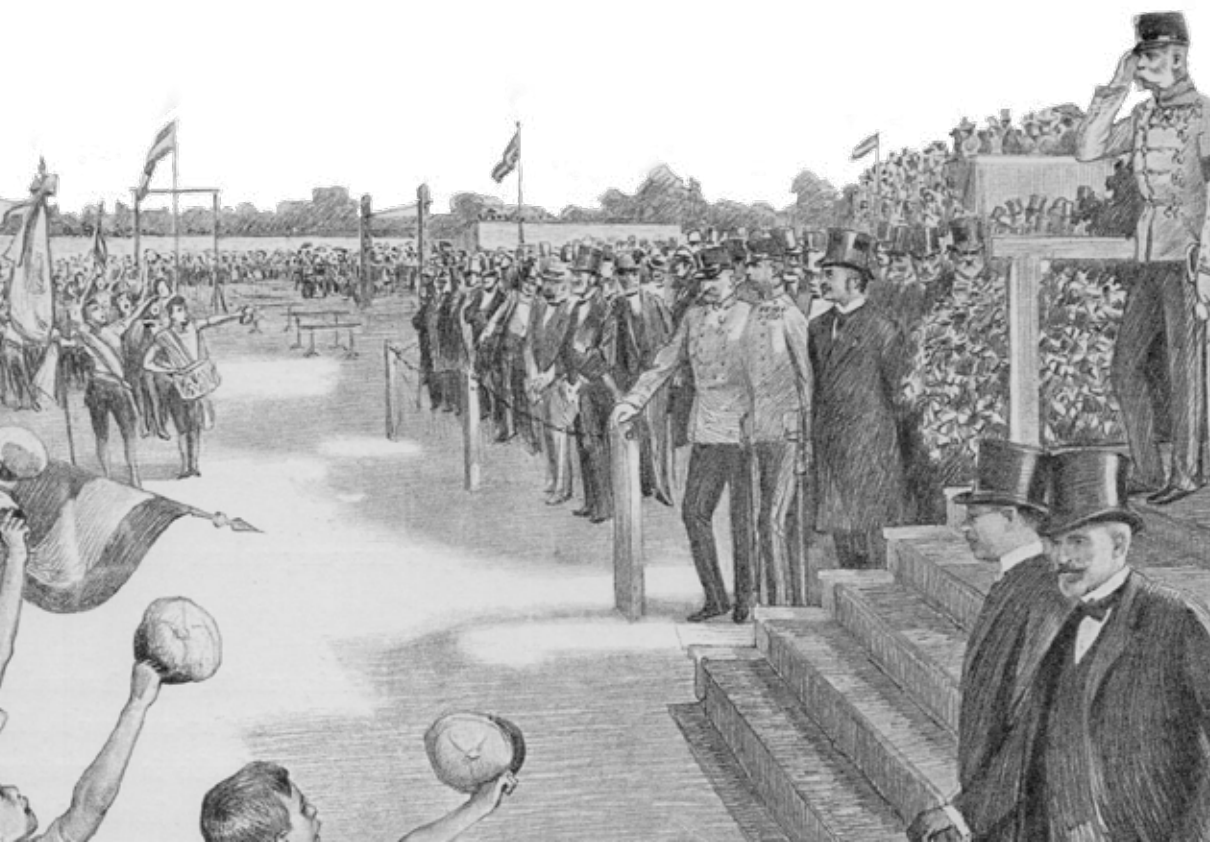


Ferenc József gyászmenete



A gyászoló Hungária

A királyhűség rítusai



A KIRÁLYHŰSÉG RÍTUSAI AZ ORSZÁGOS KATOLIKUS NAGYGYŰLÉSEKEN¹

A katolikus nagygyűlés, a Katholikentag műfaja német nyelvterületen született meg. 1848-ban a forradalom által elbizonytalanított német katolikusok Mainzban gyűltek össze, hogy megvitassák az egységes közéleti fellépés lehetőségét. A nagygyűlés a modernitás kihívásaira adott válaszként jött létre, mintegy erődemonstrációként a terjedő vallási közömbösséggel, az antiklerikalizmussal és ateizmussal szemben. Az esemény igen sikeresnek bizonyult – Németországban még ma is része a közéletnek.

Magyarországon az 1890-es években, az egyházpolitikai törvények elleni tiltakozás részeként tartották az első hasonló megmozdulásokat, majd 1900-tól rendezték meg évente a német mintát követő, többnapos országos nagygyűléseket. A helyszín az 1907-es pécsi és az 1909-es szegedi eseményt leszámítva mindig a főváros volt.² A Zichy János gróf vezette Országos Katolikus Szövetség nagygyűlései istentiszteletekből, reprezentatív nyilvános ülésekből, valamint szakosztályi tanácskozásokból álltak, amelyeken a szakértők által beterjesztett határozati javaslatokról a résztvevők érdemi vitát folytathattak. Ezek a katolikusok által követendő társadalmi célkitűzéseket rögzítették.

A liberális közvélemény a kezdetektől bizalmatlanul fogadta a politikai katolicizmus megjelenését, hiszen attól félt, hogy az ultramontanizmus a pápaság hatalmi törekvéseit szolgálja. Ráadásul a századfordulótól az eredetileg '67-es Katolikus Néppárt politikusainak nagy része a radikális közjogi ellenzékhez csatlakozott. Ezt viszont a püspöki kar és számos arisztokrata – így Zichy János – ellenkezéssel fogadta. Ráadásul a dinasztia számára sem volt elhanyagolható szempont, hogy mi hangzik el a magyar katolikusok legfontosabb fórumán, hiszen a katolicizmus uralmuk fontos támaszának számított. A nagygyűléseken ezért jelentős szerepet kapott a katolikusok királyhűségének demonstrálása, valamint, az ultramontanizmus vádjának kivédése érdekében

¹ A tanulmány az OTKA NK 83 799 számú kutatási programjának keretében készült.

² ADRIÁNYI 1974. 42.

is, a hazafiasság kidomborítása. Jelen tanulmány azt mutatja be, hogy mindez hogyan valósult meg a gyakorlatban.

A magyarok először Ausztriában kerültek kapcsolatba a Katholikentag műfajával. 1853. szeptember 20–22. között ugyanis Bécs volt a német nagygyűlés házigazdája. A szervezők élvezték a császár személyes támogatását, a tanácskozásokat Ferenc József meghívására a Hofburgban tarthatták. A városban ekkor egy magyar püspöki küldöttség tartózkodott, amely azért jött, hogy átadja a még Kossuth Lajos által elásott szent koronát az uralkodónak.³ Képviselőjükben Fogarasy Mihály választott püspök szólalt fel a nagygyűlésen. Szavai szerint Magyarországon a katolicizmus, amelyet egykor a török uralom és a protestantizmus veszélyeztetett, ma már ismét virágzik – méghozzá Szent István jogos utódainak, a Habsburgoknak köszönhetően. Majd kijelentette, Magyarország a koronával együtt testvéri csókját hozza a német népnek, továbbá, hogy a nagygyűlés a *Patrona Hungariae* műve, akinek a tiszteletében minden katolikus egyesül.⁴ Beszédét az osztrák propaganda is felhasználta Magyarország pacifikálásának bizonyítására. Egy német nyelvű lap szerint például „ugyanazon városba, melybe öt év előtt a forradalom és pusztítás követői jöttek, ma a békének, csendnek, lelkesedésnek apostolai [...] Ma a magyarok és németek együtt ülnek tanácsot testvérek gyanánt”.⁵

1856-ben ismét egy osztrák város, ezúttal Linz volt a német nagygyűlés házigazdája. Itt Ehrenreiter György rajkai plébános szólalt fel, aki – Fogarasy koncepcióját másolva – ellentétbe állította a régmúlt szomorú egyházi állapotait az örömtelinek láttatott jelennel, majd a császárt éltette és áldást kért az uralkodóházra.⁶ Láthatjuk tehát, hogy a *Pietas Austriaca*, vagyis a dinasztia és a katolicizmus egységének gondolata erőteljesen meghatározta a korszak német nagygyűléseit, és ez a magyar szóonokok előadásában is központi szerepet kapott.

A dinasztiahűség azonban valójában nem feltétlenül jelentette a birodalmi egység gondolatának elfogadását is⁷ – ám ez csak 1867, a politikai szabadságjogok helyreállítása utáni korszakban érhető igazán

³ KIEBLING 1923. 288-289.

⁴ *Wiener Zeitung* 1853. szept. 22.

⁵ *Religio* 1853. okt. 13./ 346.

⁶ *Wiener Zeitung* 1856. szept. 25./ 2.

⁷ A magyar egyházi hierarchia már az 1850-es években is – minden lojalitása ellenére – saját különállásának védelmére törekedett. Erről részletesen lásd ADRIÁNYI 2005.

jól tetten. 1889-ben például az osztrák katolikusok megrendezték saját nagygyűlésüket, amelyre számos magyar főpapot is meghívtak, például a hercegprímást.⁸ A kétezer résztvevővel lezajló eseményen azonban Magyarországról csak nyolc személy volt jelen, hangsúlyozottan nem aktív résztvevőként, hanem csupán megfigyelőként.⁹ Ennek oka a politikai nézeteltérésekben rejlett, hiszen az osztrákok összbíróadalmi keretben gondolkodtak, a nagygyűlést az egész monarchia számára kívánták megrendezni.¹⁰ A székesfehérvári püspöknek küldött hivatalos meghívó hangsúlyozta, az esemény „pro universa nostra monarchia” szól. Az idézett szavakat a püspöki aulában vörössel aláhúzták, és a meghívót egyszerűen ad acta helyezték.¹¹

A magyar politikai katolicizmus megélénkülését az egyházpolitikai küzdelem hozta meg. 1893-ban és 1894-ben a Zichy Nándor vezette főrendi ellenzék hét városban helyi katolikus nagygyűléseken tiltakozott a kormány egyházpolitikai reformtervei ellen. Témánk szempontjából a legfontosabb az 1894. június 29-én Pozsonyban tartott esemény. A katolikusok ugyanis abban reménykedhettek, hogy Ferenc József nem fog hozzájárulni a sérelmesnek tartott reformokhoz. A várakozások azonban – miután a politikai válság a Szabadelvű Párt szétesésével, az ország kormányozhatatlanságával fenyegetett – nem teljesültek. A főrendiház 1894 júniusában – miután a király új tagokat nevezett ki, és többeket személyesen bírt rá a szavazástól való tartózkodásra – szoros szavazással, mindössze négyfős többséggel elfogadta az első három egyházpolitikai törvényt.¹²

A pozsonyi nagygyűlésen ezért Zichy Nándor harcot hirdetett: a legfontosabb feladatnak a következő választásra való felkészülést tartotta. A katolikus mozgalom állandósítására készülve hangsúlyozta, hogy a nagygyűlések az egyházpolitikai harc lezárulását követően sem veszítik el feladatukat, a katolikus szellem ébresztését. Emellett látványos, mozgósító erejű gesztust tett, amikor megszavaztatta azt a kérést, hogy Vaszary Kolos hercegprímás az összes püspökkel járuljon

⁸ Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban EPL) Cat. 25. 119. doboz. 64. tétel. 100–102.

⁹ *Religio* 1889. máj. 4./ 291.

¹⁰ Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (a továbbiakban SzfvPL) 540. 920-1880 Pergen Pauer Jánosnak 1888. július 10.; SzfvPL 540. Pergen Pauernek 1888. Szent Péter és Pál ünnepén (június 29.)

¹¹ SzfvPL 540. Pergen Pauernek 1888. Szent Péter és Pál ünnepén (június 29.)

¹² SALACZ 1938. 325.

a király elé, és személyesen kérje tőle a törvények szentesítésének megtagadását.¹³

Vaszary számára ez komoly dilemmát okozott, hiszen csak akkor vezethette volna a püspöki kart a király elé, ha ő ebbe előzőleg beleegyezik. Ha ugyanis a pozsonyi kérelmet Ferenc József elfogadta volna, akkor a kormánynak nem maradt volna más lehetőség, mint a lemondás, amit Vaszary elképzelhetetlennek tartott. Ha viszont a király nem lett volna hajlandó arra, hogy személyesen fogadja a püspököket, azzal végleg lerombolta volna az egyházi hierarchia egyébként is megtépázott tekintélyét. A püspöki kar szeptember 27-én tartott ülése ezért elvetette a pozsonyi nagygyűlés javaslatát. A püspöki kar csupán írásban kérte Ferenc Józsefet arra, hogy ne szentesítse az egyházpolitikai törvényeket – eredmény nélkül.¹⁴

Az első országos katolikus nagygyűlést 1900. augusztus 17. és 19. között tartották meg. 18-án külön ünnepség keretében emlékeztek meg Ferenc József hetvenedik születésnapjáról. Beszédében Zichy Nándor arra törekedett, hogy megoldja – az ultramontánok számára – fájó dilemmát: az „apostoli király” képzetének összeegyeztetését azzal, hogy a törvények szentesítésével Ferenc József mintegy cserbenhagyta az intranzigens katolikusokat. Ezért kijelentette: a hívő nép tudja, a király jó katolikus, ugyanis nyilvánosan

„tanúságot tesz [hitéről], midőn nyilvános körmenetekben az egyházzal körüljár, midőn a szentségben részesül, midőn oly kath. életet él, mint bármely katolikus. Ó igenis, felséges Urunk iránt szeretet és hála tölthet el minden keblet. Mennyi az a rossz, amely még sújtott volna, ha nem ő ül a trónon! És mennyi az a sok jó, amiről nem is tudjuk, amit őneki köszönhetünk!”

– jelentette ki, és arra figyelmeztetett, jöhetnek még olyan idők, amikor az állam és az egyház közötti kapcsolatok még tovább lazulnak.¹⁵

A katolikus nagygyűlések tehát 1900-tól intézményesültek Magyarországon. A szervezők a különböző formaságok segítségével is igyekeztek kifejezni, hogy az egyházhoz való ragaszkodás, valamint az

¹³ *Religio* 1894. júl. 7./ 14-15.

¹⁴ SALACZ 1938. 331-333., 340.

¹⁵ GYÜRKY 1900. 59.

állam és a király iránti hűség nem zárja ki egymást. A – felekezeti ellentéteket is felülíró – birodalmi patriotizmus érzékeltetése a német nagygyűléseken is fontos szempont volt, ezért például 1879-től a császár mellszobrát is felállították az ülésteremben a pápáé mellett, 1887-től pedig háromszorosan megéltjenezték az evangélikus uralkodót.¹⁶

A magyar katolikusok lojalitását már az ülésterem dekorációja is érzékeltette: 1901-ben például a pesti Vigadóban a vendégeket a lépcsőházban Szent István szobra fogadta, amelyet délszaki növényekkel vettek körbe. A nagyteremben a pápai és a magyar címer, Ferenc József szobra, valamint hatalmas apostoli kereszt alkotta a dekorációt.¹⁷ Az eseményeket gyakran tették a nemzeti Himnusz és a Szózat eléneklésével még ünnepélyesebbé.¹⁸

Az uralkodó iránti kötődést két gesztus volt hivatva kifejezni, amelyek ismétlődően, rituális jelleggel kísérték az eseményeket: az alakuló ülés által Ferenc Józsefhez intézett üdvözlő távirat, valamint a záró banketten a király egészségére mondott pohárköszöntő. Bár elsőre mindkét cselekmény jelentéktelen, tisztán formális udvariassági gesztusnak tűnik, ezek egyes esetekben mégis politikai jelentőségre tehetek szert.

Ennek egy példája az 1894. január 16-án a katolikus klérus által tartott ünnepélyes tiltakozó gyűlés. Az elnökség ekkor táviratban üdvözölte Ferenc Józsefet és XIII. Leó pápát. Az első két beszéd elhangzását követően bejelentették, hogy már meg is érkezett a válasz a királytól, aki „kedvesen fogadta” és „őszinte köszönettel” viszonzta a köszöntést. Ferenc József távirata nagy sajtófigyelmet kapott.¹⁹ A katolikus interpretáció ezt a gesztust a bizalom jelének, jelentős eredménynek értékelte.²⁰ A liberális sajtó ezzel szemben vitatta annak jelentőségét. A gyűlésről részletesen beszámoló londoni *The Times* például kiemelte, hogy a válasz rövid volt, nélkülözte a konkrét politikai tartalmat és csupán a király formális köszönetét tartalmazta.²¹ Az

¹⁶ MORSEY 1985. 19.

¹⁷ GYÜRKY 1901. 10.

¹⁸ 1900-ban például a király születésnapján tartott ünnepségen mindkettő elhangzott. GYÜRKY 1900. 57., 63.

¹⁹ ESTERHÁZY-ZICHY 1894. 34.

²⁰ *Magyar Állam* 1894. jan. 18./ 1.

²¹ *The Times* 1894. jan. 18./ 3.

időtényező szintén nézeteltérésekre adott alkalmat. A Népszava arról számolt be, hogy a szervezők a gyűlés nevében délután 5-kor küldték el a táviratot, és – valószerűtlen módon – fél 6-kor már fel is olvasták az állítólagos választ.²² A megtevesztés vádjára a katolikusok azzal reagáltak, hogy a prímás – a nagygyűlés utólagos jóváhagyásra számítva – már kora délután elküldte üdvözetét. Érvelésük szerint az volt az esetben igazán érdekes, hogy a király azonnali, közvetlen választ adott (szemben például a szabadkai katolikus gyűlés üzenetével. Az erre adott köszönet csak három hét múlva, a belügyminiszter és a főispán közvetítésével jutott el a gyűlés elnökéhez).²³

A bankettek pohárköszöntői azért jelenthettek érzékeny kérdést, mert el kellett dönteni, hogy először a király vagy a pápa egészségére isznak-e. Az 1893-es vidéki tiltakozó gyűléseken például kezdetben a pápáé volt az elsőbbség, 1894 novemberében azonban Szabadkán Esterházy Miklós Móric addig szokatlan módon először a királyt köszöntötte fel, csak utána a pápát – amit a liberális közvéleménynek tett hazafias gesztusként értékelhetünk. 1900-ban viszont Zichy János ismét a pápának adta az elsőbbséget.²⁴

A két állandó elem mellett azonban a dinasztíára való hivatkozás számos más esetben is központi tényezővé vált. A politikai katolicizmus és az uralkodó szimbolikus viszonya ugyanis korántsem volt mentes a problémáktól. A Néppárton belül két irányzat létezett: a főpapságtól közvetlenül függő konzervatív-aulikus vonal, és egy másik, a hierarchia által komoly fenntartásokkal szemlélt irányzat, amely a keresztényszocializmushoz, illetve a függetlenségek agrárius csoportjához közeledett. Ennek vezetője Rakovszky István alelnök volt.²⁵ Miután a frakció részt vett az ellenzéki obstrukcióban, a feszültségek jeleként Zichy János 1903-ban lemondott a pártelnökségről. 1904-ben pedig már olyan hírek kezdtek el terjedni, hogy szakít pártjával, és Ferenc Ferdinánd trónörökösre támaszkodva aulikus konzervatív pártot alapít.²⁶

Zichy a néppárti kritikákra nem adott választ, megtette ezt viszont a Ferenc Ferdinándhoz közelálló bécsi Vaterland. Eszerint a

²² *Népszava* 1894. jan. 19./ 5.

²³ *Pesti Napló* 1894. jan. 18./ 4.

²⁴ GYÜRKY 1900. 98.

²⁵ SZABÓ 1983. 79.

²⁶ *Budapesti Hírlap* 1904. okt. 2./ 4.

következő budapesti nagygyűlés „komoly kezdetét fogja képezni a katolikusok újbóli egyesülésének, amelyet politikai kalandok kedvéért nem volna szabad megbontani”.²⁷ Október közepén a budapesti liberális sajtó már arra számított, hogy a katolikus nagygyűlés „külső képén nagyon ki fognak ütközni a belső ellentétek”. Állítólag előzetesen alig 100-200 fő jelentkezett részvételre, a legnevesebb szónokok sorra lemondták a szereplést.²⁸

Ebben a kiélezett helyzetben Zichy János pozícióit nagyban erősíthette, hogy a dinasztia kifejezte iránta rokonszenvét, hiszen a nagygyűlésen részt vett Erzsébet főhercegnő, Ferenc Ferdinánd trónörökös húga.²⁹ A rendezvény után úgy tűnhetett, hogy Zichy irányvonala aratott győzelmet. A Magyar Állam szerint például a résztvevők „szinte tüntetőleg ünnepelték Zichy János grófban azt az eszmét, a nagygyűlések hangulatán az egység szelleme vonult végig”.³⁰

A nagygyűlésen ugyanakkor érzékelhető volt a belpolitikai feszültségek hatása: a dinasztia a magyarságot néptörzsnek nyilvánító chlopyi hadparancs kiadása után nem nyerte vissza népszerűségét. A nagygyűlésen a közérzület alakulására – és a trónörökös rossz megítélésére – célozva Mailáth Gusztáv Károly erdélyi püspök ezért sajnálkozva állapította meg, hogy a liberális Magyarországon a közszereplőknek szabadságukban áll a király iránti tiszteletet gyengíteni. Ám hozzátette, a katolikusoknak szerencsére szabad ezt erősíteni. „Imádkozni fogunk különösen azokért, akik [Ferenc József] szívéhez legközelebb állnak, mert tudjuk, hogy azok velünk is együtt éreznek. Hiába akarják azt elhitétni, hogy ez nincsen így.”³¹ Egy szónok, aki egyébként egészen más témáról beszélt, azért éltette a királyt, mert „lovagias módon” szobrot emeltetett Bethlen Gábornak, és beleegyezett II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatalába.³²

A következő, 1905-re tervezett nagygyűlés a belpolitikai feszültségek következtében elmaradt. 1906-ban az eseményt gyökeresen megváltozott hatalmi viszonyok között rendezték meg: a Néppárt az ellenzéki koalíció részeként kormányra került. A hatalmi

²⁷ *Magyar Állam* 1904. okt. 6./ 2.

²⁸ *Budapesti Hírlap* 1904. okt. 15./ 4.

²⁹ *Alkotmány* 1904. okt. 24./ 5.

³⁰ *Magyar Állam* 1904. okt. 25./ 1.

³¹ *Alkotmány* 1904. okt. 23./ 7.

³² *Alkotmány* 1904. okt. 24./ 3.

küzdelem, a bizalomvesztés a szimbolikus politika világára is hatással volt: a Néppárt részt vett az indulatok szításában, a függetlenségi demagógiában, az uralkodó által kinevezett darabont-kormány legitimitásának tagadásában. Még az 1906-os nagygyűlés egyik szónoka, Mike Lajos is azt hangoztatta, hogy Fejérváry Géza kabinetje „törvénytelen, alkotmányellenes” volt, politikája kimerült „az egyéni szabadság eltiprás”-ában. Fő bűneként azonban azt róta fel, hogy a kormány szövetkezett a szociáldemokratákkal, akik viszont „királyt, nemzetet, törvényes hatalmat nem ismernek, politikájuk sarkpontja az egyén korlátlan szabadsága”.³³

Mike tehát az „alkotmányos küzdelmek” miatti felelősséget elsősorban a szociáldemokráciára igyekezett tolni, ezzel mintegy mentesítve az uralkodó személyét. Mindennek jelentőségét az adta, hogy ezáltal lehetővé tette a katolikus közönség jelképes „kibékítését” Ferenc Józseffel. Ez a nagygyűlésen Zichy Nándor beszédével történt meg, amely egyfajta szimbolikus visszatérést jelentett 1867-hez, az első nagy kiegyezés pillanatához. Zichy azt hangoztatta ugyanis, hogy a koronázás a királyt és a nemzetet hűségi kötelékben kapcsolja össze. „Úgy amint mi hívei vagyunk őfelségének, úgy híve ő az alkotmánynak”³⁴ – mondta.

A király és a politikai katolicizmus szimbolikus kibékülését fejezhette ki a következő évben, hogy a nagygyűlés programjához igazítva, 1907. szeptember 10-én került sor a frissen felszentelt Üllői úti Örökimádás templomban Samassa József egri érsek vezetésével az Erzsébet királyné emlékére tartott rekviemre, amelyen személyesen Ferenc József és az udvar is rész vett.³⁵

A dinasztia és a katolicizmus összefonódását volt hivatott érzékeltetni továbbá az 1912-es bécsi eucharisztikus világkongresszus is. (Ennek szimbolikus jelentőségére – és tetemes költségeire – tekintettel egyébként az arra az évre tervezett budapesti nagygyűlés elmaradt.) Az általában négyévente megrendezett, az eucharisztia kultuszának terjesztésére szánt világkongresszusok a katolikus egyház reprezentatív

³³ *Alkotmány* 1906. szept. 25./ 11.

³⁴ *Alkotmány* 1906. szept. 25./ 12.

³⁵ *Alkotmány* 1908. szept. 11./ 3.

eseményének számítottak. A bécsi kongresszust szervezői az osztrák birodalom hatalmának kidomborítására akarták felhasználni.³⁶

Az uralkodócsalád félreérthetetlenül tudomására hozta a magyaroknak, hogy fontosnak tartja az esemény sikerét. Az előkészítő bizottság 1912 májusában tartotta alakuló ülését, amelyen Izabella főhercegnő és a dinasztia négy további tagja is megjelent. A főhercegnő bejelentette, hogy – személyesen a király felkérésére – vállalja a bizottság feletti védnökséget. A részvétel ugyanakkor a jelek szerint a szimbolikus politika szempontjából nem lehetett teljesen problémamentes, hiszen az az összmonarchia eszméjének elismeréseként is értelmezhető volt. Az alakuló ülésen ezért Apponyi Albert gróf kifejezetten utalt arra, hogy a részvétel nem jelenti a magyar nemzeti eszme sérelmét, hiszen a kongresszus tulajdonképpen az ateizmus terjedése elleni demonstráció, amely a magyarság hagyományos kultúráját is veszélyezteti. A részvétel ezért értelmezése szerint kifejezetten hazafias kötelezettség, honmentő volt.³⁷ Jellemző, hogy az osztrák közvélemény mégis politikai okokat vélt felfedezni abban, hogy Vaszary Kolos – feltehetően egészségügyi problémái miatt – távol maradt a kongresszustól (noha szinte a teljes magyar püspöki kar megjelent), és az udvar rosszallása hozzájárult ahhoz, hogy a primás lemondásra kényszerült.³⁸

Magyar részről az impozáns jelenlét érdekében komoly szervezőmunkát végeztek. A szervezőbizottság részéről a főhercegnő és a primás arra kérte a püspököket, hogy egyházmegyéjükben alakítsanak előkészítő bizottságot.³⁹ A kongresszusra így Magyarországról mintegy ötven városból tizenötezer zárandok érkezett.⁴⁰ Még háromszáz matyó népviseletbe öltözött mezőkövesdi is megjelent, akik szerenádot adtak a szervezők tiszteletére. A zuhogó eső miatt egyébként a főhercegi palota előcsarnokába invitálták az énekeseket, és a program végén a főhercegek – hasonlóan napjaink politikusaihoz – felhasználták a lehetőséget, hogy elvegyüljenek a nép között.

³⁶ GERGELY 1998. 84.

³⁷ *Magyarország részvétele a XXIII. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszuson. Bécs 1912.* St. Norbertus nyomda. Bécs, 1913. 8-10.

³⁸ GERGELY 1998. 85.

³⁹ SzfvPL 540 762-1912. Izabella főhercegnő és Vaszary Kolos Prohászka Ottokárnak 1912. március 27.

⁴⁰ GERGELY 1998. 88.

A katolikus elit 1920-ban a királyság helyreállítását remélte, és Horthy Miklós kormányzóságát csupán ideiglenes megoldásként támogatta – itthon és a Vatikánban egyaránt. XV. Benedek pápa például már 1920 nyarán kifejezte azt a reményét a legitimista magyar követnek, Somsich Józsefnek, hogy Magyarországon kiterjedt propaganda indul a király érdekében.⁴¹ IV. Károly király két visszatérési kísérletének kudarca (1921 márciusában és októberében) ezért komoly csapást jelentett a katolikusok számára, amit november 6-án – az antant-hatalmak nyomására – a Habsburgok trónfosztásának törvénybe iktatása követett.

A nagypolitikai fordulat lehetetlenné tette az eredetileg 1921. november 13–15-ére előkészített katolikus nagygyűlés⁴² megtartását. A szervezők ugyan ragaszkodtak szándékukhoz, ám Ernszt Sándor, a Keresztény Nemzeti Egység Pártjának politikusa már október 31-én arra kérte Csernoch János hercegprímást, lépjen közbe az esemény elhalasztása érdekében. Úgy vélte, a nagygyűlés előkészítő bizottsága nem hajlandó komolyan venni a helyzetet, ráadásul nem elég jól informált, hiszen nagyrészt elkötelezett királypártiakból állt, ezért aztán velük „a dolgok mai állásának minden részlete, minden további meggondolás nélkül, nem közölhető”.⁴³

A primás szintén magáévá tette az aggodalmakat, és még aznap írt Zichy Jánosnak, figyelmeztetve, a hatóságok nem lesznek abban a helyzetben, hogy a gyűlést a kitűzött időben engedélyezzék. Egyelőre még haboznak ugyan a tilalmat kiadni, mert a katolikus közvéleményben keletkezhető „félreértésektől” tartanak, de valójában azt szeretnék, ha maguk a katolikusok döntenének a halasztás mellett. „A most fejlődő események úgy alakulhatnak, hogy fizikailag lehetetlen lesz a gyűlést megtartani. Tanácsosabb volna tehát az időt bevárni, amikor minden veszedelem elhárult”⁴⁴ – javasolta.

A következő nagygyűlést így csak 1922 októberében tartották meg, ahol Zichy János megnyitó beszédében meleg hangon emlékezett meg az április 1-jén elhunyt IV. Károlyról, utalva arra, hogy a

⁴¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K 105. 18. cs. II. Somsich Gratz Gusztávnak 1921. január 22. 13. f.

⁴² EPL Cat. D/C 3567-1921. Hindy Zoltán Csernochnak 1921. november 7.

⁴³ EPL Cat. D/C 3567-1921. Ernszt Csernochnak 1921. október 30.

⁴⁴ EPL Cat. D/C 3567-1921. Csernoch Zichynek 1921. október 31.

családjában élő szellem „a legitimitás szárnyain lesz hivatva tovább is lebegni” a nemzet felett.⁴⁵

A királyi család iránti szolidaritás kinyilvánítása ezután állandó programelemmé vált: 1922-ben a nagygyűlés – a szokásos, a pápához és az államfőhöz, ezúttal tehát már Horthy Miklóshoz intézett táviratok előtt – köszöntötte Zita királynét és kifejezte együttérzését a gyászban.⁴⁶ Ez az apró gesztus még a csehszlovák sajtó ingerült reakcióját is kiváltotta, amely éber figyelemmel kísérte az esetleges restaurációra utaló jeleket.⁴⁷

A következő évben az elnöki funkciót Albrecht főhercegre bíz-
ták. 1925-ben Zichy János indítványára a nagygyűlés ismét köszöntötte a „számkivetettségben élő királyi családot”, a közönség soraiban pedig hosszan éltették a legitimnek tartott államfőt, „II. Ottó”-t.⁴⁸ A távirat-
küldés ezután ismét állandósult. 1927-ben Huszár Károly pedig már arról beszélt, hogy Ottó főherceg mint Szent Imre utóda, „honvágytól gyötörve várja azt a napot, amikor hazája felszabadul az ellenség nyomása alól és Szent István népe hazahívja őt”.⁴⁹

A katolikus nagygyűléseken tehát a királyhűség kinyilvánítása állandó keretek között történt, amelyek akkor is megbízhatóan működtek, ha az uralkodó és a politikai katolicizmus viszonyában feszültségek keletkeztek, sőt a rítusok túléltek az 1920-es rendszerváltást is.



⁴⁵ *Nemzeti Újság* 1922. okt. 10./ 3.

⁴⁶ *Nemzeti Újság* 1922. okt. 10./ 4.

⁴⁷ MNL OL K 428 i sorozat, MTI Bizalmas értesítések 1922. november 4. 1.

⁴⁸ *Nemzeti Újság* 1925. okt. 12./ 18.

⁴⁹ HUSZÁR 1927. 357.

IRODALOM

ADRIÁNYI, Gabriel

- 1974 *Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte.*
Hase&Koehler Verlag, Mainz.

ADRIÁNYI Gábor

- 2005 *A Bach-korszak egyházpolitikája.* Kairosz, Budapest.

ESTERHÁZY Miklós Móric – ZICHY Nándor

- 1894 *A katolikus nagygyűlés Budapesten 1894. január 16-ikán.*
Athenaeum, Budapest.

GERGELY Jenő

- 1998 Az 1912-es bécsi Eucharisztikus Világkongresszus és a magyar katolicizmus. *Limes* 31. 81-89.

GYÜRKY Ödön

- 1900 *A magyar katolicizmus kilencszázados jubileuma alkalmából tartott Országos Katolikus Nagygyűlés Budapesten 1900. augusztus 17-19-én.* A Kath. Körök Orsz. Szövetsége igazgató-tanácsának megbízásából kiadja Gyürky Ödön, a nagygyűlés titkára. Buschmann F. Könyvnyomdája, Budapest.

- 1901 *A magyar katolikusok második országos nagygyűlése Budapesten, 1901. november 4-7-én.* Sajtó alá rendezte Gyürky Ödön. Buschmann F. Könyvnyomdája, Budapest.

HUSZÁR Károly

- 1927 A család válsága és a katolicizmus. In: Gerevich Aladár–Lepold Antal–Zsembery István (szerk.): *Magyar Katolikus Almanach 1927.* Stephaneum, Budapest. 348-359.

KIEBLING, Johannes B.

- 1923 *Geschichte der deutschen Katholikentage.* I. Band. Aschendorff Verlag, Münster.

MORSEY, Rudolf

- 1985 Streiflichter zur Geschichte der deutschen Katholikentage 1848-1932. *Jahrbuch für Christlichen Sozialwissenschaften* 26. 9-24.

SALACZ Gábor

- 1938 *A magyar kultúrharc története 1890-1895*. Pécsi Egyetemi Kiadó, Bács [Pécs].

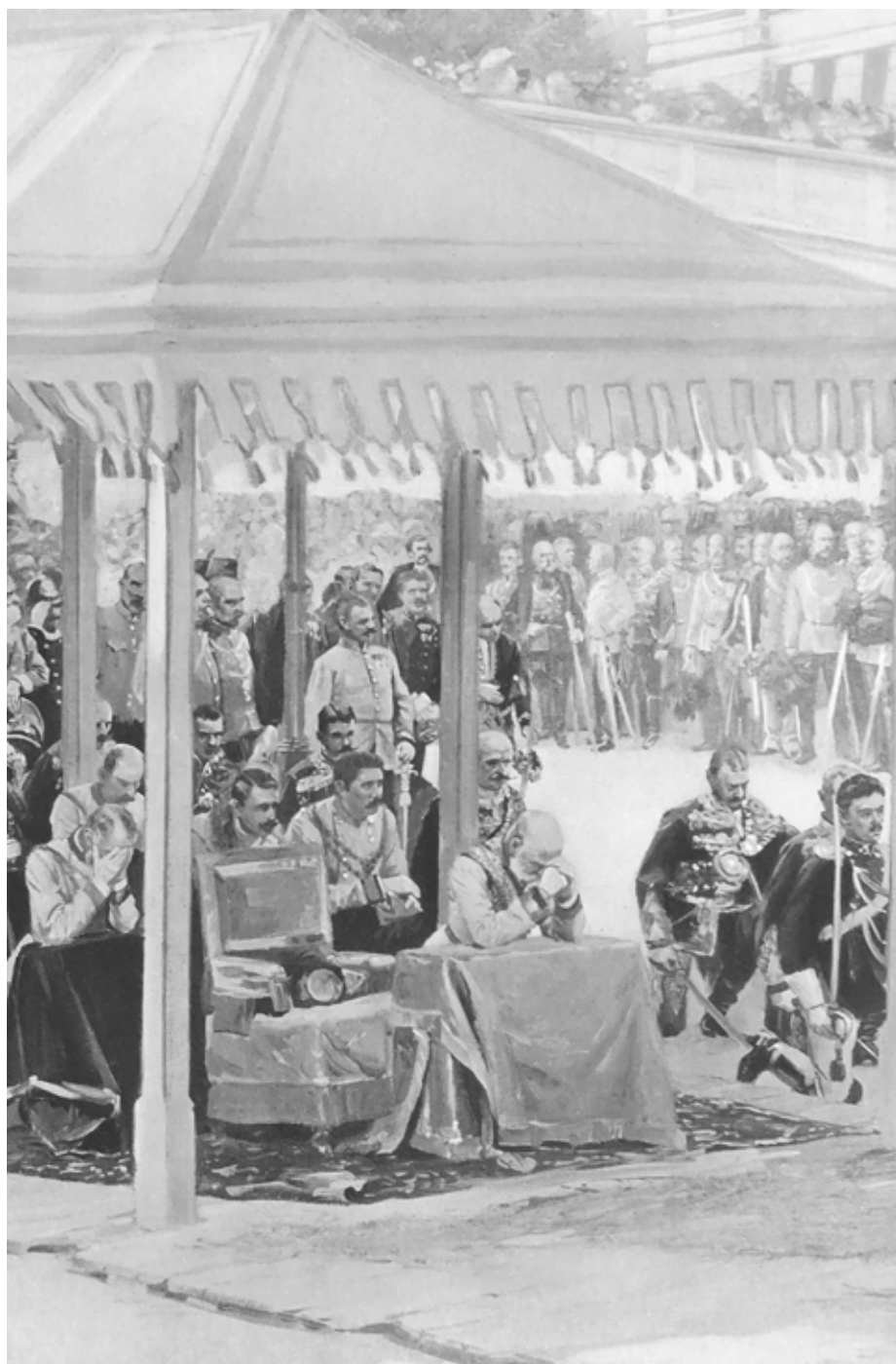
SZABÓ Dániel

- 1983 *A Néppárt 1895–1914*. Budapest. Kandidátusi értekezés. (MTA Kézirattár. D 10926.)

TIBOR KLESTENITZ

rites of the dynastic loyalty on the national catholic assemblies

The paper examines the transformations of the symbolic relationship between the Hungarian political Catholicism and the Habsburg dynasty in the mirror of the Catholic Assemblies. This relationship was often complicated by tensions: in the 1850'-s, Franz Joseph attempted to restrict the independence of the Hungarian hierarchy, and in the 1890'-s he sanctioned the liberal reform laws on ecclesiastical matters. Despite the tensions, the expression of the solidarity with the person of the King (and not with his actual policy) became a permanent programme point on the National Catholic Assemblies, and the members of the dynasty occasionally took part on the Assemblies. The rites of the dynastic loyalty worked on a regular basis and proved to be long-lasting, as they proceeded even after the dethronement of the Habsburgs in 1921.



Ferenc József a bécsi úrnapi körmenetben

EMLÉKMISÉK, KIRÁLYMISÉK KUNSZENTMÁRTONBAN

A kunszentmártoni plébánia levéltárában számos olyan iratot őriznek, amely a település és plébánia 19-20. századfordulós ünneplési gyakorlatára derít fényt. Ebben az időszakban a kultúrának és közéletnek – legalább is Kunszentmártonban – legfőbb szervezője és letéteményese az egyház volt. Az egyházi gyakorlat ezért az egész település társadalmi gyakorlatát jellemezheti.

A megtalált és felhasznált források az uralkodó, Ferenc József születésnapján, névnapján megtartott ún. *királymiséket* dokumentálják. Ezeket még más, az uralkodóhoz és családjához, az egyházi és a nemzeti vonatkozású ünnepekhez kapcsolódó iratok egészítik ki. Belőlük feltárható volt az említett időszak helyi, kunszentmártoni közösségi ünneplési gyakorlata. Ezek a források, a római katolikus plébániák ilyen típusú iratai, dokumentumai eddig elkerülték a kutatók figyelmét. Rövid tanulmányok tehát egy újfajta forrás első elemző bemutatása is, annak reményében, hogy másutt, más településeken és más felekezetek esetében is megkezdődik ezeknek a forrásoknak a feltárása.

A kunszentmártoni Szent Márton Plébánia irattárában megtalált dokumentumok meghívók, amelyeket a plébános küldött ki az ünnepi rendezvény előtt négy-hat nappal a település hatóságaihoz, intézményeihez, civil szervezeteinek vezetőihez, akik aztán a meghívó levelet szignálva, visszajuttatták azt a feladóhoz.

A feltárt iratokból feltárul, hogy milyen eszmék és gondolatok, milyen központi akaratok és előírások, milyen lokális igények formáltak az ünnepeket az előző századforduló idején, s mindebből hogyan jött létre egy alföldi mezőváros aktuális, első világháború előtti ünnepszerkestré. A korszak azért is tanulságos, mert ez a gyors polgárosodás, az ipari és technikai fejlődés (modernizáció) időszaka, amelyben kiforrálódott a magyar polgári nemzet és nemzettudat, ám amely még láthatóan nagyon sok feudális jellegű jegyet hordott.

Kunszentmárton 19-20. századfordulós ünnepi rendje lényegében több rétegből állt:

1. a katolikus egyházi nagyünnepek alkalmai, egyházi személyiségek jubileumai (pápa, püspök, papi jubileumok), azaz az egyházi vonulat,
2. a királyi házhoz, a királyi család életének eseményeihez kapcsolódó emléknapiak, ünnepek (születésnap, névnap, koronázás évfordulója, halálozás és halálóási évforduló), azaz egy rendies, dinasztikus vonulat,
3. a 48/49-es események évfordulói, jeles magyar személyiségekhez kötődő emlékezések (pl. Széchenyi István, Rákóczi Ferenc), valamint a millennium, a századforduló, azaz a magyar nemzeti, polgári nemzeti gondolat.
4. Mindezek szervesen ráépültek a hagyományos ünnepi rendre, ami maga is több rétegből állt: a) mezőgazdasági élet alkalmai; b) a céhes/ipartestületi élet erősen egyházas ünnepei; c) az emberi életfordulók (születés házasság, halál), egyleti élet ünnepei.

Írásomban most csak az első három vonulattal kívánok foglalkozni, a negyedik csoportba tartozó ünnepekkel nem. Az első három csoport békésen megfér egymás mellett. Egyes alkalmi össze is főnódtak, mint pl. a századforduló, amit a „kereszténység 1900 éves történetének” jegyében ültek meg. A kunszentmártoni plébánosok majdnem mindig ugyanazokat a hatóságokat és hivatalosságokat, valamint civil polgári egyesületeket hívták meg az október 6-i gyászistentiszteletre a „nemzeti martirok lelkiüdvéért”, mint a mindezekért felelős uralkodó születés, vagy névnapjára, koronázási évfordulós ünnepségeire évtizedeken keresztül.

Emlékmisék, ünnepek

1. Egy 1855-ből fennmaradt központi kormányrendelet szabályozta az üzletek, boltok, kocsmák ünnepi nyitva tartását, a zenés multságok, bálók megtartásának rendjét.⁵⁰ Ezt minden településen, így Kunszent-

⁵⁰ Az 4598/1855. kormányrendelet Kunszentmártonra alkalmazott változata a Kunszentmártoni Plébániai Irattárban, 1855. jelzet nélkül.

mártonban is a helyi viszonyokra alkalmazták. Ebből megismerjük, hogy az 1850-es években az állam mely ünnepek megtartását várta el polgáraitól, amelyeken mind a mezei munkának, mind az üzletek nyitva tartásának korlátokat szabott. A vasárnapok mellett az ún. „norma napok”: Karácsony, Húsvét, Pünkösd szerepelnek itt, Úrnapja, Mária fogantatása (december 8.) és születésnapja (szeptember 8.), valamint Szent István király (augusztus 20.) mellett. Zenés mulatságokat korlátozó időszak volt az advent, s nagybőjt, a kántorbőjtök és a nagy ünnepek vigíliái. Az 1880-as évek feljegyzései alapján tudjuk, hogy iskolai karácsonyi ünnepségeket tartottak karácsonyfa állítással és adomány-, ajándékgyűjtéssel a rászoruló szegény gyermekek részére. (Nyilván ez jelenthette a közvetítő csatornát a karácsony polgári jellegű megünneplési formájához a településen!)

Egy teljesen katolikus alapon álló ünnepi rendet ismerhetünk meg e leiratból. Ez volt az a keret és alap, amire a teljes ünnepi rend felépült, s ami mindvégig megőrizte egyházas jellegét. Az ünneplés formáját a templomi megemlékezések adták jórészt. Csupán néhány adat szól arról, hogy az egyházi megemlékezést milyen egyéb, világi formák egészítették ki, tették teljessé. A nagy katolikus ünnepek körét az egyházmegye és a világegyház vezetőinek, az egri érseknek (Samassa József⁵¹) és a római pápának (XIII. Leo) alkalmi jubiláris ünnepei (felszentelési, püspökké szentelési,⁵² pápaválasztási⁵³ évfordulók, halál évfordulók⁵⁴) egészítették ki. Ezeken az egyházi és a világi közösség együtt ünnepelt.

2. A kiegyezés után indult el a királymisék sorozata. Ezeket a miséket évről-évre megtartották, még ha a plébániai irattárban nem is őrződött meg minden év anyaga. Így lett ünneppé augusztus 8-a, Ferenc

⁵¹ Samassa József (1828-1912), egri érsek 1873-tól. Magyar Katolikus Lexikon XI. 2006. 832-833.

⁵² Kunszentmártoni Plébániai Irattár ikt. szám és jelzet nélkül, Kunszentmárton, 1902. július 21. – Lonovics József kifejti, hogy a felszentelés évnapját a 4. századtól évenként megülte az egyház. Ezen a napon az egyházmegyes papok kötelesek voltak a szentmisében az „e végre rendelt imákat” elvégezni. Lonovics 1865i.

⁵³ Kunszentmártoni Plébániai Irattár ikt. szám és jelzet nélkül, Kunszentmárton, 1903. augusztus 1. Vö. LONOVICS 1865b.

⁵⁴ Kunszentmártoni Plébániai Irattár ikt. szám és jelzet nélkül, Kunszentmárton, 1911. július 29. Vö. LONOVICS 1865a.

József király születésnapja,⁵⁵ valamint október 4-e, a király névnapja.⁵⁶ Ezt egészítette ki a király alakjához kötődően néhány más alkalmi ünnep, mint pl. 1892-ben magyar királlyá koronázásának negyedszázados jubileuma, vagy 1898-ban trónra lépésének (osztrák trón) fél-évszázados jubileuma⁵⁷. Ezeket az alkalmakat a király és a nemzet egymásra találásának alkalmaként értelmezték.

Ünnepélye szentmisével emlékeztek 1881 májusában meg Rudolf főherceg és Stefánia belga királyi hercegnő házasságkötéséről,⁵⁸ majd néhány évvel később, 1889-ben Rudolf tragikus haláláról.⁵⁹ Ez utóbbi kapcsán az egri érsek a szokással ellentétben nem egyházi szertartás megtartására szólította fel papjait, hanem gyászlobogó kitűzésére az igazgatásuk alá tartozó intézményekben. A háttérben valószínű Rudolf öngyilkossága állhatott? A kunszentmártoni zsidó hitközség azonban gyászistentiszteletet tartott, amelynek meghívója a katolikus plébánia irattárában megmaradt.⁶⁰

Erzsébet „a dicső emlékü királyné” tragikus halála 1898-ban és annak évfordulóin emlékmisék alkalmait adták. Kiemelendő az ötödik évforduló, 1904. szeptember 9-én.⁶¹

1905 júliusában József főherceg halála alkalmával mutattak be szentmisét, amire hivatalosak voltak a községi és állami intézmények mellett az egyesületek, körök, s a vallási társulatok is.⁶²

⁵⁵ Kunszentmártoni Plébániai Irattár 150/888 ikt. szám alatt, jelzet nélkül. Vö. LONOVICS 1865d.

⁵⁶ Lásd pl. Római Kath. Lelkeszi Hivatal 182/888 ikt. szám alatt, Kunszentmárton, 1888. szeptember 30. Vö. LONOVICS 1865e.

⁵⁷ Kunszentmártoni Plébániai Irattár ikt. szám és jelzet nélkül, Kunszentmárton, 1898. november 28. Vö. LONOVICS 1865f.

⁵⁸ Samassa József egri érsek levele, Budapest, 1881. május 3. Kunszentmártoni Plébániai Irattár ikt. szám és jelzet nélkül

⁵⁹ Az egri érsek levele, 1889. január 31. Kunszentmártoni Plébániai Irattár 4809/1889 Eger. Vö. LONOVICS 1865c.

⁶⁰ A kunszentmártoni izraelita hitközség levele, jelzete 19/1889. Kunszentmárton, 1889. február 12. Kunszentmártoni Plébániai Irattár ikt. szám és jelzet nélkül.

⁶¹ Kunszentmártoni Plébániai Irattár ikt. szám és jelzet nélkül, Kunszentmárton, 1904. szeptember 9. Vö. LONOVICS 1865c. A szerző itt a fejedelem halála fölötti ünnepélyes megemlékezést a római korig, majd az ókeresztény korig vezeti vissza.

⁶² Kunszentmártoni Plébániai Irattár ikt. szám és jelzet nélkül, Kunszentmárton, 1905. július 17. Vö. LONOVICS 1865c.

3. A nemzeti jellegű megemlékezések és misék sorát 1861-ben a Széchenyi Istvánért bemutatott emlékmise nyitotta meg.⁶³ 1861-ben a városi önkormányzat – a helyi egyház kegyura – eldöntötte, hogy halála évfordulóján minden év április 6-án alapítványi emlékmisét mondhat a legnagyobb magyar tiszteletére. Valószínű, ennek nagypolitikai háttérét az 1861-es enyhülés nyújtotta.

A nemzeti jellegű megemlékezésekkel kapcsolatos kunszentmártoni plébániai adatok már mind a kiegyezés (1867) utáni időszakból valók, amikor azok megtartásának politikai akadálya már nem volt. Egy utalásból ugyan arra következtethetünk, hogy az 1848/49-es honvédekért már korábban is minden év novemberében szentmisét mutattak be, amit azonban 1868-ban március 30-ra helyeztek át. A novemberi megemlékezés valószínűleg Halottak napjához kötődött, amivel annak politikai felhangját elvették. Az időbeli áthelyezés okát nem ismerjük.⁶⁴ Az áthelyezést a képviselőtestület egyeztette Tóth Sándor plébánossal.

Az 1848-i törvények szentesítésének napja, április 11. volt a hivatalos nemzeti ünnep sokáig. (Március 15. csak 1927-ben lett nemzeti ünnep!) Az április 11-i nemzeti ünnep megülésére ugyan csak 1899-ből maradt fenn az első meghívó, ám feltételezhetjük, hogy a kiegyezéstől kezdve folyamatosan megülték. Az ünnepség formája a hálaadó istentisztelet volt, Te Deummal. 1906-ban április 11-e, a nemzeti ünnep Nagyhétre esett, ezért annak egyházi megtartását Húsvét hétfőjére helyezték át az egri érsek rendeletére.⁶⁵

Tanulságos a plébános, Dósa József feljegyzése a néhány fennmaradt meghívón: 1899-ben a szentmisén „Megjelent a községi előljáróság, bíróság, posta és a vasúti főnökség [s egészsítsük ki: a pénzügyőrség és a csendőrség is]. Az iskolás gyermekek a millenáris zászlókkal osztályonként, jó benyomást tettek a szemlélőre. Az isteni tisztelet Te Deummal kezdődött és 3 pappal végeztetett.”⁶⁶ Más évek meghívóin *az úri kaszinó, a polgári olvasó kör, a községi kör, a 48-as függetlenségi*

⁶³ Kivonat Kunszentmárton város tanácsi jegyzőkönyvéből, 1861. április 6. Jelzet nélkül.

⁶⁴ Kivonat Kunszentmárton város tanácsa közlg. jegyzőkönyvéből 1868. március 14. Kunszentmártoni Plébániai Irrattár ikt. szám és jelzet nélkül

⁶⁵ Kunszentmártoni Plébániai Irrattár ikt. szám és jelzet nélkül, Kunszentmárton, 1906. április 11.

⁶⁶ Kunszentmártoni Plébániai Irrattár ikt. szám és jelzet nélkül, Kunszentmárton, 1899. április 9.

*kör, a katolikus kör, az ipartestület, a tűzoltóság, a községi tantestület, a dalárda és műkedvelői társaság, a Kúncaszinó és az ájtatos társulatok képviselői is szignálták a meghívót. Azaz a nemzeti ünnep templomi közönsége átfogta az egész helyi társadalmat, annak is elsősorban a közép- és felső rétegeit.*⁶⁷

E rendszeres, évről-évre történő megemlékezéseket egészítették ki egyes események jubiláris fordulói, vagy rendkívüli alkalmak. Így pl. 1899. október 6-án „50. évfordulóján azon gyászos napnak, melyet az aradi vértanúk halála tett feledhetetlenné, a nemzeti martirok lelki üdvéért” ünnepi gyászistentiszteletet tartottak.⁶⁸ Nagy ünnepélyességgel történt II. Rákóczi Ferenc és társai hamvainak hazahozatala és kassai eltemetése 1906. október 29-én.

„E nagy nemzeti ünnepen minden magyar és hívő lélek hazafias lelkesedéssel áldoz a hála és kegyelet oltárán, – írta a szentmisére szóló meghívójában Dósa József plébános – hogy ím a magyarok Istenének végtelen kegyelméből, az apostoli király és nemzetünk örvendetes egyetértéséből, a szabadság dicső hősei, a hazaszeretet mártyrjai, végre magyar földben pihenve várják a föltámadás nagy ébredését, az igazi szabadság hajnalát. – Anyaszentegyházunk mindenkor együtt érvevén a nemzettel, most is kifejezést ad kegyeletének, részt vevén a nagy temetés dicsőségében. Ugyanezért október 29-én d.e. 10 órakor, Szent Márton templomában, ünnepélyes requiemet tartunk a hazába visszaköltözött lelkek üdvéért, mire a t. alólírottakat ezennel meghívom.”⁶⁹

A visszaérkezett és szignált meghívón az eseményeket kommentálva azt jegyezte meg a plébános, hogy

„A községben már 27/X-én zászlók lengtek, este toronyzene volt fűvös bandával, 28/X vasárnap ismét ágyúzás és toronyzene. 29

⁶⁷ Április 11-e nemzeti ünnepként való megülésére, egyházi megemlékezésekre majdnem minden évből fennmaradtak a meghívottak által szignált meghívók.

⁶⁸ Kunszentmártoni Plébániai Irattár ikt. szám és jelzet nélkül, Kunszentmárton, 1899. október 4.

⁶⁹ Kunszentmártoni Plébániai Irattár ikt. szám és jelzet nélkül, Kunszentmárton, 1906. október 27.

fényes istentisztelet. Este 6 órakor a Kath. Körben Rákóczi ünnepély és közvacsora. Igen jól sikerült.”⁷⁰

Az alkalmi meghívó, majd az események plébánosi értelmezése jól mutatja, hogy a királyhűség és a nemzeti érzület mennyire össze tudott kapcsolódni.

A honfoglalás ezredévi megülésének nyomtatott meghívója fennmaradt a plébániai irattárban. „A városi képviselő testület 61/2268. közgy. 1896. szám alatt hozott határozatával Magyarország fennállásának ezredéves ünnepsége alkalmával folyó év [1896] május hó 10-ik napján a hálaadó isteni tisztelet után ünnepélyes közgyűlés tartását” határozta el. A polgármester arra kérte a képviselő testület tagjait, hogy 1896. május 10-én, vasárnap délelőtt fél 9-kor, a városháza tanácstermében gyülekezzenek, „hogy délelőtt 9 órakor, a templomban a hálaadó isteni tiszteleten testületileg részt vehessünk”. Az istentisztelet után délelőtt 10 órakor pedig a városháza tanácstermében ünnepélyes közgyűlést tartottak, amelyen ünnepi szónoklat hangzott el „Magyarország főbb alakjainak és jelentősebb mozzanatainak méltatásával” – idézem a programból, valamint 1000 forintos alapítvány tettek „a teljesen vagyontalan iskolába járó árva fiúk, és teljesen vagyontalan szülők iskolába járó gyermekeik évenkénti felruházására az ezredéves fennállás emlékére”.⁷¹

Hasonló ünnepélyességgel tartatott meg „A keresztény Magyarország kilencszázados emlék ünnepe”. Az egri érsek rendelet alapján Nagyboldogasszony és Szent István király napjain, ünnepélyes hálaadó szentmisét tartottak. Az ünnepségsorozatba belefoglalták augusztus hó 18-át, az „apostoli király I. Ferenc József Öfelsége hetvenedik születésnapját” is. A jubiláris ünnepségeken a hatóságok és hivatalok, a különböző testületek és egyesületek jelvényeik alatt jelentek meg, „kifejezést adva ezáltal hazafias és keresztény érzületüknek”. Nagyboldogasszony vigíliáján, augusztus 14-én este 8 órakor „a nagy ünnepség jelzése végett, összes harangjaink meghúzatnak” – írta a plébános.⁷²

⁷⁰ Kunszentmártoni Plébániai Irattár ikt. szám és jelzet nélkül, Kunszentmárton, 1906. október 27.

⁷¹ Nyomtatott meghívó a Kunszentmártoni Plébániai Irattárban, Kunszentmárton 1896. május 3.

⁷² Kunszentmártoni Plébániai Irattár ikt. szám és jelzet nélkül, Kunszentmárton, 1900. augusztus 10.

Így állt össze tehát Kunszentmárton éves ünnepei rendje, ami a nagy egyházi ünnepek mellett az uralkodó, s a nemzeti megemlékezés alkalmait tartalmazta.⁷³

Időpont	Alkalom
<i>március 30</i>	<i>Ünnepélye szentmise az 1848/49-es honvédekért</i>
	Húsvét
<i>április 11.</i>	<i>Nemzeti ünnep</i>
	Pünkösd
	Úrnapja
augusztus 8.	Ferenc József születésnapja
augusztus 15.	Nagyboldogasszony
augusztus 20.	Szent István király
szeptember 8.	Kisasszony (Mária születése)
október 4.	Ferenc József névnapja
<i>október 6.</i>	<i>Aradi vértanúk emléknapja</i>
November 11.	Szent Márton – a templombúcsú napja
december 8.	Szeplőtelen Fogantatás

A társadalmi keret és háttér – tanulságok

A századforduló éveiiig csak a hatóságokat hívta meg a plébános. Sorrendben először mindig a városi/községi elöljáróságot, majd a királyi járásbírószágot, a kir. posta- és távírdát, a pénzügyőrséget, a vasúti főnökséget, a csendőrséget. Ezek részvétele értelmezhető, hiszen állami ünnepről van szó az uralkodóval kapcsolatos emlékezéseken. A városi/községi hatóságok részvétele is magyarázható azzal, hogy

⁷³ Dőlt betű = nemzeti jellegű ünnep; kövérített betű = dinasztikus jellegű ünnep; normál betű = egyházi ünnep

Kunszentmárton – a jászkun kiváltságok alapján – kegyura volt egyházának, azaz a világi és az egyházi község erősen összefonódott. A világi közösség tartotta fenn az egyházközséget, ezért jogot is nyert arra, hogy bizonyos egyházi ügyekbe beleszóljon.

Az iskolák, a tanítók és a gyermekek bekapcsolása pedig azzal indokolható, hogy az elemi iskola Kunszentmártonban sokáig felekezeti, római katolikus iskola volt, amelynek mindenkori igazgatója a plébános. Ezért előírhatja a tantestületnek, s rajtuk keresztül a diákoknak az emlékmiséken való részvételt.

A társadalom széles körét, de különböző rétegeit jelenítették meg az egyesületek, körök. Ezeknek a 19-20. század fordulójára már több típusa működött Kunszentmártonban. Régi szervezetnek minősíthető a céhes ipar alapjain 1872 után megalakult ipartestület, amely az iparos társadalmat képviselte, hozzá hasonló régi gyökerekből táplálkoztak a vallási egyesületek és társulatok, valamint a tűzoltóság, legújabbként pedig, már a polgári társadalom jeleként létrejött művelődési és politikai jellegű szervezeteket említhetjük. Ezek közé a különféle olvasó körök, az értelmiséget összefogó úri kaszinó tartozik. Politikai jellegű szervezetnek csak a '48-as függetlenségi kört minősíthetjük. Nem ismerjük a Kunszövetség és a Községi kör társadalmi bázisát, összetételét.

A meghívott hatóságok és hivatalok száma attól függött, hogy melyek működtek egy adott időben Kunszentmártonban, ám az ünnepek helyi jelentőségét és hangsúlyát talán lehet mérni a meghívott polgári, civil egyesületek szűkebb vagy tágabb körén. Jó példa lehet erre Erzsébet királyné halálának második évfordulóján (1902. szeptember 10-én) tartott rekviem, vagy a millenniumnak, a 900 éves keresztény magyar államnak, vagy akár Rákóczi hazahozatalának ünnepségei, amelyeken minden intézmény képviseltette magát, jó keresztmetszetét adva a város akkori hivatali és egyesületi szerkezetének.

Az emlékmiséket legtöbbször maga a plébános tartotta, néhány esetben valamelyik káplánja.

A fennmaradt iratok utalnak az ünneplés korabeli formáira, rítusaira, szimbólumaira is: első helyen a szentmise áll, a ritka jubiláris ünnepeken megjelent az esti hosszú harangozás, a testületek egyesületi jelvényeik, zászlójuk alatt jelentek meg, olykor toronyzene is volt, az

ágyúzás az ünneplés legrégebbi eszköztárához tartozott, egyszer-egyszer említettek a bankettet vagy az épületek fellobogózását.

Az ünneplés kerete az első világháború előtti években alapvetően egyházas volt és maradt, ebbe épült be a rendies és a polgári/nemzeti ünneplés minden eleme. Maga az egyház szervezete és a liturgia volt az, amely ezeket a területeket összekötötte. Királmisék, emlékmisék tartása nemcsak kunszentmártoni jelenség volt. Valószínűleg így volt ez Magyarország minden településén, minden nemzetiségénél és felekezeténél. A Széchényi Könyvtár aprónyomatványok tárában Zima András által megtalált nyomtatott meghívók erre utalnak. Feltárásuk és elemzésük azonban még kutatóra vár.

IRODALOM

LONOVICS József

- 1865a Pápa halála. In: Lonovics József: *Népszerű egyházi archeológia vagyis a katolikus ünnepek, szentségek, ünnepélyek s szertartások értelmezése...* Harmadik, tetemesen bővített és javított kiadás. Pesten, 1865. 216-221.
- 1865b Uj pápa választásaérti hálaájtatosság. In: Lonovics József: *Népszerű egyházi archeológia vagyis a katolikus ünnepek, szentségek, ünnepélyek s szertartások értelmezése...* Harmadik, tetemesen bővített és javított kiadás. Pesten, 1865. 222-231.
- 1865c Fejedelem halála. – Uj fejedelem trónralépte. In: Lonovics József: *Népszerű egyházi archeológia vagyis a katolikus ünnepek, szentségek, ünnepélyek s szertartások értelmezése...* Harmadik, tetemesen bővített és javított kiadás. Pesten, 1865. 232-235.
- 1865d Fejedelem születésnapja. In: Lonovics József: *Népszerű egyházi archeológia vagyis a katolikus ünnepek, szentségek, ünnepélyek s szertartások értelmezése...*

- Harmadik, tetemesen bővített és javított kiadás. Pesten, 1865. 236-237.
- 1865e Fejedelem névnapja. In: Lonovics József: *Népszerű egyházi archeológia vagyis a katolikus ünnepek, szentségek, ünnepélyek s szertartások értelmezése...* Harmadik, tetemesen bővített és javított kiadás. Pesten, 1865. 238-240.
- 1865f Fejedelem trónraléptének évnapja. In: Lonovics József: *Népszerű egyházi archeológia vagyis a katolikus ünnepek, szentségek, ünnepélyek s szertartások értelmezése...* Harmadik, tetemesen bővített és javított kiadás. Pesten, 1865. 241-242.
- 1865g Fejedelem házassága. In: Lonovics József: *Népszerű egyházi archeológia vagyis a katolikus ünnepek, szentségek, ünnepélyek s szertartások értelmezése...* Harmadik, tetemesen bővített és javított kiadás. Pesten, 1865. 243-244.
- 1865h Fejedelemnő halála. In: Lonovics József: *Népszerű egyházi archeológia vagyis a katolikus ünnepek, szentségek, ünnepélyek s szertartások értelmezése...* Harmadik, tetemesen bővített és javított kiadás. Pesten, 1865. 245-246.
- 1865i A megyei püspök halála. In: Lonovics József: *Népszerű egyházi archeológia vagyis a katolikus ünnepek, szentségek, ünnepélyek s szertartások értelmezése...* Harmadik, tetemesen bővített és javított kiadás. Pesten, 1865. 251-253.
- 1865j A megyei püspök fölszentelésének évnapja. In: Lonovics József: *Népszerű egyházi archeológia vagyis a katolikus ünnepek, szentségek, ünnepélyek s szertartások értelmezése...* Harmadik, tetemesen bővített és javított kiadás. Pesten, 1865. 188-291.

MEMORIAL MASSES, ROYAL MASSES IN KUNSZENTMÁRTON

Surviving documents in the archive of the Saint Martin Parish of Kunszentmárton (Jász-Nagykun-Szolnok County, up to 1993 Eger Archdiocese, since then Szeged-Csanád Diocese) provide information on the central wishes and rules, ideals and thoughts that shaped the annual order of feasts around the turn of the previous century. The result shaped the local structure of feasts in the market town of Kunszentmárton at the turn of the century.

Three-fold main thread of the festive order:

1. memorial days, feasts related to the royal house and events in the life of the royal family (birthdays, name days, coronation anniversary, deaths and anniversaries of deaths), that is, a feudal, dynastic thread,
2. major feasts of the Catholic church, that is, the ecclesiastical thread (major feasts, anniversaries of priests/bishops, papal election)
3. anniversaries of the events of 1848/49, commemorations linked to outstanding Hungarian figures, that is, the Hungarian national, bourgeois national idea.

The three threads coexisted peacefully. The parish priest invited to the memorial masses the municipal/local authority, the state bodies, from the 1890s and to certain events also the civil associations. The established order of feasts was the following:

- 30th March: “high masses for the defenders of the homeland” (at this date from 1868, before that in November)
- 11th April: anniversary of the adoption of the laws of 1848, national feast
- Easter, movable feast
- 8th August: birthday of the king, Francis Joseph
- 10th September: memorial day of the murder of Queen Elisabeth (from 1899)
- 4th October: name day of the king, Francis Joseph

- 6th October: Arad martyrs
- November: “high masses for the defenders of the homeland” (in 1868 transferred from 30th March to this date)
- 2nd December: anniversary of the coronation
- 25th-26th December: Christmas.

The structure of feasts thus combined the feudal, the patriotic national and the ecclesiastical principles of the organisation of feasts, blending the traditional and new rites. The study examines these and their embeddedness in local society.



„Huldigung – Hódolás – Hold císaři – Hold”

Meghivoo

A Kerecsény Magyarországi Kitenuszráadás emel' ünnepén Nagyboldogasszony és Szt. István ünnep napjain, főpárson rendelt elcsüdvén, d. e. 9 1/2 órákor ünnepélyes haláado szemsziet fogant tartani; úgy szinten Augustus ki 18%, minn Apóstoli királyat t. Teremtő Istaf Ofelstige Kerecsényi Hátérer napján is 9 órákor, mely jubile r'is ünnepségekre az által' jeltzett hatóságok, hivatalok, testületet, egyesületeket azon ünnepségekre Kerecsény hívass meg, hogy araton testületeit, helyi legjelvényeit állt, s minnet nagyobb számban jelenjenek meg, kifejezve arra er által, harafias és Kerecsényi ünnepelőknek: "Magyarországi f'ho 14. ére 8 dr. után, a nagyünnep jeltét vezett, és az harafjaink megkiseknek".

Nempristarton 1900 Augustus 10.

[illegible]

Meghívó a király születésnapján bemutatott szentmisére (1900)

„HAJNALI ÓRÁKBAN KELVE, HOGY ORSZÁGAIT NAGGYÁ,
NÉPEIT BOLDOGGÁ TEGYE”

Ferenc József és az uralkodócsalád az iskolai füzetek,
értésítő, olvasmányok tükrében

Tanulmányomban iskolai füzetek, értesítők, ünnepi beszédek, a tanulóifjúság számára kiadott könyvek – gyakran szépirodalmi vagy éppen szépirodalmi szándékkal és igénnyel írott – szövegeinek elemzésén keresztül azt mutatom be, hogy a királykultusz milyen aspektusai jelennek meg a századforduló és a 20. század első évtizedének oktatási intézményeiben. Az uralkodóhoz és az uralkodócsaládhoz kapcsolható évfordulókra, tragikus és örömteli eseményekre való emlékezés gyakran van jelen az iskolákban, ugyanakkor az eseményekre való iskolai reflexiók távol sem bírnak azonos hangsúllyal. Vizsgálatom olyan nyelvi működésekre, narratív technikákra és retorikai alakzatokra irányul, amelyeknek elsődleges célja az uralkodó /uralkodói család bizonyos tagjának legitimációja, avagy legitim jellegének, a szimbolikus rendben betöltött helyének megerősítése, és amelyek az iskolai eseményeket feldolgozó szöveganyagokban, ünnepélyeken elhangzó beszédekben, az ifjúságnak szánt prózai művekben, költeményekben is tetten érhetők.

A vizsgált legitimáló nyelvi aktusok keretét a Mária Terézia 1777-es rendelete adja. Pusztán neveléstörténeti szempontokat érvényesítve talán túlságosan is sarkított lenne, ha a Ratio Educationist tekintenénk primer jelentőségűnek a korai modern iskolarendszerhez kapcsolódó kiadványok, szövegdokumentumok vizsgálata során, ugyanakkor egy olyan elemzés esetén, ami a szimbolikus rend uralkodóképét legitimáló nyelvi alakzatokat vizsgálja, szükségszerű: a Ratio olyan reprezentációs keretet és jelölési gyakorlatot terem, amely hosszú időre kijelöli a kultuszban betölthető szimbolikus pozíciókat. Éppen ezért a monarchia nevelési intézményeiben megjelenő uralkodókultusz esetén sokkal inkább beszélhetünk a Ratio által meghatározott fogalmak közötti jelentésvándorlásokról, az elmozdulásokkal együttjáró rituális gyakorlatokról, mintsem új, az addigi jelölési gyakorlattól merőben eltérő szimbolikus-reprezentációs keretek létrejöttéről. A Ratio Educationis Bevezetése a következő gondolattal indít:

„Az ifjuság helyes nevelését és az egész közoktatásügynek intézését a józan erkölcsű népek mindenkoron oly nagy fontosságúnak tekintették, hogy benne látták országaik legfőbb sarokkövét és az általános jólét alapját. És méltán. Mert ha az állam egész boldogsága az isteni Lény feltétlen tiszteletéből, a hit szentségből, a fejedelemhez való hűségéből a haza és a polgártársak szeretetéből, mint megannyi kútforrásból fakad: bizonynyára könnyen érthető, mily nagy buzgósággal kell azon munkálkodnunk, hogy ezen erények magvait a zsenge gyermeki lelkekbe idejekorán beoltsuk, serdülő korukban fejlesszük és végre teljesen megéreljük, és tökéletességre vezéreljük.”¹

A fentebb idézett szövegrész mellett, hogy pozicionálja a nevelés fogalmát (legfőbb sarokkő, általános jólét alapja), megteremti a szimbolikus rend rítusainak jelölőit (uralkodó, nép, legfelsőbb Isteni lény), valamint mindazon iskolai rítusokat, amelyekben ezek működését fenntartják (iskolai szavalatok, beszédek, dramatizáció). Mindezek mellett a Ratio későbbi részei arról is rendelkeznek, hogy a reprezentációkról milyen formában kell számot adniuk az intézményeknek (beszámoló, értesítő, jelentések). Nem mellékes az sem, hogy a Ratio az első olyan nevelést érintő rendelkezés, aminek következtében az állam szabályozza az oktatásügyét. A király iránti lojalitás megjeleltetését az államapparátus által kontrollált intézményi keretek között megjelenő nevelési kurzus részévé teszi. Korábban a nevelés az egyházak saját hatáskörébe tartozott, de a nevelés állam által létrehozott színterei, a jelölési gyakorlat radikális megváltozása töréshez vezetett. A világi igények fenntartása következtében kialakult szekuláris-szakraális bináris oppozíció az atyai hatalom (védelmező, gondoskodó, jutalmazó büntető) megkettőződött jellegének továbbosztódásához vezetett.

Az atya hatalmának megosztottságát, a kettős jelleg legitimációját (úgy mint Isten hatalma és mint a király Isten által legitimált hatalma) korábban a mindenkor uralkodónak ajánlott szentmisék alkalmi rítusai oldották fel²: az uralkodó imádkozik a népéért, avagy a nép imádkozik Istenhez az uralkodóért. Ezek az alapjában véve szakralitás terében, az emlékezés gyakorlatában és hagyományában addig is működő gyakorlatok a 19. század második felének végén is nélkülözhetet-

¹ KORNIS 1913. 3.

² UNOWSKY 2005. 26-32.

len voltak, de ezek mellett számos olyan rítus jelent meg, amelyek ezen viszonyulásokat újrakonstruálták. A történelmi események következtében és az újabb verbális és vizuális propagandaformák megjelenésével önmagukban már nem voltak elegek a szimbolikus rend fenntartásához, a kultuszgyakorlás legitim keretei a legitimáló aktosok keretévé változtak. A szimbolikus hatalmat fenntartó narratívának a modernitás kihívása mellett több olyan fontos esemény következményeivel kellett számolnia – amelyek az addig bevált jelölési gyakorlatban diszkrepanciához vezettek, és amelyekre valamilyen formában – többnyire a szimbolikusban helyet foglaló pozíciók hangsúlyainak megváltoztatásával – reflektálni kellett. Az 1848-as események kulturális hatása és az általuk teremtett újabb, már nemzeti narratívák, Rudolf trónörökös öngyilkossága, illetve az Erzsébet királyné ellen elkövetett merénylet már nem elrendezhetőek az addigi minta³ alapján.

A szakralitás terén belül, de a legfelsőbb isteni lénnel korábban nem azonosként tételezett uralkodói pozíció instabillá válik, így a már meglévő keretek jelentései elmozdulni kényszerül a király jelölő – egyszerre két irányba, mely egyben két eltérő reprezentációt is jelent. Egyfelől testetlen, transzcendentális, az Atyával mint Legfelsőbb lényvel gyakorlatilag azonos, – másfelől fizikai, szekuláris, saját alattvalóival azonos atya.

Az 1848-as események emlékezete, az ahhoz kapcsolódó kulturális paradigmaváltás, a magyar romantika által teremtett szimbólumrendszer ellehetetlenítette, hogy az Uralkodó mint mint Istentől jövő, Isten által felhatalmazott jelenjék meg a szimbolikus rendben. A nemzeti romantika által létrehozott szimbolika oppozícióba állítja az uralkodót és a népet (többé nem alattvalóként reflektál rá), Istent pedig a néppel, a nép akaratával azonosulóként tételezi.⁴

A trónörökös Rudolf, illetve Erzsébet királyné halála megmutatta az uralkodói ház testi mivoltát. Az uralkodó személyének transzcendentális, Isten által óvott jellegét, sérthetetlen mivoltát alapjaiban kérdőjelezte meg. És bár Erzsébet – a már életében kialakuló – kultusza segíthetett olyan narratívát teremteni, amiben maga a király is túlvilági, a földi céloknál nagyobb feladatokra szánt entitásként jelenhetett meg (a test igévé lett). Rudolf halálának körülményei nem elrendezhetőek

³ Az Erzsébet kultusz változása kapcsán lásd VÉR 2013.

⁴ Gondoljunk csak Kölcsey Himnusz című versének kezdő soraira, vagy Petőfi 19. század költői című versének ószövetségi, mózesi analógiáira!

egy, a katolikus szimbólumkészletre is erősen építőnarratívában, ráadásul a propagandában az apa a trónörökös büszke apjaként, modelljeként sem jelenhetett meg, így szükségszerűvé vált az apa jelölő átpozícionálása is: az uralkodó igazi gyermeke a nép, az uralkodó pedig a nemzet apja. Az uralkodó az evilági szenvedései révén egyszerre lehet így már transzcendens, krisztusi figura, illetve a népért, mint gyermekeiért tevékenykedő önfeláldozó, modellként álló Apa. És bár az Atya-gyermek viszonynak, a transzcendens testivé válásának a keresztény szimbolikában megvan a maga helye, Ferenc József kultuszának iskolai gyakorlata, a testi és a testin túlinak jelölési gyakorlata igencsak esetleges nem jön létre olyan egységes narratíva, amelyekben a jelentések megszilárdulnának.

Sokkal inkább két emlékezeti narratíva, jelölési gyakorlat esetleges egybefonódásairól beszélhetünk, melyek közül az egyik az Erzsébet halála utáni, alapvetően szakrális jelentéstartamokkal felruházott narratívában helyezi el az uralkodó személyét, a másik pedig a nemzet számára modellként álló személy narratívájában testesíti meg hatalmát.

A diákok számára kiadott iskolai könyvek, ajánlott olvasmányok is a Ferenc József kultusz szimbolikájának ezen esetlegességet tükrözik: egyszerre szakralizálnak és deszakralizálnak, olykor evilágiként, követhető modellként, olykor pedig elérhetetlen nagyságként mutatják mind az uralkodót, mind az uralkodói család tagjait. A kiadványok közös metszéspontja az uralkodó pozicionálásának szándéka. A magyarországi kultuszfenntartó, hatalom-legitimáló jelölési gyakorlatnak megfelelően ezen iskolai kiadványokban helyet kapó szövegek szoros kontroll alatt tartják az uralkodói hatalom fizikai-metafizikai, testi és testen túli markereit – a legitimáló – rituális gyakorlatok során nem konstruálódik olyan allegorikus alak, mint ahogy azt megtörtént Austria esetében⁵. A Ratio iránymutatásának megfelelően – az uralkodó továbbra is a birodalom reprezentációinak központi jelölője, ugyanakkor a testhez való viszonyulás fontos legitimáló funkciót tölt be. Az iskolai rituálék és a legitimáló aktusok működőképességének vizsgálata során figyelembe kell vennünk, hogy a korabeli iskola mint intézmény a maga saját tanrendjével, strukturális sajátosságaival tovább sematizálja a rituálék verbális és non-verbális gyakorlatát, illetve azt is, hogy modellállító-nevelő funkciói folytán az

⁵ Ennek kapcsán lásd KRASA-FLORIAN 2007. 183-184.

intézményesített uralkodói kultusz lecsupaszított formában, vagy bizonyos elemeinek mellőzésével működhetett az intézményesített oktatás keretein belül. A kultusz működtetésének igénye azonban a kor propaganda részéről elvitathatatlan.

Dolgozatomban a Ludvigh Béla szerkesztette, valamikorban kiadott Magyarok csillaga⁶ című kiadványt, illetve a Hevesi József által, Őfelsége 80. születésnapjára kiadott, a tanuló ifjúság számára ajánlott kötetet, valamint az *Ünnepi versek – Szavalókönyv iskolai ünnepélyekre /alkalmas költemények gyűjteménye* című antológiát emelném ki. Az iskolai értesítők tanúsága szerint a kötetekben szereplő alkotások rendre visszaköszöntek az iskolai életben. Mindhárom vizsgált kötet útmutatóként, segédanyagként szolgált az iskolai ünnepélyek méltó megtartásához, ugyanakkor és jól tükrözik a szimbolikus hatalom narratíváinak nehézségeit: a *Magyarok csillaga* kötet lírai művei az uralkodót inkább a transzcendentális mentén helyezik el, míg a Hevesi által szerkesztett kötetben megjelenő Ferenc József sokkal inkább modellként szolgáló apafiguraként jelenik meg. Ezen kötetek leginkább szépirodalmi antológiákhoz hasonlatosak, noha világosan kitűnik, a kötetekbe kerülő szövegek esetében a szépirodalmi igény másodlagos. A szövegek primer célja a kultusz működtetése, így a saját korukban kanonizált szerzők dicsőítő költeményei mellett jól megférnek a műkedvelő főurak, iskolai oktatók költeményei, tanárok, nevelők ünnepnapi beszédei. A Ludvigh Béla szerkesztette *Magyarok csillaga. Vezérkönyv Erzsébet gyászünnepélyek rendezéséhez* kötet a szerző meghatározása szerint elsősorban az Erzsébet-kultusz iskolai gyakorlatait színesítené, kiegészítve az addigi gyakorlatot, vezérkönyvül szolgál az ünnepek méltó megtartásához:

„Az ész dolga az emlékezet, s a szív mégis tovább őrzi emlékét. A magyar nép jó szívébe befogadta Erzsébet királyné alakját, mert szeretettel közelített nemzetünkhöz és ezel megnyerte a szívünket. .. A nemzet gyásza megszólal a költészetben; a költők versekben siratják Erzsébetet; a művészet bánatának tárgyául választja; a nép ajkán pedig napról napra több mese szólal meg Róla, mígnem idővel a legenda glóriája vonja, veszi körül, mely csak azon kiváltságosok osztályrésze, a kik a szív vagy ész vagy a jellem nagysága által nyerték el az utókor háláját. Ezen kultusz szolgálatára, teljesen hazafias intencióból s tekintettel arra, hogy az Erzsébet emlékünnepek általános megtartását a 4196/1898 sz

⁶ LUDVIGH 1904.

vallás- és közoktatási rendelet is kötelezővé teszi, »Magyarok csillaga« címen bocsájtom közre azon beszéd, dal- és költeményeket, melyek az ország különböző helyein előadattak. ... Választékos anyagával útmutatásul szolgál a vezérkönyv Erzsébet gyászünnepélyének sikeres rendezéséhez, melyet mindig gyászmise előz meg. AZ ünnepély megfelelően díszített torna-vagy diszteremben a dicsőült királyné feketébe vont képe, esetleg szobra előtt gyászdal, emlékbeszéd és tanulók szavai mellett tartassék. A mi iskolai ünnepélyeink közt mindig szívrehatóbb és sikerütebb az Erzsébet ünnepély...»⁷

Erzsébet kultuszának egyik célja, mint ahogyan arra Vér Eszter Virág is rámutat: a király elfogadtatása, ily módon az uralkodó és nemzete közötti kapcsolat javítása⁸. A Magyarok csillaga ezt a gyakorlatot követi. Bár Ludvig kiadványának bevezetője világosan megjelöli a kötet célkitűzéseit, a kötet második felében Vezérkönyv iskolai ünnepélyekre címmel főleg olyan szövegek találhatók, amelyek Ferenc József iskolai kultuszához kapcsolódnak, de szimbólumkészletüket nyelvi regiszterüket, a testi és a transzcendentális játékba hozását tekintve erősen köthetőek az Erzsébet-versekhez. Mindezt két, a kiadványban megjelent vers (Ács Ferenc Erzsébet című költeményével, illetve gróf Zichy Géza Királyunkhoz) egy-egy részletén keresztül szemléltetem.

Ács Ferenc⁹: ERZSÉBET

„Harangok nyelvei,
Zengjétek a légbe:
Egy földrejött angyal
visszajött az égbe
[...]"

”Asszonyunk, királynénk,
Védangyalunk, anyánk,
Mellénk álltál, midőn
Elhagyottak valánk.”

⁷ LUDVIGH 1904. 3.

⁸ VÉR 2012.

⁹ Ács Ferenc (1828-196) költő, honvédhadnagy.

**Zichy Géza gr.: KIRÁLYUNKHOZ
osztózás a fájdalomban...**

„Néz reánk te fölKent ember
nézz reánk mi jó királyunk!
Mindne üdvöt, boldogságot
Mi a tekezdől várunk.”

„Hordozd büszkén emelt fővel
véres töviskoszorúdat,
mert te meg nem érdemelted
Ádáz sorsod, szörnyű búdat...

A te trónod Golgotha volt
Keresztkínja volt az élted,
De egy népet megváltottál
E ez halálig ott lesz véled.

A kit annyira szeretnek,
Nem lehet az elhagyatva.
Óh! maradj, maradj tovább is
Jó királyunk, népünk atyja.”

Ács Ferenc és Zichy Géza gróf versei egyaránt a romantika dalköltészetének formavilágába illeszthetők, az egyszerűbb verselés, a dalra jellemző négysoros szakaszok könnyen elsajátíthatóvá teszik ezeket a szövegeket. A versek tanulását, a korabeli befogadó azonosulását feltehetőleg nagymértékben elősegíthette a szövegek bibliai reflexiója is, illetve az a mód, ahogy a szövegek mozgósítják az apa-anya-gyermek családi szerepek társadalmi normáit. Erzsébet: anya, oltalmazó, védelmező, földreszállt angyal, Ferenc József: apa, szenvedést vállaló, büszke szerető apa. A király és királyné szülői pozíciója egy olyan jelölési térben konstruálódik meg, amelyben a gyermek funkcióját a nép láthatja el. A népnek hálát kell adnia, mert mind a királyné, mind a király melljük áll és, mint magasabb, isteni entitások a vállalva a földi szenvedést megtestesülnek. Zichy verse a szenvedő, krisztusi uralkodó képzelet által legitimálja az uralkodói hatalmat. A keresztény szimbolikát felhasználva Jézus szenvedéstörténetét, Jézusnak és népének viszonyát feldolgozó irodalmi hagyományt idézi meg, Ács verse pedig –

még ha a versben implicit módon nem is jelenik meg Mária neve – több szempontból köthető a Mária-kultusz 18. századi gyakorlataihoz, azonban pedig a Patrona Hungariae – elsősorban katolikus – hagyományához. (Lásd Boldogasszony anyánk).

A két vers hangúlyozza az uralkodócsalád áldozatvállalását, így rejtve maradhatnak áldozati (mint csapásokat elszenvedő, gyengébb) markerei. Az uralkodóra irányuló jelölések leginkább az Istenre irányuló jelölések nyelvén szólhatnak, az Isten és az uralkodó között korábban húzódó egyértelmű határ elmosódik – tered adva az azonosuláspoetikai működésének Ez a stratégia nem csak Zichy és Ács verseire jellemző, a Ludvigh kötetében helyet foglaló lírai művekben előnyt élveznek a hasonló jelölési gyakorlatok – többek között Tóth István és Dalmádi Győző versében:

Tóth István: Zúgnak a harangok (részlet)

„Eleitől végig ezt az imádságot:
Édes Anyánk, szent Királynénk
Védd meg az országot!”
[...]
Védd meg a országot
Minden ellenségtől,
küldj nagy áldást, békeséget
jóságos égből.”

Dalmady Győző¹⁰: Az igazi király

„Koronáját hozák
mennyből az angyalok
Szentség fénysugara
róla messze ragyog.
Szíveket fölemel
Biztos utat jelel
Célt tűz ki, ragyogót
Századokra valót.
Palástját égi kéz hímezte ékesen
bűbája elterül
hegyeken, völgyeken
Ha tombol a vihar
Szárnyával betakar
Sértetlen áll a nép
Melyet hatalma véd.”

A Hevesi József szerkesztette *I. Ferenc József (1830-1810) – Őfelsége 80. születésnapjára, a tanuló ifjúság számára* ajánlott kötet¹¹

¹⁰ Dalmady Győző (1836-1916) magyar jogász, költő, Elsősorban a Kossuthot éltető hazafias verseiről volt szélesebb körben ismert.

¹¹ HEVESI 1910.

– Ludvigh kötetéhez hasonlóan – igényt tart arra, hogy az uralkodót családmodellén keresztül legitimálja (apaként pozicionálja,) de a kötet egységesebb nézőpontot tükröz. Bár kisebb súllyal, de már Ludvigh kötetében helyet kaptak olyan adomák, anekdoták, visszaemlékezések, melyek az uralkodót emberi, a népéhez közel álló, nép számára elérhető, a néppel azonosulni tudó entitásként reprezentálta. Ludvigh Béla egyik alkalmi beszédében például a következő érveket hozza fel a király személye és pozíciója mellett:

„Óriási erő és munka, amely a király vállaira hárul. Szinte természetfeletti erő kell hozzá.”

„A nemzet nagy családjának feje.”

„Azért tartjuk olyan kiváló személynek, azért tanusítunk iránta oly nagy tiszteletet, mert nemes hivatás, amit betölteni kell: azért illeti hódolat, mert állásának szédítő hatalma kölcsönzi neki ezt a nagy tekintélyt. A törvény is szent és sérthetetlennek rendezi személyét.”

„A nemzet magát tiszteli meg a király személyének tiszteletével, ünneplésével.”

Hevesi kiadványának ívét főleg az ehhez hasonlatos reprezentációk jelentik. A kötet *A király gyermekkorától és ifjúságától egészen az Ezeréves Magyarország öreg királyáig* követi végig Ferenc József életútját. Az életút stációinak irodalmi bemutatásai olyan anekdotákra építenek, melyek a király földi erényeit domborítják ki.

„Egy gödöllői ebédnek híre nagy hatást keltett országszerte. Gróf Ráday Pál gödöllői szolgabíró egy alkalommal a király vendége volt; de sehogysem akart inni jóféle borokból. Végre maga a király kínálta meg: »Igyék, hisz egy pohár bor a hazáért még nem árt!« A gróf meglepetve hallotta ezt az idézetet Vörösmarty híres Fóti dalából. »Engedje meg akkor Felséged – szolt megindultan, – hogy folytassam a költő szavait: A legelső magyar ember a király... Éljen a király! Addig éljen amíg a honnak él!« – tette hozzá a királyné. A király, aki egyszerű vadászruhájában járta be Gödöllő vidékét, igen szeretett közvetlenül érintkezni a néppel. És a nép, ha felismerte, egészen őszintén fordult hozzá apró bajaival.”¹²

¹² HEVESI 1910. 20.

Amíg a korábban idézett lírai művek a transzcendens megtestesülése által legitimálják a királyt, addig ezekben anekdotikus írásokban emberi erényei biztosítják királyi hatalmát és pozícióját. Hevesi kötetében Ferenc József azáltal válik legitim uralkodóvá, hogy már-már az emberit meghaladó erővel dolgozik népeiért:

„És agg uralkodónk csodálatos, fiatal erővel dolgozik most is nap-nap mellett, a hajnali órákban kelve, hogy országait naggyá, népeit boldoggá tegye. És népei úgy tekintenek reá, mint az uralkodói erények, lelki nagyság, lovagias érzés, kötelességtudás mintaképére, És a keze munkájának nyomán áldás fakad nemzetére.”¹³

Hevesi könyve a korának hétköznapiabb, a pátosznak alakzatainak mértéket diktáló nyelvezetével olyan uralkodó-reprezentációt nyújt, ami elérhető viselkedésmintaként, modellként is szolgálhat. A király hatalmát így nem csak hogy a nemzet legitimálja, de azonosként tételeződik vele. Ebben a diskurzusban a király isteni jellege másodlagos, a legitimáló működések az uralkodó reprezentációit az alattvaló reprezentációs pozíciói felé tolják.

Kérdéses azonban, hogy a király személyének tisztelete és ünneplése mennyire működhet az iskola intézményi kereti között. Mint már korábban utaltam rá, egységes narratíva hiányában az iskolai reprezentációk, királyritusok, a király személyét és hatalmát alátámasztó és megerősítő működések széttartó jellegűek, ez pedig a korabeli iskolák pedagógiai-didaktikai módszertanával nem egyeztethetőek össze. A Ratio által már elrendelt, és 1946-ig folyamatosan kiadott iskolai értesítők iskolai ünnepeiről közölt beszámolóit ugyanerről a nehézségről árulkodnak. Noha rendeleteket adnak ki arról, hogy az uralkodócsalád mely évfordulóit kell megtartani iskolai keretek között, az értesítők ritkán számolnak be hosszabban a megtartott ünnepekről. A legtöbb esetben csak felsorolják a királyi családhoz kapcsolódóan tartott ünnepi megemlékezéseket, és bár az iskolai értesítők esetén elvárt volt, hogy egy-egy tanári, igazgatói beszédet közreadjanak, a legritkább esetben fordul elő, hogy ezek a királykultuszhoz kapcsolódnának. A *Soproni magyar királyi főreáliskola 1890/1891. évi iskolai értesítője* például Tóth Márton tanár Deák Ferenc emlékére írott, hét

¹³ HEVESI 1910. 30.

oldalas beszédét közli, csak az iskolai értesítő kötelező részében, az ünnepek megtartásáról szóló beszámolóban jelennek meg a királyi családhoz köthető ünnepek:

„Intézetünk mint rendesen ez évben is megülte a legmagasabb trón iránti homagiális ragaszkodás, hazánk nagy hazafiai megemlékezésének és korszakot alkotó történeti események ünnepeit: így 1 800. október 4. mint Ő Felségének apostoli királyunk és november 19. mint Ő Felségének királyasszonyunk névnapiját isteni tisztelettel és a tanítás szünetelésével.

1891. évi február 28. Deák Ferencz halála évfordulóján iskolai ünnepély volt, alkalmi beszédet mondott Tóth Márton tr.

1891. jun. 8. a koronázás évfordulójának alkalmávl a Berzsenyi ünnepélyen megemlékezett e nagy eseményről Bella. Lajos rend. taná r. Utánna folyt az »Önkepző-kör« működéséről való jelentés; énekek, szavatok és díjak kiosztása.

1891. május 24-én iskolánk kath. egy házi zászlójának beszentelése után lelkes beszédet mondott a beszentelést eszközölő nagyságos Maráz Ferencz prépost-kanonok ur, folytatólag az iskolai épületben jelentést tevő igazgató és a hittanár”¹⁴

Az értesítőkből az is világosan kitetszik, hogy sokkal inkább a korábbi, Isten-uralkodó-nép diskurzusának rituáléi alapján, legtöbbször egyházi keretek között zajlanak a királyi családhoz kapcsolható rítusok. Az iskola keretei közötti emlékezés egyéb formáit – a propagandisztikus céllal kiadott iskolai kiadányok ellenére – a nemzeti emlékezet működtetéséhez tartják fent. A szegedi belvárosi községi *népiskola* 1895/96. évi iskolai értesítője szerint a honfoglalásra nagyobb szabású ünnepséget rendeztek. Az ünnepély gerincét a magyar nemzeti romantika ma is ismert, a kánon szerves részét képező irodalmi szövegek jelentették („»Hymnus«, Kölcseytől; énekelték a tanulók., »Ezer év háttarán«, Szabolcska Mihálytól; szavalta Szedlák Anna VI. oszt. tanuló, »Árpád«, Petőfi Sándortól; szavalta Faragó Ödön IV. a) oszt. tanuló., »A magyarok Istene«, Petőfi Sándortól; szavalta Detre János IV. b) oszt. tanuló”)

A király éltetésére csak az ünnepség utolsó, harmadik részében kerül sor – faültetés aktusa során (Árpád, István, IV. Béla, I. Ferenc

¹⁴ SALAMIN 1891. 12.

József tiszteletére ültettek fákat). A faültetés rendszerint az Erzsébet-kultuszhoz köthető, de ezen az ünnepélyen az Árpád apánk kezdetű dal szólt, ami világosan mutatja, hogy az uralkodói hatalmat, a hatalom szimbolikus testét inkább nemzeti-történelmi keretek közé helyezik, mintsem a nemzet élén álló független entitásként jelenítenék meg.

1902-ben a vallás és közoktatásügyi miniszter elrendelte Kossuth Lajos 100. évfordulójának a megünneplését, 1903-ban pedig a Deák Ferenc-emlékünnap megtartását. E két rendelet lehetővé tette, hogy az uralkodó már nemzeti narratívában jelenhessen meg, azonban ez a narratíva sokkal inkább legitimálta az 1848-as eseményeket, mintsem magának a királynak iskolai reprezentációit. 1848 emlékezete ugyanis az iskolai szavalatokban, szavalóversenyek versanyagában – éppen a Ratio által ajánlott és elterjesztett formákban jelen, a Ferenc Józsefhez kapcsolódó ünnepélyek lassan kötelező formalitássá, kiüresedett szertartásokká, avagy a nemzet történelmének részévé váltak

A jelenséget jól tükrözi az 1907-ben megjelent, Vajda Gyula által szerkesztett *Ünnepi versek – Szavalókönyv iskolai ünnepélyekre / alkalmas költemények gyűjteménye* antológia. A kötetek azzal a céllal adták közre, hogy az „első sorban a tanuló ifjúság vallásos, hazafia, szépérzékének fejlesztésére szolgáljon. [...] erre szolgál az ünnepély, költőink művei a nemzetünk kincsei.”¹⁵

A kiadvány tematikus bontása jól mutatja az iskolák keretei között folyó emlékezési-ünnepi rítusok főbb tematikáját („Éljen a király”, „Erzsébet”, „A Szabadság napja”, „Az 1848-iki törvények szentesítésének ünnepe”, „A vértanúk”, „Költők és államférfiak”, „Hit, haza, szülői ház, költészet, természet”), ugyanakkor adaptálja a közös narratíva nehézségeit is. 1848 emlékezete – felekezeti iskolától függetlenül – egyértelműen dominánssá válhatott. A már korábban említett soproni főreáliskola ünnepségeinek rendje az 1909/1910-es tanévre már így változott:

„Február 27-én:

Berzsenyi Dániel arcképének leleplezésére ünnepély a következő műsorral:

I. Himnusz. Énekli az ifjúság.

¹⁵ VAJDA 1907. 3.

2. A felkelt nemességhez. Szavalja Barvitzius Náncor VIII. o.[sztályos] t.[anuló]
3. Ünnepi beszéd. Tartja Varga Ferenc VIII. o.t.
4. Szózat. Énekli az ifjuság.

Március 15-én:

Ifjúsági ünnepély a következő műsorral:

1. Talpra magyar. Énekli az ifjuság.
2. Nemzeti dal. Arany Jánostól. Szavalja Lederer Ferenc V. o.t.
3. Ünnepi beszéd. Tartja Huszár Gyula VIII. o.t.
4. A walesi bárdok. Arany Jánostól. Szavalja Varga Ferenc VIII. o.t.
5. Himnusz. Énekli az ifjuság.

Április 8-án:

Gróf Széchenyi István halálának 50-ik évfordulóján gyászistentisztelet, utána iskolai ünnepély a következő műsorral:

1. A cenki sir mélyében. Énekli az ifjuság.
2. Ünnepi beszéd. Tartja Bella Lajos tanir.
3. Széchenyi emlékezete. Szavalja Varga Ferenc VIII. o.t.
4. Himnusz. Énekli az ifjuság.
5. Ünnepély után az összes tanulók zászló alatt és a tanárok vezetése mellett kivonultak a Széchenyi szobor elé és oda Varga Ferenc VIII. o.t. rövid beszéd kíséretében koszorut helyezett.

Április 11-én:

Az 1848-iki törvények szentesítésének évfordulóján istentisztelet, utána iskolai ünnepély a következő műsorral:

1. Szózat. Énekli az ifjuság.
2. Ünnepi beszéd. Tartja az igazgató.
3. Himnusz. Énekli az ifjuság.

Május 18-án:

A nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi m. kir. Minisztérium által elrendelt békenap jelentőségét Müller József dr. tanár méltatta a felsőbb osztályu tanulók előtt.

Junius 8-án:

A koronázás 43-ik évfordulója alkalmával hálaadó istentisztelet, utána iskolai ünnepély a következő műsörrel:

1. Szózat. Énekli az ifjuság.
2. Ünnepi beszéd. Tartja Stodolni Gyula dr. tanár.
3. Himnusz. Énekli az ifjuság.

Junius 29-én:

»Te Deum«. Istentisztelet után a tornateremben egybegyűlt ifjúság elénekelte a Szózatot és az igazgatónak a tanévet bezáró beszéde után a Himnuszt»¹⁶

A fent idézetekből látható, hogy a hangsúly a nemzeti emlékezet felé tolódott a soproni főreáliskolása esetében, de a helyzet korántsem egyedi. A székeludvarhelyi református kollégium 1910-1911-i értesítőjében kollégium igazgatója az évet összefoglaló beszámolójában megelégszik azzal a kijelentéssel, hogy „A szokásos iskolai ünnepélyeket megtartottuk”, az értesítő hosszabban csak a diákok önképzőkörének (Petőfi-kör) tevékenységét taglalja.

„VIII. A kiemelkedő nemzeti ünnepélyek alkalmával, részint kapcsolatban a pályakérdésekkel, három díszülést tartottunk. Az ünnepélyek műsora a következő volt:

Október 6-iki ünnepély:

1. »Hymnus« Erkel F.-től, énekli az ifjúsági énekkar zenekari kísérettel.
2. Ünnepi beszéd, írta és elmondja Nagy István VIII. o.t.
3. »Október 6-án« Váraditól, szavalja Adorján Gábor VIII. o.t.
4. Kossuth nóta, énekli az ifjúsági énekkar, zenekari kísérettel.
5. »A gólyához« Tompától, szavalja Ördög Lajos VIII. o.t.
6. »Szülőföldemen« Petőfitől, szavalja Kiss András, zenekari kísérettel.
7. »Szózat« Erkeltől, énekli az ifjúsági énekkar, zenekari kísérettel.»¹⁷

Az 1910-es évektől a legitimáló, pozícióerősítő gesztusok sokkal inkább modernitás replikációra alkalmas képi médiumaiban (festmény-replikációk, fotók, képeslapok, képes-tudósítások) fejtik ki szándékolt hatásukat, az iskolai ünnepélyek diskurzusában, a verbális aktusok tekintetében súlyukat veszítik. Álláspontom szerint ez nem csak az uralkodó szimbolikus reprezentációjának változásával függnek össze, hanem a rituális gyakorlatok iskolai és nyelvi kereteivel is. Vér Eszter Virág megállapítsai szerint: A múlttal való folytonosság meg-

¹⁶ WALLNER 1910. 4.

¹⁷ SZABÓ 1911. 95.

teremtése az ismétlődések, a gondosan kidolgozott formális aktusok és motívumok, a megidézett mítosz révén fontos eszköze a közösség kontrollálásának, vagy, ami ezzel egyenértékű, a kollektív, ugyanakkor hivatalos emlékezet fenntartásának a rítus – funkcionalizált nyelvezete formalizáltsághoz vezet. A megnyilatkozások nagyon stilizáltak és állandósult panelekből épülnek fel, a kánonban rögzített szabályok alapján. A szókészlet nagyon behatárolt, a befejezés pedig az előre rögzített kapcsolódási pontok révén előre látható.¹⁸ Az iskolai értesítők, olvasókönyvek tükrében, a fenti megállapításokkal együtt úgy vélem, az uralkodó jelölő jelentésszóródása, a jelölő devalválódása nemcsak a propagandában megjelenő az egységes narratíva hiányából, hanem a nyelvi rítusok korlátaiból, az oktatási intézményeket szabályozó pre-skriptív-formalizáló folyamatokból fakad.

IRODALOM

HEVESI József

1910 *I. Ferenc József (1830-1910). Ófelsége* 80. születésnapjára, a tanuló ifjúság számára. Budapest.

KORNIS Gyula

1913 *Az 1777-iki Ratio educationis.* Ford.: Friml Aladár. A Kath. Középiskolai Tanáregyesület.

KRASA-FLORIAN, Selma

2007 *Die Allegorie der Austria.* Die Entstehung des Gesamtstaatsgedankens in der österreichisch-ungarischen Monarchie und die bildende Kunst Böhlau Verlag, Wien.

LUDVIGH Béla

1904 *Magyarok csillaga.* Vezérkönyv Erzsébet gyászünnepélyek rendezéséhez. Pesti Pesti könyvnyomda részv. társ., Budapest.

¹⁸ VÉR 2006. 127., 129.

N. N.

- 1902 *Értesítő a Szeged-belvárosi Tanító-Testület vezetése alatt álló községi népiskolákról (1881-1902)*. Burger Zsigmond nyomda és kiadó, Szeged.

SALAMIN Leó

- 1891 *A soproni magyar királyi főiskola 16. évi iskolai értesítője*. Litfass Károly, Sopron.

SZABÓ András

- 1911 *A székelyudvarhelyi református kollégium ismertetője az 1910-11-ig iskolai évről*. Becsek D. fia könyvnyomdája, Székelyudvarhely.

UNOWSKY, Daniel L.

- 2005 *The pomp and politics of patriotism. Imperial celebrations in Habsburg Austria 1848-1916*. Purdue University Press, West Lafayette – Indiana.

VAJDA Gyula

- 1907 *Ünnepi versek*. Szavalókönyv iskolai ünnepélyekre alkalmas költemények gyűjteménye. Singer és Wolfner, Budapest.

VÉR Eszter Virág

- 2006 Megemlékezési szertartások. *Budapesti Negyed* 52. évf. 2. sz. 127-147.
- 2012 Újraértelmezett szerepvállalások avagy Erzsébet császárné alak-változásai 1866-ban. *Aetas* 27. évf. 1. sz. (2012/1). 83-104.
- 2013 *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig Emlekezhelyei tükrében*. Doktori disszertáció. Történettudományi Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Doktori Iskola, Budapest.
<http://doktori.btk.elte.hu/hist/veresztervirag/diss.pdf>

WALLNER Ignác

1910 *A soproni magyar királyi állami iskola harmincötödik értesítője az 1909-1910-ik iskolai évről.* Romwalter Alfréd, Kö- és könyvnyomdája, Sopron.

FÖLDVÁRI, JÓZSEF

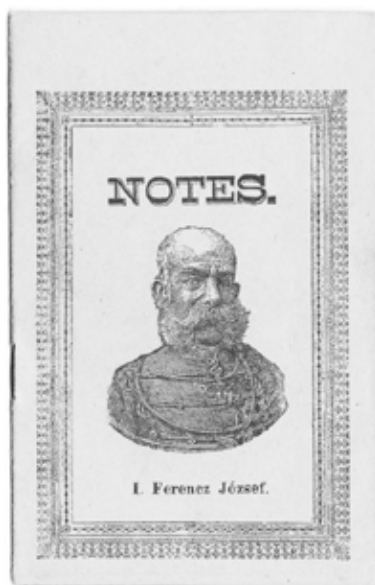
”GETTING UP EARLY IN THE MORNING TO MAKE THEIR COUNTRIES GREAT AND MAKES THEIR PEOPLE HAPPY”

Franz Joseph and the royal family in the light of annuals, study books, reports

In the turn of 20th century and in its early years, reflections of anniversaries and events related to the Austro-Hungarian royal family, whether they are joyful or tragical ones, took important place in educational institutes. However the importance of these reflections are different. For that very reason needs to exam which elements of Royal Cult had taken place in school-books, brochures, reports, almanachs, etc. This paper mainly focuses on rhetorical figures and narrative technics emerged in texts of literary works, memorials, and school events. Through the use of these the King (*Our Father*) had been shown not only a followable/ secular pattern, but a transcendental/ higher entity. This analysis based on contemporary theories which utilize the notions of 'Paternality', and 'family'.



Hevesi József iskolai ünnepterve



Iskolai jegyzetfüzet

--+ ÓRA-REND. +--								
Nap	Délelőtt				Délután:			
	8-9	9-10	10-11	11-12	2-3	3-4	4-5	5-6
Hétfő								
Kedd								
Szerda								
Csütörtök								
Péntek								
Szombat								

Iskolai jegyzetfüzet órarendje

Magyarok királynéja



A DÉL-ALFÖLDI KATOLICIZMUS ERZSÉBET-KULTUSZA Árpád-házi Szent Erzsébet és a királyné tiszteletének párhuzamosságairól

Árpád-házi Szent Erzsébet (1207–1231), II. András magyar király lánya a katolicizmusban a hűséges feleség és a jó anya női életszerepének, valamint a felelős szociális gondoskodásnak a példaképe immár csaknem nyolc évszázada. Wittelsbach Erzsébet (1837–1898), I. Ferenc József osztrák császár és magyar király felesége a Habsburg állam (1867 után az Osztrák-Magyar Monarchia) politikai propagandájában kapott jelentős szerepet az 1850-es évektől egészen a birodalom fölbomlásáig. Kettejük – úgy az egyházi, mint az állami szférában megfigyelhető – kultikus tiszteletének bizonyos momentumai átszivárogtak a népi hagyományvilágba is: ezekről a tendenciákról Landgraf Ildikó, Magyar Zoltán és Vér Eszter Virág kutatásai nyomán kaphattunk pontos képet.¹ Az alábbiakban szakrális és profán kultuszuknak a dél-alföldi emlékezetben való megjelenésének néhány momentumát tekintem át.

Árpád-házi Szent Erzsébet és Erzsébet királyné alakja párhuzamba állításának több alapja volt.

1) *Névazonosság.* Az adta egyik legfőbb fundamentumát a párhuzam vonásának, hogy mindkettejük neve a bibliai héber Eliseba – „Isten, az én esküm”, illetve „Isten a tökéletesség” jelentésű – névből származott.

2) *Parallel életrajzi elemek.* Mindketten idegennek számítottak abban a közegben, ahol éltek (a magyar Szent Erzsébet Tübingiában, a bajor hercegnő Bécsben), s mindkettejük személyéhez a boldogtalanság érzelmi tartalmát társította a hagyomány. Mind a középkori előkép, mind a magyar királyné megítélésének és emlékezetének jelentős momentumai az anyaság és a gyermekgondozás. S végül nem elhanyagolható a császársággal – mint a nyugati keresztény birodalmi tradíció legfontosabb és a transzcendenshez leginkább közelálló intézményével – való kapcsolat, hiszen az özvegy Szent Erzsébetet II. Frigyes császár

¹ LANDGRAF 2001.; MAGYAR 2006.; MAGYAR 2007.; VÉR 2006.

kérte – hiába – feleségül (majd szentté avatásakor császári koronáját koporsójára helyezte), Wittelsbach Erzsébet pedig az osztrák császár asszonyaként került be a közéletbe és a kollektív emlékezetbe.

3) *Az uralkodó / uralkodócsalád hatalmi reprezentációjának új formáinak megjelenése az európai modernitásban.* A középkortól az uralkodó alkalmasságának bizonyítéka hatalmának szakralitása és személyes rátermettsége (karizmája, amelyet egyébként szintén isteni eredetűnek véltek) volt. Ezek az alakzatok nyomokban a Ferenc József-i kor politikai kommunikációjában is megfigyelhetőek, hiszen az uralkodó mint „szent ősök” leszármazottja és hangsúlyozottan mint „apostoli király” regnált. A tizenkilencedik század második felétől azonban a jótékonyosság és a szociális érzékenység reprezentálása is fontos elemévé vált a magyar királyi család kommunikációjának, s ennek megtestesítőjeként – párhuzamba állítva Árpád-házi Szent Erzsébettel – a királyné jelent meg a társadalmi nyilvánosság előtt.

4) *A hatalom és az államiság feminin princípiuma.* Mind a középkori szent, mind Ferenc József felesége recepciójának jellegzetes eleme volt az elesettekről és a rászorulókról való gondoskodás erényének kiemelése éppúgy, mint az anyaság tényének és tartalmának hangsúlyozása. A gyermekeit gyöngéd szeretettel nevelő és a másokkal alázattal törődő királyné képe egyébként kapóra jött az 1850-es években még nem túl népszerű Habsburg-család imázsának alakításában.

Erzsébet királyné magyarországi kultuszának két főbb tartalmi eleme figyelhető meg. Egyrészt „magyarbarátsága”, másrészt Ferenc József „átfordításának” emléke őrződött meg személyével kapcsolatban. Az előbbi abból fakadt, hogy – mint arról a korabeli sajtó is részletesen beszámolt – szívesen időzött hazánkban, főleg a gödöllői kastély volt kedves tartózkodási helye. A sorozott katonák és a fegyencek között pedig az terjedt el, hogy az uralkodó az ő hatására enyhített bizonyos büntetőszabályokon. Ennek alapja az volt, hogy 1854 áprilisában (a házasságkötéskor) és 1858 augusztusában (Rudolf trónörökös születésekor) amnesztiát hirdetnek, míg 1855-ben betiltásra került a botozásnak és a vesszőfutásnak, mint büntető- és fegyelmező módszernek az alkalmazása. Kiskunhalason egyesek úgy tartották Erzsébetről, hogy a betyárvilág fölszámolására rendelt Ráday Gedeon kormánybiztos kegyetlenségeinek megfékezője volt. Bereczki Imre egyik dévaványai adatközlője pedig azt jegyezte meg Ferenc

Józsefről 1947-ben, hogy „mikor megnősült, a felesége sok magyar embert mentett meg.”²

Erzsébet királyné dél-alföldi kultuszától elválaszthatatlan az újszegedi Szent Erzsébet tiszteletére emelt római katolikus templom, amely 1908 és 1910 között épült, s az építést egy csaknem tíz évig (1902 márciusától 1911 decemberéig) fennálló egyesület kezdeményezte és szervezte. A templom felépüléséhez szükséges összeg egyik részét az egyesület teremtette elő közadakozásból, másik részét Szeged városa, az egyházmegyei hatóság, valamint a vallás- és közoktatásügyi minisztérium biztosította. Maga az uralkodó, Ferenc József magánpénztárából támogatta az építkezést, hiszen a készülő templomot elhunyt felesége emlékét őrizve ajánlották az újszegedi hívek Árpád-házi Szent Erzsébetnek. Újszeged egyébként Torontál vármegyei község volt 1880-ig, amikor is Szeged városhoz került, amelynek Erzsébetváros elnevezésű ötödik városrésze lett, s parkját is – a királyné iránti tiszteletből – Erzsébet-ligetnek nevezték.³

Az újszegedi templom építésének megszervezését és lebonyolítását az informálisan 1901 decemberében létrejött, 1902 márciusában hivatalosan is megalakult Magyar Szent Erzsébet Újszegedi Templomegyesület végezte. Elnöke Paulovits Márton, főtitkára Römer Péter, jegyzője Lantos Béla. A templom építését nagyban támogatta Jászai Géza, aki – mint a helyi kormánypárt (szabadelvű kör) elnöke, majd 1910-től címzetes püspök – a dualizmus kori Szeged társadalmi életének meghatározó alakja volt.

„1901. év december hó 8-án – olvasható a templomépítő egyesület alapító okiratában – Boldogasszony fogantatásának lélekemelő ünnepe napján az újszegedi lakosság lelkes örömmel elhatározta, hogy Isten dicsőítésére és imáadására 70. 000 korona költséggel egy kisebb templomot építtet, s amelyet angyali jóságú királynénk emlékére »Erzsébet templom«-nak nevez el. A templom felépítéséhez szükséges költséget pártfogó, alapító és rendes tagsági díjakból, úgy közadakozásokból gyűjti össze.”⁴

² Idézi: MAGYAR 2006. 121.

³ Vö. MIKLÓS 2004. 5-9.

⁴ Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Püspöki hivatal iratai: egyházközségekre vonatkozó régi iratok. I. 1. b. Újszeged, 3. sz. [=SZCSPL PHI EVRI I. 1. b. Újszeged, 3. sz.]

Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter 1906. november 28-án arról értesítette Németh József címzetes püspököt, csanádi káptalani helynököt, hogy I. Ferenc József császár és király magánpénztárából támogatja a készülő templomot. „Ő császári és apostoli királyi felsége az újszegedi templom egyesületnek az »Erzsébet« templom felépítésére legfelsőbb magánpénztárából 500 korona segélyt méltóztatott legkegyelmesebben adományozni.”⁵

Az alapkövetelési ünnepséget 1908. augusztus 16-án tartották meg. A toronykeresztet Jászai Géza plébános áldotta meg a fölhelyezés előtt 1909. május 20-án. A templomot 1910. november 19-én, Szent Erzsébet ünnepén szentelte föl szintén Jászai, aki két nappal később tudósította a Temesvároott lévő csanádi püspöki hivatalt, hogy „az újszegedi újonnan épült templomot Magyarországi Szent Erzsébet tiszteletére folyó hó 19-én a város hatóságának és a hívő nép nagy sokaságának jelenlétében az előírt szertartás szerint fölszenteltem”.⁶

Minderről a *Délmagyarország* című szegedi lap is beszámolt.

„Néhány esztendő előtt jámbor, újszegedi emberek együvé tömörültek egy nemes cél érdekében. Egyesületet alapítottak, hogy templomot emelhessenek a boldog emlékü, tragikus körülmények közt meghalt Erzsébet királyné emlékének. És a buzgó fáradozás eredményeképp most az újszegedi liget sűrű lombjaiból karcsútornyos, kisarányú, de ízléses templom hirdeti, hogy a nemzet nem felejt el azt, akit egyszer szívébe fogad. Ma, szombaton, Erzsébet napján szentelték föl az újszegediek templomát. Igazán fényes szertartások közt, ezernyi áhítatos hívő részvételével ment végbe az ünnepi aktus.”⁷

Bálint Sándor *A szögedi nemzet* című munkájának harmadik kötetében örökítette meg azt a magyarkanizsai adatközlőtől (egyik tanítóképezdei hallgatójától) 1935-ben rögzített történetet, amely arra kereste a választ, hogy miért utazgatott olyan sokat Erzsébet királyné.

„Ferenc József egyszer azon vitatkozott a dúsgazdag Rotschilddal, hogy melyikük a gazdagabb. A zsidó azt mondta, hogy az egész királyi palota padozatát is ki tudja arany pénzzel

⁵ SZCSPL PHI EVRI I. 1. b. Újszeged, 3. sz.

⁶ SZCSPL PHI EVRI I. 1. b. Újszeged, 3. sz.

⁷ *Délmagyarország* 1910. nov. 20./ 7.

rahatni. A király kissé hitetlenkedett, de megengedte neki. Amikor ezt Rudolf meghallotta, megbotránkozott rajta. Meg is mondta atyjának, de ha már így áll a dolog, a pénzt csak élével lett volna szabad lerakni, mert így a király koronás képét taposta meg rajta. Rudolfban a harag továbbra is forrt, és egy vadászon Rotschildot agyonlőtte. Nyomban elment a királyhoz: atyám, mit érdemel az, aki embert ölt? Halálért halált. Akkor itt vagyok, ítélj halálra. Ferenc József ezt nem tette meg, de fiát mégis kénytelen volt száműzni az országból. Erzsébet királyné azért bolyongott olyan sokat a világban, hogy fiát megtalálja, de hiába. A nép várta, hogy édesanyja temetésére hazajön.”⁸

A Szeged melletti Tápió népi hagyományvilágának egyik különösen fontos alakja volt Tápai Pista – Miklós (Jakó) István – helyi „szentembör”,⁹ akinek nevéhez Erzsébet királynéval kapcsolatos mozzanat is fűződik, amelyet Bálint Sándor az alábbi szavakkal örökített meg.

„Tápai hagyomány szerint, mint már említettük, Erzsébet királyné sorvadó beteg volt. Az udvari dámák rontották meg, akik a király után sóvárogtak. A legjelesebb orvosok sem tudtak rajta segíteni. Amikor Ferenc Jóska hírét hallotta a szentemberként tisztelt Tápai Pista tudományának, Erzsébettel együtt titokban, éjszakának éjadján négy feketelovas hintón fölkereste. Így szólt hozzá: Pista fiam, gyógyítsd mög a feleségömet! Mán csak benned van mindön bizodalmam. Pista bácsi meg is gyógyította. A király kérdezte, hogy mivel tartozik. Tápai Pista azt mondta, semmivel sem, de ha mégis valamit szán, adjon a temetői kápolna oltárára gyertyatartókat, mert azok ott még hiányoztak. A királyi ajándékozás – természetesen a monda szerint – meg is történt.”¹⁰

Ugyan nem az állami szféra és nem is a népi hagyományvilág körébe tartozik, de említést érdemel az Oltványi Pál prépost, földéaki plébános 1906-ban írt végrendeletében megfigyelhető Erzsébet-tisztelet is.¹¹ A Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanővérek szegedi

⁸ BÁLINT 1980. 518.

⁹ Vö. LELE 1998. 59-87.; BÁLINT 1981. 7-35.

¹⁰ BÁLINT 1980. 518.

¹¹ MIKLÓS 2004. 254-266.

rendházát és iskoláját létrehozó és támogató lelkész ugyanis Szent Erzsébet napján négy árva növendék megajándékozásáról rendelkezett, valamint emlékünnepség (szavalat) tartását írta elő aznapra a királynénak az iskola falán elhelyezett arcképe előtt. Végakaratóban Oltványi Pál jelentős összeget hagyott egy Erzsébet nevét viselő kórház építését szolgáló alapítványra, amely szándékai szerint az iskolanővérek alsóvárosi zárdája mellett működött volna az irgalmas nővérek vezetésével tíz darab tízágyas betegszobával (terve soha nem valósult meg).¹²

Összességében megállapítható, hogy Erzsébet királyné kultuszának jelentős alapja a Habsburg állami és politikai kommunikációnak a személye köré szerveződő része volt, amelynek az 1854. évi házasságkötés, az 1867-es koronázás és az 1898. évi halálos kimenetelű merénylet voltak a csomópontjai. A hozzá fűződő történetek, anekdoták és hagyományok főbb elemeinek jelentős része a „városi” írásbeliségből (például sajtóorgánumokon és a ponyvairódalom alkotásain keresztül) került a „paraszti” szóbeliségbe, s a népi emlékezetbe. A királyné kultuszát – és annak Árpád-házi Szent Erzsébetével párhuzamos vonásait – elsősorban a politikai és egyházi intézmények (kormány, települések, iskolák, plébániák, civil szervezetek stb.) és vezetőik terjesztették és jelenítették meg a szélesebb társadalmi nyilvánosság felé.

IRODALOM

BÁLINT Sándor

1980 *A szögedi nemzet*. 3. kötet. Móra Ferenc Múzeum, Szeged.

1981 *A hagyomány szolgálatában*. Összegyűjtött dolgozatok. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára. Szeged város árvaszékének iratai. IV. B. 1441. f) 16.177/1929á [=MNL CSML SZVÁI IV. B. 1441. f) 16.177/1929á]

LANDGRAF Ildikó

- 2001 Erzsébet, a magyarok királynéja – második Szent Erzsébet. In: Barna Gábor (szerk.): *A szenttiszelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában*. A magyar szentek tisztelete. SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 109-127.

LELE József, ifj.

- 1998 *A tápaiak hite*. Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága, Tápé.

MAGYAR Zoltán

- 2006 *A Habsburgok a magyar néphagyományban*. Narratív-típusok és történelmi emlékezet. Kairosz Kiadó, Budapest.
- 2007 *Árpád-házi Szent Erzsébet*. Történelem, kultusz, kultúr-történet. Kairosz Kiadó, Budapest.

MIKLÓS Péter

- 2004 *Város, egyház, társadalom*. Tanulmányok a szegedi katolicizmus 19–20. századi történetéről. Bába Kiadó, Szeged.

VÉR Eszter Virág

- 2006 Erzsébet királyné 1898-1914 között felállított szobrai. *Budapesti Negyed* 52. évf. 2. sz. 151-158.



THE CULT OF ELIZABETH OF CATHOLICISM
IN THE HUNGARIAN SOUTH GREAT PLAIN

About the parallelism of veneration of Saint Elizabeth and
Queen

There was in the hungarian folk traditions the veneration of Saint Elizabeth (1207–1231), daughter of hungarian king, Andrew II., and Elizabeth Wittelsbach (1837–1898), wife of Francis Joseph I. austrian emperor and hungarian king. The basics of the parallel: 1) Name identity. 'Eliseba' (biblical hebrew) means 'God is my oath'. 2) Similar biographical elements. (strangeness, unhappiness etc.). 3) Function in representation of royal power (in life and death). 4) The feminine intesnion of the state and the reign. This study based on archival documents (church and state archives in Szeged) and the researches of Sándor Bálint (1904–1980), the great ethnographer of Szeged.



A királyi pár Lainzban

„DERÉK NŐ VOLT, FÉRJÉNEK KORONÁJA”¹
Adalékok az Erzsébet-kultusz magyarországi
ünnepléstörténetéhez az izraelita közösségek
megemlékezéseinek tükrében*

Tanulmányomban arra kívánok választ keresni, mennyiben tért el a keresztény felekezetek, illetve a többségi társadalom ünneplésrendjétől az izraelita közösségek ünneplésmódja, valamint milyen különbözőségeket mutat e sajátos emlékezeti stratégiák mentén való felidézése Erzsébet alakjának. (Ennek során fontos áttekinteni hogyan változott az uralkodó feleségét övező kultusz tartalma, melyek voltak közbeszédet meghatározó súlyponti sémái.)

Erzsébet kultusza a katolicizmushoz kapcsolódó „panelekből” épült fel. Visszatérő elemei Árpád-házi Szt. Erzsébet életével való párhuzamok keresése, illetve az egyes „motívumok” egybeesésének kiemelése (pl.: a férje szándékai ellenére is a magyarságnak támogatást nyújtó feleség képével); valamint osztrák részen a Landesmutter (országanya) szerepkör hangsúlyozása, és a Mária-analógiák kiemelt használata, mely magyar vonatkozásban Patrona Hungariae-ként jelent meg. Ez a tendencia a trónörökös halálát követően egy újabb jelentéstartalommal is kiegészült: a Mater Dolorosa „motívummal”,² mely a hivatalos kánon domináns alkotórészévé vált a dualizmusban. Erzsébet ábrázolásának szakrális vonatkozásaiban is a korábbi kánonképző normákba ágyazottan a szabadelvű hagyomány maradt meghatározó.³

Az ünneplés módozatai

Az Erzsébet-kultusz a személyéhez kapcsolódó ünneprendben nyilvánult meg a legösszetettebb módon. E kiemelten kezelt ünnepnapokhoz köthetően (haláláról való megemlékezés, születés- és névnapi köszöntők) az évek során rögzülő szokásrend s ezek ismétlődő rítusai

* Készült a Habsburg Történeti Intézet *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig* című kutatási programjának keretében.

¹ Példabeszédek 12,4.

² BORÓVI 2006.; BORÓVI 2011. 289-303.

³ Erről bővebben VÉR 2015.

hasznos felépítésű ünnepségek megtartását eredményezték,⁴ amelyekben az egyes felekezetek is jelentős szerepet játszottak: istentiszteletek, valamint a kultusz „haigográfijában” az Erzsébethez köthető vallásos motívumok előszeretettel alkalmazott elemekké váltak a kultikus narratívában, illetve lehetséges szakralitást erősítő párhuzamkeresések voltak az ünnepségek legfőbb jellemzői. E kiemelten kezelt szakrális elemek között megtalálhatóak voltak a mártírság motívumai mellett⁵ bibliai utalások,⁶ valamint a női eszménykép megjelenítésének igénye is.⁷ Azon szerves fejlődéssel összefonódva, melynek során a nemzetvallások meghatározó (ünnepi) rítusai részben magukból a tradicionális vallási ünnepekből eredtek, s mely az ünnepi szövegek fogalomhasználatában is egyértelműen megmutatkozott, a Szentírás és a liturgia közismert elemeiből merítve.⁸

Az uralkodócsaládhoz köthető állami, nemzeti és családi ünnepek tekintetében az egyes felekezetek irányítói – a hivatalos közegek, a hadsereg és az oktatásban résztvevők mellett – az ünnepelés lebonyolítói voltak,⁹ lévén a megemlékezések egyik állandó elemét – mintegy elmaradhatatlan szakrális keretét biztosítandó – maguk az istentiszteletek jelentették.

A – koronás fő iránti tiszteletadásra – vonatkozó jogszabályokban (rendeletek, illetve ezek végrehajtására kibocsátott körlevelek,¹⁰

⁴ Az ünneprend kultuszépítésben betöltött szerepének módszertani vonatkozásaihoz lásd TURBU CZ 2016.; ZEIDLER 2002. 34-38.

⁵ „Erzsébet Királyné valóban magasztos és szent életű vértanu volt.” POLLÁK 1898. 8.

⁶ Löw Immánuel: Erzsébet II. (A szegedi hitközség gyászünnepén, 18[9]8. szeptember 18 – estején.) In: LÖW 1900. 317.

⁷ Löw Immánuel: Erzsébet. IV. (A népiskola gyászünnepén. Szeged, 1898. szeptember 19.) In: LÖW 1900. 330.; BLAU 1898. 6.

⁸ GLÄSSER 2015. 12-13.

⁹ Temes megye és Temesvár város főispánjának jelentése – Rudolf trónörökös házasságkötését kísérő ünnepségek tárgyában – Tisza Kálmán belügyminiszternek. (Temesvár, 1881. május 11.) Magyar Nemzeti Levéltár; Országos Levéltár, Polgári Kori Kormányservek, Belügyminisztérium, Elnöki iratok (MNL OL K 148.) 1881-Ia-2221. f. 26.

¹⁰ Jellegzetes példája ennek az uralkodó személyéhez köthető ünneprendre, illetve annak „teljesítésére” vonatkozó emlékeztető, 1864-ből. Magyarország királyi Helytartójának 6799. eln. sz. körlevele (Buda, 1864. október 19.). MNL OL Abszolútizmus kori Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Elnöki iratok (D 191.) 5552/1864. I. f. 29.; Az uralkodó 60 éves születésnapja a Szapáry-kabinet korabeli ünnepi szokásrendet a „szegregáció” jegyében módosító cselekedete – melynek során

utasítások stb.) is megjelenő világi kötelezettségek¹¹ egészültek ki – az izraelita közösségek esetében – a judaizmus vallási hagyományából eredeztetett felekezeti előírásokkal,¹² melynek egyik talán legismertebb eleme a Misna Avot traktátusában is megjelenik (Rabbi Chaninának tulajdonítva): „Könyörögj az uralkodó jólétéért, mert ha annak félelme nem volna, egyik ember a másikat elevenen nyelné el.”¹³

A dinasztia emlékezete¹⁴ és megítélése az egyes családtagok szimbolikus gesztusainak függvényében alakult,¹⁵ s melyet jelentős mértékben árnyaltak a nemzeti jelleget mutató értelmezési mód(ok) figyelembe vétele mellett, a felekezeti keretek is.¹⁶ Az izraelita

a miniszterelnök által már hagyományosan augusztus 18-án megrendezett ebédre 1890-ben a (budapesti) rabbitestület vezetője, a szokásokkal ellentétben nem kapott meghívást – az *Egyenlőség* szerint jelentős belpolitikai visszhangot váltott ki. *Egyenlőség* 1890. szept. 5./ 5. Az elmaradt meghívó.; *Egyenlőség* 1890. aug. 22./ 7. Hazai hírek.; *Egyenlőség* 1890. aug. 29./ 1-3. Dixi: Miért?

¹¹ A korszakban a vallás- közoktatási miniszter általában körlevélben tájékoztatta az érintetteket az ünneplés módjáról, s annak menetéről, valamint az ehhez kapcsolódó előírásokról, mely általában bizonyos fizetési osztály feletti megjelenési kötelezettséget írt elő, s ezáltal a megemlékezések résztvevői döntő többségében a hivatalnoki kar, illetve a katonák köréből kerültek ki. Vallás és közoktatásügyi minisztérium 4332. eln. sz. levele az Iparművészeti Múzeum Igazgatóságának (Budapest, 1898. október 14.) Iparművészeti Múzeum; Adattár (IMM At), Országos Magyar Iparművészeti Múzeum (O.M.I.M.) Iktatott Iratai 388-1898.; s mely rendelkezés ezt megelőzően „kiegészült” a szakminiszter október 4-i (4196. sz. eln.) rendelete nyomán az Erzsébet-napok iskolai megemlékezéseinek ünneplési kötelezettségével. Lásd erről RT 1898. 967-970. (Nr. 229.)

¹² SINGER 1907. 211.

¹³ DOMÁN 2007. 210. Ennek a talmudi ”parancsnak” teljesítésére a 144-es Zsoltárt – Dávid győzelmi dalát – szokták az egyes közösségekben az uralkodócsalád jólétéért elmondani. Továbbá ünnepnapokon az istentisztelet részeként hagyományosan a Tóra olvasást követően külön misebérach-ot („*Aki megáldotta...*” kezdetű imát) volt szokás „recitálni” a dinasztia egyes tagjaiért. Könyörgés az uralkodóház- és a hazáért. In: SCHLESINGER 1904. 197. (Héber változata: 196.)

¹⁴ A századfordulóra a megjelenítés módokban – felekezeti sajtó közegeiben – dominál a nemzetek és vallások feletti intézmény értelmezése az uralkodócsalád szerepének, mely egyedül hivatott az Osztrák-Magyar Monarchia népeinek sokféleségéből következő nemzeti és vallási konfliktusok feloldására / kezelésére, mintegy a béke zálogának letéteményeseként, a Birodalom egységének megőrzőjeként és fenntartójaként. GLÄSSER–ZIMA 2015. 84.

¹⁵ GERŐ 1999.

¹⁶ Három fő(bb) irányvonal mentén formálódott a többségi társadalomhoz való az alkalmazkodás modellje, melyet a vallási hagyomány, a történeti emlékezet és az életvilág meghatározó körülményei alakítottak. Lásd erről GLÄSSER 2013. 243-247.

közösségek esetében ehhez járultak hozzá az egyes irányzatok által követett (eltérő) stratégiák, valamint a kései felekezetiesedés formálódó emlékezeti kánonja.¹⁷

A főbb kultuszelemek izraelita adaptálási formái

Erzsébet házastársi kötelékéből eredeztethető közvetítő – illetve kiegyenlítést segítő – szerepe az uralkodó mellett számos formában megjelenhet visszatérő elemeként – a szabadelvű narratívából merítő – a neológ homíliáknak, s melynek legfőbb – kultikus – jellegzetességeit jelenítette meg Löw Imánuel: „S hallgatott szavára férje, mert a szava a szent lélek szava volt,¹⁸ amint hallgatott királyi férje Erzsébet szavára, akinek lelke megteremté között s a nemzet között a változatlan összhangot.”¹⁹ Másutt még hangsúlyosabban ábrázolta Erzsébetnek a megbékélés folyamatában való közreműködését, érzelmi azonosulás és megértés eszközeit sikeresen alkalmazva:

„Tündérujjakkal bontogatta ő azt a szövevényes csomót, amely-lyel a királynak és nemzetnek ügyei össze voltak bogyva sok nemzedéken keresztül és a lelkeknek, az érzelmeknek, a szíveknek kapcsolatából szötte össze újból szálait. Ő ösmert meg bennünket hosszú félreismerés után először; mert nem nyelvünket értette csupán, hanem lelkünk lelkébe hatolt. Ezért volt ő a mi szerettünk, ezért rajongottunk érte, aki fenkölt lelkének sejtelmével megsejdté, hogy mi értjük meg az ő szívét, mi cserélünk szívért szívét.”²⁰

Az Erzsébet személyéhez is köthető felköszöntések sora – a kiegyezést megelőzően még kultikus előjel nélkül, a hódolati retorika

¹⁷ A Lajtán túli birodalomfél izraelita felekezetű polgárai államhoz fűződő lojalitásnak kifejezőmódja nem igényelte az államalkotó nemzettel való azonosulást, lévén hivatalos közegekben a nacionalizmus sem nyelvi-kulturális, sem etnikai értelemben nem volt „megjeleníthető”, annak heterogén jellege következtében. Erről bővebben: GLÄSSER–ZIMA 2015. 81.

¹⁸ Ber. r. 45,2.

¹⁹ Löw Imánuel: Erzsébet I. (A temetés napján. Szeged, 1898. szeptember 17.) In: Löw 1900. 311-312.

²⁰ Löw Imánuel: Erzsébet. IV. (A népiskola gyászünnepén. Szeged, 1898. szeptember 19.) In: Löw 1900. 329.

paneleiből merítkezve – az uralkodó házasságkötését kísérő ünnepségsorozatokba illeszkedően veszi kezdetét.²¹

„A más vallásu hivek is hasonló módon ünnepelték e dicső napot; különösen megemlítésre méltó az izraeliták imaházában d. u. 5 órakor tartatott fényes szertartás, hol a községi elnök dr. Schwab az egybegyűlt közönséghez az alkalomhoz méltó beszédet tartott.”²²

Az alattvalói hódolatnyilvánítás a későbbiekben is főként a családi ünnepekhez kapcsolódik. Erzsébet születéseinek megindulásakor például imák mondását rendelték el,²³ illetve ennek lezajlását követően – a zsidó közösségekben is – hálaadó istentiszteleteket²⁴ tartottak, s mely számos esetben – Ferenc József szándékaival összhangban²⁵ – összefonódott jótékony kezdeményezésekkel, alapítványok létesítésével.

„Fogarason a templomi fényes szertartás után az izraelita község 300 szegényt vendégelt meg ujonnan épült templomában, s e humanus lakomát mind a cs. k. hivatalnokok mind a cs. k. tisztikar jelenlétével tisztelte meg. A rabbinus ez örömkalomra

²¹ Erről bővebben: VÉR 2013. 114-116.; *Budapesti Hirlap* 1854. ápr. 28./ 2286. Nemhivatalos rész – Levelezések. Aszód, ápr. 25.

²² *Budapesti Hirlap* 1854. ápr. 28./ 2286. Nemhivatalos rész – Levelezések. Kassa, ápr. 25.

²³ MNL OL K 148. 1883-I-2475. (1868-I-601.) ff. 45-79; Emellett Corti kutatásaiból ismert, hogy Erzsébet második születését megelőzően J. Alexandersohn, pesti rabbi – fiúgyermekért könyörgő – héber nyelvű imát küldött az uralkodópárnak. Lásd CORTI 1935. 50.; Feltehetően ennek hátterében esetleges rehabilitációjának reménye állhatott. SELTMANN Rezső: Alexandersohn Jonathán. In: UJVÁRI 2000. 25. Míg Erzsébet 1868-as magyarországi tartózkodása idején már valószínűsíthetően a korábbiaknál jóval kiterjedtebb előkészületek zajlanak: *Budapesti Közlöny* 1868. ápr. 1./ 945.

²⁴ *Budapesti Hirlap* 1858. aug. 25./ o. n. Nemhivatalos rész – Napihirek és események. Budapest, augusztus 25.; Pesti Izraelita-község – Mária Valéria születését követően tartott – hálaadó istentiszteletéhez lásd *Budapesti Közlöny* 1868. ápr. 25./ 1199. Nem hivatalos rész.

²⁵ Példának okáért az uralkodó 1854. április 8-án kiadott rendelkezése: Ferenc József a belügyminiszternek, Alexander Bachnak intézett legfelsőbb kézírata [manifestuma] a házasságkötését kísérő ünnepek tárgyában (Bécs, 1854. április 8.) Közli *Vasárnapi Ujság* 1854. ápr. 16./ 54. Tárogató.

vonatkozó beszéde után az összes jelen voltak a birodalmi néphymnust énekelték.”²⁶

Az uralkodó felesége iránt megnyilvánuló kultusz (Kossuth-kultuszához hasonlóan) alkalmasnak bizonyult az apologetikus célzatú használatra is, melynek során csakúgy, mint a többségi társadalom központi megemlékezéseinek narratívájában Erzsébetet az egyetemes erkölcsi normák egyik legfőbb megtestesítőjeként ábrázolta, olyan értékek felmutatásával, mint a tisztaság és a helyes életvitel, melyek univerzalizálásuk révén felekezeti különbségtétel nélkül is összhangba hozhatóak voltak a zsidóság normarendszerének egyes egységeivel is:

„De nemcsak a hatalom királyi koronája, hanem a szent életnek a koronája is övezte homlokát. Ha a tiszta, erényes élet szentté avatják az embert, úgy Erzsébet királyné az volt. Ha a szenvedély nélküli, hófehér, ártatlan lelki szeplőtelenység a szent élet koronáját helyezik az ember homlokára, úgy Erzsébet királynén fényesen tündöklött e korona.”²⁷

Példaértékkel bírónak vélik e mellett személyes tragédiái nyomán Isten akaratába való belenyugvását is, és egyre elmélyülő vallásosságát (istenkeresését), mely életének utolsó szakaszában, Rudolf halálát követően lett meghatározó: „És Ő mégis megőrizve lelki békességét győzedelmeskedni tudott, Ő háborgás nélkül tűrt, zugolódás nélkül szenvedett és megnyugodott Istennek akaratában.”²⁸ Az egyetlen fiát elvesztő anya képe szintén visszatérő motívumává válik a megemlékezéseknek, aki saját fájdalmán felülemelkedve házastársa legfőbb támaszaként jelenhet meg:

„És midőn elkövetkeztek s megpróbáltatás keserves napjai, midőn leszakított kebléről életének egyetlen reménye, és megfordult körülötte az egész világ, és életének hajóját minden eresztékeiben megrecsegtette a sors kemény, irgalmatlan zivatarra; akkor Ő nemcsak hogy megnyugvást tudott magának méríteni Isten rendelésének égi forrásából, de még Ő, a gyenge nő, a halálosan sebzett anya támogatója, gyámolítója, vi-

²⁶ *Budapesti Hírlap* 1858. szept. 5./ o.n. Nemhivatalos rész – Napihírek és események. Budapest, szeptember 5.

²⁷ POLLÁK 1898. 6-7.

²⁸ POLLÁK 1898. 7.

gasztalója tudott lenni az erős férfiúnak, a csapás sulya alatt már-már összeroszkodó szeretett urunknak, Felséges Királyunknak.”²⁹

Gyászolvasatok

Erzsébet ellen 1898. szeptember 10-én – a zsinagógai naptár szerint 5658. Elul 23-án – elkövetett merénylet folytán halála a Ros Ha-Sanát megelőző szombat délutáni órákban (Sabesz kimenetelét megelőzően) következett be.³⁰ A „méltatlan tett” morális elítélését demonstrálandó tiltakozások az elkövető kilétének ismeretében nem csupán olaszellenes felvonulások sorát eredményezték Monarchia szerte,³¹ hanem az idegenellenesség fokozódását is, antiszemita tüntetésekbe torkollva: „Most, amikor ezt a tudósítást írom, nagy néptömegek járkák a várost [Triesztet], és majdnem mindenütt ilyen kiáltások hallatszanak: »Le a zsidókkal! Kifelé az irredentistákkal!« A városháza, a liberális olasz képviselő székelye előtt valamennyi utcai lámpát betörték.”³² A haláleset váratlansága, a merényletről megjelent eseményleírások egymásnak ellentmondó részletei fokozták az olvasóközönség információéhségét, mely a tettes zsidó származásáról szóló alaptalan híresztelésekben is megnyilvánult az *Alkotmány* hasábjain.³³

„Genfből ideérkezett tudósítások alapján igen érdekes dolgokat jelenthetek önöknek a merényletről. Mindenekelőtt kétségtelen, hogy **Luccheni valóságos nevét eltitkolja**, hogy a hatóságoknak megnehezítse anarchista elvtársainak kinyomozását. [...] ha nem minden körülmény csal, ma már mégis **közel vagyunk ahhoz, hogy a gyilkos személyiségéről lerántják a leplet**. Tudniillik hír szerint **Luccheni egy Forliban született elzúllott orvostanhallgató, akinek igazi neve Luigi Lucchasi-Cassin és a ki zsidó származásu**. A nyomozás majd kideríti, hogy igaz-e a hír...”³⁴

²⁹ POLLÁK 1898. 7-8.

³⁰ Erről bővebben NIEDERHAUSER 1985. 7-17.; SZTÁRAY 1909. 239-250.

³¹ NIEDERHAUSER 1985. 38-40.

³² *Neue Freie Presse* 1898. szept. 14. Idézi NIEDERHAUSER 1985. 38-39.

³³ *Alkotmány* 1898. szept. 14./ 7. Luccheni – álnév!; *Alkotmány* 1898. szept. 15./ 7. A merénylet. – Rudolf magyar nyelvű folklórájában is meghatározó vonulatot képeznek a hagyomány azon változatai, melyek szerint a trónörökös halála összefüggésbe hozható a zsidósággal, lásd erről LANDGRAF 2002.

³⁴ *Alkotmány* 1898. szept. 14./ 7. Luccheni – álnév!

E támadás válaszára készítette az izraelita közösségeket az *Egyenlőség*ben közzétett cikksorozatban fejezve ki tiltakozásukat a valótlan – belpolitikai háttérű – vádaskodással szemben, mely viselkedésmód értelmezéséhez a Dreyfus-ügy kapcsán megnyilvánuló francia sajtópolemiában találtak párhuzamokat:

„Az ilyen Drummont-fattyuk örültségei nem hozhatnak ki bennünket nyugal munkából, ha még olyan aljasnak is találjuk a rágalmat, melylyel bennünket meg akarnak gyalázní. Mert a kísérlet célja ez és semmi egyéb. »**Azt beszélík**«, így enyhíti a rágalmat a reverendás újság, de azt nem mondja meg, hogy ki beszélí, mert attól fél, hogy torkára forrasztják a nyomorult hazugságot és betalálják előtte bizonyítani előtte, hogy Luccheni születésére nézve római katolikus.”³⁵

A tárcá folytatásban a befogadás kudarcá is megjelént:

„Hiába bizonyítjuk be, hogy mi hű fiaí vagyunk a magyar hazának, hiába tününk ki tudományban, művészetben, hiába mutatjuk fel számokban, hogy az utolsó években annyít haladtunk magyarosodásban, mint amennyít más felekezetek száz év alatt se haladtak, hiába, hiába minden; a hitványság ránk keni a gyalázatot s mi utalva vagyunk tovább is arra a türelemre, a mit őseinktől örököltünk, mely a százados üldözések és mártírium ismeretéből és erős tudatából lelkünkben megmaradt.”³⁶

Mindazonáltal nehézségek sorát vontá magával az izraelita közösségek vonatkozásában a bécsi temetés időpontjának „megválasztása” is,³⁷ mely egy héttel a halálesetet követően 1898. szeptember 17-én – zsinagógái naptár szerint 5659. Tisri 1-én – szombaton került megtartásra. A gyászszertartás egybeesése Ros Ha-Sanával a végtisztesség más felekezetekkel azonos időben való megadásának akadályát jelentette.³⁸ Közösségi szinten eltérő időpontokban megrendezésre került izraelita megemlékezésekkel hidalták át a vallástörvényi problémát,

³⁵ *Egyenlőség* 1898. szept. 18./ 6. Luccheni. Írta: Gelléri Miksa

³⁶ *Egyenlőség* 1898. szept. 18./ 6. Luccheni. Írta: Gelléri Miksa

³⁷ Erről bővebben NIEDERHAUSER 1985. 18-21.; VÉR 2006.

³⁸ A vallástörvények rendelkezései értelmében sem Sabesz idején, sem Újévkor nem engedélyezett temetés.

mely (legalábbis a temetés idejére) a többségi társadalomtól való elhatárolódást eredményezte a gyász közösségformáló jellegének dacára.

„Tekintettel arra, hogy a megdicsőült királyné temetése a zsidó újévi ünnepnapon megy végbe, melyen – szokásaink szerint – gyászünnepély nem rendezhető: a hitközség előljárósága megbízást nyer, hogy a templomi gyászünnepélyeket a célszerűség szerint kitűzendő napon rendezze.”³⁹

Az izraelita gyászünnepségek előzményeként az újévi főimát követően a halottakról megemlékezve, Erzsébet elhunytáról is említést tettek: „... a zsidó újév első napján mint a királyné temetése napján összes imaházainkban a főistentisztelet közben, külön megható imát mondtak az elhunyt királyasszony lelkiüdvéért.”⁴⁰ Emellett az ünneprendre, illetve annak megvalósítására vonatkozóan az Ortodox Közvetítő Bizottság a következő ajánlást tette közzé:

„A gyászistentiszteletek f. é. szeptember hó 19-én tartandók, mely napra a zsidó vallás nagy böjtnapja esik. Ezen gyászistentiszteletre a következő programot állapította meg [az ortodox közvetítő-bizottság]: 1. a gyászistentisztelet f. év szeptember hó 19-én (czom-gedaljuh böjtnapján) a mincha-ima előtt tartandó meg; 2. elmondanak a 14., 16. és 49. zsoltárok; 3. a lelkiüdvőségért való ima elmondása; 4. a 90., 91., és 102-ik zsoltárok éneklése; 5. ima Ő Felségeért a Királyért és a legmagasabb uralkodó házáért; végül a 72-ik zsoltár elmondása.”⁴¹

A neológ közösségek esetében a merénylet teremtett lehetőséget a nemzeti gyászban való közös részvétellel, hogy magukat a nemzet integráns részeként definiálhassák s egyúttal a Magyar Királysághoz való hűségüknek, hazaszeretetüknek és hovatartozásuknak is demonstratív jelét adhassák.⁴²

³⁹ Jegyzőkönyv a pesti izraelita hitközség választmányának rendkívüli üléséről ([Budapest], 1898. szeptember 14.). Közli *Egyenlőség* 1898. szept. 18./ 9. Hírek. (3. pont)

⁴⁰ *Zsidó Híradó* 1898. szept. 22./ 8. Hírek – Az orth. izr. hitközségek gyásza.

⁴¹ *Egyenlőség* 1898. szept. 18./ 9. Hírek.

⁴² ILLYÉS 2015. 1.

IRODALOM

BLAU Lajos

- 1898 *Erzsébet királyné emlékezete*. Gyászbeszéd. Athenaeum, Budapest.

BORÓVI Dániel

- 2006 *Habsburg reprezentáció Magyarországon a XIX. század második felében*. Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréi. (Szakdolgozat.) ELTE BTK Művészettörténeti Intézet, Budapest. (kézirat)
- 2011 Zala György bécsi Erzsébet királyné-síremléke és az Erzsébet-kultusz szakralizáló emlékei az 1900 körüli magyar szobrászatban. *Műemlékvédelem* LV. évf. 5. sz. 289-303.

CORTI, Egon Cäsar

- 1935 *Erzsébet*. (ford.: Turóczi-Trostler József – Farkas Jenő) Révai, Budapest.

DOMÁN István

- 2007 *Talmud*. Részletek, kommentárok magyarul. Ulpius, Budapest.

GERŐ András

- 1999 *Ferenc József, a magyarok királya*. Pannonica, Budapest.

GLÄSSER Norbert

- 2013 Dinasztikus és nemzeti kultuszok a magyar nyelvű budapesti orthodox zsidó sajtóban (1892-1944). In: Szöllösi László (szerk.): *Pro Scientia Aranyérmesek XI. Konferenciája* (Szeged, 2012. november 8-10). Pro Scientia Aranyérmesek Társasága, Budapest. 243-247.
- 2015 *Mózes kőtáblái a hármashalmon*. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 50. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport A vallási kultúrakutatás könyvei 19. MTA-SZTE Vallási

Kultúrakutató Csoport; SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.

http://real.mtak.hu/32184/1/Mozes_kotablai_OA_u.pdf

GLÄSSER Norbert – ZIMA András

2014 „Olaszország királya háborút üzent...” Az olasz fronton harcoló magyar zsidók a sajtó hasábjain. *Szombat* XXVI. évf. 6. sz. 13-15.

2015 Magyar Makkabeusok a császár-király seregében – A dinasztia és nemzet iránti hűség összeegyeztetése. In: Glässer Norbert (szerk.): *Mózes kőtablái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 50. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport A vallási kultúrakutatás könyvei 19. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport; SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 80-103.

HAMANN, Brigitte

1988 *Erzsébet királyné.* (Ford.: Kajtár Mária.) Árkádia, Budapest.

ILLYÉS Bence

2015 *A nemzetvallás és a kulturális emlékezet megjelenései egy neológ katona imakönyvben és homíliákban az első világháborúban.* OTDK dolgozat. OR-ZsE, Budapest. (kézirat) (<http://www.or-zse.hu/hirdetes/illyesbence-dolg-otdk.pdf> – letöltés ideje: 2015. június 3.)

LANDGRAF Ildikó

2002 Emlékezet és elbeszélés. Valóság és típussteremtés a Rudolf-hagyományban. In: Csonka-Takács Eszter – Czövek Judit – Takács András (szerk.): *Mir-Susné-Xum.* Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. 222-238.

LÖW Immánuel

1900 *Beszédei 1874-1899.* Traub B. és társa, Szeged.

NIEDERHAUSER Emil

1985 *Merénylet Erzsébet királyné ellen.* Helikon, Budapest.

POLLÁK Miksa

1898 *Erzsébet királyné emlékezete.* Gyászbeszéd. Breiner, Sopron.

RT

1898 *Rendeletek tára.* Budapest.

SCHLESINGER, Joseph

1904 *Magyarra fordított Imakönyv Izraeliták számára.* Legujabb teljesen átdolgozott kiadás. Schlesinger Jos[eph]., Budapest.

SINGER S. Leó

1907 A korona és a hatalom iránti tisztelet. In: Singer S. Leó: *Kötelességtan.* Lévai Izsó Könyvnyomdájában, Rimaszombat.

SZTÁRAY Irma

1909 *Erzsébet királyné kíséretében.* Szt. István-Társulat, Budapest.

TURBUCZ Dávid

2016 *A Horthy-kultusz 1919-1944.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.

UJVÁRI Péter

2000 *Magyar Zsidó Lexikon.* Szerk.: Ujvári Péter. Makkabi Kiadó, Budapest.

VÉR Eszter Virág

2006 Erzsébet mítosz, *Budapesti Negyed* 52. évf. 2. sz. 9-38.

2013 *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig* (Emlékezhelyei tükrében). PhD-disszertáció. ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest. (kézirat)

- 2015 „... egy áldott emlékezetű királyné...”. Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához. *Aetas* 30. évf. 1. sz. 58-87.

ZEIDLER Miklós

- 2002 *A magyar irredenta kultusz a két világháború között.* Teleki László Alapítvány, Budapest.

ZIMA András

- 2014 „Souvajszer Jeruzsálemben”. A Szentföld modern átértelmezései a magyar nyelvű neológ és cionista sajtóban a 20. század első felében. In: Glässer Norbert – Zima András (szerk.): *Hagyományláncolat és modernitás.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 43. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport A vallási kultúrakutatás könyvei 11. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport; SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 88-96.

VÉR, ESZTER VIRÁG

„A WOMAN OF VALOR IS A CROWN TO HER HUSBAND”
Additions to the history of celebrating Elisabeth of Austria-Hungary’s cult in the light of the commemorations within the Israelite communities

The most complex manifestations of Elisabeth of Austria-Hungary’s cult are present in the celebrations connected to her person. The customs related to the most important celebrations (congratulations to her birth- and nameday, the commemoration of her death) that have become rooted over the years, as well as their repeated rites have resulted in celebrations with similar structure, in which all the denominations have played an important role: services and those religious motifs that can be attached to Elisabeth in the ‘hagiography’ of her cult have become popular elements in the narrative of the cult. Efforts to find parallels that can strengthen the sacrality have been also

among the most important features of the celebrations. The most emphasized transcendental elements range from different motifs of martyrdom to biblical references and to the intention of representing the female ideal. All this has evolved intertwiningly with the organic development during which the most important (ceremonial) rites of the national religions have partly arisen from the traditional religious celebrations themselves, which is clearly present in the terminology used in ceremonial texts, drawing on well-known elements of the Bible and the liturgy.



Reggeli a királyné szalonjában

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ A POPULÁRIS KULTÚRÁBAN A modern nőkép tükrében Gödöllő példáján*

Erzsébet királyé emléke mélyen beleágyazódott a magyarság emlékezetébe az idők folyamán, és különböző generációk sokaságát készítette cselekvésre. A hozzá kapcsolódó évfordulók, emlékezeti helyek, irodalmi feldolgozások és folklórjelenségek a rá vonatkozó ismeretek, róla kialakított értelmezések átörökítését szolgálták. Halála óta többször változott a kultuszt alakítók köre és ebből adódóan megnyilvánulási formái sem ugyan azok, mint voltak életében vagy közvetlenül az 1898-ban bekövetkezett halála után.

Tanulmányomban a kultusz recens aspektusaira reflektálok. Azt vizsgálom, hogy a kultusz emlékhelyei mellett milyen új formákban és „helyszíneken” jelentek meg a királyné emlékéhez kötött tartalmak és ezeknek mik a jellemzői. Mik, azok a tényezők, amik ma is aktuálisnak teszik Erzsébet királynét a 21. századi „rajongói csoportok” nőtagjai számára? Hogyan látják ma a királyné személyét, mit tudnak, és mit gondolnak róla? Honnan szerzik ismereteiket? Hogyan ápolják a királyné emlékét, ez miképpen manifesztálódik, milyen fórumokon, és rendezvényeken?

Tanulmányom elsősorban problémaorientált, kérdésfelvető. A virtuális közösségi tereket és a *Gödöllői Szolgálatban* publikált népszerűsítő újságcikkeket vizsgáltam, abból a szempontból, hogy a modern fogyasztói kultúrában hogyan teremtik újra Erzsébet királyné alakját.

A történetiség rendje minden társadalom saját múltjával fenntartott viszonya, ide sorolva azt a módot is, ahogyan kezeli és él saját múltjával, ahogyan a múlt az adott társadalom jelenében létezik. Ennek során a jelen társadalmi kultusszal övezi a múltat, fátylat borít rá, „helyre hozza”, megalkotja és mobilizálja. Szakítva az idő homogén folyamatának képzetével, feltételezhetjük, hogy a múltból szerzett

* A tanulmány az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) *A civil vallás narratívumai és rítusai* című kutatószemináriumának keretében íródott.

tudásunk többszörös csoporttagság és élethelyzet révén megszerzett ismeretek halmaza és ez alól nem kivétel a történelmi megismerés sem.¹

Az Erzsébet királynéről szerzett tapasztalatunk, tudásunk is beilleszthető ebbe a modellbe. A körülötte kialakult kultusz hullámvölgyei, a hatalom által legitimált és nem legitimált korszakai a történetiség különböző rendjeit tükrözik. A magyar kulturális emlékezetbe erősen beágyazódtak a királynéhoz fűződő anekdoták és történetek. Kultuszát, személyét ma is többféleképpen aktualizálják. Másként jelenik meg az emléke lokális, nemzeti-, politikai és kisebb társadalmi csoportok emlékezetében, valamint a vallási élettel kapcsolatos színtereken. Assmann szerint mivel életünk fokozatosan fölgyorsul, egyre gyorsabban válik a múlt a történelem részévé, ezért társadalmunk kulturális emlékezetében egyre rövidebb ideig őrződnek meg az elmúltak. Így az emlékezés manifestálódik, kialakultak az emlékezés színterei.²

Erzsébet királyné emlékét őrző színterek napjainkra meglehetősen sokrétűvé váltak, ide sorolhatóak a közvetlenül a halála után telepített ligetek, emlékfák, utca- és intézmény elnevezések, szobrok, emlékalbumok, emléktárgyak, valamint muzealizálása, örökösítés is. Utóbbi jó példája a Gödöllői Királyi Kastély muzealizáló és kultuszépítő tevékenysége. Mindezt kevésbé intézményesült fórumok és csatornák is segítik: újságcikkek, könyvek, filmek színpadi előadások és weboldalak és virtuális közösségi terek.

A „nemzeti” királyné kultusza

A 19. században megjelenő nemzeteszme és nemzeti identitás kialakulásával, Magyarországon is megfogalmazódik az önálló nemzet-állam létrehozásának igénye, mely ellentétben állt a Monarchia kiegyezést megelőző berendezkedési koncepcióival. A rendi és nemzeti „életvilágok” határán felmerült a „magyar Habsburg” iránti igény.

1847-ig ezt a szerepet József nádor töltötte be, halála után egy rövid ideig Ferenc Józsefet is megfelelőnek vélték, azonban a 1848-49-

¹ SZEKERES 2000. 136-144.

² ASSMANN 2004.

es forradalom és szabadságharc leverése után következett megtorlások tovább mélyítették az uralkodóház és a magyarok közötti szakadékokat.³

A nemzeti érzület és a nem nemzeti dinasztia közötti konfliktus feloldására, és az érdekek összehangolására törekvő politikusok tudatosan keresték az uralkodóház tagjai között azt a személyt, aki közelíthette egymáshoz az érdekeket. Az osztrák és a magyar politikusok is Erzsébetet tartották a legmegfelelőbbnek arra, hogy feloldja a törvényesség és az érzelmi idegenkedés közötti feszültséget. Ennek megfelelően a magyar szimbolikus politika formálói igyekeztek a magyarság világképébe beilleszteni Erzsébetet. Az a toposz terjedt vele kapcsolatban, hogy bár valódi hatalommal nem rendelkezik, de informális befolyása van, és férjét engedékenyebbé teszi. Tett olyan gesztusokat, melyeket könnyen lehetett úgy értelmezni, hogy a királyné azonosul a nemzeti érzelmekkel, például piros-fehér-zöld öltözetet viselt, gyermekeivel itt keresett menedéket a porosz háborúk ideje alatt, Magyarországon szülte Mária Valériát. Deák és Andrássy ravatalát „megkoszorúzta”. Ezek a cselekedetei megkönnyítették a magyar nemzeti világképbe történő beépítését. Érzelmi, szimbolikus fogódzóként szolgáló párhuzamokat állítottak fel. Hozzá van kötve férjéhez, akár csak a magyarok, de nem hagyja el, akár csak a magyarok. Sokat utazik és szabadságra vágyik, mint Magyarország. Mondatait olyan kontextusban értelmezték, amely beleillett a függetlenségi törekvéseket pártoló politikusok nemzeti világképébe. Ezek hatására hamarosan megjelentek a róla szóló mitikus történetek, melyeknek valóságalapja sokszor nem volt.⁴

Még életben díszalbumokat nyomtattak hazánkban a házassági évfordulók és a királyné születésnapja alkalmából. A legtöbb kiadvány a királyné tragikus halálát követően jelent meg, fontos szerepet játszva Erzsébet királyné emlékének megőrzésében és népszerűsítésében. A róla írott történetek a köz- és magánéleti erényeiről szóltak, ezekben a magyarok oltalmazójaként, védőangyalaként jelenítették meg, emellett gyakran párhuzamba állították életét Árpád-házi Szent Erzsébettel is, II. Szent Erzsébetként emlegették, ábrázolták.⁵ Nem csak katolikus értelmezései jelentnek meg, hanem izraelita és protestáns is.⁶ Halála után

³ GERŐ 2004. 79-82.

⁴ GERŐ 2004. 110-117.

⁵ LANDGRAF 2001. 119-120.

⁶ VÉR 2016b.; BÉKÉSI 2014.

egyesületek alakultak emlékének őrzésére, szobrokat állítottak, ligeteket, emlékfákat telepítettek, korházakat neveztek el róla.⁷

Erzsébet királyné személyét már életében kultusz övezete, amelynek különböző szakai különíthetők el. Az első szakaszt a beavatás korát az 1850-es évek végétől az 1860-as évek közepéig terjedő időszak jelenti, gyakorlatilag a koronázásig ezt követi a második szakasz, mely a haláláig tart és a mitizálódás jellemzi. A harmadik korszakot ennek törvénybe iktatása jelenti a kultusz intézményesülésének kezdetét, mely módosulásokkal, ugyan de a 20. század közepéig tartott. Majd a 20. század második felében bálványromlás, demitizálódás és szekularizálás korszaka következik. A szocializmus éveit követően az Erzsébet kultusz új virágkora kezdett kibontakozni, mely napjainkig jelen van társadalmunkban, viszont egészen más formában.⁸

Turizmus, muzealizáció és modern női szerepek

A királynéra történő emlékezés fő magyarországi helyszíne a gödöllői Grassalkovich kastély, amelyet ma Gödöllői Királyi Kastélynak neveznek. A kastély használati jogát Erzsébet királyné és Ferenc József koronázási, ajándékként kapta a magyar államtól. Ez a kastély volt „szabadságának színhelye”, távol a „bécsi udvar rendszabályaitól”. Ma az épületben kiállítások őrzik emlékét, melynek egyik szárnyában látogatható négy szobából álló hajdani lakosztálya, valamint további három termet szenteltek az *Erzsébet királyné emlékkiállításnak*, amelyben helyet kaptak kultuszának emléktárgyai, életének Magyarországhoz kötődő részei. A múzeum emléket állít Erzsébet magyar udvarhölgyeinek, és a halálát övező gyászpompának is. Az állandó kiállításon túl időről időre tárlatok formájában is felelevenítik a királyné életének egy-egy aspektusát.⁹ Például 2007-ben az Erzsébet emlékévé rendezvényt sorozat keretében *Erzsébet mítosza* címmel kiállítást rendeztek, amelyen több személyes tárgyát is bemutatták. Az időszaki kiállítás

⁷ LANDGRAF 2001. 119-120.

⁸ VÉR 2006.

⁹ <http://www.kiralyikastely.hu/kiallitasok> (letöltés: 2014. december 5.)

hozzávetőleg 23 ezer embert vonzott, amely mutatja a királyné muzealizálásának sikerét.¹⁰

A kiállításokon kívül Erzsébet alakja megjelenik a kastély kulturális és népszerűsítő programjaiban is. Ezekre jellemző, hogy partikuláris, a történelem szempontjából lényegtelen dolgokat emelnek ki a királynéval kapcsolatban. Esetenként a rendezvény címébe foglaltan jelenik meg: *Erzsébet királyné és a divat*, *Erzsébet királyné karácsonyai*. Máskor utalásszerűen: *Ibolya nap*. Utóbbi magyarázata, hogy egyes vélemények szerint Erzsébet királyné kedvenc virága és színe az ibolya volt. A rendezvényeken – az élményközpontú muzealizálás jegyében – időről-időre a Királyné megjelenítője, korhű ruhában hozza a történelmet a jelenbe. A programok egy része évről-évre megrendezésre kerül, hagyománnyá válik.¹¹

Kétségtelen, hogy a kastély és a hozzá kötődő programok Gödöllő turizmusában kulcsfontosságúak. A településhez társítható pozitív szimbólumként, lokális unikalitásként is értelmezhető Erzsébet alakja, amely vonzza a látogatókat. A rendezvények – turizmus általános trendjeibe illeszkedve – egynapos menekülési alternatívát nyújtanak egy képzeletbeli világba, ahol megelevenedik a történelmi múlt. A kastély és a királyné kapcsolata a települést népszerűsítő TV műsorokban is helyet kap.¹² Az örökségesítés folyamatának egyik állomásaként értelmezhető, a 2002-ben bemutatott *Sisi Út*, amely három országon keresztül: Németországon, Ausztrián és Magyarországon vezető turista útvonal, érintve a királynéhez köthető minden helyszínt. Az út végső állomásának Gödöllőt jelölték ki, beépítve ezzel a nemzetközi turisztikai célpontok közé.¹³

Egyfajta márkázás is tetten érhető Gödöllőn, amelynek történeti előzményeiről David Unowsky ír a 19. századi császárt és a dinasztiát népszerűsítő hazafias ajándékok kapcsán.¹⁴ A kastély ajándékboltjának termékein logóként jelenik meg a királyné valamelyik portréja, vagy a

¹⁰ *Gödöllői Szolgálat* 2007. jún. 21./ 7. www.kiralyikartely.hu, Múzeumok éjszakája Erzsébet királynéval; *Gödöllői Szolgálat* 2007. szept. 27./ 5. Bezár az időszaki kiállítás – Erzsébet királyné mítosza

¹¹ <http://www.kiralyikastely.hu/programok> (letöltés:2014. december 5.)

¹² PUSZTAI 2003. 9-23.

¹³ *Gödöllői Szolgálat* 2000. szept. 14./ 12. Erzsébet királyné nyomdokain. Írta: Faludi Ildikó; *Gödöllői Szolgálat* 2002. márc. 7./ 17. Erzsébet királyné nyomdokain. Írta: R.G.

¹⁴ UNOWSKY 2005.

hozzá köthető szimbólumok egyike díszíti az adott tárgyat. A településen névadás formájában szintén találkozhatunk ezzel a jelenséggel *Erzsébet Királyné Szálloda*, *Sissy Utazási Iroda*, *Sissi Táská Stúdió* formájában.

Erzsébet királyné populáris kultúrában történő megjelenésének fontos momentuma megelevenedése a filmvásznon. Ez igen korán, már az 1930-as évek végén megtörténik. 1940-ben magyar film is készül róla Podmaniczky Félix rendezésében. A legnépszerűbb és máig meghatározó azonban a Romy Schneider főszereplésével készült *Sissi* trilógia (1955-1956-1957). A Fidelio Media Kft. által működtetett Port.hu TV és moziműsor oldal fórumának bejegyzéseiből kiderül, hogy bár a hozzászólók, többsége szereti a filmet, de kritikusan vélekedik róla. Az alkotással kapcsolatban legtöbbször elhangzott kritika, hogy történelmileg nem hiteles, cukormázos, rózsaszín leányregény.¹⁵ Erzsébet királyné élettörténetének újabb adaptációi is fontosak a recenes emlékezet formálódása szempontjából. A 2009-ben Cristiana Capotondi főszereplésével forgatott 2 részes *Sisi* című osztrák tévéfilmben a rendező, Xaver Schwarzenberger szociális elkötelezettségű, emancipált asszonyként akarja bemutatni Erzsébetet, ezért a történet időkeretét leszűkítette a magyar királynévá koronázásig.¹⁶ Továbbá nem hagyhatóak figyelmen kívül a róla szóló könyvek, női magazinok, tiszteletére létrehozott weboldalak, blog-bejegyzések és internetes fórumok sem. A weboldalakon, blog-bejegyzéseken és internetes fórumokon legtöbbször, általános történeti toposzokként a következő információk kerülnek középpontba:

- Kora egyik legszebb asszonyának tartották
- Boldog gyerekkora volt
- Boldognak indult a házassága, de végül az udvari etikett és anyósa beárnyékolta azt
- Szerette a magyarokat
- Segített a kiegyezésben

¹⁵ Port.hu téma: Sissi – A magyarok királynéja. http://forum.port.hu/viewtopic.php?topic_id=5918 (letöltés: 2014. október 10.); vö. SIMON 2015.

¹⁶ FérfiPont: Egy online magazin igényes férfiaknak. Palkó Szilvia: Erzsébet királyné (Sisi). <http://www.ferfipont.hu/erzsebet-kiralyne-sisi/> (letöltés: 2014. december 5.); Új Sisi-film (2009) Erzsébet királyné – Sisi [honlap] <http://www.sisiweb.gportal.hu/gindex.php?pg=19220558&nid=5499532> (letöltés: 2016. május 10.); Vö. VÉR 2015. és VÉR 2016a.

- Szabadságra vágyott
- Mária Valériát magyarnak nevelte
- Sokat tett szépsége megőrzésért
- Sokat utazott.

Az Index.hu *Erzsébet Királyné Fórumának* vizsgált beszélgetéseiben Erzsébet királyné rajongói a személyiségét, a lelkületét és az életét apró részletekig ismerni vélik. Egy-egy kép vagy történet megosztásakor gyakran hangsúlyozzák, hogy a többség által ismeretlen vagy kevésbé ismert vonatkozásokat adnak közre.¹⁷ Tudásuk legitimálása érdekében mindig szerepel valami forrás megjelölés, ahol látta, hallotta vagy olvasta az adott információt. Gyakran olvashatunk ezekben a bejegyzésekben olyan megjegyzést is, hogy „csak nálunk van ekkora kultusza”, „tulajdonképpen az osztrákok nem annyira szeretik”. Bécsben „nem is érezte jól magát”, csak Magyarországon, Gödöllőn. Ezekkel az ismétlődő toposzokkal szimbolikusan kisajátítják Erzsébet szeretetének jogát a magyarság számára. Érdeklődésük nem korlátozódik a királynéra, hanem családtagokra és a vele kapcsolatba került udvarhölgyekre is kiterjed.

A királyné tisztelői gyakran kirándulnak, hogy megnézzenek egy-egy szobrot, az élményeiket pedig rövid leírással és néhány fotóval teszik közzé az *Erzsébet Királyné Fórumon*. Az adott alkotásról véleményt cserélnek, de megosztanak egymással technikai információkat, vagy a helyszínek megközelíthetőségére vonatkozó utazási tanácsokat is.

Közzétesznek minden olyan recens eseményt és hírt, ami a királynéhoz kapcsolódik: például új szobor avatását,¹⁸ de a Gödöllői Királyi Kastély oldalán¹⁹ megjelenő információkat, érdekességeket is gyorsan átveszik. A „fórumosok” a kastéllyal szorosabb kapcsolatot is ápolnak, ugyanis találkozóikat ott szokták megrendezni. Tehát a fórum közösségteremtő funkciót is ellát.²⁰

¹⁷ Erzsébet Királyné Fórum. <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9118767> (letöltés: 2014. december 5.)

¹⁸ Keszthelyen 2015 augusztus 29-én avatták fel az Erzsébet királyné sétányon Tóth Dávid szobrász alkotását.

https://www.kozterkep.hu/~25282/Erzsebet_kiralyne_Keszthely_2014.html (letöltés: 2016. május 10.)

¹⁹ <http://www.kiralyikastely.hu>

²⁰ Erzsébet Királyné Fórum. <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9118767> (letöltés: 2014. december 5.)

Rövid postban megemlékeznek minden évfordulóról: a születésnapjáról, eljegyzése, házasságkötése, koronázása napjáról, Erzsébet napról és halálozási évfordulójáról. Ezt a családtagokra is kiterjesztik. Gyakran merülnek föl magánéleti ügyei is témaként, például az uralkodópár házaseletének, vagy Andrássy Gróf és Erzsébet kapcsolatának toposzai. Ehhez kapcsolódnak Erzsébet szépségápolási, diétázási, sportolási szokásairól történő elmélkedések, amelyeket közérthető mai fogalmi keretben mutatnak be napjaink bulvárhíreihez közelítve őket. Mindez szemléletesen tükrözi a kultuszt életben tartók és alakítók körének változását. Amíg kezdetben az arisztokrácia, az udvarhölgyek és a középrétegek formálták nemesi és polgári minták szerint, addig napjainkban a tömegkultúra része lett, tematizálói „fogyasztható” cikké alakították.

Erzsébet királyné kultuszának színterei szerteágazóvá váltak napjainkra. Kétségtelen, hogy a Gödöllői Királyi Kastély a kultusz diskurzusának alakítója lett és emellett Gödöllő kulturális életében is meghatározó szerepet tölt be, így a helyi sajtóban is rendszeresen olvasni a kastély kiállításainak, programjainak és egyéb eseményeinek reklámjait és tudósításait. A *Gödöllői Szolgálat* című hetilap 1992-es indulása óta egyre nagyobb rendszerességgel közöl ismeretterjesztő jellegű újságcikket Erzsébet királynéről. Általános tendenciaként figyelhető meg, hogy amíg az 1990-es években csak ritkán jelentek meg róla szóló írások, addig a 2007-es Erzsébet emlékév és a hozzá kapcsolódó programsorozat óta többnyire havi rendszerességgel kerül elő a neve a gödöllői újságban. A helyi sajtó tükre a gödöllői Erzsébet kultusz alakulásának. Erzsébet királyné egyre népszerűbbé válásának okai a hozzá kapcsolható kulturális események sűrűsödésben keresendők. Itt nem csupán a kastély tevékenységéről van szó, hanem a város által szervezett hagyományos megemlékezésekről. Például halálának évfordulóján tartott gyászmiséről, vagy az Erzsébet park aktuális ügyes-bajos dolgai kapcsán is szót ejtenek a cikkek Erzsébet királyné életének gödöllői vonatkozásáról, ahogyan a halála után kialakult kultuszról, elsősorban az emlékfák és szobrok állításáról is közölnek történeteket. A lokálpatrióta lap *Gödöllő Anno* rovatában a város helytörténetét ismertető írások keretei között is találkozhatunk a királyné emlékével. Emellett időről-időre a Sisi Baráti Kör tevékenysége kapcsán is szóba kerül a királyné megemlékezés, úti beszámoló, előadássorozat híreként.

Az első megjelent írás 1992-ben – *Erzsébet Királyné és Gödöllő* címmel²¹ – még tárgyilagos életrajzi összefoglalás a királyné életéről, amelyben előfordulnak a már korábban említett általános történeti toposzok is. Napjainkhoz közeledve megfigyelhető, hogy egy-egy esemény kapcsán, mindig egy-egy Erzsébet mindnapjaihoz fűződő rövid történetet, anekdotát is beleszőnek a közlendő tartalomba, amely még közelebb hozza a királynét a gödöllőiekhez. Az élettörténetének apró részletekbe menő, kuriózumnak számító elemeit, korabeli dokumentumokra alapozzák. Ismeretlen epizód *Erzsébet királyné életéből – Robbanás a kémiai előadóban*²² című cikk például Erzsébet királyné tanulmányait és műveltségét törekedett ismertetni, melyben a publicista az elhatalmasodni látszó szépségkultusz ellen lépett fel. *Erzsébet a természetvédő királyné – Shadow és Pluto*²³ című cikk apropóját pedig az adta, hogy a királyné két kutyájának sírkövét helyre állították a kastély udvarában, így Erzsébet természetszeretete és szeretett kutyáinak története vált napjaink tömegkultúráinak keretében újramondhatóvá. A történeti hitelességre törekvés mellett, jelen van a populáris jelleg is, aminek hatására a „történeti keret” olyan recens népszerű témákhoz kapcsolódik, mint például a természetvédelem.

A kultusz története során időről-időre párhözamba állítják Erzsébetet más köztiszeletben álló asszonnyal, ami napjaink tömegkultúrájában artikulálódó kultuszt is jellemzi. Gyakori Sisi és Diana hercegnő életrajzi elemeinek összehasonlítása.²⁴ „Erzsébetet manapság gyakran, és szívesen emlegetik együtt Dianával, mert kettejük életében sok azonosságot vélnek felfedezni.”²⁵

A gödöllői sajtóban a párhuzamokat színesítve előkerült Erzsébet és Zita királyné témája is. A repertóriumból kiderül, hogy Gödöllőn a kulturális élet számtalan aspektusát áthatja az Erzsébet kultusz, így a felmerülő témák is színesebbek és koncentráltabbak, mint a populáris

²¹ *Gödöllői Szolgálat* 1992. dec./ 7. Erzsébet Királyné és Gödöllő

²² *Gödöllői Szolgálat* 2003. jún. 7./12. Erzsébet királyné életéből – Robbanás a kémiai előadóban

²³ *Gödöllői Szolgálat* 2010. jún. 9./ 9. Erzsébet a természetvédő királyné – Shadow és Pluto

²⁴ SZABÓ 2005.; http://www.hegyaljakapuja.hu/magyar/oldalak/sissi_diana_divat/ (letöltés: 2014. december 5.)

²⁵ *Gödöllői Szolgálat* 2003. jan. 21./ 12-13. Erzsébet és Zita királyné – Jeles évfordulóhoz

kultúra tágabb médiakitekintésében. Tiszteletére vers- és prózamondó versenyt, jótékonyági bált rendeznek minden évben Gödöllőn.²⁶

Erzsébet királyné korunk asszonya?

Erzsébet királyné alakja a 19. század polgári családképének kérdéseit tükrözte. Példakép lehetett az egyenjogúság kivívásáért küzdő nők számára, mivel ő maga is „küzdött szabadságáért”. Mai értelmezései szerint Erzsébet a maga korában tanult nőnek számíthatott. Az egyik legfelvilágosultabb és legtárgyilagosabb politikai gondolkodású uralkodónőnek tartották.²⁷ A királyné képének ma visszatérő eleme a szépségápolás, a tudatos táplálkozás és a sportként értelmezett lovaglás iránti elköteleződés. Alakjának megformálása során napjainkban a belső lelki és erkölcsi tartalmakról áttevődik a hangsúly a királyné külsejére, megjelenésére.

Kultusza új tartalmakkal felülrétegződve ma is virágzik, azonban az emlékezés helyszínei kiegészültek az internetes felületek virtuális tereivel, amelyeket a rajongók nap mint nap meglátogathatnak és egymást közösségi attitűdjeikben megerősítve apró információ morszákkal bővíthetik ismereteiket.

„Természetesen Gödöllőn, a kastélyban, ahol egész évben rá emlékeznek”²⁸ múzeumi keretek között, kiállítások formájában is manifesztálódik a királyné emléke, valamit különböző kulturális rendezvények programadásában is megjelenik. A gödöllői sajtó tükrében megállapítható, hogy Erzsébet királyné kultusza a város kulturális életének valamennyi szegletét áthatja, s a kastélymúzeum intézményi keretein túlmutat. Ebben nagy szerepe van a Sisi Baráti Kör népszerűsítő és emlékeztetelakító tevékenységének. A városban emellett jelen van a „hagyományos” emlékhelyekhez kötődő turizmus is.

Erzsébet királyné populáris kultúrában megjelenő alakja azonban már nem a romantikus szépségideált tükrözi. Nem a törekény nőt látják

²⁶ *Gödöllői Szolgálat* 2012. nov. 28./ 1, 5. Irodalmi tisztelgés Erzsébet királyné emléke előtt – Akik szívükből a legtöbbet adták. Írta: Bj.; *Gödöllői Szolgálat* 2013. nov. 26./ 1, 6. Vers-bés prózamondó verseny Erzsébet királyné emlékéren – Tisztelgés irodalmi remekművekkel. Írta: Bj.

²⁷ FÁBRI ANNA 2006.11-13.

²⁸ *Gödöllői Szolgálat* 2007. jún. 21./ 7. Múzeumok éjszakája Erzsébet királynéval, lásd www.kiralyikastely.hu

benne, hanem azt, aki sokat tett szépségéért és tudatában volt szépsége értékének. Azt a nőt, aki meg akarta valósítani önmagát, és a férjétől függetlenedni szeretett volna, aki szabadságra vágyott, verseket írt, utazott és sportolt.

IRODALOM

ASSMANN, Jan

- 2004 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

BÉKÉSI Sándor

- 2014 *Sisi személyének teológiai portréja.* Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest.

F. DÓZSA Katalin

- 2001 A világ legszebb asszonya. In: Basics Beatrix – F. Dózsa Katalin – Gerő András – Kovács Éva – Niederhauser Emil – Soós István: *Erzsébet a magyarok királynéja.* Rubicon Könyvek, Budapest. 106-118.

FÁBRI Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter

- 2006 *A nő és hivatása. II. Szemelvények a magyarországi nőkérdéstörténetéből 1866-1895.* Kortárs kiadó, Budapest.

GERŐ András

- 2004 *Képzelt történelem.* Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből. Eötvös Kiadó – PolgART Kiadó, Budapest.

LANDGRAF Ildikó

- 2001 Erzsébet, a magyarok királynéja – második Szent Erzsébet. In: Barna Gábor (szerk.): *A szenttiszelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete.* SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 109-127.

PUSZTAI Bertalan

- 2003 *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. A puszata-mérgeesi eset.* SZTE BTK Néprajzi Tanszék – JATEPress, Szeged.

SIMON Bernadett

- 2015 *Mese vagy valóság? – Gondolatok a Romy Schneider-féle Sissi-filmekről.*
<http://ujkor.hu/content/mese-vagy-valosag-gondolatok-romy-schneider-fele-sissi-filmekrol>

SZABÓ Margit

- 2005 *Sisi&Diana*, Aquincum Kiadó, Budapest

SZEKERES András

- 2000 Az idő urai? Történészek és időstruktúrák. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Megfoghatatlan idő*. Tabula könyvek 2. Néprajzi Múzeum, Budapest. 136-147.

UNOWSKY, Daniel L.

- 2006 *The Pomp and Politics of Patriotism. Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916.* Central European Studies. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana.

VÉR Eszter Virág

- 2006 Erzsébet mítosz. *Budapesti Negyed* 52. évf. 2. sz. 9-38.
- 2015 „...nem próbáltam versenyezni Romy Schneiderrel...”. Impressziók a 2009-ben készült Sissi filmről I.
<http://ujkor.hu/content/nem-probaltam-versenyezni-romy-schneiderrel-impressziok-2009-ben-keszult-sissi-filmrol-i>
- 2016a „...sokkal könnyebb lenne az életem, ha nem lenne császár...”. Impressziók a 2009-ben készült Sissi filmről II.
<http://ujkor.hu/content/sokkal-konnyebb-lenne-az-eletem-ha-nem-lenne-csaszar-impressziok-2009-ben-keszult-sisi>
- 2016b „Derék nő volt, férjének koronája”. Adalékok az Erzsébet-kultusz magyarországi ünnepléstörténetéhez az izraelita

közösségek megemlékezéseinek tükrében. In: Glässer Norbert és Zima András (szerk.): *„A királyhűség jól bevált útján...”* Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 309-322.

CS. TÓTH, GABRIELLA

QUEEN ELISABETH IN THE POPULAR CULTURE Image of the modern woman – case study from Gödöllő

The memories about Elizabeth are deeply embedded in the cultural memory of Hungarians, which led a multitude of different generations to action, focusing on transmitting the gained knowledge. Since her death the scope of the cult-makers had changed several time, therefore her manifestations are not the same as it was in her life, or immediately after her death occurred in 1898.

Therefore, in this present study I try to reflect on the aspects of contemporary worship, and I undertake to draw on a new approach to the topic. I study that in addition to the cult memorials, what are the new forms and "locations" appeared in preserving the memory of the queen's content and what are the characteristics of these. What are the factors that make Queen Elizabeth current today in the 21st century for the members of its female fan base ? How to cultivate the memory of the queen, how is it manifests itself, at what forums and events?



Gödöllői Királyi Kastély múzeumboltjának reklámfotója (2014)

Első világháború



ELSŐ VILÁGHÁBORÚS PROPAGANDA KÉPESLAPOK

A képes levelezőlap a 19. század utolsó harmadának terméke. Az Európa-szerte, így Magyarországon is elterjedő új kommunikációs eszköz az üzenetközvetítés mellett illusztrációi révén vált a tömegkultúra részévé. „A képes levelezőlap a múlt század legsikeresebb vívmányai közé tartozik, jelentősége vetekszik az Edison-féle fonográffal és a telefonnal” – írta Kardos G. György 1995-ben.¹ Mi volt a szerepe, ennek a napjainkban már jelentőségéből veszített műfajnak a 19-20. században?

A képeslap a rövid üzenetek praktikus formája, ahol alapvető tényező az illusztráció, a képi ábrázolás, amely sokszor szavak nélkül is üzenetet hordoz, vallomás feladójának érzéseiről, hangulatáról, az őt ért élményekről. A modern képes levelezőlap története akkor kezdődött, amikor az emberek számára az üzenetben a kép legalább olyan fontos lett, mint a szöveg, illetve amikor az ábrázolást sokszorosítani kezdték. A nyomdai eljárásokkal készült, és a postán tömegméretekben forgalmazott illusztrált levelezőlapok az 1870-es években jelentek meg Európában.² Gyors elterjedésüket és a hallatlan népszerűséget jól illusztrálja, hogy Németországban 1899-ben hetente 10 millió darabot állítottak elő, ami évente kb. fél milliárd képes levelezőlapot jelentett. A dualizmus kori Magyarország gazdasági prosperitását tükröző városképi lapok, a családi élet és a jeles napok alkalmaihoz, az utazáshoz, turisztikához kapcsolódó képeslapok mellett a 19-20. század fordulóján ez a műfaj még képes hírközlőként is szerepelt. Az élelmes kiadók minden jelentős országos és helyi eseményt, fontos személyt megörökítettek a levelezőlapokon, és azokat a lehető leggyorsabban piacra dobták. A tömegkommunikációs eszközök fejlődésével és a képes folyóiratok elterjedésével ez a szerep fokozatosan csökkent, majd megszűnt.

A képes levelezőlapok illusztrációik révén a jeles évfordulókhoz kapcsolódva meg is elevenítik a történelem egyes korszakait, nagy sorsfordulóit és a nemzet jelentős személyiségeit. Ábrázolásai a min-

¹ KARDOS–UNGVÁRI 1995.

² PETERCSÁK 1983. 171.

denkori politikai rendszer történelemszemléletét is tükrözik, hiszen az államhatalom a 19. század utolsó évtizedeitől népszerű és olcsó képes levelezőlapot is felhasználta saját politikai céljaihoz. Korán felismerték a műfajban rejlő reklám és propaganda lehetőségét.³

A 19. század végét és a 20. század első két évtizedét tekinthetjük a képeslap „aranykorának.” Az első világháború időszaka a magyar képeslap történetének sajátos és fontos korszaka. Nemcsak a családok és a fronton levő katonák kapcsolattartásának volt az egyik legfontosabb eszköze, hanem a tömegtájékoztatás és a háborús propaganda is élt a népszerű műfaj lehetőségeivel. A központi és az antant hatalmak a képes levelezőlapok révén is szükségesnek tartották a civilek meggyőzését. A megnövekedett igényre gyorsan reagáltak a képeslapkiadók, és egyrészt nagyobb példányszámban jelentették meg a már korábban is forgalmazott lapokat, másrészt egy új témaként szerepelt maga a háború.⁴

A továbbiakban elsősorban a szerencsi Zempléni Múzeum milliós nagyságrendű képes levelezőlap gyűjteményének első világháborús lapjai alapján tárom fel a témakör jellemző megjelenési formáit.* Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy ilyen témájú képeslapokkal szinte minden nagyobb múzeum rendelkezik, s különösen kiemelkedő a Hadtörténeti Múzeum első világháborús képes levelezőlap gyűjteménye.⁵

A képeslapok a hazafias érzés, az uralkodó és a haza iránti hűség, önfeláldozás hordozói is voltak. Háborús helyzetben fontos az állam vezetője személyes ismertségének növelése, aki nehéz döntéseket hoz, képes ilyen körülmények között is irányítani az országot, de vigyáz is a szent cél érdekében harcoló katonáira. Ezért jelentek meg ezrével a Ferenc Józsefet ábrázoló képeslapok, amelyek már a háború előtt is

³ PETERCSÁK 1989. 297.; PETERCSÁK 1994. 12.; *Heves Megyei Hírlap* 2000. aug. 20. Petercsák Tivadar: Magyar történelem és politika a képes levelezőlapokon.

⁴ FAZEKASNÉ 2005. 247-248.

* Az elemzésben megjelenő példák forrásadatai: 1) Jubileumi képeslap Ferenc József uralkodásának 50. évfordulójára. Zempléni Múzeum Képeslap Gyűjteménye (ZM KGY) 002; 2) Propaganda képeslap. ZM KGY 003; A tüzéség a központi hatalmak ereje. ZM KGY 0203311; Gúnyrajz a szerb és montenegrói uralkodóról ZM KGY 0206220; Jókedvű katonák a lövészárokban. ZM KGY 0205319; Háborús üdvözlőlap. 1916. II. 25. Énekes László tulajdona. (A Szerk.)

⁵ Ezt mutatja be az Üzenet a frontról – a Monarchia nagy háborúja a levelezőlapok tükrében c. CD-ROM. Budapest, 1999. Összeállította: Bánffyné Kalavszky Györgyi.

népszerűek voltak. A hadgyakorlatokon vagy a családja körében látható uralkodót ábrázoló, vagy a megkoronázásának 50. és 60. évfordulójára 1898-ban (1. kép) és 1908-ban kiadott alkalmi képes levelezőlapok mind a császárt és királyt népszerűsítették. A háború kirobbanásakor jelent meg a „Mint az eseménygazdag idők emlékére” címet viselő képeslap, amely Ferenc Józsefet mutatja, amint híres kiáltványát írja és közli is a „Népeimhez” szóló szöveget. A magyar katonák és a lakosság számára kiadott lapokon az uralkodó mindig magyar királyként jelenik meg, aki népéért és hadseregéért imádkozik. Az összekulcsolt kézzel népéért imádkozó Ferenc József feje felett megjelenik a békeágot hozó angyal, de gyakran láthatók körülötte családjának tagjai, háttérben az ellenséget rohamozó katonákkal. A Belgrád elleni háborúra lelkesít 1914-ben az Osztrák-Magyar Monarchiát és Szerbiát ábrázoló térkép melletti csatajelenet, középen magyar huszár alakjával és Ferenc József arcképével. A „Csak neki, csak neki mind a fergeteg” szövegű csataképen a támadó magyar katonák fölé magasodik a király alakja, amint lován és kivont karddal vigyázza hadseregét. A magyarok által nagyon szeretett Erzsébet királyné – aki már 1898-ban meghalt – látomásszerű alakja is látható a háborús képeslapokon. A magyar katonák bátorságát erősítő képeslapon az íróasztalánál dolgozó király figyelmét e szavakkal hívja fel a fehér ruhában, fején koronával megjelenő Erzsébet az ablakon át láthatóan rohamozó magyar huszárok hősiességére: „Nézd, hogy harcolnak a magyarok.” A jó király eszményét terjesztették a nép között azok a képeslapok is, amelyek a sebesülteket meglátogató Ferenc Józsefet ábrázolták. A királyi család tagjai közül Károly főherceg is gyakran megjelent a katonák között, így az orosz-lengyelországi fronton, majd Ferenc József halála után, mint IV. Károly király feleségével felkereste többek között az Isonzónál harcoló alakulatokat.⁶

A háborús propagandát szolgálták a dicső nemzeti hagyományokra utaló nemzetiszínű zászlós lapok a Szózat kezdő soraival vagy a Kossuth nóta aktualizált változatával, Vilmos császár és Ferenc József arcképével. (2. kép) Az 1914-ben készült lapokon egy magyar huszár látható kivont karddal vagy baka puskával, feje fölött a magyar és német zászló, a napból áradó fénysugarak mellett az „Éljen a haza” felirat lelkesít a harcra. A nemzetiszínű zászlóval rohamozó magyar katonák jelenetét az ismert 1848-as dal „Föl, föl vitézek...” kezdő sora erősíti.

⁶ KARDOS–UNGVÁRI 1995.

A rajzos, színes lapok rohamozó katonái a magyar, osztrák és német csapatok, majd az új szövetségesek hősiességét illusztrálták. A bátor magyar bakával szemben az ijedt arcú ellenséget ábrázolták. Jellemzően a győztes csatákról készültek képeslapok, amelyekre a harci jelenet mellett az eseményre utaló tájékoztató szövegek találhatók magyarul és németül. Pl. „Hindenburg tábornok tönkreveri az oroszokat”; „Egy szerb üteg meghódítása”. A magyar katona bátorságának és az ellenség gyávaságának tipikus példája a „Magyar baka leadja a névjegyt” szövegű grafika, amelyen az egyetlen – de hatalmas méretű – magyar katona lövésére hanyatt-homlok menekül az ellenség.⁷ Didaktikus az a képeslap, amelyen magyar és német katonák szuronnal döfik át az Oroszországot ábrázoló térképet.

Ugyanakkor megjelentek olyan dokumentumszerű képes levelezőlapok is, amelyek eredeti fényképfelvételek alapján ábrázolják a háborús hadszíntereket, és pl. a tüzérség felszerelésével demonstrálják a központi hatalmak erejét: „Nehéz ostromágyú,” a 42-es mozsár („kövér Berta”). (3. kép) A műszaki alakulatok fontos szerepére utalnak az olyan lapok, amelyeken a vasutat építő katonákat dicsérő szöveg olvasható: „Szárazon és vízen/ Megállja a helyét,/ Fény aranyozza be/ A műszaki nevét.” Budapesten a Magyar Fénynyomdai Rt. jelentetett meg már 1914 őszétől egy háborús sorozatot. A Képes Újság és az Érdekes Újság saját haditudósítóinak a fényképeit adta ki képeslapokon, de pályázatot is kiírtak a legjobb hadifényképek beküldésére.⁸ Ezekből tíz füzetben jelentek meg harctári felvételek, amelyeket képes levelezőlapként is forgalomba hoztak. A lapok a háborús helyszínek széles skáláját mutatják be érzékeltetve a háború nehézségeit. A Pesti Hírlap több, korábban az újságban megjelent térképet külön is kiadott levelezőlapon a háborús frontok állásáról.

A háborús propaganda fontos eleme a szövetségesek bemutatása, a velük való együttműködés és az egység tudatosítása a katonákban és az ország népében. Ezt szolgálták a központi hatalmak vezetőinek arcképével kiadott képeslapok. A háború kezdetén a II. Vilmos német császárt, Viktor Emánuel olasz királyt és I. Ferenc József magyar királyt ábrázoló képeslapok jelentek meg, köztük olyan is, amely az „Éljen a hármas szövetség” feliratot viselte. Olaszország kiválására a képeslapkiadók is reagáltak, és a központi hatalmak zászlói

⁷ Az ellenség aszimmetrikus ábrázolásáról lásd KUNT 2011. 230-231.

⁸ FAZEKASNÉ 2005. 249.; BALÁZS 2005. 253-254.

alatt felvonuló civileket, katonát és dobos gyereket, egy másikon pedig a jókedvűen sapkájukat lengető katonákat ábrázoló lapra az „Isten verje meg a hitszegő Itáliát” felirat került. A „Hetén kettő ellen” szövegű képeslap Vilmos és Ferenc József mellett az antanthatalmak vezetőinek – II. Miklós orosz cár, V. György angol király, Poincaré francia elnök, Nikita montenegrói király, Péter Szerb király, I. Albert belga király és Yoshihito japán császár – fényképét közli. Törökország belépésekor Mehmet Resat szultánnal bővült az uralkodói kör, de Törökországot üdvözli az olyan lap is, amelyen „A szent háborúban” felirattal török lovas katonákat ábrázolnak török zászlóval. A három uralkodó portréja fölött olvasható az „Egyesült erővel felirat is.” Vilmos és Ferenc József arcképe megjelenhetett budapesti városképeken is, amelyeken rohamozó magyar bakákat és huszárokat is megjeleníttek. Az antanthatalmak elleni győzelemre buzdítottak az olyan lapok is, amelyeken a német, osztrák, magyar és török katonák együtt indulnak rohamra a „Vállvetve győzni fogunk” felirattal. A szerb hadsereg összeomlásában szerepet játszó Bulgária belépését a központi hatalmak oldalán egy „Diadalmas magyar és bolgár seregek egyesülése Kladovónál 1915. október 27-én” magyar és bolgár felirattal ellátott képeslap üdvözli. A lap különlegessége, hogy a címzési oldalon levő szöveg szerint nevének és címének a feltüntetésével bárki „Testvéri üdvözlését küldi a vitéz bolgár nemzetnek Magyarországból!”

Az egyik német képeslap Európa új térképét ábrázolja, amelyet a „hármass antant” alakított ki, és német beállításban tükrözteti az antant hadicéljait. A lap érdekessége, hogy az egyes országok a jelképként is emlegetett állatok alakját veszik fel. Pl. Anglia egy oroszlánra, Norvégia jegesmedvére, Oroszország egy barnamedvére hasonlít.

A háborús propaganda fontos eleme az ellenség megnevezése, és az ellenfélről alkotott negatív arculat kialakítása, amely alkalmas a gyűlölet felkeltésére.⁹ „A mi ellenségeink” feliratú képeslap az antant hatalmak vezetőinek arcképével jelent meg. A Magyarországon kiadott gúnyrajzok, karikatúrák célpontja a Monarchia fő ellenségének számító Szerbia, Montenegró és Oroszország volt. A képek alapján a szerbek tolvajok, még a királyukat is meglopják.¹⁰ Petár királyt gyáva, a

⁹ PAÁL 2010. 145.

¹⁰ A vizuális degradálás képeslapokon ábrázolt eszközeiről – aszimmetrikus, szemihumanisztikus (félíg emberi, félíg állati és zoomorf – bővebben ír Kunt Gergely. KUNT 2011. 227-242.

Monarchia hadseregétől beijedt emberként ábrázolják, aki szennyes alsóneművel jelentkezik a mosodában „Lehet itt gyorsan gatyát mosatni” felirattal. A szerbek gyávaságát illusztrálja a „Szerb hadimozdulatok” szöveggel megjelenő rajz, amelyen egy magyar katona elől menekül a szerb hadsereg. Az ellenség legdurvább megjelenítése a disznón lovagoló, a fiaival disznót terelő Petár király, amellyel a szerbek disznópásztorkodására utalnak, s ezt még egy felirat is tudatja: „Petár király és fiai újra kezdi őseik foglalkozását.” Megalázó megjelenítése az ellenségnek az a grafikai lap, amelyen Péter király büszkén szemléli, amint a szerb hadsereget szimbolizáló disznók a vályúnál moslékot esznek. Ezt még fokozza a lenéző felirat: „Petár király keble büszkeségtől dagad,/ Hogy ily szépen kosztol a vitéz szerb csapat.” „A hű szövetségesek” feliratú grafikán Péter szerb király és Nikita montenegrói uralkodó disznón, illetve kecskén lovagolva halad a disznó- és kecskenyájként ábrázolt katonáival. (4. kép) Az orosz cárt sem kímélték a gúnyrajzok. Miklós rogyant lábbal esedezik irgalomért a délceg állású Vilmos és Ferenc József előtt. A győzelmet vetíti előre „Az orosz tangó” szöveggel kiadott grafika, amelyen egy-egy kivont kardot tartó német és magyar katona láncon táncoltatja az Oroszországot megszemélyesítő és „Atyuska”-nak nevezett medvét. A központi hatalmak fölényét és erejét jelzi az a rajz, amelyen a magyar és német katonák az antant országok vezetőit kardlapozzák, köztük Miklós orosz cárt, aki előtt Péter szerb király remeg „Jaj, jaj, most én kerülök sorra” szöveggel. A háborús humor sajátos megnyilvánulása a központi hatalmak mosolygós katonáit ábrázoló képeslap, amelyen kezükben az alábbi háborús étlapot tartják: „Reggeli: Két muszka, Ebéd: Angol rostbeaf Franczia salátával, Vacsora: szerbhús rizzsel.”¹¹

Az ellenség elleni gyűlölet felkeltését szolgálta „Az oroszduilta Zemplén” sorozat, amely lapjain az ellenség által lerombolt házak, templomok látszanak. Sok képeslap készült a galíciai városok, különösen a Przemyśl-i erőd pusztulásáról.

1914-1918 között az ünnepi és szerelmi üdvözlőlapok egy része is háborús jelenetet ábrázolt. Egy 1915-ös újévi lapon a havas tájban az 1915-ös évszám látható, s ebbe montírozták a német és osztrák uralkodóház tagjainak a fényképét. A német haditechnika fölényét szuggerálták a harcoló katonákba és a hátország népébe az újévi üdvözlőlapként használt háborús kártyák. Ugyancsak 1915-ös az az

¹¹ KARDOS-UNGVÁRI 1995.

újévi lap, amelyen egy angyal két babérkoszorút ad egy német és egy magyar katonának, akik azt lelkesedve köszönik meg. Az angyal feje fölött a szerencse szimbólumaként lópatkó, dicsfény és az évszám utal az üdvözlőlapra. Karácsonyi üdvözlétként küldték a fronton őrseget álló vagy pihenő katonák ábrázoló képeslapokat, amelyeken versek is olvashatók, pl. Sík Sándor „Szállj le, szállj a véres földre/ Szent karácsony éjszaka...” kezdetű. Német kiadású az a karácsonyi üdvözlő, amelyen egy fenyőágra akasztott kis angol, francia és orosz figurák mellett a német vaskereszt kitüntetés buzdít a győzelemre.¹²

A fronton harcoló katonák biztonságérzetét, lelkesítését szolgálták a vallásos jellegű képeslapok, illetve az azokon megjelenő szakrális elemek. Ilyen pl. az ellenségtől védett helyen emelt rögtönzött házi oltárnál imádkozó katonák képe és a Tízparancsolat sorozat egy-egy imához kapcsolódó sora: pl. „Ágyú dörög a harctéren.../ De csillag van fenn az égen,/ Reményt ott is égből kapják.../ Szentelj meg az Úr napját.” Gyakran ábrázolták Jézus Krisztust a térdeplő katonával, aki „Uram légy velünk” imádsággal kéri védelmét. A sebesült katona fölött dicsfényben Szűz Mária is megjelenik, és a katonákat az alábbi szöveg bátorítja: „Magyar katonának/ Sohase kell félni./ A magyar katonát/ Isten anyja védi.”

Az otthoniak megnyugtatót szolgálták azok a romantikus lapok, amelyeken a lövész árokban bográcsban ételt főznek a katonák, hegedű- és harmonikaszó mellett énekelnek, és az otthonról érkezett levelet olvassák. (5. kép) Ugyanezért készült olyan képeslap, amely a fűthető sátrakból álló tábort ábrázolja.

A háború alatt ezerszámra jelentek meg az olyan üdvözlőlapok, ahol a frontra lelkesen induló, a kedvesétől búcsúzó, vagy már a harctéren őrseget álló katonát láthatjuk, aki ott is a családjára, szerelmére, illetve a falujára gondol. A képen természetesen a maga elé képzelt nő arcképe vagy a falurészlet is szerepel. A hatást az ilyen stílusú verssorok is fokozták: „Hű katona, hű szerető/ De nagy boldogság a kettő”. A „Valahol Oroszországban...” sorozat lapjain a hátszországban kedvesére gondoló nő alakja is megjelenik.¹³

A fent bemutatott képes levelezőlapokat természetesen üzenetközvetítésre szánták a fronton lévő katonák és a hozzátartozók közötti

¹² ÚjraKözli DUPCSIK–REPÁRSZKY 2003. 12.

¹³ KARÁCSONYI 1994. 39.

kapcsolattartásban. Egy külön tanulmány témája lehetne ezeknek a szövegeknek az elemzése, bár a levelezőlapokat szigorúan cenzúrázták, és a katonák számára tilos volt lényegi információkat leírni, ezért többnyire azt közölték, hogy élnek és egészségesek. Így van ez egy családi képeslap esetén is. Apósom édesapja, Énekes József honvéd küldte Galíciából Sajóvárkonyban élő bátyjának, Énekes Lászlónak 1916. II. 25-én az ellenséget rohamozó katonák színes képét „Von Sieg zu Sieg” felirattal. A szövegben az otthoniak név szerinti üdvözlésén túl a lényeg: „kivanok jo egéséget ojat mint nékem van...Isten vélek és vélem is.” (6. kép)

IRODALOM

BALÁZS Károly

2005 *Képes levelezőlap lexikon*. Méry Ratio, Somorja.

DUPCSIK Csaba – REPÁRSZKY Ildikó

2003 *Történelem IV. Középiskolák számára*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.

FAZEKASNÉ Majoros Judit

2005 Első világháborús képeslapok a szerencsi Zempléni Múzeum gyűjteményében. *Történelmi Múzeológiai Szemle* 5. 247-254.

KARÁCSONYI Gréta

1994 *Szerelem régi képes levelezőlapokon*. Postcard Bt., Budapest.

KARDOS G. György – UNGVÁRI Tamás

1995 *Széttépett évszázad*. Két világháború képeslapjai. Tegnap és Ma Kulturális Alapítvány, Budapest.

KUNT Gergely

2011 Az ellenség teste: A vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon. A *Hadtörténelmi Múzeum Értesítője* 12. 227-242.

PAÁL Gergely

- 2010 Háború gyűlölettel. *Bolyai Szemle* XIX. évf. 4. sz. 143-159.

PETERCSÁK Tivadar

- 1983 Az első képes levelezőlapok. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XX. 171-188.
- 1989 Történelem, politikai propaganda, helyi események a képes levelezőlapokon. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXVII. 297-320.
- 1994 *A képes levelezőlap története*. Herman Ottó Múzeum és Dobó István Vármúzeum, Miskolc.

PETERCSÁK, TIVADAR

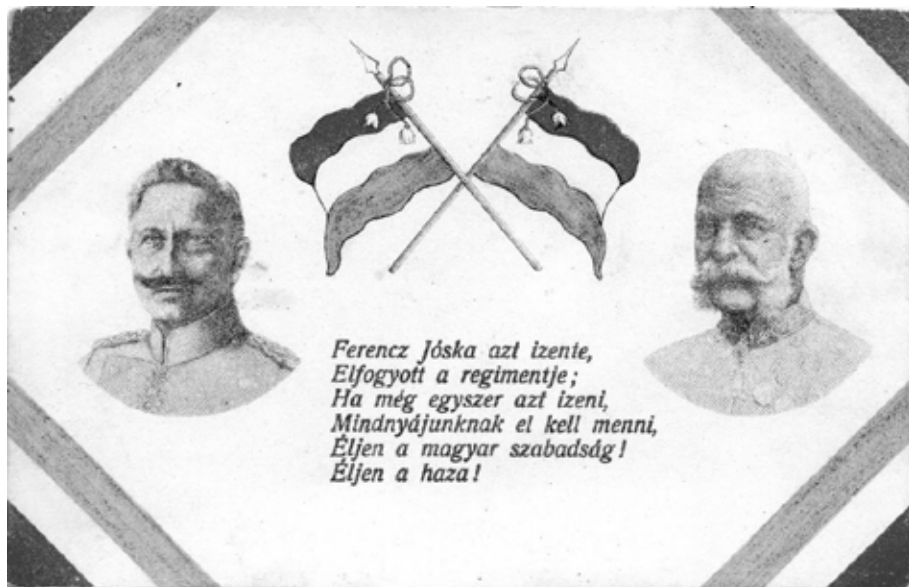
PROPAGANDA PICTURE POSTCARDS FROM THE FIRST WORLD WAR

The picture postcards, which gained ground in the end of the 19th century, was not only a popular tool with the soldiers for keeping in contact with their families in the First World War but mass communication and war propaganda also made use of them.

The picture postcards depicting Franz Joseph and the leaders of the Central Powers symbolized the attentive emperor and the union of the Powers. Picture postcards with charging soldiers suggested the heroism of soldiers victorious over the enemy. Caricatures and zoomorphic portrayals helped in forming a negative picture and hatred towards the enemies. Picture postcards depicting religious and romantic scenes along with those which showed men-at-arms enjoying themselves in the trenches served as consolation for the families of soldiers.



1. kép Jubileumi képeslap Ferenc József uralkodásának 50. évfordulójára



2. kép Propaganda képeslap



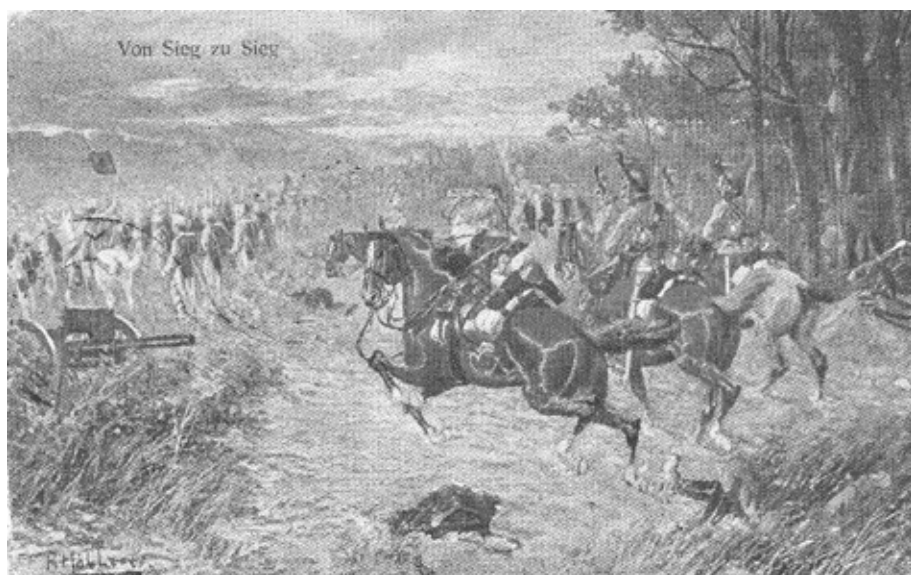
3. kép A tüzérség a központi hatalmak ereje



4. kép Gúnyrajz a szerb és montenegrói uralkodóiról



5. kép Jókedvű katonák a lövészárokban



6. kép Háborús üdvözlőlap, 1916. II. 25.

KITÜNTETÉSA DOMÁNYOZÁSOK AUSZTRIA-
MAGYARORSZÁG ZSIDÓ KATONÁI RÉSZÉRE A NAGY
HÁBORÚBAN*

„Igen sok alkalmam volt zsidó hitvallású katonáinkat megfigyelnem, és nem láttam különbséget köztük, és más katonáim között; hősiességük, bámulatos elszántságuk minden dicséreten felül áll. Magyar fiúk közt, mint igaz magyarok, vállvetve küzdöttek a vérengző szerbek és azóta a hatalmas orosz ellen; a dicsőségben egyenlő részük van hős bajtársaikkal. A legkiválóbb hősök között nem egy a magyar zsidó. Nem egyszer láttam saját szemeimmel a legrettenetesebb küzdelmek kétségbeesett tusáiban őket, és emelt lélekkel bámultam a közös vitézséget, melyben minden hazafi egybeolvadt, és egyaránt kivette részét valláskülönbség nélkül. A zsidó is megmutatta, hogy éppen olyan jó hazafi, és vitéz katona, mint bárki más...”¹

– írta József Ágost főherceg,² tábornagy Szabolcsi Miksának³ egy, a harcterről 1915. január hó 15-én keltezett magánlevelében.

Megállapítása személyes tapasztalatain alapult, melyeket a fronton, a lövészárkok mellett szerzett. A kitörni készülő háború híre feltüzeltelte a zsidó közvéleményt; ha áttekintjük a világháború éveinek hivatalos, vagy félhivatalos zsidó sajtóorgánumait, a Múlt és Jövőt, Szabolcsi Miksa Egyenlőségét, vagy a cionista Zsidó Szemlét, egyértel-

* Bíró Ákos tartalékos százados, a Honvéd Vezérkar Tudományos Kutatóhelyének munkatársa.

¹ *Egyenlőség* 1915. jan. 24./1.

² Habsburg–Lotharingiai József Ágost főherceg (Erzherzog Joseph August Viktor Klemens Maria von Habsburg-Lothringen; Alcsút, 1872. augusztus 9. – Rain bei Straubing, 1962. július 6.), József nádor apai unokája, osztrák főherceg, magyar királyi herceg, tábornagy, felsőházi tag. 1918-ban királyi helytartó, 1919-ben kormányzó, 1936-tól 1944-ig az MTA elnöke, a Vitézi Rend emigrációbeli újjászervezője, Horthy Miklós halálát követően főkapitánya.

³ Szabolcsi Miksa (Nyírtura, 1857. augusztus 27. – Balatonfüred, 1915. június 17.) újságíró, lapszerkesztő, a magyar zsidó újságírás egyik megteremtője. 1886-ban Bogdányi Mórtól megvásárolta az Egyenlőség című zsidó felekezeti és társadalmi hetilapot, melyet haláláig szerkesztett. Halála után fia, Szabolcsi Lajos vette át a lap szerkesztését.

műen a tettvágy és a hazafias büszkeség hangjait halljuk ki a sorok közül. Különböző okokból, de a zsidóság számos rétege támogatta a háborút a gyűlölt Oroszország és Szerbia ellen, a fronton pedig semmivel sem bizonyultak rosszabb katonának keresztény társaiknál.

Már a háború idején voltak olyan hangok, melyek a zsidóság háborús elkötelezettségét, honvédelmi helytállását kérdőjelezték meg, ezt pedig a közösség nem hagyhatta válasz nélkül. A neológ hitközség szócsöve, egyben a zsidó érdekvédelem első számú frontja Szabolcsi Miksa Egyenlősége volt, valójában az idézett levél is kifejezetten Szabolcsi kérdésére válaszul íródott. Ő annyira szükségét érezte annak, hogy a fronton harcolók dicsőségét úgy a zsidóság, mint a többségi keresztény társadalom részére bemutassa, hogy külön rovatot hozott létre lapjában, „*A háború körül*” címmel. A rovat terjedelme a háború előrehaladtával egyre nőtt; mind több és több dicső haditettéről tudtak beszámolni, és ezzel párhuzamosan a halálozások és sebesülések száma is megnövekedett. A harmincas évek végén, amikor a *Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma* szerkesztőbizottsága munkához látott, nagymértékben hagyatkoztak erre a rovatra, számos információ, hősi történet innen került – sokszor változtatások nélküli – átvételre. Ugyanez a rovat rendszeresen közölte a zsidó hősök részére adományozott kitüntetések, úgy a tisztikar, mint a legénység vonatkozásában.

Egyetértek Hajdu Tiborral abban, hogy a szívesen terjesztett nézet, hogy a Monarchia hadserege egyedülálló módon segítette elő és támogatta a zsidó tisztek megjelenését túlzás lenne;⁴ tény, hogy több nyugati hadseregben is hasonló volt a zsidó tisztek aránya. Nem támogatták tehát különösebben, viszont nem is akadályozták semmilyen módon, nem alkalmaztak hivatalos megkülönböztetést. A nyíltan, vagy burkoltan antiszemita hadseregekkel, mint az orosz, a francia, a porosz, vagy a román, nem is lehet összehasonlítani a Monarchia fegyveres erőit. A sorozott legénység létszáma országos arányukhoz inkább közelebb állt, mint távolabb, a tartalékos tiszti iskolát végzettek létszáma pedig többszörösen meghaladta azt. A háborúban való aktív részvétel alól sem a közkatonaként bevonuló falusi szatócs, sem a tartalékos tiszti rendfokozatot bíró ügyvéd, orvos, vagy közgazdász nem vonhatta ki magát. Deák István szerint a Monarchia közös hadseregének százalékos felekezeti megoszlása a

⁴ HAJDU 1999. 183.

következőképpen alakult a háború előtt:⁵

Felekezeti hovatartozás:	Teljes népesség:	Legénység:	Tartalékos tisztek:	Hivatásos tisztek:
Római katolikus	65,9	66,2	68,2	86,0
Görög katolikus	10,6	10,9	1,2	1,0
Görögkeleti	8,7	9,1	1,7	2,7
Evangélikus	3,5	4,3	8,6	7,8
Református	5,4	5,5	3,0	1,8
Unitárius	-	-	0,1	-
Egyéb keresztény	-	-	0,1	-
Izraelita	4,4	3,0	17,0	0,6
Mohamedán	1,2	0,8	-	-
Felekezeten kívüli	-	-	0,1	-
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0

A 20. század első éveitől kezdve a zsidó sorállomány létszáma csökkenő tendenciát mutat. Ennek lehetett oka az Amerikába irányuló kivándorlás, a kikeresztelkedések magas száma miatt az asszimiláció, de az is, hogy különféle okoknál fogva a zsidó sorkötelesek valóban nagyobb arányban kaptak felmentést az aktív szolgálat alól, mint a keresztények.⁶ A háborút megelőző években a zsidó legénységi létszám egyenetlenül oszlott meg a fegyvernemek között, létszámuk a gyalogsági és lovassági alakulatoknál arányaiban alacsonyabb, míg a gazdasági és hadtáp, illetve az egészségügyi vonalon magasabb volt.

Ugyanez a jelenség figyelhető meg a tisztikarnál; ennek az lehet az egyszerű magyarázata, hogy szakmai ismereteikre való tekintettel, a legtöbbször jogi, gazdasági, orvosi, mérnöki végzettségekkel rendelkező, németül kiválóan beszélő zsidó tiszteket értelemszerűen olyan területeken alkalmazták, ahol képességeiket a legjobban lehetett kamatoztatni. A polgári életet élő zsidó ember számára fontos volt hadserege, az elvégzendő egyéves önkéntesi szolgálat teljesítése pedig értékes lehetőség volt a keresztény honfitársak rokonszenvének megnyeréséért vívott harcban; a tartalékos tiszti rang olyan megkérdőjelezhetetlen társadalmi egyenlőséget teremtett, melynek szinte nem is volt a korszakban alternatívája. Többek között ennek a lehetőségnek tudható be a tartalékos zsidó tisztek kiugróan magas, 17-18 %-os aránya, ez az arány pedig messzemenően meghaladta bármely más ország hadseregéét. Ennek az egyenlőségnek érdekes, és jellemző kér-

⁵ DEÁK 1993. 216. (Eredetileg: *Militärstatistisches Jahrbuch* 1911)

⁶ DEÁK 1993. 219.

dése volt a párbajképesség (*Satisfaktionsfähigkeit*) fogalma, és általában a párbaj kérdése (*Duellfrage*). A kor becsületkódexe és a társadalom erkölcsi szerinti is, úriember a vélt sérelem kapcsán kialakult konfliktust bizonyos esetekben csak párbajjal intézhetett el megnyugtató módon. A modern, asszimilációs zsidóság harcolt azért, hogy ilyen sértéseket, ha kell, vérrel moshassa tisztára, de a civil közélet számos antiszemita szereplője nem tekintett egy zsidó embert párbajképesnek, bármilyen magas polgári állással rendelkezett is. A tisztikar hivatásos vagy tartalékos tagjaként ugyanakkor mindenki elvitathatatlanul párbajképessé vált, és bizony, számos alkalommal vívtak párbajt sérelmeik eltörlése érdekében a Monarchia zsidó tisztjei.

Egyes vélemények szerint a hadseregen belüli teljes elfogadás a legmagasabb szinteken nem lehetett egészen evidenciaszerű; erre utalhat az, hogy a Monarchia fegyveres testületeinél szolgáló huszonhárom zsidó tábornok közül tizennégy hivatásos tiszti pályája során kikeresztelkedett. Véleményem szerint ezt valószínűleg különösebb presszió nélkül, saját, szabad akaratukból tették; teljesen asszimilálódni akartak. Számos ellenpéldát ismerünk, olyan magas parancsnoki beosztású ezredek, tábornokok, akik nem keresztelkedtek ki, és erre nem is presszionálta őket senki. A hivatásos tisztek alacsony létszámát, Hajdu Tibor véleményével⁷ szemben szerintem nem a keresztény, jobbra katolikus tisztikar merev elzárkózása okozza, hanem az a tény, hogy a katonáskodás a zsidó értelmiség számára nem volt ambicionált életpálya; szívesebben helyezkedtek el olyan polgári szakterületeken, melyek kiegyensúlyozottabb, nagyobb anyagi biztonságot jelentő jövőt jelenthettek. Deák István szerint is „*a kevés zsidó hivatásos tiszt életmódja nyilvánvaló kivételt jelentett az általánosan megszokott zsidó életvitel alól.*”⁸

Már korábban utaltam rá, hogy e zsidó tisztikar, és a nagyszámú zsidó legénység hősiességének egyik fokmérője a részükre adományozott kitüntetések száma volt. Egységes, teljes kimutatás soha nem létezett, és szinte lehetetlen vállalkozás lenne ilyen egy évszázad távlatából összeállítani, de fontos feladatnak tekintem a legteljesebb adatbázist létrehozni, illetve néhány korábban közölt téves adatot korrigálni. Jelen tanulmányban a kérdés néhány szegmensének vizsgálata

⁷ HAJDU 1999. 184.

⁸ DEÁK 1993. 221.

során erre szeretnék kísérletet tenni.

Vizsgálatom tárgya elsősorban a Magyarországról származó, a Monarchia közös haderejében és a haditengerészetnél, valamint a m. kir. Honvédségnél szolgált zsidó katonákról korábban megjelent néhány publikáció; elsősorban a Hegedűs Márton és társai szerkesztésében megjelent *Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma*,⁹ valamint a *Magyar Nemzet Aranykönyve*, mely 1921-ben jelent meg, és az Arany Vitézségi Érem magyar kitüntetettjeit gyűjtötte össze, sokszor fényképpel, hőstettük leírásával. Nagy segítségére vannak a kutatónak a különféle ezredtörténetek, melyek a korai 1920-as évektől kezdve az 1940-es évek végéig jelentek meg, és az adott ezred történetét, világháborús szerepét írták le, a tisztikar és a légénység bemutatásával. Ezen kiadványok mindegyike másodlagos forrásnak tekintendő, és a közölt adatok kritikával kezelendők, többszörös egyezés esetén azonban elfogadhatóak, különösen, ha egy adott személyről fénykép is publikálásra került, mely szerencsés esetben pontos képet ad viselt kitüntetései-ről. A téma elsődleges forrásai a Hadtörténeti Levéltárban, illetve Ausztriában, a *Kriegsarchiv*-ban elhelyezett személyi anyagokban fellelhető tiszti minősítési lapok, és a kitüntetési felterjesztések eredeti példányai, vagy a különféle közlönyökben megjelent kivonatai.

Az Osztrák-Magyar Monarchia idején adományozott kitüntetések az alábbiak szerint kategorizálhatóak:

- Érdem utáni elismerések a tisztikar tagjai részére
- Érdem utáni elismerések a légénységi állomány tagjai részére
- Általánosan adományozott kitüntetések

Az utóbbi kategóriába elsősorban olyan emlékérmek, jubileumi érmek, illetve bizonyos szolgálati idő, vagy mérhető teljesítmény alapján elnyerhető kitüntetések tartoznak, melyeket állománykategóriától és rendfokozattól függetlenül a haderő minden egyenruhás tagja elnyerhetett. Ilyennek minősül például az 1873. évi Hadiérem, az 1864. évi Dán Hadjárat emlékérmé, az 1898. évi Katonai Jubileumi Érem, az 1908. évi Boszniai Emlékérmé, az 1908. évi Katonai Jubileumi kereszt, vagy az 1912-13. évi Mozcósítási Kereszt. A tényleges szolgálati évek után jártak a *Militärdienstzeichen*, a Katonai Szolgálai Jel különféle

⁹ Az Aranyalbum három kiadást élt meg 1940 és 1943 között. Az általam vizsgált adatok mindegyik kiadásban azonosan szerepelnek, de a későbbiekben történő hivatkozások mindegyike az 1941. évi kiadásra történik.

fokozatai, melyek ugyan a tisztek és a legénységi állomány részére eltérő kivitelben, és eltérő számú szolgálati évek után, de azonos koncepció alapján, három-három fokozatban kerülhettek adományozásra. A kiérdemlés feltétele egyszerűen az alapszabályokban meghatározott szolgálati évek elérése volt. A Nagy Háború során több új kitüntetés került megalapításra, melyek közül minden katona számára elérhetővé vált a Sebesülési Érem, és a 12 heti frontszolgálat elismeréséül adományozott Károly Csapatkereszt. Ezeket a tömegkitüntetéseket milliós adományozási számukra való tekintettel lehetetlen a zsidó adományozottak szempontjából vizsgálni.

A Monarchia a tisztikar és a legénység részére teljesen eltérő érdem utáni elismerési rendszert alkalmazott; volt azonban egy nagyon sűrűn előforduló eset, amikor egy adott katona mindkét állománykategória kitüntetéseit viselhette; a tartalékos tiszti tanfolyamra jelentkezők szolgálatuk elején hadapród, hadapród-tiszthelyettes, majd zászlósi rendfokozatot viseltek, mielőtt első tiszti rendfokozatukat elnyerték. Ezek a tisztjelöltként viselt rendfokozatok legénységének minősültek a Monarchia fegyveres erőinél, így, amíg az adott személy első tiszti, vagyis hadnagyi kinevezését el nem nyerte, érdemei és bátorsága elismeréséül a legénységi kitüntetéseket kaphatta meg: a Vitézségi Érem különféle fokozatait, valamint ritkábban a Ferenc József Rend Koronás Ezüst és Ezüst, illetve Koronás Vas és Vas Érdemkeresztjeit.

A Vitézségi Érmek II. József császár alapította Bécsben, 1789. július 19-én, Vitézségi Érdempénz (*Ehren-Denkmünze für Tapferkeit*) néven,¹⁰ 1809 májusától nevezik Vitézségi Éremnek (*Tapferkeitsmedaille*).¹¹ Fennállása során külalakja többször változott, az előoldal mindig az aktuális uralkodó hivatalos portréját, hátoldala pedig a babérkoszorúkkal és hadi zászlókkal övezett „*Der Tapferkeit*” (Vitézségért) feliratot ábrázolta; a hátoldal csak IV. Károly uralkodásától változott, amennyiben a német szöveget az univerzálisabb latinra változtatták (*Fortitudini*), és a hadi zászlók egyikén a kétfejű sást angyalos magyar középcímerre cserélték fel. Ezeket a kitüntetéseket csak bátorsággal lehetett kiérdemelni, az adott hősi cselekedethez a megfelelő fokozatot, mindegyiket akár többször is, mely többszöri kiérdemlést az először adományozott kitüntetés szalagján elhelyezett ezüst pántokkal jelezték. A Nagy Háború során a

¹⁰ FELSZEGHY 1944. 348.

¹¹ MERICKA 1974. 168.

Vitézségi Érmek Bronz, II. osztályú Ezüst (Kisezüst) I. osztályú Ezüst (Nagyezüst) és Arany, illetve 1917-től Tiszti Ezüst és Tiszti Arany fokozatban voltak elnyerhetőek, ez utóbbi két fokozatot IV. Károly kifejezetten a tisztikar kérésére alapította 1917. szeptember 15-én, kiemelkedő hősi tettek elismerésére.¹² A Vitézségi Érmek két alacsonyabb fokozata, valamint a Ferenc József Rend érdemkeresztjei sok százezres nagyságrendben kerültek adományozásra, így a legénységi kitüntetések közül ezeket nem vizsgáltam, csak a magasabb fokozatokat, nevezetesen az I. osztályú Ezüst és az Arany Vitézségi Érmeket.

A tisztikar alapvetően a Katonai Érdemérem és a Katonai Érdemkereszt különféle fokozatait, illetve a Monarchia Rendjeinek, nevezetesen az Osztrák Császári Ferenc József Rend, az Osztrák Császári Vaskorona Rend, az Osztrák Császári Lipót Rend, valamint a Mária Terézia Katonai Rend különféle fokozatait nyerhették el. A Magyar Királyi Szent István Rend kifejezetten civil kitüntetés volt, katonaállományú személyek csak az állami közigazgatásban betöltött pozíciójuk során, abban az állásban kifejtett kiemelkedő teljesítményekért nyerhették csak el. Katonai adományozást egyetlen egyet ismerünk, állítása szerint József főherceg nyerte el IV. Károlytól a Rend kardos és hadiékítményes Nagykeresztjét a háború legvégén, ilyen fokozatot azonban az alapszabály nem ismert, hivatalosan nem létezett, és maga József főherceg sem hordta a kardokkal és hadiékítménnyel kiegészített kitüntetést Károly halála előtt, ami az állítás igazságtartalmát legalábbis kétségessé teszi.

Az Aranyalbum szerkesztőbizottsága alapvetően két módon gyűjtötte be a publikált adatokat; részben, mint korábban már utaltam rá, visszanyúltak az Egyenlőségben közölt adatokhoz, illetve a hitközségeken és a sajtón keresztül felhívást intéztek a Nagy Háború veteránjaihoz, és adataik (szolgálatuk lefolyása, elnyert kitüntetések) megadására kérték fel őket. Tekintettel arra, hogy az adatok önkéntes alapon, és ellenőrizetlenül kerültek benyújtásra, illetve ugyancsak ellenőrizetlenül kerültek a háború éveit alatt az Egyenlőségben is publikálásra, ezen adatok mindegyike a megfelelő kritikával kezelendő. Az Aranyalbum szerkesztőinek gyűjtésének eredményei szerint¹³ a Nagyezüst és az Arany Vitézségi Érmek az alábbi megoszlásban kerül-

¹² FELSZEGHY 1944. 377.

¹³ HEGEDŰS 1941. 36-69.

tek adományozásra zsidó katonák részére:

Arany Vitézségi Érem: 190 fő részére

I. osztályú Ezüst Vitézségi Érem háromszor: 4 fő részére

I. osztályú Ezüst Vitézségi Érem kétszer: 49 fő részére

I. osztályú Ezüst Vitézségi Érem egyszer: 761 fő részére

Az általam eddig vizsgált másodlagos források, elsősorban az ezredtörténetek áttekintése során a kötetben felsorolt személyeken kívül még további négy, Arany Vitézségi éremmel kitüntetett, bizonyosan zsidó származású adományozottat találtam, és további 41 olyan személyt, aki a Nagyezüst Vitézségi Érmel nyerte el. Mivel ezek a kiadványok a katonák vallásával nem foglalkoznak, így megállapításaimat elsősorban a név és a társadalmi állás figyelembevételével tettem meg, illetve folyamatban van a zsidó hitközségi anyakönyvek vizsgálata is, azonban az igen gyakori névváltoztatások okán, egyéb kiegészítő adatok híján, illetve sok esetben magának a kutatható forrásnak a hiánya miatt nehezebb a kutatómunka.

A Felszeghy Ferenc által közölt adatok szerint a Bécsi Pénzverde a Világháború éve alatt összesen 4558 darab Arany Vitézségi Érmel adott ki¹⁴, ebből pedig a Szent Korona országaiból sorozott legénység részére adományoztak kb. 1900 darabot, tehát az összes magyar adományozott mintegy 10%-a zsidó, vagy a zsidótörvények értelmében zsidónak minősülő személy volt.

Nagyezüst Vitézségi Érmel kiadtak mindösszesen kb. 160,000 darabot, ebből a magyar honos legénység részére adományoztak kb. 85,000 darabot.¹⁵ Ha kiegészítjük az Aranyalbumban bemutatott személyek listáját az általam talált adományozottakkal, ugyancsak kijelenthető, hogy legalábbis mintegy 855 fő kapta meg a Nagyezüstöt egyszer, vagy többször, így az arányszám ugyancsak eléri, sőt, valamivel meg is haladja a 10%-ot. Figyelembe véve, hogy az 1910. évi népszámlálás a Magyar Birodalomban élő zsidóság (vagyis a magukat zsidó vallásúnak valló személyek) létszámát 831,162 főben állapította meg, mely az összlakossághoz mérten mintegy 5%-ot jelentett, úgy joggal feltételezhetjük, hogy a kitüntetettek száma mindkét esetben a zsidóság országos arányszámát kétszeresen haladja meg.

¹⁴ FELSZEGHY 1944. 357.

¹⁵ FELSZEGHY 1944. 357.

A tiszti kitüntetések esetében ugyancsak az adományozások rendkívül nagy száma miatt nem vizsgáltam a Ferenc József Rend Koronás Arany és Arany Érdemkeresztjeivel, a Bronz és az Ezüst Katonai Érdeméremmel, vagyis a *Signum Laudis*-al, illetve a Katonai Érdemkereszt III. osztályával kitüntetett katonák esetleges érintettségét. Jelen tanulmányban kizárólag a rendi kitüntetésekkel, a Katonai Érdemkereszt II. és I. osztályával, illetve a Tiszti Arany és Ezüst Vitézségi Éremmel dekorált katonákat szeretném hasonló módon áttekinteni.

A legmagasabb, bátorságért adományozott kitüntetésnek, a Katonai Mária Terézia Rendnek egyetlen zsidó származású kitüntetettje volt, nemes göllei Inselt István tábornok,¹⁶ aki a Rend Lovagkeresztjét a Rendi Kancellária 1929. december 21-én kelt döntése alapján, még zászlóaljparancsnok őrnagyként, az 1915. július 4-én, a Doberdón végrehajtott haditettéért nyerte el. Inselt tábornok már kereszténynek született, de mindkét szülője zsidó volt, akik a nemesség elnyerésekor tértek át a római katolikus vallásra. A Mária Terézia Rend mellett egyébként számos egyéb magas kitüntetés volt, így a Lipót Rend kardos és hadiékítményes lovagkeresztjét is elnyerte két ízben, illetve birtokosa volt a Vaskorona Rend III. osztályának, a Katonai Érdemkereszt III. osztályának, a *Signum Laudis*-nak, és a Porosz Vaskeresztnek is.

Az Aranyalbum tévesen megnevez még egy személyt, bizonyos Popper Ferencet, mint a Mária Terézia Rend lovagkeresztjének birtokosát.¹⁷ Mivel a Rend összes adományozottja ismert, biztonsággal kijelenthető, hogy ilyen nevű rendtag nem volt; tagja volt a rendnek viszont Poppr (*sic!*) Emil százados, aki azonban nem volt sem zsidó vallású, sem zsidó származású, tehát e tekintetben nem jöhet számításba.

Az Aranyalbum nem nyilatkozik a legmagasabb rendfokozatot elért zsidó származású magyar tisztt, báró Hazai Samu vezérezredes, m. kir. honvédelmi miniszter kitüntetéseiről, pedig Hazai báró sok más magas kitüntetés mellett a Vaskorona Rend I. osztályát, a Lipót Rend nagykeresztjét, és a Katonai Érdemkereszt I. osztályát is elnyerte.¹⁸

¹⁶ Született göllei Inselt Manó, vagy németül Emanuel Inselt, a sematizmusokban is így szerepel. Az István név felvételére az 1920-as évek elején kerülhetett sor, valószínűleg ezredesi előléptetések, 1921-ben.

¹⁷ HEGEDŰS 1941. 30.

¹⁸ BALLA 2010. 153.

Megemlíti viszont nemes borszczewkai Léderer Henrik altábornagy II. osztályú Katonai Érdemkeresztjét és II. osztályú Vaskorona Rendjét; ez utóbbi két kitüntetést rajta kívül még nemes doberdói Bánlaky (Breit) József altábornagy birtokolta csak a zsidó származású tisztek közül.

A Lipót Rend lovagkeresztjének csak 8¹⁹ kitüntetettjét sorolja fel az Aranyalbum; nem említik, de Léderer Henrik altábornagy, Hazai Samu, Kornhaber Adolf, Schweitzer Ede, és Bánlaky József is birtokolta ezt az érdemrendet. Említésre méltó még, hogy nemes krupieci Bauer Gyula tábornok, a cs. és kir. 44. „*Albrecht főherceg*” gyalogezred parancsnoka is felterjesztést nyert a Lipót Rend lovagkeresztjére, azonban a tényleges adományozásra a háború vége, és ezzel egyidejűleg a Monarchia felbomlása okán nem került sor.

A Vaskorona Rend III. osztályának 72²⁰ adományozottját ismeri az Aranyalbum, és más, Vaskorona Renddel dekorált zsidó katonát én magam sem találtam az egyéb forrásokban.

Szervezetileg a Mária Terézia Rendhez tartoztak 1918 után a Tiszti Arany és a Tiszti Ezüst Vitézségi Érmek. A Tiszti Aranyérem birtokosaiként az Aranyalbum az alábbi személyeket sorolja fel:²¹ Szilárd Béla, Róth Ede, Hasenfeld Ervin, és Mann Dénes.

A Mária Terézia Rend lovagjainak köre igen jól dokumentált, a kitüntetettek teljes körét ismerjük, mert az 1930-as évek elejéig még működő, és a háborús felterjesztéseket elbíráló Rendi Kancellária tevékenysége széles körű nyilvánosságot kapott, a kitüntetettek pedig a korszak ünnevelt hősei voltak. Ezen információk ismeretében biztonsággal kijelenthető, hogy Mann Dénes és Hasenfeld Ervin nevű kitüntetettje a Tiszti Arany Vitézségi Éremnek nem volt; Hasenfeld Ervint egyébként a legénységi Arany Vitézségi Érem birtokosaként is jelzik ugyanott, de ezzel a névvel legénységi adományozás sem ismert. A szerkesztés pontatlansága abban is megmutatkozik, hogy további két zsidó származású kitüntetettet nem sorolnak fel, nevezetesen Léderer Henrik altábornagyot, és a Limanovánál csodálatra méltó bátorságot bemutató nemes márkaszéki Bauer Gyula huszár századost, krupieci Bauer Gyula tábornok unokaöccsét. Szilárd Béla őrnagy és Róth Ede

¹⁹ HEGEDŰS 1941. 29-30.

²⁰ HEGEDŰS 1941. 31-35.

²¹ HEGEDŰS 1941. 30.

adományozása igazolt; ismereteim szerint a nevét később Róth-ról Regősre magyarosító és megkeresztelkedő vitéz Regős Ede százados volt az önmagát „fajmagyar” és keresztény szervezetként meghatározó Vitézi Rend²² egyetlen zsidó vallású tagja, a kivétel, mely erősíti a szabályt. Kijelenthető tehát, hogy az Aranyérem 99 magyar honos kitüntetettjéből²³ négyen voltak zsidó származásúak.

A Tiszti Ezüst Vitézségi Éremnek hat zsidó kitüntetettjét sorolja fel²⁴ az Aranyalbum: Hirsch Miklós hadnagyot, Kronstein József századost, Stern Jenő főhadnagyot, aki valószínűleg azonos az Aranyalbum 83. oldalán fényképpel közölt Solymár Jenő e.e. főhadnaggal, Szász Imre főhadnagyot, Tenner Imre hadnagyot, és dr. Vészi (Weisz) Mátyást. A Tiszti Ezüstéremmel dekorált katonák pontos száma ismeretlen, Felszeghy Ferenc is csak azt a 38 tisztet tudta közreadni,²⁵ akit később vitézzé is avattak. Tekintettel arra, hogy ebben a listában a fenti hat zsidó tiszt nem szerepel, legalábbis 44 magyar honos adományozottal kell számolnunk, de közmegegyezés van arról, hogy ebből a kitüntetésből még kevesebb került adományozásra, mint az Aranyéremből.²⁶

A fenti adatok azt bizonyítják, hogy minden egykorú, vagy napjainkban hangoztatott hazug állítással szemben, a magyar zsidóság jelentős mértékben kivette részét a Nagy Háború harcaiból, és a személyes vitézség legfelsőbb elismerésének látható jeleként viselt kitüntetések nagy számban adományozták fiaik részére; látható, hogy országos számarányukkal megegyező, vagy azt meghaladó mértékben részesültek a királyi kegyben a háború idején. Emlékezzünk rájuk!

²² A Vitézi Rend Kis Kátéja kimondta, hogy a Rend tagjai, családtagjaikkal, leszármazottaikkal együtt egy „erős, hatalmas, fajmagyar, keresztény erkölcsű, békében bölcs és dolgozó, háborúban erős és a hazához mindenkor és minden körülmények között hű, nemzetfenntartó, a magyar társadalmat erősítő szervezetet képeznek.”

²³ FELSZEGHY 1944. 379-381.

²⁴ HEGEDŰS 1941. 35.

²⁵ FELSZEGHY 1944. 382.

²⁶ FELSZEGHY 1944. 378.

IRODALOM

BALLA Tibor

- 2010 *A Nagy Háború osztrák-magyar tábornokai.* Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, tábornokseregnyokok. Argumentum Kiadó, Budapest.

DEÁK István

- 1993 *Volt egyszer egy tisztikar.* A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848-1918. Gondolat Kiadó, Budapest.

FELSZEGHY Ferenc et al

- 1944 *A rendjelek és kitüntetések történelmünkben.* Társadalmi Könyv- és Lapkiadó Vállalat, Budapest.

HAJDU Tibor

- 1999 *Tisztikar és középosztály.* Ferenc József magyar tisztjei. História Könyvtár, Monográfiák 10. Budapest.

HEGEDŰS Márton et al

- 1941 *Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma.* Budapest.

MERICKA, Václav

- 1974 *Orden und Ehrenzeichen der Österreichisch-Ungarischen Monarchie.* Verlag Anton Schroll, München und Wien.

Magyarok az első világháborúban – szakkönyvgyűjtemény. Különböző ezredtörténetek az Arcanum Adatbázis Kft. digitalizált kiadásában (DVD-ROM, 2014).

DECORATIONS FOR THE JEWISH SOLDIERS OF AUSTRIA-HUNGARY IN THE GREAT WAR

Heroism and bravery has been measured by certain decorations by the Emperor-King of Austria-Hungary since the 18th century, and even earlier, however, the origins of most Austro-Hungarian orders and medals root in the rococo era of the Empire. As part of the equality process, from the first half of the 19th Century the military became more and more opened for Jewish soldiers, and by the second half of the century the presence of Jewish officers and NCOs as well as simple soldiers became common in every branch and rank within the whole of the Armed Forces. While in the civilian life this equality was often questioned, the military offered a chance for any brave Jewish soldier to excel and distinguish himself, regardless of nationality, faith, or beliefs. In my study, I will try to examine the contemporary literature, the data which was published between 1920-1944 about the decorations which were awarded to Jewish soldiers, and correct them, as most of those are regrettably do not correspond with other relevant and proven information we have available from other sources.





Doberdói Bánlaky Breit József
altábornagy



Lederer Henrik
vezérőrnagy



Krupieci Bauer Gyula tábornok

PAJZS ÉS VÉRT

Egy első világháborús katona imakönyv olvasatai*

A Nagy Háború az Osztrák-Magyar Monarchia minden csoportja számára új élethelyzetet teremtett, amely új viszonyulások és stratégiák megalkotását követelte meg a Monarchia zsidó csoportjaitól is. A magyarországi neológ zsidó csoportok¹ számára a Nagy Háború lehetőséget biztosított arra, hogy a közös áldozatvállalás által bizonyítsák hűségüket és a nemzethez való tartozásukat. Írásomban a magyarországi kongresszusi irányzathoz kötődő *Pajzs és Vért* című, az első világháborúban az izraelita katonák számára kiadott imakönyvet elemzem.² A *Pajzs és Vért* az ünnepi alkalmakra, a katonai szolgálat lehetséges eseményeihez, az ütközetek előtt vagy után, a sebesült bajtársért, a kórágyon, a temetéskor mondandó magyar nyelvű imák mellett a „nemzeti imádságokat” (a Himnusz és a Szózat), valamint a héber nyelvű zsidó liturgia néhány főbb imáját és tórai idézeteket tartalmazza. Az imakönyv alapvető célja azt kifejezni, hogy mit kell éreznie, gondolnia a zsidó katonának a katonai szolgálat adott helyzeteiben, ezért az imakönyv a neológ kollektív tudat, identitás és csoportstratégia tanulmányozására kitűnő forrásként használható. Írásom célja az imakönyvön keresztül azt bemutatni, hogy a magyar mászkilok milyen külső, vagy saját mintákat használtak a háború jelentette új kihívásokhoz való alkalmazkodásuk során. Bár a neológ identitást és kollektív tudatot meghatározó intézményi stratégiák már a 19. század második felében kialakultak, azonban a háború okozta új

* A közölt írás a XXXII. OTDK [Humán szekció, Folklór és vallási néprajz (45. tagozat)] „*Lelekem a Tiéd, testem a földé melyért harcolok*” Nemzetvallás és kulturális emlékezet egy első világháborús zsidó katona imakönyvben. című, I. helyezett dolgozat résztanulmánya. (A Szerk.)

¹ A különböző zsidó irányzatok más-más stratégiákat követtek a háború során is. Megállapításaim a magyarországi mászkil, neológ zsidó csoportokra vonatkoztatva relevánsak. A magyarországi orthodox stratégiáról a sajtón keresztül bővebben GLÄSSER 2013.

² A *Pajzs és Vért* több kiadást megért. Ezek közül a III. bővített kiadást használom. N.N. 1916. Az első világháborús katolikus, illetve református részről kiadott katonai imakönyvekről bővebben lásd FRAUHAMMER 2014. 67-89., valamint MACZÁK 2010. 99-102.

helyzet során az identitás aspektusai a korábbinál élesebben rajzolódtak ki. Ugyanakkor olyan új jelenségek is bekerültek az intézményi stratégia elemei közé, mint például a háborús propaganda. Ebből kifolyólag az általam bemutatott jelenségek egy nagyobb mentalitástörténeti folyamat részeként (is) értelmezhetőek. A korszak meghatározó ideológiájaként megjelenő nemzetvallás, valamint az ahhoz kapcsolódó kulturális emlékezet fogalmai alkotják értelmezési keretemet.

A diaszpóra kezdetétől fogva a zsidó hagyomány és kisebbségi politika része lett a befogadó ország uralkodója, a mindenkori status quo iránti lojalitás, ami a liturgiában is kifejezésre került.³ A királyért és a hazáért, illetve az uralkodó családjáért mondott ima az általunk tárgyalt időszakra már a zsidó liturgiai hagyomány természetes részévé vált. A Pavla Damohorská kutatásai során egészen a 17. század közepétől talált olyan imakönyveket a Monarchia területéről, melyekben megtalálható a koronás főért mondott ima, melyeknek sémája a 16.sz környékén keletkezett *Ha-noten Teshu'ah* című imádság volt.⁴ Az uralkodó tisztelete ugyanakkor része volt a rendi hagyományokat és a modern nemzeteszmet összeegyeztető kiegyezés deáki törekvéseinek,⁵ és a Habsburg-Ausztria népeitől megkövetelt állam iránti lojalitásnak.⁶ Az imakönyv is ezt a hagyományt felhasználva, magasztos hangvételben kér áldást az uralkodóra. Saját kutatásaim során magyar nyelven például a Löw Immánuel szegedi főrabbi által szerkesztett *Imádságok zsidók számára* című, 1903-ban megjelent imakönyvben találkoztam a királyért és hazáért mondott imádsággal.⁷ Bár találhatunk párhuzamokat a két imaszöveg között, a *Pajzs és Vért*-ben inkább a dinasztikus hűség és a közös áldozatvállalás, míg a Löw

³ REIF 1993. 218. azt állítja, hogy hivatalos, rendszeres ima az államért csak a középkor során alakult ki. Alkalmi imákra, vagy áldozatokra az uralkodóért azonban a már korábról is vannak példáink, lásd CHARLESWORTH 1985. 185.; FLAVIUS 1959. 129.

⁴ DOMOHORSKÁ 2010.; SARNA 2005. 207. A jelenlegi kutatások szerint a Hanoten Teshu'ah a 16. században a szefárd zsidók között született, majd tőlük került át módosításokkal az askenázi zsidókhoz. 1665-ben Menasse ben Izrael holland rabbi ír róla apologetikus munkájában, melyben úgy jellemzi az imát, mint „öröktől való és soha meg nem szakadt szokása a zsidóknak, bárhol is vannak, szombat napján, vagy más ünnepnapon” amely során „a zsinagóga vezetője megáldja az ország királyát, amelyben élnek, és minden zsidó hallja, és mondja rá: Ámen.”

⁵ Vö. PÉTER 2004.

⁶ ROZENBLIT 2001. 4., 9.

⁷ LÖW 1903. 20.

imakönyvben a hazaszeretet, a nemzethez tartozás gondolatai artikulálódnak erősebben. Mindkét szövegben⁸ ott érezhetjük azonban a talmudi forrású *dina d'malchuta dina* elvét, amire a Löw imakönyv egy Jeremiás idézettel⁹ is egyértelműen utal. A *Pajzs és Vért*ben a magyar neológok dinasztia-hűségének részeként olvashatjuk az uralkodóhoz való kötődés kifejeződését:

„Mindenható Isten, történet Ura, áldd meg felséges agg királyunkat: I.Ferenc Józsefet, koszorúzd homlokát a dicsőség és diadal babérjaival, szaporítsd éveit és övezd uralkodását fénnel és hatalommal, Tarts meg fenkölt [sic!] személyét erőben és épségben és engedd, hogy tanúja legyen népei egybeforrott lelkesedésének és igaz ügyünk győzelmének. Világ Bírója légy nemzetünk pajzsa, nyútsd felénk védő karodat...”¹⁰

A kongresszusi zsidó csoportok szemléletben a Dinasztia egy nemzetek feletti intézményként jelent meg, amely a Birodalom egységét reprezentálja, amelyet az uralkodó személye testesít meg: „tanúja legyen népei egybeforrott lelkesedésének és igaz ügyünk győzelmének.” Az idézet további részében a közös nemzettudat, a nemzethez tartozás, a közös áldozatvállalás ideája artikulálódik: „Világ Bírója, légy nemzetünk pajzsa, nyútsd felénk védő karodat és adj diadalt sorsdöntő küzdelmünkben. Terjeszd ki, Mennyei Atyánk, gondviselésed szárnyait édes hazánkra...”¹¹ A mászkil felfogás szerint a zsidóságnak nincs nemzeti jellege, ezért abba a nemzetbe kell beleolvadni, amelyben él. Az integráció során a mászkil zsidók a Magyarországon a 19. század végére uralkodóvá vált nyelvi-kulturális alapú nemzetfelfogást adaptálták, amely a kulturális értékek és a magyar nyelv átvételével járt együtt számukra. Az imakönyv kétnyelvűsége is a nyelvi integrálódás, a nemzettel azonosulás, valamint a háborús propaganda átvételének eredménye. A kulturális integráció egy jelének tudható be a Himnuszra tett egyértelmű utalás is „nyútsd felénk védő karodat...” A nemzetvallás keretében a nemzeti imádság funkcióját betöltő Himnusz és Szózat is helyt kapnak az imakönyvben.

⁸ Löw 1903. 20.

⁹ Jeremiás 29, 7

¹⁰ A királyért és a hazáért. N.N. 1916. 3.

¹¹ A királyért és a hazáért. N.N. 1916. 3.

Az uralkodóért mondott ima mellett a liturgiai hagyományban már korábban kialakult, az otthon maradottakért mondott emelkedett hangvételi, az egyén kérelmét megfogalmazó fohászt olvashatjuk.¹² „A harci zaj e pienő perceiben haza szállnak gondolataim szeretteimhez és boldogan sejtem, hogy szent gondviselésed kegyelme örökös föltűt...”¹³ A katonák fohászában a haza érdekében végzett katonai szolgálatot szakrális tulajdonságokkal ruházza fel és misztikus dimenzióba helyezi. „Súlyos, de dicső feladatot ruházott rám a haza szolgálata. Övezz bátorsággal szent feladatom teljesítésében.”¹⁴ A kongresszusi zsidóság azonosult a háború céljaival és saját vallási hagyományát használta annak értelmezésére. Az első világháborús osztrák és német propaganda kezdetektől magában hordozta az erkölcsi szükségszerűségből fakadó igazságszolgáltatás gondolatát.¹⁵ Az imakönyv is átvette a háborús propaganda gondolatait, sokszor szent céllal és tartalommal ruházta fel a háborút, amelyben az osztrák fegyverek győzelme egyben egy erkölcsösebb, magasabb rendű világ eljövételét is jelentette volna: „Ő tekintse le ránk irgalommal, adj igaz ügyünknek végső diadalt közel jövőben, hogy hazánk fényre derüljön és béke és áldás virágozzék a megtisztult emberiség világában.”¹⁶

A háborús propaganda a Szentírás és a liturgia általánosan ismert fogalmait használta fel, és ültette azokat a profán adott történelmi helyzet kontextusába. Így értelmezhetjük a bibliai példát felhasználó, a pusztában vándorló zsidókat vezető felhőoszlopra tett utalást is „környezze védő oltalmazó felhőivel.”

Assmann szerint a kulturális emlékezet a múlt szilárd pontjaira irányul, amire jó példa a liturgikus ünnepek keretein belül megünnepelt egyiptomi kivonulásra való emlékezés, mert a rítus az emlékezés által bevilágítja a mindenkori jelent, mivel az ünnep megélésével kerül a csoport számára az emlék a jelenbe.¹⁷ A zsidó kulturális és kollektív emlékezetben is ott élt a szabadulás, a szabaddá válás emléke. Előbbiben az egyiptomi kivonulás, míg utóbbiban az 1867-es emancipáció jelentette ezt. Az imakönyv szövege egyszerre utal mindkettőre,

¹² DOMOHORSKÁ 2010.

¹³ Fohász. N.N. 1916. 4.

¹⁴ Fohász. N.N. 1916. 4.

¹⁵ GLÄSSER 2014. 99.

¹⁶ Győzelem után. N.N. 1916. 8.

¹⁷ ASSMANN 2003. 55.

ami által a múlt eseményeit a jelenre vetíti. Magasztaljuk isteni kegyedet, mely őseinket gondozta és útjaikat egyengette, hódolunk a sors mindenható és jóságos intézőjének, aki megtörte a zsarnokság hatalmát, eltépve a rabság bilincseit és a hajdan eltiportakat az Örökkévaló igazságok magaslataira emelte.¹⁸ A szombat hétről hétre ismétlődő ünnepe így a mnemotechnika segítségével alkalmat ad a jelen törekvéseinek kifejeződésére a kulturális emlékezet megélése során.

A mászkil felfogás a judaizmus lényegét, üzenetét is új, a modernitásnak megfelelő keretek közé helyezte. A zsidó vallás alapvető feladatának olyan univerzalista eszmét tulajdonított, melyeknek legfontosabb szerepe az európai kultúrában az erkölcsiség, a humánus, a monoteizmus terjesztése. Ennek szellemiségében fogalmazódnak meg a következő sorok: „jöjjön el az emberiség ama nagy, dicső, boldog ünnepe, melyen a föld gyermekei szeretetben összeforrvá, eggyé válnak a jónak és nemesnek művelésében és a Te ösvényeiden járva...”¹⁹

A magyarországi neológ kollektív tudat alapját a befogadó nemzettel való azonosulás jelentette. A neológ csoportok számára a Nagy Háború lehetőséget biztosított arra, hogy a közös áldozatvállalás által bizonyítsák hűségüket és a nemzethez való tartozásukat. A kongresszusi zsidó identitás kifejeződéseként is olvashatjuk a következő sorokat, amikben az izraelita vallású magyar hazafi képe jelenik meg:

„Lelkem a Tiéd, testem a földé, melyért harcolok, gondolatom, szívem, minden érzésem szerettem és hazámé... A Te nevedért, mert vele megyek a harc és dicsőség elébe, a nemzetért, mert szüksége van az én karomra.”²⁰

A nemzetet sokszor a szabadság megtestesítőjeként látatta: „Törjön meg az ellenség, ki hazám szabadságát akarja letiporni, s szégyenüljön meg a magyarok igaz ügyének fényes győzelmére.”²¹

A háború során a felekezeti, nemzeti csoportok az új helyzethez való alkalmazkodásuk során saját régi vallási, történelmi vagy kulturális mintáikat használták fel. A mászkilok a kultúraként felfogott vallási hagyományt használták erre a célra. Így jelenik meg a jelenre

¹⁸ Szombati és Ünnepi áhitat. N.N. 1916. 5.

¹⁹ Szombati és Ünnepi áhitat. N.N. 1916. 6.

²⁰ Ütközet előtt. N.N. 1916. 6.

²¹ Veszélyből való megmenekülés után. N.N. 1916. 7.

aktualizálva a bibliából ismert, a héber törzseket a pusztában majd a honfoglalás során vezető Seregek Ura, aki választott népét a csatában győzelemhez segíti, úgy a múltban, mint a jelenben is: „Seregek Ura te harcoltál értünk, Te küzdöttél mellettünk, a Te áldásod lebegett fölöttünk... előttünk jártál, világítottál lépteinknek és sikerre vezetted csapatainkat.”²² Ehhez hasonló módon a múltbéli és az aktuális élethelyzetek párhuzamba állítása, a múlt és jelen közötti lényegi azonosság keresése a nemzetvallás retorikájának egyik jellemzője, amit az imakönyvben több helyen is megfigyelhetünk.

A kulturális emlékezet közegebe ágyazódó nemzetvallásban is megjelent az ősi eredetre vonatkozó megalapozó emlékezés²³ – a honfoglalás mítosza. Az ősi eredetre vonatkozó mítosz minden nemzetvallás alapeleme, melyre emlékezve az adott csoport a folytonosság ideáját erősíti és megbizonyosodik saját identitása felől. A Wissenschaft des Judentums hatása alatt megalkotott magyarországi neológ zsidó történelemszemlélet a magyar nemzetvallásban megjelent közös eredet mítoszáat igyekezett saját történelem konstrukciójába illeszteni, és ez által legitimálni magát. Erre a jelenségre kitűnő példa a Kohn Sámuel²⁴ által megalkotott kazárelmélet. A közös múlt és eredet igazolására, a magyar-zsidó sorsközösség bemutatásaként jelenik meg az idézet: „Új győzelemet fűztél évezredes magyar nemzetünk dicsőséges zászlajához, melyet az igazság és a nemzeti becsület megvédésére vittünk háborúba”.²⁵

A nemzetvallás az adott népcsoport saját történetét, múltját, jelenét vagy jövőjét teszi a hit tárgyává és forrásává.²⁶ A Gerő által a nemzetvallás gyakorlatának tekintett szimbolikus politikában ezért a jelen háborús törekvései szakrális tartalmakkal is felruházták. A nemzetvallás a nemzet értékének egyfajta szentséget tulajdonított, a nemzet pedig olyan erős identitássá vált, hogy legitimálta az emberáldozatot is.²⁷ Ebből eredően a nemzet védelmében/érdekében hozott

²² Győzelem után. N.N. 1916. 8.

²³ BARNÁK 2002. 153.

²⁴ Kohn Sámuel használta fel először a kazár-elméletet a közös honalapítás igazolásaként, bővebben KOHN 1884. 12-46.

²⁵ Győzelem után. N.N. 1916. 8.

²⁶ GERŐ 2004. 32.

²⁷ GERŐ 2004. 19.

áldozat is magasztos, szakrális jelleget kap, amely gondolat az imakönyvben többször is megfogalmazódik:

„Érzem, hogy ez az én szenvedésem, ez az én sebesülésem nem a köznapok gyötrelme, kínja. Amikor hazánk dicsőségeért, nemzetünk nyugalmaért, kedveseink jövőendő békességeért, tűzhelyünk oltalmaért szereztünk sebet és betegséget, elfeledem az irtózatot, amelyet átéltem és csak arra gondolok, hogy méltóvá tettél engem, Istenem, hogy az igazságért harcoljak., hogy az eszményekért küzdő hősök táborseregébe avattál engem [...] Ezeket az én lelkemet megszentelő, feldicsőítő testi sebeimet...”²⁸

Ugyanez a jelenség figyelhető meg a beteg bajtársért mondott imában: „rettenthetetlenül nézett sokszor a halál szemébe s mitől sem riadt vissza annak tudatában, hogy dicső, szent kötelesség szenvedni a hazáért.”²⁹ Ez a nemzet különböző csoportjait egybeolvasztó, az ellentéteket felülíró közös szenvedés és áldozatvállalás gyakran artikulálódik az imakönyvben, amit a háborús propagandának a zsidó liturgiába ültetéseként értelmezhetünk.

A hazaszeretet így a legfőbb erkölcsi tevékenységé magasztosul, amely révén a nemzetért elesett katonák áldozata olyan spirituális tartalomra tesz szert, mely a földi vétkekért is megbocsátást hoz:

„Küzdött, szenvedett hazájáért, testvéreiért, otthona földjéért. Életét adja oda nemes önfeláldozással másokért, azért, ami szívének drága kincse volt. Óh, ha bűn tapadna lelkéhez, ez a halál megváltja őt minden földi salaktól Előtted, Istenünk!”³⁰

A haldoklóért mondott imádság végén a zsidóság hitvallása olvasható, a *Smá Izrael* kezdetű ima, amely a hagyomány szerint a haldokló ember utolsó szavai melyeket elmond.

A temetésre írt imában a harcok során elesett katonák mitizálása, a hős kultusz építésére tett kísérlet is megjelenik. A jelenséget, amely a háború után kapott igazán erőre, Hankiss Elemér is

²⁸ *Kórágyon*. N.N. 1916. 10.

²⁹ *Beteg bajtársért*. N.N. 1916. 11.

³⁰ *Haldoklónál*. N.N. 1916. 12.

említi,³¹ és számos példát hoz a hőskultusz korabeli megjelenéseire. „De tetteinek híre, hazaszeretete, halálmegvetése, vitéz erényei kísérik nevét a síron túl, a halhatatlanságba és Te dicsőségül tudod majd be neki hősi halálát, Istenünk.”³² Ezek mellett az imakönyvben artikulálódik az elesett hősök öröeletűvé, szentté lényegítése, akik személyükkel és áldozatukkal „közbenjárnak” a magyar fegyverek győzelméért: „és fakadjon hősi halálából áldás a hazára, segítse elő szent áldozata fegyvereink dicső győzedelmét!”³³

A felvilágosodás mentén megjelenő külső elvárások (nyelvi magyarosodás, a kultúra átvétele) találkoztak a neológ csoportok befelé irányuló modernizációs szándékaival. Ezen stratégiák nyomán a neológ csoportok az integrációs folyamat részeként átvették a magyar nyelvet és kultúrát, amely jelenség része volt a korábban héber nyelvű liturgia magyarra váltása is. A neológ csoportok belső modernizációja elsősorban a vallási hagyomány racionalista kritikájában, a nyugati kulturális minták átvételében jelentkezett. Ezek a folyamatok, kulturális váltások az első világháború idejére már jórészt végbementek, azonban a háború okozta felfokozott helyzetben a megváltozott identitás aspektusai a korábbinál egyértelműben rajzolódtak ki. A magyarországi neológ elit a háborút egy olyan kihívásként értelmezte, amelyben a közös áldozatvállalás által bizonyíthatják integráltságukat, nemzethez tartozásukat, a dinasztia iránti lojalitásukat. Az imakönyv vizsgálata egyértelműen kirajzolta a neológ csoportstratégia céljait a világháború során: az integrálódás, a nemzetbe olvadás szándéka határozta meg mind a külső, mind pedig a befelé irányuló stratégiát. A magyarországi mászkilok a háborút egy olyan kihívásként értelmezték, amelyben a közös áldozatvállalás által bizonyíthatják integráltságukat, nemzethez tartozásukat, a dinasztia iránti lojalitásukat. A nemzettel való azonosulás érdekében a háborús propaganda elemeit is átvették, és saját, a modernitás keretei között újraértelmezett vallási-liturgikus hagyományukba illesztették, amely jelenséget a *Pajzs és Vért* is reprezentál. Az imakönyv a neológ elitscsoportok a nemzetvallás által meghatározott kollektív tudatának, identitásának megjelenítődéseként értelmezhető a háborús propaganda keretei között. Ebből kifolyólag a *Pajzs és Vért* elsődleges célja a katonák vallásgyakorlatának megsegí-

³¹ HANKISS 1985. 44.

³² Bajtárs temetések a harctéren. N.N. 1916. 13.

³³ Bajtárs temetések a harctéren. N.N. 1916. 13.

tése mellett a külső társadalom elvárásainak, azaz elsősorban a közös, nemzeti áldozatvállalásban való részvételnek a kifejezése. További kutatások lehetnek – Frauhammer Krisztina³⁴ összehasonlító kutatásaihoz hasonlóan – ezen imakönyv mentén a más kollektív tudattal rendelkező zsidó irányzatokhoz tartozó háborús imakönyvekkel való összevető elemzések.

IRODALOM

ASSMANN, Jan

- 2004 *A kulturális emlékezet*. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

BARNA Gábor

- 2002 Idő és emlékezet. In: Árva Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz*. Tanulmányok. Néprajzi Múzeum Tabula könyvek 3., Budapest. 152-171.

CHARLESWORTH, James H.

- 1985 The Letter of Aristeas. In: James H. Charlesworth (ed.): *The Old Testament Pseudepigrapha*. Vol. 2. Doubleday, New York. 185.

DAMOHOŘSKÁ, Pavla

- 2010 *The Jewish Prayer for the Welfare of the Country as the Echo of Political and Historical Changes in Central Europe*. Univerzita Karlova v Praze, Husitská teologická fakultá, Praha.

FLAVIUS, Josephus

- 1959 *The Jewish War*. (trans. C. A. Williamson) Penguin, Baltimore.

³⁴ FRAUHAMMER 2014.

FRAUHAMMER Krisztina

- 2014 Imakönyvek – feltáratlan források. In: Barna Gábor – Kerekes Ibolya (szerk.): *Vallás, egyén, társadalom*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 39. A Vallási Kultúrakutatás Könyvei 7. SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 67-89.

GERŐ András

- 2004 *Képzelt történelem*. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből. Eötvös Kiadó – PolgART Kiadó, Budapest.

GLÄSSER Norbert

- 2014 Az integráció politikai liturgiái: Szimbolikus politika és hazafiasság Löw Immánuel beszédeiben. In: Tóth István (szerk.): *Zsidók Szeged társadalmában*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged. 91-112.

HANKISS Elemér

- 1988 Nemzetvallás. Immanens és transzcendens vallások. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Népművelési Intézet – Műcsarnok, Budapest. 36-48.

KOHN Sámuel

- 1884 *A zsidók története Magyarországon*. 1. köt. A legrégibb időktől a mohácsi vészig. Athenaeum Nyomda, Budapest.

LÖW Immánuel

- 1903 *Imádságok zsidók számára*. Taub B. és Társa, Szeged.

N.N.

- 1916 *Paizs és Vért*. Imádságok izraelita vallású katonák számára. III. bővített kiadás. Az Országos Izraelita Iroda költségén kiadja az Országos Rabbitestület, Budapest.

PÉTER László

- 2004 Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben. In: Cieger András (szerk.): *Kiegyezés*. Osiris Kiadó, Budapest. 546-584.

REIF Stefan C.

- 1993 *Judaism and Hebrew Prayer*. New Perspectives on Jewish Liturgical History. Cambridge University Press, Cambridge.

SARNA, Jonathan D.

- 2005 *Jewish Prayers for the United States Government*. A study in the Liturgy of Politics and the Politics of Liturgy in Liturgy in the Life of the Synagogue. (ed. Ruth Langer and Steven Fine) Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns.

ILLYÉS, BENCE

CIVIL RELIGION AND CULTURAL MEMORY IN A FIRST WORLD WAR NEOLOG PRAYERBOOK FOR SOLDIERS

I demonstrate the neolog's community strategy in the first world war through the *Pajzs és Vért* soldier's prayerbook. In my paper I examine how the neology groups react the new phenomenons of the war, and which former cultural samples they used for creating their new attitude. For the examination of this phenomenon, I demonstrate the representations of the reinterpreted tradition, the hungarian civil religion, the loyalty for the Dynasty, the war propaganda and the elements of judaism in the prayerbook. Although the neolog group strategy has already formed in the end of the 19th century, in the new situation caused by the war, the aspects of identity manifested more clearly. For this reason the phenomenons could interpreted as a parts of a greater history of mentalities's process. The determinative ideology of the era, the civil religion, and the cultural memory served as the frame for interpretation.

TARTALOM

Oldal

Ismerőségek:

A királyért és hazáért	3
Fohász	4
Szombati és ünnepi áhítat	5
Üdvözlő ének	6
Veszélyből való menekülés után	7
Győzelem után	8
Körözés	9
Beteg bajlóiról	10
Haldoklásnál	11
Bajlók temetésénél a harctéren	12
Hymnus	14
Szózat	16
Fordítások:	
Az imakönyvből	18
A Törzsből	25
A szövegekből	31
Káddis	39

A KIRÁLYÉRT ÉS HAZÁÉRT.

Mindenható Isten, Mennyei Ur, add meg felségednek az királyunkat: I. Ferenc Józsefet, kezesemmel komolóját a dicsőség és diadal tükörjével, szponzorát évet és évet uralkodását fényes és határozott, Tarsad meg írtólt személyét erősen és erősben és erősöd, hogy tovább egyen népi orybeforrott lelkesedésnek és igaz ügyünk győzelmének. Világ Bírós, légy nemagunk palaza, nyitd felénk védő karodát és add diadalt sorsdöntő küzdelmünkben. Terjeszd ki, mennyi Átyánk, gondviselésed szánnyait és hazánkra, óvd ellenségétől, kártyától, lecsédtől s mindennemű veszedelmétől. Adj termékenységet földünk, evét, kifordít, reményt és boldalmat népünk. Árasd ki, Átyánk a mennyekben, áraszd ki az egész emberiségre a Te szellemét: az istenfélelem, az erőlködés, a kölcsönös megértés, a bölcs befűzés, a bölcs szeretkezés szellemét, hogy minden minden szűrés és támadon vilámszere, szűrés minden gyűlölet és virágzóak igazság és szeretet, ádás és boldogság a földön. Amen.

A királyért és hazáért.

הנני חשקה ללבוש ופשוט ללבוש
מלכות של עולמים, הפצה אחרת
עוד מלכות עם נהם עומ נהם
השומר והגדל והחם והגדל והחם
את ארצנו העל

Első Ferenc József

יום זהו. סוף כל השלום
השומר והגדל והחם והגדל והחם
החם והגדל והחם והגדל והחם
החם והגדל והחם והגדל והחם
החם והגדל והחם והגדל והחם
החם והגדל והחם והגדל והחם
החם והגדל והחם והגדל והחם
החם והגדל והחם והגדל והחם

Fohász.

אנא האל האדיר מושל עולם
והוא מעלה כל נפש ויום זה
היום להקים נהם איש
היום להקים נהם איש

Es a könyvecke nem akarja pótolni ősi
imakönyvünket. Azoknak adjuk.
akinek a költészet csak néhány pillanatot enged az áhítatra, legyen mindegy
vitézségekkel. Emelje fel őket Istenhez,
fakaszszon erőt, hatalmat, bátorságot kö-
kökben.

Szemelvények az imakönyvből

A béke királya



ADALÉKOK IV. KÁROLY KIRÁLY ÉS ZITA KIRÁLYNÉ
POPULÁRIS TISZTELETÉNEK SZAKRÁLIS ELEMIEIHEZ*

„Üdvözlégy hazámnak koronás Királya
Imádság, reménység kísér fel a trónra.
Áldás Királynénkra, szépséges Zitádra
S aranyzóke fürtös, édes kis Ottódra
Tietek szívünknek lángoló imája,
Törhetetlen hűsége, rajongása, vére!”
(Bakó Ádám)

Utolsó királyunkról az utókor emlékezetében a világháború elvesztése, a trianoni országvesztés kapcsán egy alapjában véve jó szándékú, de határozottan bukott uralkodókép bontakozik ki.¹ Mindazonáltal töredékes emlékek utalnak egy határozottan pozitív szemléletű kép kialakulására, amely azonban a történelmi események miatt megakadt, stagnált, majd Károly 1922-ben bekövetkezett halálával gyökeresen megváltozott. Tanulmányomban egy tervezett nagyobb, az utolsó magyar uralkodópár szakrális tiszteletére vonatkozó kutatás eddigi eredményeit ismertetem, egy eléggé unikális műfaj, az úgynevezett felségfolyamodványok, hódolatok tükrében.

Az uralkodói reprezentáció hagyományában nagy szerepe volt az alattvalók részéről érkező hódolatnyilvánításnak. E hódolat gyökerei a középkori Európa hűbéri rendszerében keresendők, amikor az uralkodó fogadta hűbéresei vazallusi esküjét. Szakrális jellege egészen a 19. századig meghatározó volt, lévén a legtöbb uralkodó Istentől eredeztette hatalmát.² A Habsburg Birodalomban, lényegileg változatlan formában a trónörökösnek járó hódolat maradt fenn legtovább.³ 1806-ban I. Ferenc császár lemondott a német-római császári címről, amely cím a vele járó tényleges hatalommal ellentétben, annál nagyobb presztízzsel bírt. Az 1804-ben megalapított

* A tanulmány az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendületi II. kutatási projekt (2012–2017) támogatásával készült.

¹ Vö. MAGYAR 2006. 191–197.

² PRASCHL-BICHLER 2007. 204.

³ Utoljára 1835-ben, V. Ferdinánd uralkodása kezdetén. FISCHER-WESTHAUSER 2007. 10.

osztrák császári címhez semmilyen ceremónia nem kötődött, a trónörökös automatikusan megillette az uralkodó halála után. E presztízsvesztésből és a mindenféle ceremóniát nélkülöző új cím miatt, az udvar részéről mindinkább szükségessé vált, hogy az uralkodói hatalom önkifejezését – a reprezentáció végett az uralkodó felé megnyilvánuló hódolatot – valamilyen formában fenntartsák. Ugyanakkor ez nemcsak az udvar részéről, hanem az alattvalók, a nép részéről is igényként merült fel. A korábban pusztán hierarchikus, hűbéri formában megnyilvánuló hódolat a 19. század elején kiegészült a biedermeier világnézetét meghatározó polgáriasodással. Ezen átalakulás eredményezte, hogy mindenféle különösebb ok nélkül, spontán „egy schönbrunni kirándulással egybekötve” is hódolhattak az uralkodónak az alattvalók, amelynek magától értetődően meghatározott engedélyeztetési folyamata volt.⁴ Az újonnan kialakult szemlélet azt eredményezte, hogy az uralkodónak küldött írott hódolatok is egyre népszerűbbé váltak. Formailag lehettek „klasszikus” hódoló nyilatkozatok, üdvözlések, köszönetek, felségfolyamodványok, amelyek viszonzást vártak el, vagy épp ajándékok. Kivitelezésüket és formájukat tekintve széles skálán mozogtak. A művészien kivitelezett alkotások mellett megjelentek az egyszerű „házi készítésűek” is.

A megnyilvánuló hódolatnak kiváltó okai lehettek az uralkodó és az uralkodócsalád életéhez kapcsolódó események: születés, házasság, az évfordulók és a halál kapcsán kifejeződő részvét mellett közvetlenül az állam életében oly jelentős trónra lépés vagy a koronázás.

1916. november 21-én Ferenc József halálakor, az új uralkodó Károly trónörökös lett. Magyarországon, a törvények értelmében csak a koronázással legitimizálhatta hatalmát, amelyre 1916. december 30-án sor is került. Magától értetődően a legtöbb hódoló nyilatkozat ekkor érkezett. Terjedelmi korlátok miatt nem áll módunkban bemutatni, hogy Károly és Zita, uralkodásukat megelőzően, milyen fokú népszerűségnek örvendtek Magyarországon. Könnyen megállapítható viszont, hogy Ferenc Ferdinánd halálát követően Károly, mint trónörökös, egyre ismertebb és népszerűbb lett.⁵ A világháború csak

⁴ PRASCHL–BICHLER 2007. 207–208.

⁵ Jól bizonyítják ezt a neki címzett üdvözlések, hódolatok, vagy épp a korban eléggé elterjedt szokásként keresztapának hívták. Utóbbi esetben külön köszönöm Rákossy

fokozta az ifjú trónörökösbe és nejébe vetett bizalmat. Őszinte vallásosságuk, példás családi életük, a magyarság felé megnyilvánuló jóakarátú megértésük, a béke iránti elkötelezettségük mindinkább kitarásra ösztönzött.⁶

A koronázás iránti igény az uralkodópár legitimációja, az udvari reprezentáció, a propaganda mellett a közvélemény óhaján is kifejeződött. A magyar társadalom számára politikai állástól, társadalmi osztálytól, szereptől függetlenül magától értetődő volt a koronázás megtartása, mivel ez volt a legfontosabb közjogi cselekmény.⁷ A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv számos üdvözlőlevelet, hódoló nyilatkozatot őriz, amelyeket IV. Károlynak és Zita királynénak címeztek trónra lépésük és koronázásuk kapcsán. A művészi kivitelezésű, díszesebb példányokat – a különféle ajándékokkal, tárgyakkal együtt – az Österreichische Nationalbibliothek őrzi. A HHStA-ban őrzött üdvözlőlevelek többsége a köznép által küldött kézírásos levél, illetve egyszerű távirat, ritkán egy-egy ajándékkal, melléklettel ellátva. A társadalom legszélesebb rétegeinek különféle képviselői – a gyári munkástól, a budapesti vagy székelyhádi elemi iskolás tanulón, a pozsonyi rabbinövendéken át a tiszadakai „igen alacsony sorsú” 80 éves öregemberig – megtalálhatók a feladók között.

Az üdvözlőlevelek túlnyomó többsége megindokolja, hogy miért és milyen alkalom kapcsán küldték. Ez utóbbi a magyar alattvalók esetében egyöntetűen a koronázás. Annak ellenére, hogy nagyon kevesen láthatták személyesen a koronázást, a híradások, a képes beszámolók révén számukra is személyes fontosságúvá vált, érzelmileg megérintette őket. Mint azt egy „jó honleány” írta:

„A budapesti koronázás, melyen Felséged előtttem ellovagolt, oly mély benyomást gyakorolt rám hogy addig nem tudok nyugodni, amíg ki nem fejezem kimondhatatlan bámulatomat, alatvalói hódolatomat és szeretetemet Felséged előtt. Tudom azonban életem legnagyobb vágya hogy Felséged szeme előtt megjelenjek ki van zárva és ezért még egyszer alázatosan könyörgöm kegyel-

Annának, hogy felhívta a figyelmemet, hogy Károly trónörököszt választották Ábrányi Kornél ikerfia ikerkeresztapjának, 1915-ben. Vö. *Nemzeti Újság* 1938. aug. 15./ 10.

⁶ Életéről, béke iránti elkötelezettségéről lásd LAJOS 1935.

⁷ Jóllehet azért voltak olyanok is, akik pusztán látványosságként tekintettek rá. Vö. MACZÓ 2015. 83-100.

meskedjék zaklatásomat megbocsátani, de csak így tudtam érzelmeimnek kifejezést adni.”⁸

Az érzelmi túlfűtöttséget csak fokozták a Nagy Háború megpróbáltatásai. 1916 ősze a központi hatalmak számára csupa megpróbáltatással járt, Románia hadba lépése súlyosan érintette az Osztrák-Magyar Monarchiát. A hódolatok fokozottan reflektáltak a kialakult háborús helyzetre, az öröm, a lelkesedés mellett állandó jelleggel ott van a háború borús világa. Egy sátoraljaújhelyi özvegy táviratában jelzi: „allatvalói hódolattal és hűséggel imádkozik e szent koronázási napon egy özvegy anya felséged dicsőségéért és boldogságáért kinek öt fia vonult hadba harcolni királyért és hazáért”⁹

Számos hadbavonult családtagja, vagy maga a hadbavonult az üdvözlő mellett leírja átélt élményeit, megemlíti az otthon maradottak nehéz helyzetét.

„Pár sorsaim meg írom az Ő Felségnek es a Felséges Asszonynak az edés kedvös apám meghalt az ev h: oktober ho 1. en edes anyám megmarat ötöd magával házban magam 40 éves fíja az Orosz harczterén Wolhíniában szeréztem betegséget sajnos hogy Korházban fekszek, de az else mozgósításban kízdek és szevédek a hazaert es az Ő Felsége nevében.”¹⁰

– fogalmazott Petrovits János honvéd üdvözlő levele végén.

Egy másik sebesült katona hódolata jeléül verseket küldött:

Hatalmas vitéz...

Zúg a vihar, tenger vize háborog.
A tenger is megérzi a háborút.
Tábor tüze messze veti a lángok,
Feketének látom én a világot.

⁸ Fenyő Böske 1917. január 14-én keltelezett levele, ÖStA, HHStA, Kabinettsarchiv Korrespondenzakten Beilagen. Kt. 33. 936/1916.

⁹ Schleyer Albertné távirata 1916. december 30. ÖStA, HHStA, Kabinettsarchiv Korrespondenzakten Beilagen. Kt. 33. 936/1916.

¹⁰ Petrovits János Üdvözlő Levele, ÖStA, HHStA, Kabinettsarchiv Korrespondenzakten Beilagen. Kt. 33. 936/1916

Lássák egy csöppben mélyét a tengernek,
Ki áldást hoz egy nemzet jövőjének,
Nagytekintélyt, délceg alakja csinál:
Ez a férfi lesz a nagy magyar Király

Az új Királyt felvitték már Budára,
S megkoronázzák most magyar Királynak.
Gyászba borult nemzetnek ez öröme,
Vitézségét magyar ember hirdesse.

Kezében van magyar nemzet jövője,
Fegyvereit diadalra segítse
A nagy Isten, ki a seregek úra
Vessen fátyolt erre a háborúra...

Levelem...
(Őfelségéhez.)

Sipol a szél, kergeti a levelet
Koronázott Királyunknak kezébe.
A kórházból küldöm ezt a levelem.
Őfelsége adja meg azt én nekem,
Hogy irói nemes nevet viseljek
A távolból mint katona kérem ezt;
Dunántuli születésű ember ez.
Ha utolsót fujnak már a trombiták,
Lesz akkora minden lánynak férje tán...
Isten áldjon részben mostan engem mán.¹¹

A háború befejezésének és a béke mielőbbi eljövételének reményét látták a koronázásban, Károly személyében zálogát a békének, hiszen trónra léptekor kiadott proklamációjában ígéretet tett a háború mielőbbi befejezésére. Az ekkor születő „béke királya” kép nem azonos a birodalom elvesztése, illetve 1922-ben bekövetkezett halála utáni „béke királya”, a mártír sorsú uralkodó képével. Utóbbi kialakulására erős hatással volt a vallási, a népeiért életét adó, önfeláldozó uralkodó képe. Uralkodása kezdetén mindinkább a hősi, katonai ideál,

¹¹ Fuchs Miklós hódolatához csatolt versek. ÖStA, HHStA, Kabinettsarchiv Korrespondenzakten Beilagen. Kt. 33. 936/1916.

a békére törekvő, a hazáját mindenáron megvédő vezető képe bontakozott ki.

Egy jászakarajenői népköltő nemzeti szalaggal átkötött hódoló versikéiben Károlyt, mint a haza számára a legideálisabb vezető-megmentőt mutatja be:

„Kinek örökké fog élni,
Dicső, szent neve;
Kit csak értünk alkotott
A „népek” Istene,
Kinek te vagy drága hazám:
Hős emlék jele!
Él-e még bércz koszorúd közt
Árpád Nemzete?

Ki hordja szívébe őseink
Szent erényeit?
Ki védi meg: benne bízva –
Bízó Nemzetit?
Ki kényszeríti térdre
Hazánk elleneit?
Örök imába foglaljuk
Dicső szent Nevit!”¹²

A hazáját mindenáron megvédő, megmentő szerepkör legitimációját az alattvalók világképében csak erősítette a Szent Korona és az általa való koronázás szakrális jelentősége, amely azonban nemcsak Károly, hanem Zita személyére – lévén, hogy őt is megkoronázták – is vonatkozott.

Tompa József tiszaföldvári földműves, napszámos „a dicső Szent Koronázásuk örökméltaként” küldte hódolatát, mert

„...minthogy a jó isten! Az Országaiak birodalmának pálcáját
Felséges Kezeikbe ata mint földi istenünknek!! Kikk mint naptól
kölcsonözöt súgarakall tündökölnék e dicső országai milió lakói
között, – A dicső szent Korona minthogy most Felséges felyeikre

¹² Tugyi Sándor verse, ÖStA, HHStA, Kabinettsarchiv Korrespondenzakten Beilagen. Kt. 33. 936/1916.

szálott!! Adja a mindenekúra istene! hogy békés hoszú éveken átt a legjobb drága erő és egészségben méltóztasanak viselni!... És ma mintegy úlyá születet Szeretett Felséges Magyar Királyunk! És szeretett Felséges Magyar Királyné Asszonyunk!... Az országaik dicső Szent Koronájávall Áldásos Békés Hosszú éveken átt a Szeretett Felséges örökös Családjaikall! Hogy e dicső Szent Korona öröke szálhason firól fira, a szivünk mélyéből Szeretett Fenségeim!! Utódjaira!!”¹³

A köznép világképében a koronázás elsősorban vallásinak, és csak másodsorban számított közjogi cselekménynek, ebből adódóan a szentek pártfogását kérték üdvözlükben vagy hódoló imáikban. Egy szegény sorsú parasztasszony „A Boldogságosszűz Mária Dicső fénylő sugara öröm Boldogságával” való áldást kért Zitára, hogy legyen „Magyar ország Dicső királynéja és Hadi árvák özvegyek pátrónusa”.¹⁴ Az uralkodó koronázásakor pedig a „fejére és szent koronályára szályon égből harmat gyanánt Istennek szent áldása”.

Szűz Mária égi közbenjárása mellett számos segítő szent pártfogását is kérték az uralkodópár számára. (1. kép) Feltűnő azonban, hogy Zita védőszentjét nem említették, amely valószínűleg annak tudható be, hogy Luccai Szent Zita tisztelte, és maga a név sem volt elterjedt Magyarországon, emiatt inkább Szűz Mária és Árpád-házi Szent Erzsébet kultusza szolgált alapul. Egy rónaszéki asszony egyenesen Szűz Mária földi szószólójaként tekintett rá, mint

„a szent szűz mennyei királynénk szent képe, kinek helyettese e földön a szent koronával jószágos Királynénk Zitta, ki gyermekét is a Magyarok örömeire dicsőséges Királyunknak neveli.”¹⁵

Zita tulajdonképpen az Erzsébet királyné halála után megüresedett helyet töltötte be a köznép világképében. Elsősorban úgy tekintettek rá, mint „második Erzsébet királyné”. Azonban Zita politi-

¹³ Tompa József hódolata 1917. január 3. ÖStA, HHStA, Kabinettsarchiv Korrespondenzakten Beilagen. Kt. 33. 936/1916.

¹⁴ Zavarkó Mihályné hódolata. 1916. december 26, Tiszapalkonya, ÖStA, HHStA, Kabinettsarchiv Korrespondenzakten Beilagen. Kt. 33. 936/1916.

¹⁵ Lányi Péterné, született Simon Róza 1917. január 24-én keltezett levele, ÖStA, HHStA, Kabinettsarchiv Korrespondenzakten Beilagen. Kt. 33. 936/1916.

kai attitűdje, megnyilvánulásai, gesztusai osztatlan elismerésre leltek a nép körében.¹⁶

Az uralkodópár Magyarország felé megnyilvánuló gesztusai rendkívül pozitívan hatottak a közvéleményre. Ezek közül az egyik legfontosabb volt, hogy ígéretet tettek arra, hogy az év egy jelentékeny részét magyar fővárosukban fogják tölteni, illetve Ottó trónörökös neveltetésénél hangsúlyos szerepet kap a magyar jelleg. Ezen óhajok a legfelsőbb politikai körökből indultak ki, amelyeket a szélesebb tömegek is nagyon hamar magukévá tettek. Hiszen ezek az óhajok nem egyéni, hanem közösségi szempontból voltak fontosak a magyarság és az ország szempontjából. Ezért küldtek Ilosváról szerencsét hozó négylevelű lóherét az uralkodónak az alábbi sorokkal:

„kívánok Felségteknek sok szerencsét jó egészséggel boldogsággal, hosszú élettel. Hogy merre Felségtek fordulni fog mindenütt szerencse kísérje léptűkét, és sok öröme teljék Felséges királyi gyermekükben és szeretett hazánkban, hogy Felségtek óhaja mind teljesüljön a haza javára.”

Egy győri asszony ekképp lelkendezett:

„Éljen éljen éljen a mi új Királyunk a kedves családjával boldogságban a jó isten áldásával akit a jó istenünk a magyar népnek és szegénynek örömeire és boldogságára teremté.

Éljen éljen az új Ő Felsége éljen az új Királyunk mert még az a nap is amikor csak hírül jött hozánk már az is föl vidítja a magyar nép lelkét.”¹⁷

A közvélemény, az uralkodópár felé megnyilvánuló tisztelet, kultusz elsődleges véleményformáló és értékalakító közvetítői a korabeli nyomtatott sajtó, illetve a király vagy a királyi pár arcképével ellátott különféle tárgyak voltak. Terjesztésük összefüggött a dinasztikus és monarchikus reprezentációval és a propagandával.¹⁸ Utóbbi érthető okokból a háború idején még inkább erőteljesebbé vált, sőt,

¹⁶ Jóllehet a későbbiekben a háborús vereséggel és országvesztéssel kapcsolatban megítélése nem volt egyöntetű. Vö. LAJOS 1929.

¹⁷ Czifráné hódolata, ÖStA, HHStA, Kabinettsarchiv Korrespondenzakten Beilagen. Kt. 33. 936/1916.

¹⁸ Bővebben UNOWSKY 2005.

hagyományos eszköztárát a kor leghatékonyabb tömegkommunikációs eszközeivel is kiegészítette.¹⁹ Épp ekkor vált tömegméretűvé a király arcképével megjelenő tárgyak, képeslapok, katonai emléklapok, olajnyomatok, tányérok, poharak gyártása. Olcsóságuk révén elárasztották a piacot, a parasztporták számára is megfizethetővé váltak. Az újságok a modern piaci fogásokkal igyekeztek az olvasói-fogyasztói tábor vásárlói kedvét megőrizni, saját versenyképességüket pedig megtartani. Számos lap különféle – az uralkodópárt ábrázoló – képes mellékleteket bocsátott ki reklámfogásként. Az olvasó számára viszont igen nagy örömet okozott, ahogy a fentebb már idézett győri asszony fogalmazott:

„Hát még a képes ujsá ajándéka amit már a legszeb rámába a szobánkba mély tiszteletel gondosan megőrzünk mert a Fölséges Királyun és Királynénk ajándéka és tiszteljük mind legdrágáb kincsünket a vég halálíg...” (2. kép)

Az uralkodópár tiszteletéhez köthető tárgyak sorában sajátos helyet foglalnak el a hímzett emlékképek, katonai obsitok, amelyek közvetlenül kapcsolták az uralkodó felé megnyilvánuló lojalitás szolgálatába tulajdonosát, emocionálisan egyre inkább motiválttá tették, hogy saját vagy szeretteik fényképét beilleszthették a képbe. E tárgyakhoz könnyen hozzá lehetett jutni vásárokon, búcsúkon vagy akár postai úton. Terjesztésük története még feltáratlan, minden bizonnyal a kézimunka-kereskedők a terjesztés nagy részét lefedték. Az általuk kínált házi áldásokkal, szentképekkel szoros rokonságot mutatnak mind formai, mind stílári tekintetben.²⁰ (3. kép)

A világháború első évétől kezdve bocsátottak ki úgynevezett világháborús emléklapokat, amelyeken rendszerint a központi hatalmak uralkodói képei (Ferenc József osztrák császár és magyar király, II. Vilmos német császár, Ferdinánd bolgár cár és V. Mehmed török szultán) mellett az adott ország zászlóit is feltüntették. Ferenc József halála (1916. november 21.) után képmása helyére Károlyé került. Míg korábban leginkább a csukaszürke k. u. k. egyenruhában ábrázolták, trónra lépte után megjelentek a magyar huszártábornoki egyenruhát, és

¹⁹ Az első világháborús propaganda történetéhez SCHWENDINGER 2011.; KATONA-SZARKA 2014.

²⁰ E kereskedők működéséhez. Lásd LACKNER 2010. 311-326.

a különféle rendek ornátusait viselő képek is. Magyar királlyá történt koronázásakor is ezt viselte – akárcsak elődje, Ferenc József is –, ebből adódóan a birodalom magyar felének szánt „hivatalos” képeken egyöntetűen ebben ábrázolták, ritkább esetekben a Magyar Királyi Szent István Rend ornátusában, mint a rend nagymestere.

A *Világháború emlékképe 1917* felirattal ellátott emléklap (4. kép) a négy szövetséges uralkodó képe mellett a nemzeti zászlókat is felvonultatja. A felső sorban II. Vilmos medalionképét az uralkodó császári koronája díszíti, Károly képét pedig a magyar Szent Korona. Érdekessége, hogy a két kép közül kiemelkedő medalionba Zita királyné képét helyezték, jöllehet az analógiaként felhozható hasonló emléklapokon rendszerint Szűz Mária vagy az Áldó Krisztus kép szerepel. Ritkán, de egyes változatokon előfordul, hogy a trónörökös képét helyezték itt el, szoros rokonságot mutatva az obsit lapokkal.

Jelen esetben tulajdonképp a korábban szakrális jelleggel bíró emlékképek helyett egy teljesen profán szemléletű keletkezett. Zita szerepének kiemelése teljes egészében megfelel a királyné felé rajongásig megnyilvánuló tiszteletnek, amelyről alább lesz szó. A képek elrendezésének variálhatóságát nagyban segítette, hogy külön applikálhatták-varrhatták fel őket a kompozícióra. A személyes kötődést elősegítendő, az alsó medalionba fényképet helyezhettek. Datálásában segít a három évszám 1914-1916 és 1917. Sajnos az egykori tulajdonos fényképe hiányzik, a kép provenienciája nem megállapítható.

Az előzőtől némiképp eltér a *Háborúban és békében népemért és hazámért* felirattal ellátott kép, amely háborús mivoltára csak a szöveg utal. (5. kép) Középen az uralkodócsalád nagyméretű nyomtatott medalionképe látható, amelyet egybe kapcsolódó hímzett virágok fognak körül, felül a Szent Koronával, két oldalán magyar zászlókkal. Az uralkodócsalád koronázási díszben látható. A beállításnál a koronázáskor a budai királyi palotában készített fényképeket vették alapul. Felirata, díszítőelemei, maga a kép egyöntetűen arra utal, hogy a kompozíció kifejezetten a koronázásnak állít emléket.

Mondanivalójában és megformálásában a korábbiaktól teljes egészében eltér az *Isten áldd meg a királyi párt!* című lap (6. kép). Felső részén Szűz Mária a gyermek Jézussal látható, alatta közvetlenül a királyi pár, alatta pedig zászlókkal övezett magyar címer. A kompozíciót a medalionképeket összefogó babér- és tölgylevelek

füzére fogja össze, a két oldalán egy-egy angyallal. A datálásban segít a háborúra utaló szöveg: *Imádkozni fogunk a győzelmes békéért!*

A *Békét adjon az Ég Ura Áldást a Királyi párra* című kép befejezetlen (7. kép). Egyszerű, lyuggatott hímzőpapírra helyezték fel a medallionképeket. Középpontban az Áldó Krisztus, két oldalán az uralkodópárral, felettük a Szent Korona hímezve, amelyet hajdan színes flitterek borítottak.

A kép alsó részére egy századelőn készült képeslap van varrva, amely egy virágokból álló hajót ábrázol egy gerlepárral. Mind mondanivalójában, mind ábrázolásmódjában a kompozíció többi részétől élesen elüt. Készítője személyiségét, ízlésmódját tükrözi, hogy a tulajdonképp pátosszal teli, mintegy szentképpé felmagasztosult ábrázolásba beillesztette a profán, érzelmi-szerelmi töltettel bíró képeslapot. Amennyiben volt mélyebb jelentéstartalma, csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk: utalhat a királyi pár köztudottan boldog házasságára, esetleg hogy hajón utaztak madeirai száműzetésükbe. Érdekes, hogy egy Baja környéki magángyűjteményből került elő.²¹

Jóllehet hajdanán ezeket az emléklapokat tömegesen árusították, aránylag kevés maradt fenn az utókor számára. Ritkaságuk oka Károly rövid uralkodása, és a későbbi történelmi korok viszonyulása személyéhez. Megőrződésükben közrejátszott, hogy mint a háborús lapok esetében, a család az emlékfénykép révén személyesen is kötődött a tárgyhoz, más lapok esetében pedig, hogy szentekkel ábrázolták, és őt is szentéletű, mártír uralkodónak tartották.

A hódoló üdvözetek és az emléklapok unikális részét képezik a populáris kultúrának, sajtóságos képet nyújtanak utolsó uralkodónk tiszteletére vonatkozóan, amely révén árnyalhatjuk a róla kialakult képet. A közvélemény történelmi tudatában a tragikus sorsú, mártír uralkodó képe rögzült – amelyet kanonizációja csak felerősített –, holott eredetileg korántsem volt így, jóllehet kultuszának kifejlődését gátolta az idő hiánya és a baljós történelmi események.

²¹ Károly király második, sikertelen visszatérési kísérlete után, 1921. november 1-én Bajáról a Glowworm angol monitor szállította madeirai száműzetése felé. Lásd SPEIDL 2012. 255.

„Minden házban szent a képed,
Habsburg, hű a magyar néped;
A Királyunk imádkozik,
Magyarország virágozik.”

IRODALOM

FISCHER-WESTHAUSER, Ulla

- 2007 Allernädigster Kaiser und Herr! Allernädigste. Kaiserin! Über die Huldigungsadressen in der Österreichischen Nationalbibliothek. In: Fischer-Westhauser, Ulla (Hg.): *Geschenke für das Kaiserhaus*. Huldigungen an Kaiser Franz Joseph und Kaiserin Elisabeth, (im Prunksaal der Österreichischen Nationalbibliothek vom 27. April bis 28. Oktober 2007) Christian Brandstätter Verlag, Wien. 10-39.

KATONA Anikó – SZARKA Anita

- 2014 *Képpé formált háború*. Az első világháború nemzetközi képes emlékei az Országos Széchényi Könyvtárban. Osiris Kiadó, Budapest.

LACKNER Mónika

- 2010 Budapesti kézimunka-kereskedők képes árjegyzékei. In: Flórián Márta (szerk.): *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19-20. század fordulóján*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest. 311-326.

LAJOS Iván

- 1929 *Az „olasz nő” legendája*. Dunántúl Egyetemi Nyomdája, Pécs.
- 1935 *IV. Károly élete és politikája*. Magyar Nők Szent Korona Szövetsége, Pécs.

MACZÓ Ferenc

- 2015 „Háborúzó ország, koronázó főváros”. Az utolsó magyar királykoronázás alulnézetből. In: Toma Katalin–Török Péter (szerk.): *Budapesti hétköznapiak 1914*. A Nagy Háború hátországának életképei. Budapest Főváros Levéltára, Budapest. 83-100.

MAGYAR Zoltán

- 2006 *A Habsburgok a magyar néphagyományban*. Narratív-típusok és történelmi emlékezet. Kairosz Kiadó, Budapest.

PRASCHL-BICHLER, Gabriele

- 2007 Eine Zeremonie und ihr Wandel. Zur Geschichte der Huldigung. In: Fischer-Westhauser, Ulla (Hg.): *Geschenke für das Kaiserhaus. Huldigungen an Kaiser Franz Joseph und Kaiserin Elisabeth*, (im Prunksaal der Österreichischen Nationalbibliothek vom 27. April bis 28. Oktober 2007) Christian Brandstätter Verlag, Wien. 204-209.

SCHWENDINGER, Christian

- 2011 *Kriegspropaganda in der Habsburgermonarchie zur Zeit des Ersten Weltkriegs*. Eine Analyse anhand fünf ausgewählter Zeitungen. Diplomica Verlag, Hamburg.

SPEIDL Zoltán

- 2012 *Végállomás: Madeira*. Királykérdés Magyarországon (1919-1921). Kairosz Kiadó, Budapest.

UNOWSKY, Daniel L.

- 2005 *The Pomp and Politics of Patriotism*. Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916. Purdue University Press, West Lafayette. 2005.

BEITRÄGE ZU DEN SAKRALEN ELEMENTEN DER
POPULÄREN EHRUNG VON KÖNIG KARL IV. UND KÖNIGIN
ZITA

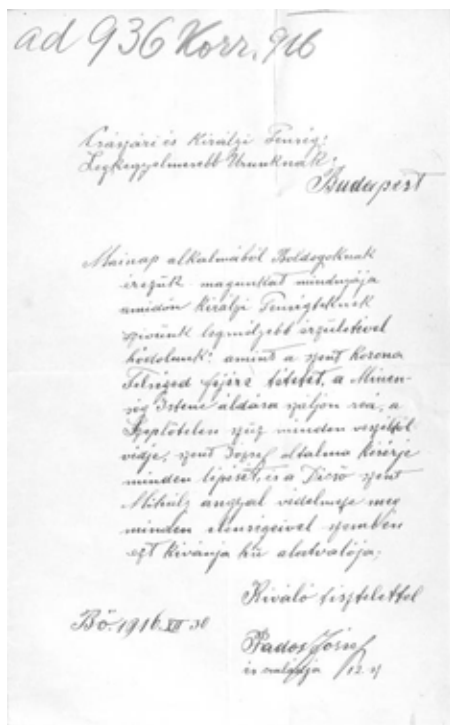
König Karl IV. wurde 1916, inmitten des Großen Krieges Herrscher der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Die aktuelle Aufwertung der dynastischen und nationalen Kulte zeigte sich immer mehr zu den Kriegszeiten.

Diese Studie fasst das kurzlebige Herrscherbild über populäre Andenken zusammen. Der Kult des kaiserlich-königlichen Paares konnte sich in den zwei Jahren seiner Herrschaft nicht entfalten, sondern existierte an und für sich in reiner Form eigentlich als Schlundbach. Der Kult war mehr oder weniger von Anfang an mit der Kriegspropaganda verknüpft. Dabei erschien ein anderer Faktor neben dieser Verknüpfung, und zwar aus der Richtung der christlichen Gesellschaft oder eher für diese als Herrscher- und Ehepaar von beispielhaftem Wert. Die Wert definierende Rolle der symbolischen Politik erschien in religiösem Rahmen.

Nach dem Verlust des größten Teils des Landes durch den Friedenspakt von Trianon und dem 1922 erfolgten Tod des Königs trat eine neue Wende in der Entwicklung ihres Kultes ein. Die symbolischen Inhalte wandelten sich um und wurden ergänzt.



Koronázási bélyegek





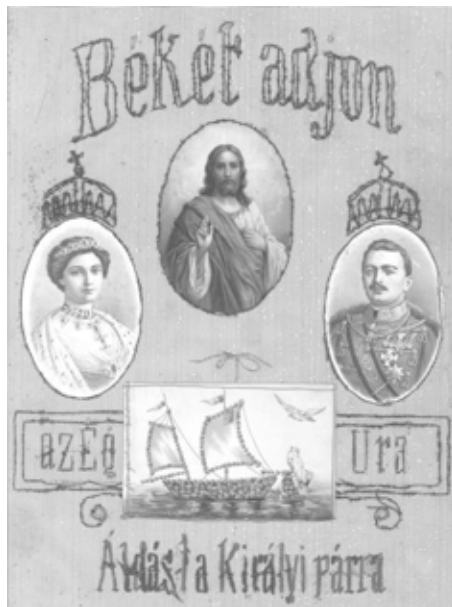
4. kép Világháború emlékkép
1917



5. kép Háborúban és békében
népemért és hazámért



6. kép Isten áldd meg a királyi
párt!



7. kép Békét adjon az Ég Ura
Áldást a Királyi párra

BOLDOG KÁROLY KIRÁLY EGYHÁZI TISZTELETÉRŐL*

A Katolikus Egyház történetében meglehetősen ritka az állami vezetők kanonizálása. Akik erre méltóvá váltak, egyebek mellett azzal emelkedtek ki az egyívású államférfiak sorából, hogy a hit és a béke áldásait hozták el a rájuk bízott közösségek számára. Ez volt Károly király uralkodói eszménye is.

Károly király élethelyzete és életpéldája

Károly király személyisége és élethelyzete között óriási feszültségek húzódtak. Egy akkor már alig kézben tartható családi és történelmi örökség, megoldatlan problémák sora és egyre fokozódó mértékben a rá bízott népek közötti ellenségeskedés. Az örökségénél talán csak a jövő kilátásai voltak nehezebbek. Ezért 1895-ben a stigmákat viselő Vincentia soproni orsolyita nővér azt tanácsolta, hogy „burkolják a fiatal főherceget imádságba, mert császár-király lesz, aki sokat fog szenvedni, és célpontja lesz a pokol különlegesen erős támadásainak.”¹ Ettől kezdve egy kis baráti csoport imádkozott érte, ez a magyar indíttatású imaközösség lett a később kiszélesedő és a szenttéavatási eljárását is kezdeményező és finanszírozó Károly Király Imaliga² csírája.

Érdemes egy pillanatra megállni, és értékelni Károly király élethelyzetét abban a történelmi pillanatban, amikor a számára töviskoronát jelentő magyar Szent Koronával 1916. december 30-án Budán megkoronázták. Békevágyó katona volt az első világháború kellős közepén. Fiatalos szemlélettel, kevés tapasztalattal, de nagy lelkesedéssel megáldott uralkodó egy elavult berendezkedésű birodalom élén. És ami különösen fontos: mélyen átélt, személyes Isten-hittel és emberszeretettel megáldott teljes értékű férj és családapa egy fel-

* A szerző IV. Károly király boldoggá avatási eljárásának magyar posztulátora. (A Szerk.)

¹ KOVÁCS 2004. 15.

² Hivatalos neve: Károly Császár (Magyarországon: Károly Király) Imaliga a Népek Békéjéért (Kiengesztelődéséért).

színességre hajlamos, merev társadalmi környezetben. Meggyőződés szerint Károly király évtizedekkel előzte meg a saját korát. Tágabb környezete nem értette és nem támogatta eszményei megvalósítását, csak a legszűkebb családi, baráti és munkatársi kör állt ki mellette. Mindenekelőtt szeretett hitvestársa: a maga is életszentség hírében álló Bourbon-Pármái Zita királyné, Isten Szolgálója, akinek 2009 óta szintén folyamatban van a szenttéavatási eljárása³.

Különleges szerelmi házasságuknak is köszönhető, hogy a visszahúzó tágabb környezet nem tudta elfojtani Károly király életeszményeit. Megfoszthatták a tróntól, elűzhették az Osztrák-Magyar Monarchiából, közvetett módon a halálát is okozhatták, de a legfontosabb kincseitől: a hitétől, a családjától és az Egyháztól nem tudták megfosztani. És Károly királynak ez a sírig tartó hűsége olyan kimagasló volt, hogy a száműzött király a hit példaképe lett: azaz hitvalló. Mint a legmaradandóbb emlékü fejedelmek. A magyar uralkodó szentek, István, László, Imre herceg vagy a szintén száműzött Salamon király méltó utóda. Evilági mércével Károly király nem volt sikeres uralkodó, de nagyobb távlatokban gondolkodva a legsikeresebbek közé tartozik. Ahogy ezt boldogemlékü Habsburg Ottó könyvemhez írt előszavában megfogalmazta:

„A politikai felelősséget vállalók elsődleges feladata a békés, nyugodt emberi élet lehetőségének biztosítása és az országok közötti béke megőrzése. Károly király olyan történelmi pillanatban vállalta küldetését, amikor a háborúskodás és a túlhajtott nacionalizmus jellemezte a népek életét. Ő mégis más utat választott, a béke és a kiengesztelődés útját. Ezek az eszményi célok vezérelték minden cselekedetét uralkodása alatt és egész életében. Isten előtti felelősséget érzett azokért az emberekért, akiknek felkent uralkodója volt, és ezt az elkötelezettséget nagyon komolyan vette. Felületesen szemlélve életét úgy tűnhet, hogy fáradozásaival kevés sikert aratott. Mégis hiteles példakép lett azok számára, akik politikai felelősséget vállálnak.”⁴

³ Ügyét a római Szentek Ügyeinek Kongregációja (népszerű nevén: Szenttéavatási Kongregáció) a 2723-as számon tartja nyilván. Az egyházmegyei eljárást a franciaországi Le Mans püspöke vállalta a Solesmes-i Szent Péter Apátság által alapított egyesület kérésére.

⁴ Kovács 2004. 5.

Ezért nagy örömmel és hálaadással elmondhatjuk, hogy Károly király életében teljesült, amit Szent Pió atya írt egyik lelki gyermekének, miszerint a szentek fölébe keverednek a világnak és minden elvárásának.

Károly király szenttéavatási eljárása

Károly király jámborsága már életében kivívta sokak tiszteletét, 1949 és 1977 között lefolytatták szenttéavatási eljárásának egyházmegyei vizsgálatát.⁵ Időközben az Imaliga közössége világméretűvé vált, és a hitvalló uralkodó egyházi közösségekben élő emléke megtisztult olyan profán elemektől, mint az Osztrák-Magyar Monarchia nosztalgikus emléke, melyek nem illeszkednek a kanonizáció folyamatába. Nem mintha e profán hagyományok ne lehetnének értékesek, de az Egyház hívő közössége számára nem ez a fontos, amikor új boldogokat és szenteket választ magának példaképül. A Szenttéavatási Kongregáció prefektusa, Angelo Amato bíboros ezt így fogalmazta meg:

„A szentek úgy állnak előttünk, mint az Evangélium leghitelesebb tolmácsai, akik a tevékeny szeretet mindenki számára érthető nyelven közvetítik annak teljes valóságát. Isten Igéjének szószékei ők, akik ezt nem üres beszéddel, hanem hiteles szóval, tettel és evangéliumi életvitellel hirdetik.”⁶

Ezt értékeli minden kanonizációs eljárás és az 1988 és 2003 között sikeresen lefolytatott római vizsgálatokat követően ezt ismerte el élete utolsó boldoggá avatásán Szent II. János Pál pápa, akinek a keresztnéve – a Karol név – is a boldog király áldott emlékét hirdeti. És ezt fogalmazza meg latinus tömörséggel az a szentmise-imádság – ún. collecta –, melyet az Istentiszteleti Kongregáció a tíz évvel ezelőtti boldoggá avatás alkalmából jóváhagyott:

„Istenünk, aki Boldog Károlyt a földi királyságból viszontagságos úton a Te országodba vezetted, és mennyei koronával jutalmaztad, az ő közbenjárására add meg nekünk,

⁵ Ügyét a Szenttéavatási Kongregáció a 622-es számon tartja nyilván. Az egyházmegyei eljárást a Bécsi Érsekség folytatta le a Károly Király Imaliga kezdeményezésére.

⁶ AMATO 2003. 29.

hogy Szent Fiadat és testvéreinket szolgálva mi is eljussunk az örök életre. Ámen.”⁷

Magyarországon széles azoknak a tábora, akik a legjobb érzésekkel tekintenek vissza a 2004. október 3-iki boldoggá avatásra, jól szemlélteti ezt Boldog Károly király immár hivatalos egyházi tiszteletének hazai kibontakozása.

Boldog Károly király hivatalos egyházi tisztelete Magyarországon

A két világháború közti magyar emlékirat-irodalom élményszerűen mutatta be Károly király személyiségét, hétköznapijait, vallási és családi életét, humánus gondolkodásmódját és a környezetére gyakorolt hatását. Ezekből a közvetlen tanúságtételekből táplálkozott a két világháború közti Károly király tisztelet. Szentnek tartotta őt Batthyány Boldog László, Boldog Apor Vilmos és boldogemlékü Mindszenty József bíboros is. A hercegprímás tiszteletéből fakadt már apátplébános korában a Károly király emlékét őrző zalaegerszegi Jézus Szíve templom. A bíboros számkivetettségekor első magánjellegű utazása Zita királynéhez vezetett 80. születésnapjának megünneplésére, első – fatimai – lelkipásztori útja alkalmával pedig elzarándokolt a száműzött uralkodó madeirai nyughelyére, hogy Károly boldoggá avatásáért imádkozhasson.

Ezt a mélyen beágyazódó közösségi tiszteletet és a Károly király iránti érdeklődést nem tudták elfojtani a kommunista diktatúra évtizedei sem. A tíz évvel ezelőtti boldoggá avatás pedig nagy lendületet adott a tisztelet széleskörű kibontakozásának. A boldoggá avatás ugyanis nem egy folyamat végét, hanem éppen a kezdetét jelenti: a helyi szent-tisztelet lehetőségeinek kiszélesedését.

Örülök, hogy az az ország, melyet Boldog Károly király olyannyira szeretett és értékelt, élen jár ebben a folyamatban. Hazai tevékenységének minden állomásán kultuszhelyek alakultak, és Budapesten a Szent István Bazilikában elhelyezhettük legjelentősebb ereklyéjét: a közel 10 cm széles, kiváló állapotban megmaradt borda-

⁷ Kovács 2014. 114.

csontját őrző hermáját. A herma elkészítéséről, melyben magam is közreműködhettem, részletesebben is szeretnék beszámolni.

Az ereklye igénylésében a legnagyobb segítséget Habsburg-Lotharingiai Mihálytól, a Mindszenty Alapítvány elnökétől kaptuk. A két érintett templom – a Szent István Bazilika és a budavári Nagyboldogasszony templom – kanonok plébánosai nevében a hivataltalosszerű igénylést már szűk egy évvel a boldoggá avatás előtt eljuttattuk Rómába. Ekkor még egy koponyacsontot kértünk a Mátyás templom, és egy kézcsontot a Szent Jobbot is őrző Bazilika számára. Mivel azonban Károly király sírjából két teljes bordacsontot emeltek ki a 2004 nyarán lefolytatott koporsófelnyitás alkalmával, módosítani kellett a terveinket. Néhány héttel a beatifikáció után, 2004. november 17-én, érkezett meg hazánkba a két nagyméretű bordacsont-ereklyerész.

A budavári Prímási Palotában nagy izgalommal vártuk, ahogy a posztulátor felnyitotta a madeirai (funchali) püspök pecsétjével lezárt fa ládikót, és kiemelte a fehér gyolcsokba burkolt csontokat. Innen a két csontot a Magyar Nemzeti Múzeum épületébe vittük, ezeket Dr. Éry Kinga antropológus – a székesfehérvári magyar királysírok és számos középkori magyar szent ereklyéinek kutatója – vizsgálta meg. Szakvéleményét így összegezte:

„Megtartási állapotuk jó, külön konzerválási eljárást nem igényelnek. A bordacsontokon lévő porladék nem a csontokból származik, hanem azok felszínére rakódott szerves anyagnak – lágyrész, egykori konzerválási anyag – a maradéka. Ennek a rétegnek akár az eltávolítása, akár a lakkréteggel történő rögzítése veszélyeztetné a csontereklyék épségét. A csontok ereklyetartón belüli rögzítéséhez arany, platína, titán vagy üveg alapanyagú hordozót ajánlok, szerves anyag ne érintkezzen közvetlenül a csontokkal.”⁸

A Bazilika korábbi plébánosa, Szabó Géza protonotárius kanonok hamar elkészíttette a bordacsont ereklyetartóját. Ekkor még a Nagyasszony oltáron történő elhelyezésben gondolkodtunk, Szent István korona-felajánlásának oltárképe⁹ alatt, ezért az ereklyetartó az

⁸ Szakvéleményének eredeti példányát a hermában, a hitelesítő levél mellett helyeztük el.

⁹ Benczúr Gyula alkotása a déli kereszthajóban.

országalma formavilágát idézte. Később módosult a helyszín és számos közép-európai vonatkozása miatt a Szent Adalbert oltár¹⁰ mellett döntöttünk. Az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye védőszentje, Adalbert püspök, közös lengyel, cseh és magyar példakép, a mellékoltár üvegablakán látható Szent Lipót Ausztriának és Budapest belvárosának a patrónusa, hozzájuk csatlakozott 2013. április 1-jén Boldog Károly király hermája, aki Közép-Európa népeinek a békéjéért és kiengesztelődéséért ajánlotta fel életét.

A herma elkészítésére Babusa János szobrászművészt kértük fel, akit kiváló portrészobrászként ismertünk meg. A mellszobor különlegessége a Károly király utolsó éveit idéző magyaros bajusz és a Szent István Rend díszgallérja, melyet azért választottunk, hogy a lehető legteljesebb összhangot teremtsük a Bazilika főoltárának Szent István-ábrázolásával.¹¹ A díszgallér azért is szerencsés választásnak bizonyult, mert a három hagyományos magyar uralkodói viselet közül¹² ez volt az egyetlen, amely a mellrész közepén látható csillaggal méltó keretet képezett az ereklyefülke számára. A bordacsontereklyét a korábbi ereklyetartó díszes aranyozott réz tartójával együtt illesztettük a herma ereklyefülkéjébe a Szent István Rend magyar színeit idéző és a Rend barokkos Szent Korona-ábrázolásával kiegészített selyem háttér elé. A hermában ezüstözött fém henger őrzi Erdő Péter bíboros adománylevelét és a már említett antropológiai vizsgálat eredeti jegyzőkönyvét.

Az egész világot behálózó Károly Király Imaliga magyar tagozata karolta fel a további hazai ereklyeigényléseket, sőt vállalta az országhatáron kívül élő magyar közösségek képviselőit is ebben a folyamatban. Rómában rendelkezésre állt az a háromszáz darab csontszilánk, melyet Andrea Ambrosi posztulátor a világ bármely tájáról érkező igények kielégítésére foglaltatott szelencébe Milánóban, a Damiano Colombo és fiai által működtetett, közel egy évszázados múltra visszatekintő ereklyetartó-készítő műhelyben. A szelence belsejében hitelesítő pecsétet helyeztek el és a posztulátor külön, hitelesítő igazolványt állított ki mind a 300 ereklye számára.

¹⁰ Ez az oltár a Bazilika északi mellékhajójának első mellékoltára.

¹¹ Stróbl Alajos alkotása.

¹² A koronázási öltözet, a huszár táborszernagi viselet és a Szent István Rend díszöltözeke.

Magyarországon elsőként Nagymizdóra, az Imaliga hazai központjába érkezett meg Boldog Károly csontszilánk-ereklyéje, itt és később a ciráki Károly király emlék-kápolnában egy falra függesztett, töviskoszorús fakereszt alsó szárában helyezték el a szelencéket. Boldog Károly életútjának szinte minden fontosabb hazai állomásán kultushely alakult: a tihanyi bencés kolostorban, a gödöllői királyi kastély kápolnájában, Baján, a Szent József plébániatemplomban, a szombathelyi püspöki kápolnában és végül Nagyváradon, a székes-egyházban.

A gyöngyösi Szent Bertalan plébániatemplom különleges, kettős alkotással ünnepelte második alapítójának boldoggá avatását, aki 1917-ben gyors segítséget nyújtott a tűzvész pusztította városnak, és ezzel megindította az újjáépítését. A templomba lépőket köszöntő Szent István szobor szimmetrikus párjaként szobrot állítottak Boldog Károly tiszteletére. Ezt egészítette ki az a falba mélyesztett különleges ereklyetartó, mely formáját tekintve az imaliga jelképét¹³ idézi. Zalaegerszegen, a Jézus Szíve templomban a plébánia alapítója, Mindszenty József már a két világháború között Károly király emlékének szentelt kápolnát létesített. Innen a kereszthajóba, a főoltár közelébe vitték át a boldog király képét, és alatta helyezték el az ereklyéjét. A Károly-tisztelet új helyszínei közül kiemelkedik Körmend, ahol 2005 óta a Szent Erzsébet plébániatemplom oratóriumán együtt várja a zarándokokat Boldog Apor Vilmos, Boldog Batthyány-Strattmann László és Boldog Károly király útmutatószerű tartóba foglalt ereklyéje. A nyírbátori minorita plébániatemplom ereklyetartója egy nagyméretű feszület, és benne a boldog király csontszilánkja Szent István királyunk ereklyéjével együtt látható. A máriaremetei Szűz Mária Bazilika, a budapestiek kedvelt zarándokhelye és az erdélyi magyarok nagykárolyi görög katolikus plébániatemploma szintén részesült Károly király ereklyékben. 2014. október 4-én pedig Sopronban az orsolyita templom mellékoltárán helyeztek el a templom neogótikus stílusához illő fakeresztbe illesztett Károly-ereklyét.

Lelkesedés és öröm fogadta mindenütt az egykor száműzött és most gondviselészerűen „hazatérő” királyt. Sok értékes gondolat és javaslat hangzott el ezeken az ünnepségeken: elsősorban az, hogy szükség lenne egy központi Boldog Károly zarándokhelyre Magyar-

¹³ Egyenlő szélességű, szélesedő szárú kereszt, melynek szárait töviskoszorú fonja körül.

országban. Ez a cél lebegett a szemünk előtt, amikor a Szent István Bazilikában kialakítottuk Károly király világviszonylatban is legjelentősebb ereklyéjének kultuszhelyét. Nagy álmunk, hogy ez a bazilikai ereklyeoltár további díszekkel gazdagodhasson és Közép-Európa egyik zarándokhelyévé válhasson.

A Károly király iránti egyházi tisztelet folyamatos kiszélesedése nemcsak öröm mindannyiunk számára, de szükséges is a szenttéavatási eljárás folytatásához. Ahogy egy Boldog Károly közbenjárására történő újabb csodás imameghallgatás megtörténte és kivizsgálása, az új kultuszhelyek ezt a célt is szolgálják.

Jó érzéssel állapíthatjuk meg, hogy a tíz évvel ezelőtti boldoggá avatás Magyarországon meghozta gyümölcseit. Éltünk a lehetőséggel, és helyi közösségek sora tiszteli már helyi szentként Boldog Károly királyt. Fakultatív liturgikus ünnepnapja, október 21. – mely egyúttal szentségi házasságkötésének emléknapja – bekerült a magyar egyház világhálóra feltett kalendáriumába¹⁴ is.

Ennek jelentősége kettős. A hivatalos ünnepnap egyrészt a tisztelet állandósulása szempontjából fontos, másrészt azért, mert mostantól fogva külön szentszéki engedély nélkül lehet Boldog Károly király tiszteletére oltárt vagy templomot szentelni Magyarországon is. Boldog Károly egyházi tiszteletének kibontakozásához hasonlóan, életének történeti megismerése a világi tisztelet sokszínűségét mozgíthatja elő szerte az országban.

¹⁴ A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia által kiadott ún. Direktóriumba.

IRODALOM

AMATO, Angelo

2013 *I santi evangelizzano*. Libreria Editrice Vaticana, Vatican.

KOVÁCS Gergely

2004 *Fogadd a Koronát!* Károly magyar király hitvalló élete. Új Ember Kiadó, Budapest.

2014 *Vég nélkül*. Szentavatás régen és ma. Szent István Társulat, Budapest.



THE VENERATION OF BLESSED CHARLES IN THE CHURCH

There are few heads of state who have been canonized in the Catholic Church. Those who became worthy of being canonized, had brought the blessings of faith and peace to the communities entrusted to them. King Charles, who ruled over an obsolete empire, was a monarch with youthful ideas, little experience but great enthusiasm. In a shallow society, he was a husband and father with a deep, living faith in God and love for men. He was decades ahead of his time.

Not even the long years of Communist totalitarianism could suppress people's interest in King Charles. His beatification, ten years ago, gave a strong impetus to his veneration. We had the honour of placing the reliquary bust containing one of his ribs in Saint Stephen's Basilica in Budapest. Relics of his bone fragments are preserved in the village of Nagymizdó, in the memorial chapel of Círák, in the Benedictine abbey of Tihany, in the royal chapel of Gödöllő, in the parish church of Baja, in the episcopal chapel of Szombathely, in the cathedral of Oradea, in the parish church of Gyöngyös, and in the Franciscan church of Zalaegerszeg. New sites of the veneration of King Charles include Körmend, Máriaremete, Carei (in Transylvania) and Sopron. Blessed Charles is venerated in nearly all the important places in Hungary that are related to his life.





Boldog IV. Károly király ereklyetartó mellszobra
a budapesti Szent István Bazilikában



Kolomeai zsidók Tórával vonulnak Károly elé

AZ ISTENI DICSŐSÉG VISSZATÜKRÖZŐDÉSEI A koronás fő izraelita értelmezései*

„Imádkozzál a király és a hatalom békéje, üdve és boldog életeért, mert ha tőle való félelem nem volna, egyik a másikat elevenen elnyelné.” (*mAvot* III. 2.)

A dualizmus izraelita uralkodóképének kérdése a „változások” története. A koronás fő vallási értelmezései a judaizmus szétszórátás-értelmezéséből és az antik uralkodótisztelet judaizálásából eredtek.¹ A jelenséget tovább árnyalta Európa modernizálódó társadalma és a rendi hagyományok modern nemzeteszmékkel való összefonódása, alkalmanként ütköztetése. Az emancipáció és a társadalmi szerepvállalás lehetővé tette a közép-európai zsidóság számára a modern nemzeteszmékkel történő azonosulást. A társadalmi változások mögött álló eszmék a felvilágosult abszolutista uralkodók zsidóságot integrálni, „hasznos polgárrá tenni” akaró törekvéseiben gyökereztek.² A zsidóság 19. századi története során ezek a tendenciák egybe estek egyfelől a zsidóság kései konfesszionizálódásával, másfelől a modernitásra adott belső zsidó válaszok megjelenésével. A szétszórátásban a zsidóságnak a befogadó államhoz való viszonyát a vallási hagyomány keretei határozták meg.³ A felvilágosodással, majd a modern politikai polgári öntudat kialakulásával olyan jelenségek tűntek fel közösségi/ vallási kontextusban, mint a többségi modern asszimilatív nemzeteszményhez való igazodás, a nemzeti történelem nagy eseményeire reflektáló zsinagógai beszédek és a környezet szimbolikus politikájának a judaizmus keretei között történő adaptálása.⁴ A tanulmány különböző orthodox és neológ izraelita forrásokon keresztül elemzi a koronás fő tisztetének beépülését a magyar zsidó önmeghatározásba.

* A szerző az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) külső munkatársa.

¹ DAMOHORSKÁ 2010.

² DUBIN 2005. 29-30.

³ RAVITZKY 2011., lásd még GLÄSSER 2015. 11.

⁴ Vö. GLÄSSER 2015.

A koronás fő szimbolizálódásai

A 19. század folyamán a modern nemzeteszmeiket és szimbolikus kísérőjelenségeiket a judaizmus hagyományos kereteivel kellett összeegyeztetni. A *stadlanut* intézménye és a koronás fő tisztelete bár része volt az európai zsidó közösségi hagyománynak, maga az intézményrendszer változott meg, amihez igazodni kellett. A premodern, társadalmon kívüli, Istentől legitimált uralkodó a modernitással belépett a társadalmi folyamatok terébe, a *stadlan*, a közösséget az uralkodói udvarnál képviselő, a külső keresztény társadalom szokásait és viszonyait jól ismerő közösségi szószóló szerepét betöltő személyek pedig mások lettek: császári és királyi udvari szállítók vagy a modern politikában járatos, tanult férfiak.⁵ A képviselő intézményessé tételének igénye a modern állam felől is megfogalmazódott, ami új helyzetet teremtett a modernitás tekintetében megosztott zsidóság körében. A 19. század elején formálódó stratégiák, a zsidóság magyarországi emancipálását követően, az egységes felekezeti politikai képviselő céljából báró Eötvös József által összehívott 1868–69-es zsidó kongresszuson végbement szakadás után intézményesültek.⁶

A folyamat gyökerei az európai felvilágosult abszolutista uralkodók társadalom átalakító törekvéseiben lelhetők fel. A Habsburg Birodalom és a Magyar Királyság esetében a zsidóságot „hasznos polgárrá” tenni akaró törekvések II. József rendeleteiben jelentek meg.⁷ Tárgyi szimbolikus lenyomatát ma a Magyar Zsidó Múzeum chanukai mécsese őrzi a 18. századi legvégéről. Háttámláján négy ágaskodó oroszlán alakja között áll a felvilágosult abszolutista császár fél profilját. A tárgy a Bécsi Zsidó Múzeum anyagában is megtalálható. A bécsi gyertyatartó padkáján az oroszlánok koronát tartanak a császár feje fölé.⁸

Orthodox zsidó közösségekben, főként Galíciában és Bukovinában a koronás fő fogadásának még az első világháború idején is ré-

⁵ KATZ 1999. 216., 231-232., 234-235., 289-290.; FROJIMOVICS 2008. 126-127.

⁶ Vö. KATZ 1999. 229., 233., 243-252.

⁷ DUBIN 2005. 29., 33.; KIEVAL 2000. 6-7., 30-31., 63-65., 94.; MCCAGG 1992. 31-41., vö. a közösségi emlékezetben való megjelenésével *Zsidó Híradó* 1898. aug. 4./3-5. II. József császár és a zsidók.

⁸ A Magyar Zsidó Múzeum állandó kiállítása, Leltári szám: 64.259, MILEV adatbázisában: <http://milev2.2kal.hu/items/show/28540>

szét képezte az uralkodó elé Tóra-tekerccsel történő vonulás.⁹ Ebben a kontextusban nyer értelmet az a galíciai chászid tóradísz: Dávid pajzsán megjelenő címerállat, a kétfejű sas, amely a Habsburg koronás fő előtti tisztelet lerovásának szimbolikus eszköze lehetett.¹⁰ IV. Károly látogatásairól az első világháborúból több ilyen felvétel ismert.¹¹ A koronás fő iránti tiszteletnek és a Tórának – a kinyilatkoztatott Tan tárgyiasult jelképének – összekapcsolása a vallási hagyomány felől válik érthetővé. A koronás fő tisztelet a judaizmus vallási hagyományaiból eredt. A Schön József-féle elterjedt *máczor* engesztelőnap i imádságai között állt az uralkodóháért és a hazáért mondott könyörgés is. A Singer S. Leó rimaszombati orthodox főrabbi 1907-ben *Kötelességtan* címen közreadott *Hovat haLevavot* feldolgozása, amely valláserkölcsei fejtegetések magyar nyelvű gyűjteménye, foglalkozott a korona és a hatalom iránti tisztelettel *K'vod haMalchut* (A királyság tisztelete) címen. A király tiszteletét az Atyák tanításaiból (Pirké Avot III. 2.) vezette le: „Imádkozzál a király és a hatalom békéje, üdve és boldog életeért, mert ha tőle való félelem nem volna, egyik a másikat elevenen elnyelné.» A Misna a mondást rabbi Cháninának, a főpap helyettesének tulajdonítja. Singer főrabbi a kötelességtanban a szöveg vallási értelmezését is megadta: „Szent vallásunk hálados tiszteletet parancsol nekünk a király és a felsőbbség iránt, mert ezek egyenlő igazságot szolgáltatván, mindnyájunk nyugalma fölött örködnek, hogy hasznos munkálkodásunkban gonosz emberek által meg ne zavar-tassunk.»¹² A koronás fő látásakor mondandó áldás mellett kitért a király iránti lojalításra is, a Példabeszédekből vezetve le azt. „Féljed az örökkévalót és a királyt, pártütők és hazaellenesek közé ne kevered-jél. »”¹³ (Példabeszédek 24:21) Singer főrabbi a király tiszteletét a haza rendjének tiszteleteként ragadta meg:

„A ki hazájának törvényeit nem tiszteli vagy kijátsza; aki hazája iránt való kötelességei alól magát bármikép kivonja; aki hazájá-

⁹ Vö. DAMOHORSKÁ 2010. Hasonló gyakorlatról – bár történeti adalékként – a római pápák és a város zsidósága esetében is beszámolt az orthodox sajtó.

¹⁰ Megjelent: *Sábosz Szombat-almanach az 5688. évre (1927/28)*. Somré Sábosz Bizottság kiadása, Budapest, 1927. p. 105.

¹¹ Közülük a kolomeai zsidókkal való találkozás a *Vasárnapi Ujság*ban is megjelent: „A kolomeai lakosság hódolása. Károly király körutja a felszabadított Kelet-Galicziában” Fotó készítésének dátuma 1917. augusztus 4. Megjelent *Vasárnapi Ujság*, (64) 31.

¹² SINGER 1907. 210.

¹³ SINGER 1907. 211.

nak polgárai közt egyenlenséget szít, a helyett, hogy a békés összetartást előmozdítaná és megerősítené, az nemcsak vét vallásunk világos törvénye ellen, hanem becstelen ember is, ki Isten büntetésén kívül, polgárainak megvetését is méltán megérdemli.”¹⁴

Singer főrabbi az Isten által legitimált – a társadalmon kívüli, mégis annak rendjét megjelenítő – uralkodó premodern képét rajzolta meg.¹⁵ Az uralkodó tisztelete ugyanakkor része volt a rendi hagyományokat és a modern nemzeteszmet összeegyeztető kiegyezés – Deák Ferenc által képviselt – törekvéseinek,¹⁶ és állam iránti lojalitás kifejezési formáinak Habsburg-Ausztria népeinél.¹⁷ Löw Immánuel gondozásában Szegeden Taub B. és Társánál *Imádságok zsidók számára* címmel 1903-ban megjelent imakönyv a királyért mondandó imaszöveg két magyar nyelvű megfogalmazását is közölte.¹⁸ Mindkét imaszöveg a királytól az imádkozó „gyülekezetig” a társadalom kortárs struktúráját jelenítette meg a hatalom képviselőire, a nemzetre, a városra és a közösségre kérve Isten áldását. Mottóul Löw Immánuel a misnai és a szentírási helyet jelölte meg. Mind a „1848-as” veterán főrabbi, Löw Lipót imaszövegében, mind pedig fia szerkesztésében közölt imaszövegben a király, a nemzet és a haza összefonódó fogalmak voltak.

Az állam vagy az uralkodó jólétéért mondott szombati és ünnepi ima az Örökkévalóval folytatott párbeszédbe, a szentélybéli áldozatokat helyettesítő istentiszteleti alkalmakba emeli be a nem-zsidó világi hatalomért mondott imát. Ezért a zsidóság és a hatalom viszonyának fontos kifejeződése. Előképei fellelhetők az antikvitásban. Egyiptomi és római nemzsidó gyakorlat judaizálódásának tekintik. A 17. századtól megjelenő *Hánoten tesuá* szövegek változatai a közösség és a tágabb szociokulturális rendszer viszonyát mutatják.¹⁹ Az uralkodóért mondott, imakönyvekben megjelenő imák mellett a vallási hagyomány felől világíthatók meg olyan első világháborús propaganda képeslapok is, mint Spatz Henrik Könyvnyomdájában Budapesten a zsidó újévre

¹⁴ SINGER 1907. 211.

¹⁵ Vö. HAHNER 2006.

¹⁶ Vö. PÉTER 2004.

¹⁷ Vö. ROZENBLIT 2001. 4., 9.

¹⁸ LÖW 1903. 44-47., 47-48.

¹⁹ DAMOHORSKÁ 2010. 7., 12-13., 17-20.

kiadott osztrák-magyar szecessziós ima- és üdvözlőlap, melynek színezett változata is ismert.²⁰ Az első világháborús propaganda képeslapjain szintén feltűnt az uralkodóért: Ferenc Józsefért és/vagy Vilmos császáráért mondott, arcképeikkel ellátott imaszöveg.²¹ Ezek a levelezőlapok a zsidó közép- és kelet-európai háborús célokkal való azonosulását örökítették meg. Vácott Katzburg Lipót kiadásában megjelent izraelita újévi képeslap – a koronás fő tiszteletére képileg utalva – zsoltáridézetekkel és kétnyelvű imaszöveggel helyezte transzcendens kontextusba a háborús propagandát, ami gyakori jelenség volt más keresztény felekezeteknél is.²²

A képeslapok, nyomtatványok és tárgyak esetében ugyan a Monarchia különböző területein élő zsidó csoportok között átjárásokkal, kölcsönzésekkel számolhatunk, de a közösségi lojalitásmintákban alapvető különbségek voltak Habsburg-Ausztria és a Magyar Királyság területén. Az Osztrák-Magyar Monarchia zsidósága az állam iránti lojalitás formáinak tekintetében eltért Habsburg-Ausztriában és Magyarországon. A közép-európai államokban a modern nemzeteszmékkel – eltérő keretek között – azonosultak a polgárjogot nyert zsidók. Habsburg-Ausztria politikai, dinasztikus elvek mentén szerveződött, és így a Monarchia osztrák részében nem létezett állami szinten megjelenített nacionalizmus sem etnikai, sem nyelvi-kulturális értelemben. Ausztria zsidó polgárai úgy tudtak lojálisak maradni az államhoz, hogy nem kellett egyetlen nemzeti identitással sem azonosulniuk. Habsburg-Ausztriával szemben a magyar politikai elit Magyarországot nemzetállamként határozta meg, és zsidó lakosai az uralkodó magyar, nyelvi-kulturális alapú nemzetkonceptiót adaptálták.²³

„K’vod haMalchut” és kollektív emlékezet

Az új izraelita irányzati intézményrendszer a modern polgári állam kereteinek kiépülésével jött létre. Értelmezési modelljeiket a vallási előképek mellett az intézményi kiépülés szekuláris, történelmi ese-

²⁰ Hánótén tesuá ima az uralkodóért, első világháborús propaganda képeslap az izraelita újévre. Magyar Zsidó Levéltár, leltári szám: Hu HJA K709, MILEV adatbázisában <http://milev2.2kal.hu/items/show/64>

²¹ Lásd MILEV Hu HJA K361; Hu HJA K393; Hu HJA K262; Hu HJA K709 számú tételét.

²² Vö. BUSCH 1997. 94-104.

²³ Vö. ROZENBLIT 2001. 4., 9.

ményei meghatározták. Ahogyan a magyar szimbolikus politikát az 1848-as forradalom eseményei formálták meg,²⁴ úgy a neológ, orthodox és status quo ante irányzat intézményesülésének állomásai is befolyásolták a szimbolikus politika adaptálását. Az uralkodó az orthodox küldöttségek kéréseinek éppúgy eleget tett, mint a mérsékelt vallásreformot szorgalmazó neológ ellentábor kéréseinek. A konfliktus a zsidóság egységes országos képviselőt létrehozni hivatott eötvösi 1868-69-es izraelita kongresszusból fakadt.²⁵ A katolikus uralkodó ezáltal a vallásosság és a vallásos zsidóság pártfogójává, a zsidóság körében szimbolikus alakká vált.²⁶ I. Ferenc József apostoli magyar királyként Jeruzsálem királya is volt. 1869-es szentföldi látogatásáról a *Vasárnai Ujság* képes családi lap is beszámolt.

„A király tábor nagy ruháját ölté fel, a szent István rendjét tévé mellére, míg a kíséret szintén díszruhában jelen kezett. Most már csak egy keskeny hegyhát választott el lovaglásunk céljától. E hegy magas latain jött elénk a város ols küldöttsége: Jeruzsálem magyar zsidói, kiknek háromszinü lobogója e felírást mutatá: „Éljen a császár és magyar apóst.[oli] király Ferencz József. Éljen a nemzet. A magyar, morva és cseh, izraelita község.” — Most termé szetesen egyik küldöttség a másikat követé, míg az utakat ezernyi néptömeg környezé, kiáltások kal üdvözölve bennünket.”²⁷

A korabeli tudósítások szerint a császár-király a bevonulás során megcsókolta ez elé vitt Tórát. Az uralkodó pozitív megítélését tovább erősítették a nemzedékek láncolatán keresztül elevenen tartott vallási értelmezések. A vallási modellek közül a száműzetés talmudi és misnai előképei voltak meghatározóak.²⁸

A dualizmus egyik legfontosabb társadalmi diskurzusa, a közjogi vita, így ezek tükrében nyerte el neológ és orthodox közösségi értelmezését. A Löw család forradalmi múltját a szegedi főrabbi a kiegyezés tükrében szemlélte. 1914. augusztus 18-án a király születés-

²⁴ Vö. GERŐ 2004. 53-67.

²⁵ Vö. KATZ 1999. 229., 233., 243-252.

²⁶ *Zsidó Híradó* 1894. okt. 25./ 9. Hírek – A király szavai márványban.; A visszatérő toposz kései megjelenítését lásd: *Orthodox Zsidó Ujság* 1941. nov. 20./ 5. I. Ferenc József és az orthodoxia.

²⁷ *Vasárnapi Ujság* 1869. nov. 28./ 660. Tárház – A király Jeruzsálemben.

²⁸ GLÄSSER 2015. 11., 19.

napján tartott beszédében Ferenc Józsefre és Deák Ferencre a 21. zsoltár szavait vonatkoztatta.

„Uram, a te erősedben örül a király és a te segítségednek mely nagyon örvendez. Szívének kívánságát megadtad neki és ajkainak kérését nem tagadtad meg tőle. Szívének kívánsága: kibékülés a nemzettel. Két igaz ember találkozott: a koronázatlan uralkodó és a meg nem választott követ. Két igaz ember megértette egymást. Megértette a király Deákot, aki a vesztes fejedelemtől nem kért többet, mint a hatalma teljében tárgyaló uralkodótól. A két igaz ember megértette egymást és »a király és a nemzet őszinte szövetkezése vívta ki az eredményt*.«”²⁹

Löw Immánuel – apjához hasonlóan³⁰ – a kiegyezést a nemzet és a király közötti konfliktus rendezéseként fogadta el.

„És folytatja a király-zsoltár: Mert elővetted őt a te javaidnak áldásával, tettél fejére koronát. Pazarfényű ünnepen – negyvenhét esztendeje már! – koronázta meg a nemzet a királyt, aki helyreállítá a közügyek törvényes állapotát. Ne feledjük, hogy ennek a pazarfényű ünnepnek első föltétele az volt, hogy a király önmagát legyőzze: hazánk hagyománya, nevelésének iránya, ifjúkori benyomásai mind más irányba terelték, abba az irányba, amely a kiegyezés előtti kort jellemző: »a jogot nem ismerte el a hatalom: az igazságot elnyomta az önkény; az egyezkedés útját elvágta a bizalmatlanság*.«”³¹

– idézte apja egykori beszédét.

Az állammal iránt lojális, a többségi nemzetbe integrálódni kívánó modern zsidó irányzat iskolaigényét a Dinasztia is támogatta, és az általa 1849-ben beszedett türelmi adó hátralékot 1850-ben Ferenc József a „Zsidó Oktatási Alap” életre hívására fordította. A németországi maszkilok által 1854-ben megnyitott breslaui Jüdisch-Theologische Seminar szolgáltatta a mintát később egy magyarországi

* Deák Beszédei VI. 142. (1868. XII. 10.)

²⁹ Löw 1923. 3.

³⁰ Vö. Löw Lipót: 1567, 1667, 1767 és 1867! Tartatott a Koronázás napján, 1867. Új-raközli HIDVÉGI 1999. 136-144.

* Löw Lipót Beszédei 238.

³¹ Löw 1923. 6.

modern zsidó oktatási intézmény létrehozásához.³² Ferenc Józsefnek a pesti Rabbiképző Intézetben tett 1877. évi látogatását emléktábla őrzi. Az intézményt legitimáló látogatásról a budapesti Országos Rabbiképző-Intézet értesítőjében is többször megemlékeztek:

„Fönnállása második havában Ő Felsége a király az országos rabbiképző-intézetet legmagasabb látogatásával kitüntetni méltóztatott. A királyi kegy e tényéről intézetünk első értesítője a következőkép emlékezik meg: »Emelkedett szívvvel jegyezzük fel, hogy az intézet lételének első heteiben már, 1877. november 15-én, Ő Felsége Első Ferencz József legkegyelmesebb királyunk legmagasabb látogatásában részesült. Ő Felsége legkegyesebben tudakozódott az intézet haladása felől, megtekintette a zsinagógát, az osztályokat és a könyvtárt, a tanárokat és tanulókat beható kérdésekkel kitüntette és az intézetet kíséretével, melybőn Ő Excellenciája Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter úr is részt vett, legmagasabb megelégedésének és azon legkegyelmesebb biztosításának kifejezésével hagyta el, hogy az orsz. rabbiképzőt ezentul is magas védelmében részesíti.«...»³³

Ferenc József halálát követően, a rabbiképző IV. Károly király jóváhagyásával felvette az elhunyt uralkodó nevét, amit a neológ érdekvérvényesítés eredményeként mutatott be az *Egyenlőség* hetilap.

„Evvel a ténnyel, mely a világ zsidó tudományos főiskoláinak körében példa nélkül áll, IV. Károly király módot nyújtott arra, hogy megdicsőült elődjének nemes emléke a magyar zsidóság történetében örök életre keljen és hogy a magyar zsidóság egyik legfontosabb felekezeti közintézménye az elhunyt nagy uralkodó sugárzó dicső emlékének fényébe és oltalmába kerüljön. Ennek a főlemező eredménynek elérése elsősorban *Mezei Mór dr.*-nak, az *Izraeliták Orsz.[ágos] Irodája* elnökének az érdeme”³⁴

A rabbiképző kérdése az orthodoxy-neológ elkülönülés egyik látványos töréspontja volt. Az Orthodox Iroda véleményét képviselő

³² Vö. FROJIMOVICS 2008. 90-95.

³³ BÁNÓCZI 1888. 53.

³⁴ *Egyenlőség* 1917. febr. 17./ 12. Hírek – I. Ferenc József Országos Rabbiképző-Intézet.

lapok a talmudiskolák és az orthodox rabbik esetében egyaránt az uralkodó iránti lojalitás terén is külön állásukat és uralkodói elismertségüket törekedtek kihangsúlyozni. A királylátogatások eseményeit a közösségek és az orthodox izraelita publicisták a tradicionális zsidó vallásosság uralkodói elismeréseként értelmezték át.³⁵ Balassagyarmat rabbija, Deutsch Áron Dávid (1812-1878) az 1868-69-es zsidó kongresszus idején a szakadás, a tájlung orthodox vezetői között volt. Részt vett Ferenc Józseffal folytatott tárgyalásokon is.³⁶ A király 1894-ben már a balassagyarmati orthodox hódoló küldöttséghez intézett szavait a hitközség márvány emléktáblára vésette. „A Nógrád megyei izraeliták hitközségének hódolatát és tántoríthatatlan hűségének biztosítását köszönettel fogadom. Népeim irányában a valláskülönbség nem képez válaszfalat szívemben. Királyi kegyelemre és oltalomra tehát önök is mindenkor számíthatnak.”³⁷ A király oltalmazó gesztusként értelmezett kijelentésének hitközségi emlékké alakítása általánosabb gyakorlat volt. A tarnopoli hitközség az iskolaépületében arany betűkkel szintén márványba vésette a király szavait, amelyeket a Balassagyarmaton a zsidó küldöttséghez intézett. A *Zsidó Híradó* ezt követendő példaként mutatta fel a magyarországi orthodoxia számára.³⁸

A vallásos katolikus uralkodó gesztusai ebben az értelmezési keretben a neológ unifikációs törekvésekre adott szimbolikus válaszok lettek, ami tetten érhető Árpád-házi Szent Erzsébet évfordulójára esett pozsonyi királylátogatáson is. Képeslapként került kiadásra az a fotó, amelyen Akiba Schreiber (1878-1960) pozsonyi orthodox főrabbi a városi ünnepségen megáldotta a magyar királyt. Jelentőségét pedig az

³⁵ *Zsidó Híradó* 1894. szept. 20./ 1-2. A balassa-gyarmati esemény – írta: Viador; *Zsidó Híradó* 1894. szept. 20./ 2-4. Zsidók a király előtt. Külön tudósítónktól; *Zsidó Híradó* 1894. szept. 20./ 4. A király köszönete – írta: Ráth Károly, főpolgármester, Bp., vö. a főispán és a hitközség konfliktusának késmárki esetével; *Zsidó Híradó* 1898. szept. 9./ 1-2. A király megengedte. – Viador.

³⁶ KATZ 1999. 232.

³⁷ *Zsidó Híradó* 1894. október 25./ 9. Hírek - A király szavai márványban. Ma a hitközségi emléktábla Balassagyarmaton az Ipoly-menti Zsidó Gyűjtemény és Kiállítóterem anyagában található (Hunyadi u. 24.)

<http://magyarzsido.hu/images/unit3/kep-03-02.jpg>

³⁸ *Zsidó Híradó* 1894. okt. 25./ 9. Hírek – A király szavai márványban. A partikuláris példák sorát zárja – a dualizmus templomépítéseihez kötődő általános felekezeti emléktáblaállítási gyakorlatán túlmutató – makói példa, ahol az elszármazott közösség Hauer Mózes rabbinak a zsinagógaéptés kieszközlésében játszott szerepéről megemlékezve héber nyelvű emléktábláján emelte ki, hogy személyesen I. Ferenc Józseftől kapott engedélyt az orthodox zsinagóga felépíttetésére.

adta, hogy a hivatalos programon kívül történt, amelynek része volt a neológ küldöttséggel történő találkozás, a király kezdeményezésére és a vallástörvény kötelező áldásmondását respektálva. A hírt a neológ Egyenlőség is közölte.

„Az orthodox templom előtt [...] Schreiber Akiba főrabbi jól hallhatóan és tiszta magyarsággal fordította le az általa héber nyelven is elmondott hagyományos benedikciót, melyet a király meghatottsággal hallgatott meg, a körülállók pedig rámondták az »amen«-t. A király megállása az orth[odox]. templom előtt ugyyszólván programon kívül történt s jelentőségét ez is emeli. E királylátogatás alkalmával egy hitfelünket külön kitüntetés is érte, Mensch Lajos a neve annak az iparosnak, akit Izabella főhercegasszony személyesen mutatott be ő Felségének. A király megdicsérte nagyon szép munkájáért.”³⁹

Amíg az orthodoxia neológiától való különállásának és uralkodói elismertségének alátámasztására használta a pozsonyi eseményeket, addig a neológia az orthodox hírek közlésével az összetartozás és a lényegileg egységesként bemutatható izraelita felekezet társadalmi és uralkodói elismertségét reprezentálta.

A dualizmus sajtóvitáiban gyakran érte a jesivákat és az orthodox rabbikat a hazafiatlanság és az illojalitás vádja. A pozsonyi orthodoxia és talmudiskola képezte a magyarországi orthodox intézményrendszer hivatalos irányvolanlát. Hírei ezért kiemelt jelentőséggel bírtak az Orthodox Irodához közeli lapokban. A királyhű patrióta érzelmek sajtómegjelenítés beágyazódott a pozsonyi jesivavezető Schreiber dinasztia iránti tiszteletbe. Az orthodox sajtó kiemelt figyelmet fordított az intézmény eseményeire. Akiba Schreiber diákok általi köszöntésében a király és haza iránti lojalitás valamint a hithűség toposzait jelenítették meg.

„Tisztelendő Úr segédkezésében látjuk legbiztosabb zálogát elismert, nagyhirű intézetünk állandó virágzásának. Mert azt hisszük, hogy a „Schreiber” családfe léleküditő árnyékában csillapíthatjuk le legjobban tudományszomjunkt, szent tanunk éltető forrásából meritve. Ezért könyörögve kérjük a Mindenség bölcs és hatalmas Urát, engedje Főtisztelendő Igazgató Urunkat, mindnyájunk büszkeségét, intézetünk további dicsőségére, az

³⁹ *Egyenlőség* 1909. jún. 6./ 2. Hírek – A király Pozsonyban.

életkor legvégső határáig, a legjobb épségben és üdeségben elérni. Önnek pedig helyettes Igazgató Úr, adjon erőt, egészséget és kitartást, hogy intézetünkben évek hosszú során át áldásosan működjék az Ön által követett azon szellemben, a mely intézetünk zászlaján jelszóként fényesen ragyog: Isten, Haza és Király!”⁴⁰

Bár a neológ és orthodox sajtóban mindvégig párhuzamosan jelen volt a „kurucos” nemzeti és a királyhű állampatrióta diskurzus, mégis lojalitáskonfliktusok esetén orthodox viszonylatban a vallási modellek által legitimált királytisztelet érvényesült. Jól példázza ezt Kossuth halálirének esete. Kossuth Lajos temetése – a hatalmi elit által nem támogatott eseményként – a feltételes emancipáció és az illojalitás toposzait is felszínre hozta. Az orthodox intézményrendszer sajtója az elhunyról gyászkeret nélkül emlékezett meg. Ez támadási felületet nyújtott, mind a zsidóságon kívül állók, mind pedig a neológ ellentábor számára. A gyászkeret elhagyását a nemzet iránti hűtlenségként értelmezték a sajtóviták. Az orthodox apologetika a vallástörvény által megszabott keretekre hívta fel a figyelmet.⁴¹ Ezekbe nem illett bele a gyász ilyen külsőségek formájában történő kifejezése, még ha a reformirányzat adaptálta is a külső társadalmi gyakorlatokat. Az orthodoxia a nemzet egyetlen nagyjáról, és saját jelentős alakjairól sem emlékezett meg gyászkeretes sajtóhírként. Így az orthodox szervezetközeli válasz a vádat Kossuth esetében alaptalannak találta. A magyar szimbolikus politikához a nemzeti és irodalmi kultuszok alakjainak esetében a sajtó az orthodox zsidóság életében játszott szerepük kiemelésével csatlakozott a közjogi temetések alkalmával. A külső társadalmi drámát belső intézményi stratégiák megerősítésére használta.⁴² Kossuth értelmezését és a függetlenségi szimbolikus politika fogadtatását viszont – a nemesség és az uralkodó közötti rendi konfliktus modern nemzeti rendezéseként felfogható – kiegyezés elfogadása,⁴³ és a királyhűség hangsúlyozása határozta meg: „küzdünk

⁴⁰ *Zsidó Híradó* 1899. márc. 16./ 9. Hírek – A pozsonyi jesiba.

⁴¹ *Zsidó Híradó* 1894. márc. 29./ 1-2. Gyászkeret nélkül. [Írta:] Viador.

⁴² Lásd a nemzeti irodalom és történelem főbb szimbolikus alakjainak kultuszainál: *Zsidó Híradó* 1894. márc. 22./ 2-3. Kossuth a zsidókért., *Zsidó Híradó* 1898. jún. 16./ 12. Hírek – Kossuth reminiscenciák., *Zsidó Híradó* 1894. jan. 4./ 4-5. Jókai Mór (V-r.), *Zsidó Ujság* 1930. nov. 28./ 2. Rákóczi és a borsai rutének.

⁴³ Vö. PÉTER 2004. 546-584.

tovább változhatatlan erővel és kitartással a királyhűség és alkotmánytisztelet kipróbált érzelmeivel a haza jobbjai közt.” – zárták le Kossuth temetésének kérdését.⁴⁴ A királyhűség igazolását a megalapozó közösségi emlékezet, a Szentírás szövegeiben keresték a cikkírók.⁴⁵ Ez nyújtotta azt a közös alapot, ami befelé és a keresztény külvilág felé is közös értelmezési tőkét nyújthatott.⁴⁶ Az orthodox sajtó a visszatérően közölt történeteket, folklorisztikus feldolgozásokat, csodás elemekkel teli szövegeket, amelyek Ferenc József zsidóság irányában tett uralkodói gesztusairól, uralkodói nagyságáról szóltak.⁴⁷ Ezek a vallási hagyományban gyökereztek. Ferenc József esetében ilyen volt az egyik galíciai chaszid történet, amelyben a fiatal főherceget Illés próféta által teszi próbára a mennyi ítélőszék. Téli hadgyakorlat idején mindenkitől távol egy öregember alakjában jelenik meg Illés – aki a judaizmusban a Messiás hírnöke is – hogy próbára tegye emberségét. A főherceg saját köntösével menti meg a fagyhaláltól az öreg zsidót, így a történeti monda szerint a Mennyben eldöntik, hogy ő fogja örökölni a trónt.⁴⁸ Az orthodoxia magyar nemzet iránti lojalitása – az asszimilatív nemzeteszme és a kor nemzetiségi diskurzusai közepette is – a királyhűség szűrőjén keresztül került interpretálásra. Jól tükrözi ezt a mitrovicai példa tolmácsolása. A szlavóniai településen a nemzetiségi pravoszláv felekezet demonstratívan határolódott el a király születésnapjától, így végül a rabbinál talált helyet a városvezetés az ünnepi istentisztelet megtartására.⁴⁹

Ferenc József önmagára népei és birodalma egysége őrzőjeként és a felekezet közötti béke védelmezőjeként tekintett. Ferenc József a zsidókat népeinek nevezte, a galíciai és bukovinai zsidók *kirech* mozaikszóval (Kajzer jarum hódó = Császár Őfelsége) emlegették, amit Stefan Zweig is megörökített.⁵⁰ A patrónus szerep a Dinasztiára kiter-

⁴⁴ *Zsidó Híradó* 1894. ápr. 5./ 8. Hírek – Kossuth Lajos temetése.

⁴⁵ *Zsidó Híradó* 1899. jan. 12./ 2-5. A biblia a király, állam és a fensőbbiség iránti engedelmességről. – K.A.

⁴⁶ *Zsidó Híradó* 1900. aug. 30./ 2. A király iránt való hűség.

⁴⁷ A teljesség igénye nélkül: *Zsidó Híradó* 1894. nov. 15./ 4-5. A Mártonnap audencia.; *Zsidó Híradó* 1898. nov. 24./ 9. Hírek – Márton ludak., *Zsidó Híradó* 1897. máj. 20./ 1-2. Pozsonyi királyfogadás, *Zsidó Híradó* 1897. szept. 16./ 8. Hírek – A király köszöntése...

⁴⁸ *Zsidó Ujság* 1930. aug. 29./ 4. Zsidó legendák I. Ferencz Józsefről.

⁴⁹ *Zsidó Híradó* 1894. aug. 30./ 7-8. Hírek – Mitroviczán...

⁵⁰ BÍRÓ 2013. 37., vö. SCHMIDL 2014.

jesztve az orthodox híradásokban is tükröződött.⁵¹ A budapesti neológ izraelita hetilap, az *Egyenlőség* szintén az uralkodónak és a Dinasztiának tulajdonította a Monarchia népei és felekezetei közötti béke fennmaradását, a Dinasztiát egy olyan nemzetek és vallások fölötti intézménynek látatta, mely egyedül hivatott a Birodalom egységének megőrzésére. Ennek a toposznak az előképei egyrészt az uralkodócsalád tagjainak védnöksége alatt álló uralkodói évfordulós kiadványokban, másrészt az uralkodó és az állam jólétéért mondott imaszövegekben és a hatalom iránti lojalitásról szóló vallási fejtegetésekben keresendők.⁵² A neológ *Egyenlőség* hetilap a királyi család egyes szereplőit a magyar szimbolikus politikába illesztette be. Ebben a fogalmi keretben értelmezhető a szarajevói merénylet után íródott gyászkeretes vezércikk is.

„Nincs a magyar Izraelnek temploma, melyben gyászzsolozsmák ne hangzanának most el a birodalom büszke reményének, a trónörökösnek hirtelen elvesztése miatt. Messzire látható hatalmas cédrus volt a Libanon tetején és ledöntötték, ó, gonosz gyilkos kezek. 'Hát ilyen halállal kellett kimúlnia Abnernak!...' Igazságos volt és szabad, való volt az uralomra és elesett, íme, bűnösök fegyverétől.”⁵³

Ferenc József gyász hírét Kaczér Illés tollából ugyanebben a keretben lehet értelmezni.

„A Habsburgok hatszázéves gyászával temetik Bécsben a nagyszivü Habsburgot s szerte az országban, kis zsidó templomokban felsír a négyezeréves gyász. Ez a legméltóbb s a legméltóságosabb: ez kíséri legillőbben a király halottas kocsiját. [...] Ez a gyász: hódolatnak még magasabb, mint mindaz, amit hetven éven át az élőnek lába elé raktak. [...] Mindenüket odaadják neki. Ami eddig csak a saját nagyjainknak járt ki. Szeretetből, szivből, gyermeki ragaszkodásból. Hálából. Négyezer éves bánatukat zokogják érte.”⁵⁴

⁵¹ *Zsidó Híradó* 1898. okt. 27./ 9. Hírek – Albrecht főherceg és a szentesi rabbi.; *Zsidó Híradó* 1889. febr. 3./ 9. Hírek – Felekezeti béke.

⁵² Vö. UNOWSKY 2006.; DAMOHORSKÁ 2010.

⁵³ *Egyenlőség* 1914. júl. 5./ 1. Imádságunk.

⁵⁴ *Egyenlőség* 1916. dec. 2./ 7. A zsidó gyász. – Kaczér Illés.

A Monarchia a társadalmi felemelkedés, és a jogegyenlőség mellett az izraelita felekezeti intézményesülés fontos – és később nosztalgiával idézett – korszaka lett. Ferenc József kora a két világ-háború közötti izraelita értelmezésekben letűnt aranykorra vált.

IRODALOM

BÁNÓCZI József

- 1888 Az országos rabbiképző-intézet története. (I. A király látogatása.) In BÁNÓCZI József (szerk.): *A Budapesti Országos Rabbiképző-Intézet X. értesítője az 1886-87-iki tanévről.* – Az Országos Rabbiképző-Intézet első évtizedének története. Athenaeum, Budapest. 53-98.

BÍRÓ Ákos

- 2013 *Kétfejű sas Dávid pajzsán.* Tábori Rabbinátus az Osztrák-Magyar Monarchia haderejében 1914-1918. Gabbiano Print Kft. Nyomda és Kiadó, Budapest.

BUSCH, Norbert

- 1997 *Katolische Frömmigkeit und Moderne.* Die Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Herz-Jezu-Kultes in Deutschland zwischen Kulturkampf und Erstem Weltkrieg. Chr. Kaiser Gütersloher Verlagshaus, Gütersloher.

DAMOHORSKÁ, Pavla

- 2010 *The Jewish Prayer for the Welfare of the Country as the Echo of Political and Historical Changes in Central Europe.* Univerzita Karlova v Praze, Husitská teologická fakultá, Praha.

DUBIN, Lois C.

- 2005 Enlightenment and emancipation. In: Nicholas de Lange – Miri Freud-Kandel (ed.): *Modern Judaism.* An Oxford Guide. Oxford University Press, Oxford. 29-41.

FROJIMOVICS Kinga

- 2008 *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950.* Balassi Kiadó, Budapest.

GERŐ András

- 2004 *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből.* Eötvös Kiadó – PolgART Kiadó, Budapest.

GLÄSSER Norbert

- 2015 *Mózes kőtáblái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 50. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport A vallási kultúrakutatás könyvei 19. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport; SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.

HAHNER Péter

- 2006 *A régi rend alkonya* Egyetemes történet 1648-1815. Panem, Budapest.

HÍDVÉGI Máté

- 1999 *Löw Lipót beszédei.* Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

KATZ, Jakov

- 1999 *Végzetes szakadás.* Az orthodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

KIEVAL, Hillel J.

- 2000 *Languages of Community.* The Jewish Experience in the Czech Lands. University of California Press, Berkely – Los Angeles – London.

LÖW Immánuel

- 1903 *Imádságok zsidók számára.* Taub B. és Társa, Szeged.
1923 *Száz beszéd, 1900-1922.* Schwarz Jenő kiadása, Szeged.

MCCAGG, William O.

- 1992 *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670-1918*. Cserépfalvi Kiadó, Szekszárd.

PÉTER László

- 2004 Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben. In: Cieger András (szerk.): *Kiegyezés*. Osiris, Budapest. 546-584.

RAVITZKY, Aviézer

- 2011 *A kinyilatkoztatott vég és a zsidó állam*. Messianizmus, cionizmus és vallási radikalizmus Izraelben. Kalligram Kiadó, Pozsony.

ROZENBLIT, Marsha L.

- 2001 *Reconstructing a National Identity*. The Jews of Habsburg Austria during World War I. Oxford University Press.

SCHMIDL, Erwin A.

- 2014 *Habsburgs Jüdische Soldaten 1788-1918*. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar.

SINGER S. Leó

- 1907 *Kötelességtan*. Lévai Izsó Könyvnyomdájában, Rimaszombat.

UNOWSKY, Daniel L.

- 2006 *The Pomp and Politics of Patriotism*. Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916. Central European Studies. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana.

THE REFLEXIONS OF THE SHEKHINAH
The Israelite Denominational Interpretations of the King

The enlightened absolutist rulers also thought of the Jews as subjects who could be changed and made useful. Differentiation of the Jewish institutional system, the decline of religious authority, the questioning of institutional legitimacy, the rationalisation of religious tradition, the pluralisation and individualisation of faith appeared in the Jewish communities as a modern phenomenon. In terms of the manifestations of the Jewish population's loyalty towards the Austro-Hungarian state there were differences between the Jewry in Habsburg-Austria and in Hungary. While the former were expected to display a dynastic loyalty, the latter were expected to identify with the modern notion of the Hungarian nation. The Budapest-based Neolog Israelite weekly, *Egyenlőség* ascribed the continuing existence of peace between the peoples and denominations of the Monarchy to the Dynasty. It made the Dynasty appear to be an institution above nations and religions which alone was destined to preserve the unity of the Empire. The essay studies the expectations of the power elite, the political reports of the civil society and the religious interpretations of Judaism adapted for the present.





Galíciai tóradisz



Spatz Henrik szecsessziós imalapja



Katzburg Lipót háborús üdvözlőlapja



Újévi felülnyomott imaképeslap

A „SZÁMKIVETETT”, ÉS A „MESEBELI” KIRÁLY IV. Károly és fia, Ottó – legitimista „legendák”

A címbe írhattam volna azt is, hogy legitimista PR., avagy Habsburg arculatépítés. Hiszen azt vizsgálom, hogy a restaurációs kísérletek, a detronizáció, valamint IV. Károly madeirai száműzetése, majd 1922-ben bekövetkezett halála után – Habsburg Ottó trónörökös nagykorúvá válásáig –, miként szándékoztak megfesteni a hazai legitimisták azt a (kettős) portrét, amely megerősíti, hogy bármelyikük alkalmas lehetett volna kedvező történelmi, politikai viszonyok között, a trianoni Magyarország vezetésére. A társadalmat mindenekelőtt a nyomtatott szó útján igyekeztek (ugyanis az elektronikus médiumok szerepe még nagyon kicsi volt ebben az időben) lelkileg, érzelmileg is előkészíteni a trón egy Habsburg – jelesül: Ottó – általi esetleges újbóli elfoglalásához. (A dolgozatban Zita királynéről most alig esik szó, de ő is méltán tartozik ide.)

A tanulmány IV. Károlyról beszélő része, benne néhány jellemzőnek vélt szemelvénnel a lapok, könyvek oldalain megjelent sok-sok pozitív értéktételeből, arról is szól, hogy amikor az elhunyt uralkodót méltatták, már lehetséges utódja vonzó tulajdonságainak (mondhatnánk: értékének) az apa általi növelésére (is) gondoltak. Azt szándékozom megmutatni, hogy a hazai legitimisták miként akartak híveket szerezni maguknak olyan pozitív jellemvonások felmutatásával, melyek azt sugallják: az utolsó magyar király és legidősebb fia példát mutattak, jót akartak és akarnak, s méltók a Szentkoronára. Ezek a jellemvonások – korántsem a teljességre törekedve- apa és fia esetében: a szolgálatra felkészítő nevelés, a szép családi élet, a mélységes hit, a magyarság szeretete, a béke akarása, a szegényekért érzett felelősség, az uralkodói alkalmasság, a nehéz helyzetek, nélkülözések közötti helytállás. Egy – nevezzük így – „legendárium” kialakítása folyt, amely alapjában véve létező „hitelesített” tulajdonságokból, jellemvonásokból épült. Az ellenkező nézetek bemutatása természetesen nem lehetett feladata az arcképek megalkotóinak.

Gróf Apponyi Albert 1922. április 9-én, a Szent István Akadémia IV. Károly emlékezetére tartott ülésén így fejezte be beszédét:

„Négyszáz esztendő óta az első igazán nemzeti király, kortársai közt a legszociálisabb szellemű uralkodó, Istent és Istenben embert szerető lélek a trónon, a megpróbáltatás tüzeiben szín aranyak bizonyult hős: ez az, amit elvesztettünk, ez az, ami nekünk a Gondviselés kifürkészhetetlen végzéséből akkor született, amikor reánk omlott a világ-végzet romhalmaza... egy jószágos király meghalt, de a szent korona nem hal meg s vele együtt halhatatlan a nemzeti feltámadás reménye.”¹

Ezek a mondatok megadták a legitimista törekvések eszmei alaphangját.



Az utolsó magyar király, IV. Károly neveltetésében, tanulmányaiban, kicsi korától kezdve jelentős szerephez jutott Magyarország. A trónöröklési rendben negyedik helyen lévő főherceg alapos ismereteket kapott magyar származású tanáraitól a magyar történelemből, irodalomból, földrajzból, és jól megtanult magyarul is. Jellemző a történet: egyik kisgyermekkorai nevelőjének, Tormássy tanár úrnak a Nemzeti dalt szavalta el Károly, amit önszorgalomból tanult meg² (Látni foguk, hogy Ottó is elszavalta alkalom adtán Petőfi versét.) Gimnáziumi éve alatt rendszeres olvasmánya volt a Zászlónk című katolikus ifjúsági lap.³

Már gyerekként is megmutatkozott a szegények iránti részvéte. A négy éves Károly egyszer a jószágigazgatót arra kérte, hogy adjon neki munkát a kertben, mert egy kis pénzt akarna keresni.

„– Miért akarna pénzt szerezni? – kérdezte tőle mosolyogva a férfi.

- Nézze csak! Annyi szegény van itt a környéken, és szeretnék valamivel segíteni rajtuk, amit magam ke-
restem.”⁴

¹ Megemlékezés IV. Károlyról – Elmondotta gróf Apponyi Albert elnök A Szent István Akadémiának IV. Károly emlékezetére szentelt 1922. évi április hó 9-iki rendkívüli ülésén - Budapest Stephaneum Nyomda R. T. 1922. 11-12.

² KOVÁCS 2004. 17.

³ KOVÁCS 2004. 20.

⁴ KOVÁCS 2004. 12.

Az időben nagyot ugorva, nézzük, hogy IV. Károly magyar királlyá koronázásán miként jelentek meg vonzónak bemutatott tulajdonságai. Idézzük ehhez Csernoch János hercegprímás *A korona vértanúja* című 1922 májusában megjelent írását: „Trónra léptekor azonnal sürgette a koronázás mielőbbi megtartását. [...] Megható volt látni a felelősségérzés nehéz súlyának rányomódását fiatal lelkére. [...] Viselkedése őszintén alázatos, mégis méltóságos volt.”⁵

A koronázási bankett 19 fogását a kórházakban fekvő sebesült katonáknak küldte el. Az országgyűlés Károlynak és Zitának adott koronázási „nászajándékát”, 50-50 ezer aranyat szociális célokra – hadiözvegyek és árvák megsegítésére fordították.⁶ És feljegyezték egy történetet a koronázáskor alig több mint négy éves Ottóról „A mesebeli király” címmel. A koronázás után a budai királyi palota folyosóján megy Ottó és Zita. A falakon régi uralkodók portréi függtek, Ottó látta, hogy az ő ruhája is olyan, mint a régieké.

„- Mama, – kérdezte az ezüst hang – én is itt leszek a falon?

- Igen, igen, fiacskám, majd egyszer...

- Nagy tükör előtt vitt el az út. Ottó belenézett a tükörbe, rámosolygott a tükörképe és az visszamosolygott rá.”⁷

A koronázási díszelgésen csak magyar honvéd egységek voltak. De a magyarok iránti vonzalmáról (és tegyük hozzá: politikai érzékéről) – számos egyéb történet mellett –, Balassa Imre is feljegyeztett egyet *A Magyar Királytragédia* című több ezer példányban megjelent munkájában. Eszerint IV. Károly 1918 őszén Debrecenbe látogatott feleségével, Zitával.

„Kilépnek a szalonkocsi ajtaján. A király és a királyné karonfogva, szinte egymáshoz simulva, kedvesen, mosolygó arccal közelednek a városi urak felé. Ebben a percben trombiták és dobok recsennek. A díszszázad jobbszárnyán fölzúg a Gotterhalte! A király az első percben elbocsátja a királyné karját, kesztyűs jobbkezevel int, hogy hagyják abba. Csak néhány taktust játszhatott a zenekar. Elhallgatott. A király nem akart

⁵ Csernoch János hercegprímás, bíbornok: *A korona vértanúja*. Újraközlí:

<http://regnumportal.hu/regnum2/node/420>

⁶ KOVÁCS 2004. 68.

⁷ BALASSA–CSEKONICS 1931. 16.

Debrecenben Gotterhalte-t hallgatni. Az egész epizód nem tartott egy fél percig. Alig vette észre valaki. A Gotterhalte elnémult. Pár tétova akkordja beleveszett az égzengéshez hasonló magyar éljen riadásába. És abba az egyre dörgő, egyre hatalmasabb zúgású dalba, amely ezer meg ezer ajkon imádkozik odakünn, megostromolva az épületet, átlépve a falakon, megkopogtatva a szíveket. A tömeg a Himnuszt énekelte.”⁸

Sokan írtak a békét akaró uralkodóról, az ún. Sixtus levél kapcsán. Most csak néhány idézet álljon itt. Anatol France így vélekedett:

„sohasem fognak engemet meggyőzni arról, hogy a háborúnak nem lehetett volna már régen véget vetni. Károly király egy békeajánlatot tett. Ő volt az egyetlen tisztességes ember, aki a háború alatt vezető helyen állott, de nem hallgattak rá. Véleményem szerint fel kellett volna karolni az ő kezdeményezését. Károly király őszintén akarta a békét, és épp ezért gyűlölte őt az egész világ...”⁹

Balassa Imre ezeket írta:

„Békét kell kötnünk minél előbb. Az idő ellenünk dolgozik. Ez a mondat nem valami pacifista politikus szájából hangzott el. 1917 januárjában mondta ki ezt a szót egy harmincegy esztendőes fiatalember, a bécsi Burg egyik szobájában. Az a szoba a császár dolgozószobája volt! Aki pedig ezt a vést jósló mondatot ki mondta, a fiatal császár volt: IV. Károly.”¹⁰

Több fontos, habitusát jól jellemző, demokratikus gondolkodására utaló intézkedés fűződik nevéhez rövid uralkodása idejéből. Például: Európában elsőként létesített közjóléti- és közegészségügyi minisztériumot; amnesztia rendeletében 1917. július 2-án közkegyelmet hirdetett politikai foglyok számára. Emiatt sok támadás érte, hiszen ez a monarchia felbomlasztásáért dolgozó – például cseh-politikusokra is vonatkozott; a hadseregben eltörölte a párbajt; megtiltotta a kikötést; és – gondolkodására ez is jellemző –, a fronton cigarettával kínálja a katonákat.¹¹ A lista ezzel korántsem teljes. Károly ke-

⁸ BALASSA 1925. 74.

⁹ KOVÁCS 2004. 92.

¹⁰ BALASSA 1924 18.

¹¹ KOVÁCS 2004. 93.

vesebb, mint két évet uralkodott. Az ismert események után, 1922. első hónapjaiban a királyi család nehéz helyzete, március végén, április elején pedig IV. Károly betegsége, majd halála uralta a magyar sajtót és a közvéleményt. A halálig azonban, keserves út vezetett.

A tihanyi internálásból az uralkodói párt a Fekete tengeren horgonyzó angol hadihajóig (majd Madeiráig) vezető út egy részéről a Zita kíséretében lévő Boroviczény Aladárné számolt be naplójában. November 5-én feljegyezte, hogy autón, angol katonai kísérettel érkeztek Orsovára.

„A város teli volt az utcákra kisereglett lakossággal s oly meleg tüntetést rendeztek a fogoly királyi pár mellett, hogy nem tudom leírni. Az állomáson kívül szálltunk vonatra. A szalonkocsi természetesen a MÁV-tól lopott magyar kocsi volt. Románián való átutazásunk alatt minden állomáson leugrottak az angol tengerészkatonák, s kizárólag ezek őrködtek személyes biztonságunk felett, sehol román katonák. A vonatunkat kísérő román tiszt kérte Snagge kapitányt, vezesse be a királyhoz, hogy autogramgyűjteménye részére aláírását kérhesse. Snagge e tapintatlan kérést a legnagyobb határozottsággal visszautasította. November 6. Galacba érkeztünk. Az állomás üres volt, a kíváncsi tömegeket egy ügyes újsághírrel a város egy más pontjára csődítették. Azonnal felmentünk a Principess Maria-ra, a román jachtra, mely a Sulinában várakozó Cardiff angol hadihajóra vitte a királyi párt, akiket a jachton Snagge is kísért. A Principess Maria rögtön indult. Némán mentem be a felségekhez, nem bírtam szólni, mert a könnyeim hullottak. A királyné szótlanul megcsókolt, s talán érezte, hogy szívem egész melegével kértem jövőjére Isten áldását.”¹²

A hajó a királyi pár előtt ismeretlen cél felé elindult, s csak Gibraltárban tudták meg, hogy a végállomás: Madeira szigete. Az 1921. november 7-én érvényben lépett detronizációs törvény. Ennek 1. paragrafusa kimondja: IV. Károly uralkodói jogai megszűntek. A 2. paragrafus értelmében a *pragmatica sanctio* hatályvesztésével a királyválasztás joga a „nemzetre visszaszállott”. Végül, a 3. paragrafus leszögezte, hogy Magyarország továbbra is királyság marad, de a királyi trón betöltése csak egy későbbi, meg nem határozott időben történik. Ezzel az aktussal a Habsburgok négyszáz éves magyarországi szereplése után a függöny végképp lehullt. Az immár trónfosztott uralkodót csupán

¹² BEREVICZÉNY 1993. 387-434.; 435-457.

Hunyady József gróf és felesége kísérte el – saját költségén – Madeirára. Mint Karl Werkmann írta: A grófi pár csak december végéig maradt a királyi családdal, mert nem „bírták el a hosszú tartózkodás költségeit egy olyan országban, ahol angol fontban számoltak.”¹³

Az Ottó nagykorúsága alkalmából megjelent díszalbumban a madeirai tartózkodásról az egyik emlékező így írt:

„A királyi rab, a sziklasziget mártír bujdosója a funchali úton sétált. Ottó volt vele és Zsámboki (nevét hol »i«-vel, hol »y«-nal írták s. z.) Pál főtisztelendő. Temetési menettel találkoztak, a koporsó után zokogó kisfiú ment. A király letérdelt és imádkozott az ismeretlen halottért. A nap estéjén Károly betegen ágynak esett.”¹⁴

A száműzöttek anyagilag rosszul álltak, mert az antant hatalmak képtelenek voltak (talán nem is akartak) dönteni apanázsukról, s a Nagykövetek Tanácsa még akkor is tárgyalt a kérdéssel, amikor a volt uralkodó már meghalt. Ráadásul, valamikor 1921 végén, egy szélhámós, Bruno Steiner, IV. Károly jószágigazgatója hatalmas értékű ékszereiktől, gyémántjaiktól is megfosztotta őket, s így elérkezett az idő, amikor már szállodájukat sem tudták kifizetni. Végül, egy rossz klímájú hegyen lévő villába költöztek, melyet egy portugál bankár ajánlott fel lakhelyül számukra. Minderről Schager Albin báró, a királyi ház ausztriai vagyongazdálkodója számolt be az *Új Nemzedék* bécsi munkatársának. Az április 1-én megjelent *Hogyan él a királyi család Funchalban* című írás szerint, az „állandó távirati összeköttetés révén” leginkább tájékozott báró elmondta:

„A király betegségét azért tartja komolynak, mert 1919 januárjában Eckartsauban 1921 januárjában pedig Svájcban már súlyos természetű influenzán ment át, ami szervezetét erősen meggyengítette. Ehhez járul még a száműzetés súlyos lelki depressziója. Öfelségében nagyon erős a honvágy, azonfelül a királyné állapota is erősen aggasztja. Május végére várják ugyanis a királyné nyolcadik gyermekét, azonban bizonytalan, hogy sikerül-e a megszokott szülésznőt és orvost Funchalba behozatni.”

¹³ WERKMANN 1923. 260.;387-434.; 435-457.

¹⁴ BALASSA–CSEKONICS 1931. 38-39.

A család anyagi helyzetéről ezt nyilatkozta:

„A magyar kormány által a magyarországi birtokok évi jövedelme után kiszolgáltatott öt millió korona a magyar pénz elértéktelenedése miatt alig fedezi Funchalban az egyhónapi szükségletet. A királyi pár mostani háztartása, szűkös keretek között, mégis csak huszonnégy személyből ál. A királyi páron és hét gyermekükön kívül ott van még Mária Terézia főhercegasszony, a király nagyanyja, azután Korff-Korsebeck Teréz grófnő és Mensdorff-Pouilly Viktória grófnő, a gyermekek nevelői, továbbá Zsámboky Pál, a magyar tanár, és Dietrich, az osztrák nevelő.”

De a háztartáshoz tartozott még egy dajka, két volt sofőr, akik a feleségükkel együtt a házkörüli teendőket látták el, továbbá a királyné komornája, szobalányok, egy szakácsnő és egy kukta. A háztartás költsége hónaponként körülbelül kétezer angol font volt. Funchalban jó orvos, de megfelelő gyógyszertár is alig akadt. A gyógyszereket ezért Bécsből kellett távirati úton megrendelni. Schager elmondta még, hogy noha Madeira szigetén az éghajlat nem egészségtelen, de közép-európai ember számára mégis nehezen elviselhető. A végtelenül hosszú esős évszak után a Szahara felől jövő sivatagi légáramlat következik, „ami nagyon rossz a tüdőre.” A továbbiakban így folytatta:

„Ottó a trónörökös, aki most tíz éves, nagyon szorgalmasan tanul. Természetesen tökéletesen beszél magyarul és minden tekintetben nagyon fogékony. A királyi család mostani helyzete azonban sajnos nem alkalmas arra, hogy a gyermek lelkében kedvező benyomásokat keltsen. Ottó trónörökös tudatában van annak, hogy szüleit mint foglyokat kezelik Madeira szigetén.”¹⁵

Gróf Edelsheim Gyulai Ilona, Horthy István kormányzó-helyettes özvegye emlékirataiban említi, hogy amikor Ottó és Horthy Miklós találkozásán jelen volt az 1950-es évek első felében, tapasztalta, hogy a trónörökös valóban kifogástalanul használta a magyar nyelvet.¹⁶

A *Világ* 1922. április 2-i számában gróf Andrássy Gyula nyilatkozott. Elmondta, hogy gróf Hunyady Józseftől megtudta, hogy a ki-

¹⁵ *Új Nemzedék* 1922. ápr. 1.

¹⁶ EDELSHEIM 2002. 172., 478., 200.

rályi család eleinte egy napos, és egészséges hotelben lakott. Pénzüik fogytával azonban egy portugál legitimistának ajánlatát fogadták el, hogy nyári villájába költözzenek.

„Ez a nyári villa egy hegytetőn van; tényleg »nyári« villa, mert télen, az esős évszakban nem lakható... Itt hűlt meg a király. A mi kormányunk eldicsekedett vele, hogy gondoskodott anyagilag a királyról. Hát a gondoskodás az volt, hogy napi 30 frankot küldtek neki. A szó betű szerinti értelmében nélkülöztek. A megkoronázott magyar királynak egészségtelen lakás és elégtelen ellátás miatt kellett testi ellenállóképességét egy gyilkos kórsággal szemben elveszítenie!”¹⁷

A Magyar Hírlap 1922. április 13-án, már Károly halála után, a királyi család magyarországi vagyoni helyzetéről riportban számolt be:

„Az Apponyi- tér 1. szám alatti bérpalota háziúr nélkül maradt. IV. Károly, illetve a királyi család tulajdona ugyanis ez a hatalmas kupolás bérház, amelynek lakói főként polgári emberek, orvosok, ügyvédek, kereskedők, akik a házbért felséges háziúrnak fizetik. A bérpalota félemeleti folyosóján egyszerű ajtó fehérlik.”

Itt található a királyi család magyarországi vagyonkezelőségének hivatala, melyet Schnitzler Ágoston alezredes igazgat. Tájékoztatása szerint:

„A zár alá vett királyi javak sorsáról semmi bizonyosat nem lehet tudni mindaddig, amíg a király végrendelete a funchali bíróság előtt felbontásra nem kerül...” Az alezredes közölte: „Őfelsége személyes vagyonát Magyarországon egyedül a budafoki királyi pincében levő borok alkotják, van ezen kívül mintegy hatvan millió korona értékű hadikölcsön – 75 százalékos lombardhitellel terhelve –; a 40.000 holdas ráckevei birtok, amely zár alatt van, a királyi család tulajdona. Schnitzler alezredes ezután arról a nyomasztó, kétségbeesett helyzetről beszél, amelyben a királyi család sok milliót kitevő vagyonának kezelősége volt akkor, amikor egyre-másra érkeztek Funchalból a híradások, hogy a királyi családnak nincs pénze a városi villa lakbérét megfizetni,

¹⁷ *Világ* 1922. ápr. 2.

hogy fel kellett költözködniök a hegyre, fél napi járóföldre a várostól, alig lakható, fűthetetlen, nyirkos falú nyári villába.”

Elmondta még: mindent megtettek a helyzet enyhítésére, állandó kapcsolatban voltak

„a kormánytényezőkkel és meg kellett állapítanunk, hogy a kormány de facto a legnagyobb jóakarattal igyekezett is segítségünkre lenni. Bizonyos felmerülő külső szempontok azonban minden hathatósabb segítséget lehetetlenné tettek.”¹⁸

IV. Károly elhunytával a királyi család „természetesen nem jutott kedvezőbb helyzetbe Funchalban.” A nyilatkozó reményei szerint a tárgyalások tovább folynak a kormánnyal, s eredményesek lesznek. Mint mondta: lehetséges, hogy a kormány hamarosan „a budapesti jegybank útján egy nagyobb összeget fog átutaltatni Funchalba a királyi család számára.”¹⁹

Ilyen körülmények közepette betegedett meg IV. Károly. Elérte a spanyolnátha, amely már 1918-1919-ben több áldozatot követelt, mint az egész első világháború. A járvány áldozatainak teljes számát a világban 20-50 millióra becsülik, de akadtak olyan vélemények is, hogy a 100 milliót is elérte. A „spanyol” az emberi történelem legtöbb halált okozó járványa lett. A gyenge egészségű IV. Károlynak, az adott körülmények között kevés esélye maradt az életre. Az említett P. Zsámboky Pál, aki mindvégig a száműzött család mellett volt, részletes beszámolót adott a történetekről a *IV. Károly király szenvedése Madeirán és jámbor halála* című munkájában.

Március 30.

„Reggel fél hatkor sürgős üzenet érkezett, hogy az Oltáriszentséget vigyem és tegyem ki a beteg szobájába. Nincs remény.”

Március 31.

„Éjfélkor jöttek az orvosok. Állapota annyira súlyosbodott, hogy nem akarták őt a vizsgálat tortúrái által is gyengíteni. Ezen az

¹⁸ *Magyar Hírlap* 1922. ápr. 13.

¹⁹ *Magyar Hírlap* 1922. ápr. 13.

éjszakán a beteg álmában fájdalmasan nyögött, ami nagy szenvedésének akaratlan árulója volt.”

Ébredése után Zitához fordult:

„Kell, hogy valamiről még felvilágosítsalak. Minden igyekevésem mindig és mindenben az Isten akaratának lehető legtisztább felismerése volt és az Ő követése az emberileg elérhető tökéletességig. Testi szenvedését növelték a lelkiek. A hét, nemsokára nyolc gyerekről való gondoskodás, a bizonytalan jövő, a honvágy és a távolság, mely közéje és hű alattvalói közé egy óceán méreteivel feküdt, nemes szívét, ha össze is zúzta, de bátorítólag szólt magához mindannyiszor: Ó mily boldogító érzés, ha valakinek Jézus szent szívében bizalma van, mert másképpen ki bírna el ennyi szenvedést?!”

Április 1.

„Beállott a nagy szívgyengeség. A szokott időben kezdtem a szentmisét. S bár a király rendkívül súlyos állapotáról nem értesített senki sem, valami nagy és kínzó nyugtalanság vett rajtam erőt. A szentmise után azonnal hívtak, hogy áldoztassam meg a beteget s egyben kérték az Oltáriszentség kitételét is. A király mély magába szállással áldozott meg. A beteg maga volt az odaadó türelem. A király félrebeszélt. Többször felkiáltott: Ki van itt? Kisvártatva határozott bosszúsággal említette pár hadügyminisztériumba beosztott nevét, akik előttem teljesen ismeretlenek. Többször aggodalmasan kiáltott a királyné után, majd név szerint elsorolta valamennyi gyermekét. Üdvözítő Jézusom, oltalmazd meg gyermekeimet, Ottót, Médit, Róbertet, Félixet, Károly Lajost, Rudolfot és Lottit és, és a legkisebbet is. Óvd meg testüket, óvd meg lelküket és inkább vedd magadhoz őket, semhogy halálos bűnbe essenek Amen. Később magyarul beszélt. Igen, hogy megkoronázott király vagyok, azt letagadni nem lehet. Nem, csak semmi rablópolitikát. Ha valaki valamit mond, azt be is kell tartani – láttam, hogy a haldokló kínjait csak növeli a szomorú októberi napokra való visszaemlékezés mély sóvárgással szakadt fel belőle a kiáltás: Ah! Miért nem engednek minket haza?! – Újból feladtam az utolsó kenetet. A kis trónörököst végre a haldoklóhoz hívták, térdeire esett, ráborult a betegágyra és megrázta a sírás. Mikor a kisfiú zokogása felhangzott, a királyné Őfelsége erőlyesen rászólt: Ottó, uralkodj magadon! Szegény gyermek még akkor sem sírhatta ki magát, amikor édesatyja számára a külvilág már elveszett. Ekkor én az ágyon áthajolva, a királyné Őfelségét suttogva kértem, engedje

meg, hogy Ottó közelebb jöjjön és megcsókolhassa utoljára a haldokló kezét, mert itt a vég. Az utolsó negyedórában az oxigén váratlanul kifogyott. Újból feloldoztam. Hallottuk, hogy imádkozik. Aztán a nemes szív megszűnt dobogni.”²⁰

És még aznap az *MTI*-ben megjelent a *Reuter* nyomán „feladatott hír du. 3 óra 44 perckor”: „Öfelsége IV. Károly király Funchalban meghalt”²¹ A halál első visszhangjáról számos, részvétről tanúskodó írás látott napvilágot a sajtóban. A *Világ* például ezt írta a halál másnapján:

„Az első hír az utcán: Kétesztendő uralkodás után és a számkivetés negyedik esztendejében elköltözött az élők sorából IV. Károly. Fájdalmas volt már ez a számkivetés. és fájdalmas volt már az uralkodás kora is, amely befejezett tényekkel állította szembe, amelyeknek végzetes körülményeit előre látta, és mégsem tudott rajtuk változtatni [...] Valamivel hét óra előtt jelent meg az első gyászkeretes plakát az újságkiadóhivatalok ablakaiban. Egy szempillantás alatt fekete gomolyag nyüzsgött a járdán és az egész tömeget mintha motorikus erővel rázta volna meg Károly király mélységes emberi tragédiájának kijáró részvét. Az Erzsébet körúton nagy csoportok verődtek össze, melyek izgatottan tárgyalták az eseményt. – Rettenetes szörnyűség! Szegény király! – hangzott köröskörül és ezúttal elmaradtak azok a frivol pesti megjegyzések, melyek minden megrendítő eseményt is nyomon kísérnek. Végig a körúton síró asszonyokkal találkoztunk, akiket megindult férfiak csitítottak. Kottás kislányok álltak meg az újságkiadóhivatalok előtt és hirtelen elpityeredtek. Negyed nyolckor a kiadóhivatalok előtt olyan óriásivá nőtt a tömeg, hogy a villamosközlekedés percekre megakadt. Az utasok kiszálltak a kocsikból és elkomorult arccal vették tudomásul a katasztrófa hírét. Ugyanakkor megjelent az első megerősített rendőri őrzőjárat, amely nagyon tapintatosan viselkedett, és csupán a villamos sinekről távolította el az állongókat. Általában nagy csönd volt az utcán. A kávéházakban megbomlott az asztalok rendje, az emberek felugráltak, és siettek ki az utcára. Bementünk az egyik körúti kávéházba, ahol délutánonként five o'clock thee és shimmy szokott lenni. Javában folyt a mulatság, amikor megmondtuk az öreg kávésnak,

²⁰ BALASSA–CSEKONICS 1931. 37-54.

²¹ *MTI* 1922. ápr. 1.

hogy a király meghalt. Az öreg cinikus pesti kávé azonnal leintette a jazz bandot és hazaküldte a hölgyeket. Egy másik kávékövetkezőket mondta nekünk: – Valószínű, hogy a kormány el fogja rendelni a zenetilalmat, de ha nem rendelné is el, akkor mi önszántunkból beszüntetjük ma estére a zenét. Igaz, hogy szombat este van, de ezzel tartozunk szegény király öfelségének.”²²

A *Virradat*-ban április 4-én az alábbi közlemény látott napvilágot:

„IV. Károlyt nem temethetik el Budapesten. A magyar legitimisták azzal a követeléssel állanak elő, hogy IV. Károlyt Budapesten kell eltemetni. Nem tesszük fel róluk, hogy a követelés kortes célt szolgál, ámbár az országra szóló gyászszertartás, az özvegy királyné, az árva gyermekek megjelenése kétségtelenül erős propaganda volna választási lobogóik számára. Kétségtelen azonban, hogy a budapesti temetés alkalmas volna egy magasabb és messzebb számító legitimista cél széles terjedelmű propagálására, ami egyben a politikai ellentétek, a bizonytalanság és ennek nyomán a gazdasági hanyatlás fokozására is vezetne.”²³

IV. Károlyt 1922. április 5-én helyezték végső nyugalomra Funchalban, a Nossa Senhora do Monte templomban. Az Ottó nagykorúsága alkalmából megjelent díszalbumban a temetésről ez olvasható:

„A lejtős hegyi úton fekete taligát toltak lefelé. A taligán egyszerű koporsó, nyomában fekete fátyol alatt karcsú női alak, mellette mély, fekete gyászban aranyosfejű gyermeksereg. Összebújtak, egymásba kapaszkodtak. IV. Károly osztrák császár és magyar király temetési menete vajmi egyszerű volt... Idegen templom harangjai siratták el.”²⁴

Pápay István könyvében idézte Funchal érsekének IV. Károlyt búcsúztató szavait:

²² *Világ* 1922. ápr. 2.

²³ *Virradat* 1922. ápr. 4.

²⁴ BALASSA–CSEKONICS 1931. 41.

„Madeirának a mai napig kellett várnia a maga szentjére és most megtalálta azt. Egy mártírt adunk át az anyaföldnek. Még unokáitok és azok gyermekei is emlegetni fogják azt a fájdalmas kálváriát, amelynek ő oly fiatalon lépett az első fokára, amelyet csodálatraméltó önmegtagadással járt végig és amelynek utolsó stációja a mi szigetünk volt.”²⁵

A *Pesti Hírlap* 1922. április 6-án bécsi forrásokra támaszkodva számolt be a temetésről. A *Pesti Hírlap* szerint:

„IV. Károly holttestét magyar tábori egyenruhában ravatalozták fel. Alfonz király a funchali spanyol konzult bízta meg képviselőjével a temetésen. A portugál kormány részvételét fejezte ki Zita királynénak, valamint Ottó főhercegnek. Ferdinánd román király is részvétáviratot küldött Funchalba. IX. Pius pápa –római jelentés szerint- azzal a kéréssel fordult volna a nagyhatalmakhoz, gondoskodjanak Károly király családjának elszállításáról” az egészségtelen Madeiráról. „Bécsi hír szerint Alfonz spanyol király, mint Európa legrégebben uralkodó államfője, kezdeményezően lépett fel a pápánál és a többi uralkodónál abban az irányban, hogy Zita királyné és gyermekei rangjukhoz illő el- látást nyerjenek.”²⁶

A temetés után néhány héttel megszületett IV. Károly nyolcadik gyermeke: Erzsébet. Budapesten, a Mátyás templomban gyászmisén emlékeztek meg az elhunyt uralkodóról. A *Magyarság* április 5-i beszámolójából kiviláglik, a gyászistentisztelet, melyet Csernoch János hercegprímás pontifikált, feszültségekkel volt terhes.

„Szakadó esőben ért véget ez a hivatalos requiem, amelynek résztvevői az utcán türelmesen várakozó közönség sorfala között távoztak. Mikor feltűnt Apponyi magas alakja, a publikum zúgó éljenzéssel köszöntötte az ősz államférfiút, de éppoly meleg ünneplésben részesítette a legitimista párt fővezérét, Andrássy Gyula grófot és családját... Az ünnepi harangzúgásba ismét és ismét belemorajlott hosszan, megújulva a kiáltás: Éljen II. Ottó király! A tömegben egyébként éles kifakadások hangzottak el

²⁵ PÁPAY 1928. 271.

²⁶ *Pesti Hírlap* 1922. ápr. 6.

azokkal szemben, akiket a király szomorú sorsáért felelősség terhel... a rendőrség közbelépése is szükségessé vált.”²⁷

Horthy Miklós emlékirataira reflektáló könyvében Milotay István is beszámolt az eseményekről. Noha a munka évtizedekkel az esemény után látott napvilágot, s így nem is tartozik az akkori „legendárium” kialakításhoz, jól tükrözi a társadalom egy részének véleményét.

„Kísérteties jelenet volt –írja –, a shakespearei tragédiák emlékét idézve, amikor Horthy, testőreitől kísérve, maga is megjelent admirálsi díszben a szertartáson, s a katófalk lépcsőjén megállva –percekig lehajtott fővel, mintha bocsánatot, engesztelést imádkozott volna – búcsúzott el legyőzött ellenfelétől. Most már ő is, a győztes, végleg megnyugodhatott. Nem kellett többé se a vetélytárs kísérleteitől, se saját lelkiismeretfurdalásától tartania. Az ilyesmit ő különben se nagyon ismerte. Más fából faragták. Nem tartozott az érzékenykedő emberek közé. Ahogy hosszú percekig ott állt a szimbolikus koporsó előtt, bizonyára nem sejtette és nem hitte volna azt se, hogy végezetül rá is majdnem hasonló sors vár: előbb ellenségeinek, volt szövetségeseinek foglya gyanánt idegenben végzi negyedszázados uralkodását, hogy azután hazájától távol, még messzebb – de a spanyol-portugál szigethez egészen közel, mint örökös számkivetett éli le aggságának utolsó éveit. Ilyen látomások azonban az ő kemény fantáziájától meg nem kísértett lelkében ugyancsak nem jelentkezhetek. Inkább azt kellett éreznie, hogy most már igazán és véglegesen szabad az út az életfogytiglani kormányzói hatalom birtoklásához. Sőt, még azon túl is, a merészebb, nagyobb uralmi lehetőségekhez.”²⁸

A dráma egyik utolsó jelenetében gróf Andrássy Gyula lakásán értekezletre gyűltek össze a legitimista vezető politikusok. A tanácskozás lényegét így is megfogalmazhatjuk: Meghalt a király! Éljen a király! Helyesebb persze, ha a második mondatot felkiáltó helyett kérdővé formáljuk. A megbeszélés a IV. Károly halála utáni közjogi helyzettel foglalkozott. A legitimista politikusok egyöntetűen meggyeztek abban, hogy „a legtisztább legitimizmus szerint a magyar trón

²⁷ *Magyarság* 1922. ápr. 5.

²⁸ MILOTAY 2001. 7-8.

Károly elsőszülött fiát, Ottó trónörökösét illeti meg.” Tudomásul vették, hogy a trónörökös megkoronázása a külpolitikai viszonyok miatt, a vis major okán nem lehetséges. Úgy döntöttek, hogy a „magyar nemzethez proklamációval fordulnak, a melyben II. Ottót magyar királlyá kiáltják ki, magyar királynak a jog és igazság szerint őt ismerik el. Megállapították, hogy Ottó király egyedüli jog szerint való képviselője minden körülmények között csakis Zita királyné lehet.” Követelték, hogy IV. Károly földi maradványait Magyarországon temessék el, „és hogy az özvegy királyné és az árva királyi gyerekek Magyarországon tartózkodhassanak.” A kiáltványt a tanácskozás minden részvevője aláírta. Elhatározták, hogy „az új királynak, II. Ottónak hódoló táviratot küldenek.”²⁹ Csernoch János hercegprímás már idézett (*A korona vértanúja*), IV. Károlyról emlékező írásában köszönt el az uralkodótól:

„Valahányszor fogadott rövid uralkodása idején, mindig megemlékezett valamely kötelességéről, amelyet a koronázáskor vállalt és imádságomat kérte, hogy hű maradjon mindenben, amit istennek, a nemzetnek és az egyháznak ígért. Legutoljára 1921. okt. 28-án Tihanyban találkoztam vele. Aggódva léptem be szobájába. Azt hittem, megtört, a kegyetlen sors iszonyú csapásai alatt leverte és vergődő királyt találok, akinek vigasztalására alig lehet szavakat, annál kevésbé helytálló érveket találni. Nagyon csalódtam. A király fölött nem múlt el nyomtalanul a nagy vihar. Haja megfehéredett. Arcán a gondok mély vágásai. Ünnepiesen komoly a megjelenése; amilyen az önérzetesen szenvedőké. Helyzetével teljesen tisztában van. Nem vár magyarázatot vagy vigasztalást. Ismeri a végső következményeket. De azért rendületlenül bízik és hisz. »A kötelességemet akartam megtenni, amikor eljöttem. Mint koronás királynak nemcsak jogaim, de kötelességeim is vannak. Meg kell védenem a szent korona jogait és fényét. Igazságosan akarom kormányozni az országot, a nemzetnek adósa vagyok. Megkísértem mindent. Nem sikerült eddig. El vagyok készülve további áldozatokra. Életem utolsó leheletéig kitartok a vállalt kötelesség útján. Bármit is kell szenvednem, Krisztus Urunk többet szenvedett.« Ilyen léleknek fölösleges a vigasztalás. Kikényszeríti csodás erejével a bámulatot. Áldozatos élete végén egészen méltó volt az utolsó szó: »Felajánlom életemet váltságul népemért. <«³⁰

²⁹ *Virradat* 1922. ápr. 5.

³⁰ Csernoch János hercegprímás, bíbornok: *A korona vértanúja*. Újraközlő: <http://regnumportal.hu/regnum2/node/420>

Ottó, a trónörökös gyermekkoráról elmondhatjuk: viharos volt. Az életre korán felkészítő, felelősségre nevelő; háború, száműzetés, árvaság. Ő volt a legnagyobb testvér, a kisebbek fölnéztek rá, ő pedig pótapaként vigyázott rájuk. Az uralkodói szerepre való felkészítése bencés tanárok segítségével korán elkezdődött. Alaposan megismerte a magyar történelmet, irodalmat, földrajzot, nagyon jól megtanult magyarul, s magyarul érettségizett. Mint dr. Kray István báró írta IV. Károlyra emlékezve:

„Számkivetésében is előszeretettel látott magánál magyar urakat és legidősebb fiának, a trónörökösnek első nevelője, a királyi család házi káplánja és gyóntatója ugyancsak egy magyar pap volt, Zsámboky Pál, jelenlegi csillaghegyi lelkész. Ő volt az, aki Madeira szigetén a halott király szemeit lefogta. Károly király halála után is, az ő akaratának megfelelően öt magyar bencés tanár nevelte és oktatta a számkivetésben élő királyi árvákat és a királyi családnál még ma is magyar bencés látja el a házi lelkészi és a kisebb gyermekek mellett a házi oktatói és nevelői tisztet. Károly király szívesen és jól beszélt magyarul és gondoskodott arról, hogy gyermekei már zsenye korukban tökéletesen elsajátítsák a magyar nyelvet. Ezzel kapcsolatban egy kedves kis jelenet jut eszembe, amelynek magam szem- és fültanúja voltam. A dolog 1917 nyarán történt a laxenburgi kastélyban. Mint Ő felsége mellé szolgálattételre beosztott kabinetirodai titkár egy alkalommal nyitott ablak mellett dolgoztam a parkra nyíló hivatalos szobámban. Munka közben egyszer csak hangos gyerekkacagást hallottam az ablak alatt és csodálkozva állapítottam meg, hogy a kertben játszadozó gyerekek magyarul beszélnek. Sietve néztem ki az ablakon és akkor láttam, hogy a gyermekek Ottó, Etelka és Róbert főhercegek voltak, a királyi pár három legidősebb gyermeke, akik a magyar származású Melissa nővér... felügyelete mellett játszottak a kastély parkjában. Egyébként más alkalmakkor is szerezhettem tudomást arról, hogy a király gyermekei jól tudnak magyarul, mert hivatalos szolgálatom idején gyakran találkoztam és magyarul is beszéltem velők.”³¹

P. Sólymoss Károly Vendel bencés tanár szerint:

³¹ KRAY 1935. 100.

„II. Ottó örökös király olyan nevelést kapott, hogy lelkének nyugalma, egyensúlya, boldogsága akkor sem zavartatná meg, ha nem foglalhatná el ősei jogos örökét. Ő a mélyen vallásos ember lelkiületével bír.”³²

Ugyancsak a bencés tanár örökítette meg a kis jelenetet 2 év *Lequietóban* című írásában. Ottó és édesapja gyakran sétáltak, s a trónörökös többször látta, hogy Károly sűrűn tekintget kelet felé. Egyszer megkérdezte: „– Papa mi van arrafelé, ahova annyit nézel? – Arrafelé? A haza van arrafelé fiacskám. A mi hazánk van arrafelé.”³³

Kapcsolatban állt magyarokkal, hazai küldöttségek jártak náluk. Volt, hogy magyar zarándokok látogattak hozzájuk, uzsonnán látta vendégül őket, és magyarul társalgott velük. 1930 májusában, Belgiumban dolgozó magyar selyemgyári munkásokat fogadott.³⁴ Máskor magyar zarándokokat látott vendégül.³⁵ Blazsovich Jákó bencés tanárával elment Bilbaóba, hogy megismerkedjen az acélgyártással, s az ottani kemény munkával. Az útról a szerzetes tanár megjegyezte, hogy mint oly sokszor, ezúttal is fejlett szociális érzékéről tett tanúságot Ottó.³⁶ Többen is megírták, hogy a trónörökös milyen sokrétű tanulmányokat folytat, Ady Lajos „debreceni tankerületi kir. főigazgató”, pedig hosszú beszámolót írt Ottó érettségi vizsgájáról.³⁷

A Nemzeti Újságban 1925. október 18-án Apponyi nyilatkozott a királyi családnál tett lequietói látogatásáról: „A legkellemesebb benyomást nyertem a királyról tapasztalataim azt mutatják, hogy nagy megnyugvással tekinthetünk a jövő elé a király lelke tele van igazi szeretettel a magyar nép iránt.”³⁸ Jászberényi beszámolójában pedig ezt mondta: IV. Károly „szakított a régi Habsburgok nemtelenségével, s ezeket a gondolatokat fiába is átültette.”³⁹

A *Hogy él a király Lequietóban?* című írásban ez olvasható. Ottó megkérdi: „– Szavaljak valamit? Be sem várta a választ és már

³² BALASSA–CSEKONICS 1931. 60.

³³ BALASSA–CSEKONICS 1931. 60.

³⁴ BALASSA–CSEKONICS 1931. 90-91.

³⁵ BALASSA–CSEKONICS 1931. 79.

³⁶ BALASSA–CSEKONICS 1931. 70., 72.

³⁷ BALASSA–CSEKONICS 1931. 101-106.

³⁸ *Nemzeti Újság* 1925. okt. 18.

³⁹ *Pesti Hírlap* 1925. okt. 27.

zengett a vers hittel és lelkesen. A magyarok Istenére. Esküszünk. – Ki tanította erre a versre felségedet? – Az édesapám válaszolta a király.”⁴⁰

Nemzeti Újságban 1925. november 19-i számában jelent meg „II. Ottó” születésnapjára Harsányi Lajos *Csaba visszajön* című verse, melynek utolsó versszaka így szólt: „Most új Csaba áll fönn a tejúton. A magyar vár, indul a teuton. Az ormon már az ifjú sas vijjog”⁴¹

A *Nemzeti Újság* születésnap *Éljen a király* című vezércikkében egyebek közt ez volt olvasható:

„Királyi születésnapot ünneplünk. Elesettségünkben és szenvedéseinkben is ünnepeljük a gyereket, akit felemelünk a képzeletben és szeretettel féltünk a jövő méhében rá leskelődő szenvedésektől. Mi a királyi gyermekben a jobb magyar sorsot várjuk. A törvényes nemzeti királyság egyetlen megszemélyesítője II. Ottó”⁴²

A *Nemzeti Újság* szerint: „Egész Magyarországon imádkoztak Ottó királyért”⁴³ És elérkezett a nagy nap, a trónörökös 1930. november 20-án nagykorúvá lett. A világsajtó, Amerikától Spanyolországig és az utódállamokig élénken foglalkozott Ottó nagykorúvá válásának lehetséges következményeivel; erre vonatkozó híreket bőséggel találhatunk az *MTI* hír archívumának – interneten is hozzáférhető – anyagában. Most csak egyetlen szemelvénnel illusztráljuk a 18. születésnapot megelőző vélt, vagy valósnak gondolt félelmeket. A *Nemzeti Újság* röviddel a születésnap előtt megjelent, *Csehek új puccshíreket gyártanak* című cikkének bevezetőjében ez olvasható: „Munkában a prágai aknamunka – az örökös király nagykorúságát akarják felhasználni a Magyarország elleni propagandában.”⁴⁴ A trónörökös születésnapját előkészítendő, november 18-án a *Nemzeti Újság* 1. oldalán, a rendező bizottság nevében Apponyi Albert felhívást tett közzé:

„Budapest közönségéhez! November 20-án Magyarország örökös királya eléri a 18. életévét és ezzel betölti nagykorúságát. A magyar nemzet és a főváros polgársága ünnepi érzéseinek azzal

⁴⁰ *Nemzeti Újság* 1925. nov. 1.

⁴¹ *Nemzeti Újság* 1925. nov. 19.

⁴² *Nemzeti Újság* 1925. nov. 20.

⁴³ *Nemzeti Újság* 1925. nov. 21.

⁴⁴ *Nemzeti Újság* 1930. nov. 15.

adjunk méltó kifejezést, hogy ezen a történeti napon házainkat fellobogózzuk. A lobogó szerényen és csöndben beszéljen arról, hogy a magyar nemzet egy távol élő ifjúra gondol, róla álmodik, vele érez. Nemcsak neki tartozunk ezzel, hanem önmagunknak is.”⁴⁵

A fontos nap tiszteletére számos összejövetelre, rendezvényre, bankettre került sor. A Magyar Színházban például bemutatták Bibó Lajos színművét az *Érik a vetést*, és nyilvánvaló, hogy az alkalmi darab címének, a jeles eseményhez illő üzenete volt.⁴⁶ A *Nemzeti Újság* 1. oldalán *Hajnalhasadás* címmel jelent meg Csekonics Iván gróf írása, s ugyanebben a lapszámban kapott helyet Rainer János cikke, *A magyar jövő álma*.⁴⁷

Az ünnepségek utójátékába azonban zavaró mozzanat vegyült. Ugyanis a kormány intézkedése nyomán a vizsgálóbíró lefoglaltatta azokat a bronzérmeket, melyeknek egyik oldalán „a Patrona Hungariae-nek, a másik oldalán Ottó örökös királynak képe volt a következő felirattal: »II. Ottó Magyarország örökös királya 1922-1930«” A *Nemzeti Újság*ban válaszul vezércikk jelent meg, *Igenis örökös király!* címmel.⁴⁸

Befejezésül idézzük Schlachta Margit írását: *Amiért azt az órát várjuk*.

„Zita királyné alkuatlanul áll azon a gránitalapon, amelyre az üdvözítő kétezer évvel ezelőtt a fertőbe süllyedt, megromlott és kétségbeesett emberiséget megváltva és új életre keltve, ráhelyezte. Fiát is így nevelte: Az oltár árnyékában nőtt daliás ifjúvá. Erős, szép fiatal élete azt hordozza, aminek erejében betegségünk meggyógyul: lelki épséget, erkölcsi tisztaságot, élő hitet és Isten erejéből forrászó kegyelmi erőket.”⁴⁹



⁴⁵ *Nemzeti Újság* 1930. nov. 18.

⁴⁶ *Nemzeti Újság* 1930. nov. 20.

⁴⁷ *Nemzeti Újság* 1930. nov. 20.

⁴⁸ *Nemzeti Újság* 1930. nov. 23.

⁴⁹ BALASSA–CSEKONICS 1931. 117.

Feladatomnak tehát azt tartottam, hogy röviden bemutassam a „legendakör” néhány elemét, láttassam, mit kaptak az akkori olvasók, s nem azt, hogy a nyomtatásban megjelenteket kritikával szemléljem. S ha a tanulmány elején arról írtam, hogy IV. Károly és Ottó „legendáriumának” felépítése, ikonok megalkotása volt a legitimisták törekvése, akkor, a „mi lett volna, ha...” történelmietlennek mondott – ám sokszor mégsem elvetendő – megközelítését alkalmazva annyit mondhatunk, hogy a „legitimista PR.” a valóság sok elemét is tartalmazta. Mert Károly feltétlenül rendelkezett azon talán nem is elsősorban politikusi, ám annál inkább emberi – sőt polgári – jellemvonásokkal, melyek alapján, Shakespeare után szabadon mondhatjuk amit Fortinbras mondott Hamletről búcsúzva: „belőle, ha megéri, nagy király vált volna még.” De mivel nem Hamletről van szó, a nagy jelzőt cseréljük fel a jóra. Ugyanis ez sem kevés. Ottóról pedig tudjuk, hogy jeles, európai rangú politikussá, európai polgárrá vált, aki a magyarok iránti elkötelezettségének hosszú élete folyamán sok jelét adta. Nem véletlen, hogy korántsem csak a legitimista nosztalgiát ápolók ötlete volt, hogy az 1989-1990-ben rendszert váltott Magyarország első köztársasági elnöke ő legyen.

IRODALOM

BALASSA Imre

1925 *A magyar királytragédia*. IV. Károly. Világirodalom, Budapest.

BALASSA Imre – CSEKONICS Iván

1931 *Ottó az ifjú király élete*. Hornyánszky Viktor Rt. Magyar Királyi Udvari Könyvnyomdája, Budapest.

BOROVICZÉNY Aladár

1993 *A király és kormányzója*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

EDELSHEIM Gyulai Ilona gróf (Horthy Istvánné)

2010 *Becsület és kötelesség 2. 1945-1998*. Európa Kiadó, Budapest.

KOVÁCS Gergely

2004 *Fogadd a koronát!* Károly magyar király hitvalló élete. Új Ember Kiadó, Budapest.

KRAY István báró, dr.

1935 *A kabinetiroda szolgálatában a világháború alatt.* Epizódok és jellemképek I. Ferenc József és IV. Károly királyokról. Szerzői kiadás, Budapest.

MILOTAY István

2001 *Egy élet Magyarorszáért.* 1. rész. Ami Horthy emlékirataiból kimaradt. Gede testvérek, Budapest.

PÁPAY István

1928 *Visszaemlékezések I. Ferenc József és IV. Károly királyról.* Apostol Nyomda, Budapest.

WERKMANN, Karl Freiherr von

1923 *A madeirai halott.* Münchner Buchgewerbehaus M. Müller & Sohn, München.





IV. Károly király a győri vasútállomáson (1921. október 22.)

DINASZTIKUS HŰSÉG EGY DINASZTIANÉLKÜLI KORBAN

Az első világháborút követően a magyar politikai elit zsidósággal kapcsolatos nemzeti stratégiája megváltozott. Az önmagát a magyar nemzet részeként felfogó neológ elit a dualizmus időszakára aranykorként tekintett. Írásomban azt vizsgálom, hogy a neológ Egyenlőség című lapban, a Horthy-korszak Magyarországhoz való lojalitás mellett, miként jelent meg a Dinasztia és az elpusztult Monarchia iránti sóvárgás, miközben az Egyenlőség sem vonhatta ki magát a Horthy-korszakban főáramban lévő Habsburg-ellenes, függetlenégi diskurzus hatása alól.

Az 1920. februárjában összeült nemzetgyűlés legfontosabb feladat az államforma és az állami főhatalom kérdésének tartós rendezése volt. Az államforma ügyében a nemzetgyűlésben jelenlévő valamennyi politikai erő között konszenzus volt. Úgy vélték, hogy a királyság intézményének nem lehet alternatívája. A köztárság államformáját a forradalmakkal és a káosszal kapcsolták egybe. Azonban a pártok között sok más kérdésben vita bontakozott ki. Az államfő hatalomgyakorlásának ügyében jelentősen eltértek a vélemények. Alapvetően két közjogi álláspont határozta meg a politikai diskurzust. Az egyik – az úgynevezett legitimista felfogás – szerint az 1918. november 13-iki eckartsau-i lemondó nyilatkozat közjogi értelemben érvénytelen, a jogfolytonosság alapján Magyarországnak van törvényes királya. Szerintük IV. Károly trónhoz való joga vitathatatlan. Visszatéréséig valamelyik Habsburg főherceget szerették volna nádorrá vagy kormányzóvá választani. A másik – az úgynevezett szabad királyválasztó – álláspont szerint a Monarchia felbomlásával és a király lemondó nyilatkozatával a Habsburg-ház 1723-tól fennálló trónöröklési joga érvényét veszítette. A királyválasztás joga így visszaszállt a magyar nemzetre. Természetesen miután nem ismerték el IV. Károlyt királynak az ideiglenes államfőt sem a Habsburg dinasztia valamely tagja közül akarták választani.¹

Romsics Ignác szerint a két közjogi álláspont mögött eltérő társadalmi, gazdasági érdekek és politikai nézetek álltak. A legitimisták fő

¹ ROMSICS 2005. 138.

erejét a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja jelentette. A szabad királyválasztók részben Horthy tisztjei és személyes hívei, illetve nagy számban a dualizmus kori függetlenségi érzelmű kisgazdák közül kerültek ki.² A legitimista–szabadkirályválasztó ellentét a dualizmus-kori közjogi vitát váltotta fel.

1920. februárjában a nemzetgyűlés – kompromisszumos megoldásként – elfogadta az állami főhatalom ideiglenes rendezéséről szóló 1920. évi I. törvénycikket, március 1-én pedig Horthy Miklóst kormányzóvá választotta. Majd 1921-ben IV. Károly két visszatérési kísérlete után a nemzetgyűlés az 1921. évi XLVII. törvénycikkben „IV. Károly Ő Felsége uralkodói jogainak és a Habsburg Ház trónörökösödésének megszüntetéséről” döntött. A törvényes rendezés elenére a legitimista–szabadkirályválasztó vita a Horthy-korszakban mindvégig jelen volt.

Az első világháborút, illetve a trianoni békét követően létrejött független nemzetállami Magyarország a korábbi Magyarországhoz viszonyítva jelentős területi veszteségeket szenvedett el. Az új határok nemcsak a lakosság számát csökkentették, hanem összetételét is módosították. A magyarországi társadalom soknemzetiségű jellege megszűnt. Emellett átalakult az ország gazdasági, társadalmi, vallási, politikai struktúrája. A régi dualista politikai elit helyett, új politikai elit került a főáramba, mely meghatározta a két világháború közötti Magyarország arculatát. A dualista időszak nemzetkonceptcióját új nemzettudat váltotta fel, új kultuszok, új szimbolizációk kerültek előtérbe. Ezek a változások meghatározták a többségi társadalom új elitjének zsidókkal kapcsolatos attitűdjeit.

A magyar társadalmat a két világháború között áthatotta a határok kérdése. Nem volt olyan politikai erő az országban, mely ne helyezett volna hangsúlyt a területi revízió kérdésére. Ugyanakkor a politikai eliten túl az egész magyar társadalmat meghatározta a békeszerződéssel kapcsolatban a kollektív, nemzeti veszteség érzése.³ A korszak ideológiai, történeti kulcsfogalmait szintén áthatotta a határok kérdése. Zeidler Miklós a köztudat és a közgondolkodás szerves részét képező verbális vagy képi toposzok, közhelyek felől közelít a határok társadalmi és politikai kérdésének kultuszjellegű megnyilvánulásaihoz.

² ROMSICS 2005. 138.

³ ZEIDLER 2001. 160-161.

Ilyen toposznak tekinti a keresztény, nemzeti, ellenforradalmi vagy irredenta jelzőt, amelyek a „politikai rendszer s részben a korszak ön-definíciói voltak”.⁴

Zeidler vizsgálatának kultusz-koncepciója élesen elkülöníti a politikai és történeti kultuszokat a vallások kultuszaitól. Az előbbieket természetes sorsának látja a kiüresedést, ebből eredően egyrészt az individualizálódást, heterogenizálódást és erodálódást, másrészt a külsődlegessé, felületessé válást és gyors összeomlást. Okát a politikai és történeti kultusz lényegéből fakadónak vélt felületességben, egyetemességben és mesterséges leegyszerűsítésekben látja, mivel „a kapcsolat elvész egyfelől az elv és a személyiség, másfelől az elv és a valóság között.” Nézete szerint ebben az is közre játszik, hogy a „vallások és kultuszaik tartósabbak, hiszen kiindulópontjuk eleve mítikus és misztikus, a történeti hagyomány viszont a továbbörökítés során hosszabb távon rendszerint új és új tartalmakkal bővül, folyamatosan „korszerűsödik” – mintegy aktuális üzenetet kap és távol kerül az alapját képező eseménytől.”⁵

A vallás és kultusz kapcsolata ebben a problematizálásban inkább párhuzamként jelenik meg. Zeidler elismeri, hogy „az új jelképek a már jól ismert bibliai történetek és szimbólumok segítségével könnyebben beágyazódhattak a köztudatba”, valamint „az 1848/49-es szabadságharc motívumai között találtak olyanokat, amelyeknek az új irredenta jelképeket meg lehetett feleltetni”. A jelenség értelmezésében azonban a „jóhiszemű blaszfémia” és az eredeti jelentés „kontextuson kívüli” degradálódásának gondolata jelenik meg. Gillo Dorfles szavait idézve Zeidler elemzése a politikai és történelmi kultuszt a „hamis mítoszteremtés és hamis ritualitás” köntösébe öltözteti.⁶

Gerő András nézete szerint a szimbolikus politika funkcióját tekintve a Horthy-korszakban a fedőkultúra szerepét töltötte be.⁷ A „tényleges viszonyokat elfedő” kultusszá vált abban az értelemben, hogy a

„trianoni béke után létrejött a független Magyarország, a magyar nemzetállam, de ez az ország csak halvány visszfénye volt annak, amiben a nemzetvallás megszületett. Következésképpen minden gesztusában egy olyan »realitást« sugallt, ami már nem létezett.

⁴ ZEIDLER 2002. 9.

⁵ ZEIDLER 2002. 10

⁶ ZEIDLER 2002. 10

⁷ GERŐ 2004. 297.

Immár más szempontból, de megint szétvált a szimbolikus és az úgynevezett »reálpolitika« a két háború között a spirituális realitás a hivatalosság része lett, csak hogy a magyar állam nem az volt, aminek látni szerették volna. A szimbolikus politika lett hatalmpolitikai realitás, miközben a nemzetközi hatalmpolitikai realitás ezt szimbolikussá tette.”⁸

A hatalmi és a szimbolikus politikát egyaránt meghatározta az ország területvesztése. Kezelendő valósággá vált, és új struktúrákat hozott létre. A közösségi emlékezetnek pedig tudatos oktatás- és szimbolikus politikai program keretében meghatározó részévé vált. Az állami főhatalom kérdésével és Horthy személyével kapcsolatos kultuszok a nemzetvallás adott történeti, társadalmi és politikai kontextusban való manifesztálódásának tekinthetők.⁹ Jelképeikben, rítusaikban, értelmezéseikben ráépülnek a korábbi szimbolikus politikai értelmezésekre, beépítve azokat vagy szembehelyezkedve velük.¹⁰ A magyarországi neológ elitnek igazodnia kellett ehhez a tendenciához.

Az első világháború után a magyar véleményformáló elit zsidósággal kapcsolatos nemzeti stratégiája megváltozott. A korábbi asszimilatív nemzetkoncepciót az etnicista stratégia váltotta fel. A Monarchia időszakának felfogása izraelitát és keresztényt különböztetett meg, az új stratégia zsidó és magyar differenciálást alkalmazott. A nemzetkoncepció megváltozását az 1920. évi XXV. törvénycikkén keresztül lehet a legjobban szemléltetni. Az országon végig vonuló antiszemita hullám leszerelésére hozott numerus clausus néven ismert törvény a felsőoktatásba való bejutást szabályozta az adott nemzetiség vagy népfaj számarányának megfelelően. Annak ellenére, hogy a törvényben az a szó, hogy zsidó vagy izraelita nem szerepelt, egyértelmű, hogy a jogalkotó a középosztálybeli zsidó fiatalok diplomás értelmiségiekké válását szándékozott korlátozni. A törvényt a zsidóságra, mint „nemzetiségre vagy népfajra” alkalmazták, ami egy-

⁸ GERŐ 2004. 292.

⁹ Zeidler az irredenta kultusz társadalmi meghatározottságait inkább szociálpszichológizáló keretek között kísérli meg értelmezni. Lásd ZEIDLER 2001. 188-189.

¹⁰ GLÄSSER – ZIMA 2009. 75.

értelmű szakítást jelentett a dualizmus időszakára jellemző „izraelita vallású magyar” koncepcióval.

A világháborút követő területcsökkenés következtében megváltozott az irányzatok egymáshoz viszonyított aránya. Az orthodoxia nemcsak arányában, de befolyásában is jelentősen csökkent.¹¹ A domináns helyzetbe került *kongresszusi* zsidóságot nemzeti-vallási stratégiája szempontjából – amit világháború idején és utána is következetesen képviselt – a legnagyobb kihívás a befolyásában megnövekedett *cionizmus* felől érte. A *neológ* sajtó, az antiszemita jelenségek mellett, a leghatározottabban a *cionista* irányzattal szemben lépett fel, azzal vádolva őket, hogy az általuk propagált „zsidó nacionalizmus” az új kurzus antiszemitáinak szolgál érvül.

„A miniszter saját nemzetiség faji elmélete támogatására bőséges idézeteket olvasott fel Simon Lajos nevű ügyvéd – ügyvéd kérem nem rabbi, mint ahogy a miniszter mondotta – cionista irányzatú művéből. A cionizmus, amelyről harminc évvel ezelőtt még senki sem tudott, amely a mai napig is a magyar zsidóság elenyésző töredéke, utóbb kifejeződött alakjában tudvalevőleg arra az álláspontra helyezkedett, hogy a zsidóságnak itt a mi országunkban is külön nemzetiségi létre és igényekre kell berendezkednie.”¹²

A *numerus clausus* törvény, illetve az abban megtestesülő nemzetkonceptió-váltás a neológ magyar-zsidó nemzetstratégiára mért súlyos csapást, és a cionisták pozícióit erősítette. „A nemzetgyűlés eldöntötte, hogy faj vagyunk...”¹³ értékelte keserűen a zsidósággal kapcsolatos új hivatalos álláspontot az *Egyenlőség* a törvény megszavazásakor. A kongresszusi zsidó elit, az 1920-ra kialakult új helyzetet a háború következményének tekintette és ideiglenesnek gondolta. Abban reménykedtek, ha a rendkívüli idők elmúlnak, akkor visszaállnak a háború előtti állapotok. „Őszintén bevallom, hogy a hazánkban most uralmon lévő kurzust efemer jelenségnek tartom, a háború egyik utórezgésének. Rendkívüli események idézték elő, hogy Magyarországon ez a helyzet előállhatott.”¹⁴ Az ideiglenesség reményéből kiindulva a

¹¹ FROJIMOVICS 2008. 226-227.

¹² *Egyenlőség* 1920. máj. 8./ 9-10. Mezei Ernő: A cionista lecke.

¹³ *Egyenlőség* 1920. szept. 25./ 1. Elvégeztetett...

¹⁴ *Egyenlőség* 1920. dec. 4./ 2-3. A *numerus clausus* után – írta: Sándor Pál.

neológ elit a 19. században kialakított intézményi stratégiát változatlanul hagyta, és továbbra is a magyar nemzeti keretek között határozta meg magát. A magyar zsidók magyar nemzet és magyar állam iránti állandó és megtörhetetlen hűségének az *Egyenlőség* többször hangot adott.

„A magyar államnak jó és hű polgárai, a magyar nemzetnek becsületes és hazafiasan gondolkodó fiai voltunk eddig mindig, akarunk és fogunk minden körülmények között a jövőben is maradni. Magyarságunkat nem engedjük elvenni. Drága és szent ez nekünk és a mi magyar nemzeti lelkiismeretünk épp oly sérthetetlen előttünk, mint zsidó vallásos lelkiismeretünk.”

– írta az *Egyenlőség* még a numerus clausus országgyűlési megszavazása előtt.¹⁵

IV. Károly második visszatérési kísérletét követően az *Egyenlőség* az új hatalmi, politikai realitásokhoz igazodott, és a király visszatérési kísérletét a kormányzóság, az új politikai struktúra alapintézménye elleni támadásként értelmezte.

„A budafoki ágyútűzben zsidó katonák is harcoltak. Magyar zsidó katonák, bankfiúk, kereskedők, egyetemi hallgatók, kik a kormányzó hadparancsára és a katonaság behívójára letették a tollat, a mércét, a vonalzót és elmentek a csatába az 1920. I. tc. védelmében. Akárcsak ezelőtt hét évvel, mikor szintén parancs jött; éppígy otthagytak mindent és mentek, hova a parancs hívta őket.”¹⁶

A zsidó hagyományban jelen meglévő „az állam törvénye mindaddig törvény, amíg az nem irányul a zsidó vallásgyakorlás ellen” premodern elvét adaptálták egy modern társadalmi kontextusra. Ezzel együtt az új hatalmi realitás zsidósággal szembeni ellenszenvét, nyíltan kifogásolta a neológ sajtó.

„Hanem azt kérjük, hogy szűnjön meg végre a zsidósággal szemben az államnak az a végzetes elfogultsága, mely tönkretette életünket két év óta. Az intézményes antiszemitizmust, mely nem

¹⁵ *Egyenlőség* 1920. júl. 31. / 3. Mi történjék a magyarországi zsidókkal?

¹⁶ *Egyenlőség* 1921. okt. 29. /1. A budafoki ágyútűzben.

az utcán dühöng, de társadalmi és hivatali csendes mozgalom, az állam – ha akarja – rövidesen megszüntetheti.”¹⁷

A politikai realitáshoz való alkalmazkodásnak fogható fel Löw Immánuel homíliája, melyet 1930-ban Horthy kormányzónak választásának 10. évfordulója alkalmából mondott a szegedi zsinagógában. Természetesen azt is hozzá kell tenni, hogy egy szegedi főrabbi, a neológ zsidóság felsőházi képviselője más beszédet nem is mondhatott.

„És tíz országlás alatt lassúdadon elültek a vészes kornak utólengesei. Horthy Miklós nevét a törvényhozás a törvénykönyv díszes lapján örökítette meg és a nemzet hálája hozzákapcsolta közművek teremtéséhez és a közirgalmasság alkotásaihoz. E művek létesülését, virágzását értesse meg a Gondviselés a hálás nemzet kitüntetett fejével, hogy lássa boldogan osztó igazság uralmát, belső béke bántatlanságát, a nemzet minden rétegének szerető egybeforrását, múltak vészeinek feledésbe menését, múltak érdemeinek megdicsőülését. És Szegedről keresi a jubiláló államfőt egy aggastyán egyéni hálája, akiről engesztelő nap emlékezetes előestéjén elriasztotta meghurcoló, ébresztett rágalom fojtogató ujjait.”¹⁸

Az idézet utolsó mondata Löw Immánuel elleni kormányzó-sértési perre utal, amelynek Horthy kegyelmi rendelete vetett véget.

Horthy-korszak Magyarországhoz való lojalitás mellett a trianoni országvesztés és az antiszemita jelenségek ellenpéldájaként jelent meg a neológ sajtóban a dualista Magyarország képe. Ez a nosztalgia a Dinasztia és az elpusztult Monarchia iránti sóvárgásban nyilvánult meg. Ebben az összefüggésben szerepelt a régi Magyarország, a Dinasztia és a hozzá hűséges magyar zsidó.

„...a legnagyobb hálával kell gondolnunk az öreg József főhercegre, akinek élete és működése amily áldáshozó volt hazánkra, éppúgy nemes szabadelvű, emberszerető gondolkodásával mindig támasza, védője volt a magyar zsidóknak. A zsidók megbecsülése egyik legszebb dísz volt a nagy nádor há-

¹⁷ *Egyenlőség* 1921. okt. 29./ 5-6. Az utolsó ágyú.

¹⁸ Löw 1939. 439.

zának és ez a szép tradíció ékesíti azóta mindig utódainak a lelkét is.”¹⁹

Az *Egyenlőségben* gyakran előfordult, hogy magas társadalmi presztízzsel rendelkező személyektől idéztek zsidókat elismerő mondatokat és szembeállították a tömegben megjelenő antiszemita megnyilvánulásokkal. Ezt a stratégiát alkalmazták Ferenc Józsefre is.

„Ferenc József meleg rokonszenvvel viseltetett a zsidók iránt. Megbecsülte az uralkodó ház iránt való rendíthetetlen hűségüket és összetartásukat és rosszul járt volna az, aki gúnyolódni merészelt volna a felséges úr jelenlétében a zsidókon, vagy szidni mert volna őket. Közismert tény, hogy nem egy zsidót tüntetett ki kegyével és szívesen időzött zsidók társaságában.”²⁰

A magyarországi zsidóság politikai szempontból is, így a királykérdéssel kapcsolatban is megosztott volt. Az *Egyenlőség* szerint azonban zsidókérdésben, mind a legitimisták, mind a szabad királyválasztók zsidóellenes attitűdöt mutattak. A két oldal pedig egymást vádolta zsidóbérencséggel, ezért a zsidóknak tartózkodniuk kell az állásfoglalástól, mert bármelyik párt mellett állnának ki, az pont az ellenkező hatást váltaná ki. „Hogy a legitimista csoportosulás valóban a zsidóság felvonulási terepe – e megállapítás igazán nem lep meg senkit, hiszen mindenki tudja, hogy a Rakovszky Istvánok, Szmrecsányi Györgyök mindenha a zsidóság járőrharcait vívták, a le-tűnt világ parlamentjeiben is.”²¹

Két olyan legitimista politikust említett az *Egyenlőség*, akik a dualizmus idején az antiszemita Katolikus Néppárt prominensei voltak. A szabad királyválasztó kispapokkal kapcsolatban az *Egyenlőség* álláspontja hasonló volt, mint a legitimistákkal kapcsolatban.

„Mi nem tudjuk, hogy a zsidóság egészében legitimista-e, vagy sem, és nem tudjuk, hogy a szabadelvű magyar társadalom egészében legitimista-e, vagy nem; azt azonban tudjuk, hogy a kispapok nem közjogi politikája az, amely bizalmatlanságot

¹⁹ *Egyenlőség* 1920. szept. 11./ 7-9. József nádor és családja. Írta: Dr. Léederer Sándor.

²⁰ *Egyenlőség* 1921. szept. 10./ 9. Ferenc József az antiszemitizmusról.

²¹ *Egyenlőség* 1921. szept. 24./ 6. A kurzus erősíti a zsidóságot. Írta: dr. Kadosa Marcel.

keltett vele szemben – általános reakcionárius politikája volt olyan, hogy árnyat vetett közjogi politikájára: bármilyen lett volna is.”²²

A dualizmus-nosztalgia ellenére az *Egyenlőség* sem vonhatta ki magát a Horthy-korszakban főáramban lévő függetlenségi diskurzus hatása alól. A neológ lapban megjelenő kurucos hangvételű cikkek inkább tekinthetők a magyar nemzeti függetlenség melletti kiállásnak – és a hazafiatlanság vádjával szembeni apologetikának, mint Dinasztia-ellenességnek.

„Kristóffy József ugyanis midőn leírja a Fejérvári-kormány megalakulását, megfesti az úgynevezett nemzeti ellenállást, melyet a 48-as ellenzék az egész országban a darabont kormánnyal szemben kifejtett, igen sok szót szentel a magyar zsidóság akkori magatartásának. Oly beállításban teszi azt, mely valamennyiünkben a legnagyobb meglepetést kelti. [...] Megállapítható ugyanis, hogy a Haynau-féle híres rendelet óta, melyet az óbudai rebellis zsidókhoz intézet, sohasem merült fel ilyen konkrét formában a magyar zsidók Kossuth-párti magatartása. [...] Kristóffy emlékirataiból kiderül, hogy a magyar zsidóság olyan lelkesedéssel támogatta a 48-as ellenzék nemzeti ellenállását a darabont-kormánnyal szemben, hogy a darabont-kormány kénytelen volt Ferenc József királynál bepanaszolni a zsidókat azoknak kuruc és Kossuth-párti magatartása miatt.”²³

Az *Egyenlőség* cikkeiben tehát egyszerre jelent meg az új politikai realitáshoz való alkalmazkodás és az akkori életvilág antiszemita diskurzusának antitéziseként megjelenített dualizmus képe. Ezek a diskurzusok a közösség nyilvánosságának különböző szintjein artikulálódtak. Bizonyos szituációkban ezek a diskurzusok talán a közösségen belül metanyelvekké is válhattak.

²² *Egyenlőség* 1921. szept. 24./ 6 A kurzus erősíti a zsidóságot. Írta: dr. Kadosa Marcel.

²³ *Egyenlőség* 1927. máj. 7./ 3. A darabont-kormány Ferenc Józsefhez fordult a rebellis magyar zsidók miatt.

IRODALOM

FROJIMOVICS Kinga

- 2008 *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950.* Balassi Kiadó, Budapest.

GERŐ András

- 2004 *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből.* Eötvös Kiadó – PolgART Kiadó, Budapest.

GLÄSSER Norbert – ZIMA András

- 2009 Változatlanság a változásban. A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott Kárpát-medencei határok függvényében. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2009/1-4. 35-62.

LÖW Immánuel

- 1939 *Kétszáz beszéd 1919-1939.* I-II. kötet. A Szegedi Hitközség Kiadása, Szeged.

ROMSICS Ignác

- 2005 *Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó, Budapest.

ZEIDLER Miklós

- 2001 *A revíziós gondolat.* Osiris Kiadó, Budapest.
2002 *A magyar irredenta kultusz a két világháború között.* REGIO Könyvek – Teleki László Alapítvány, Budapest.

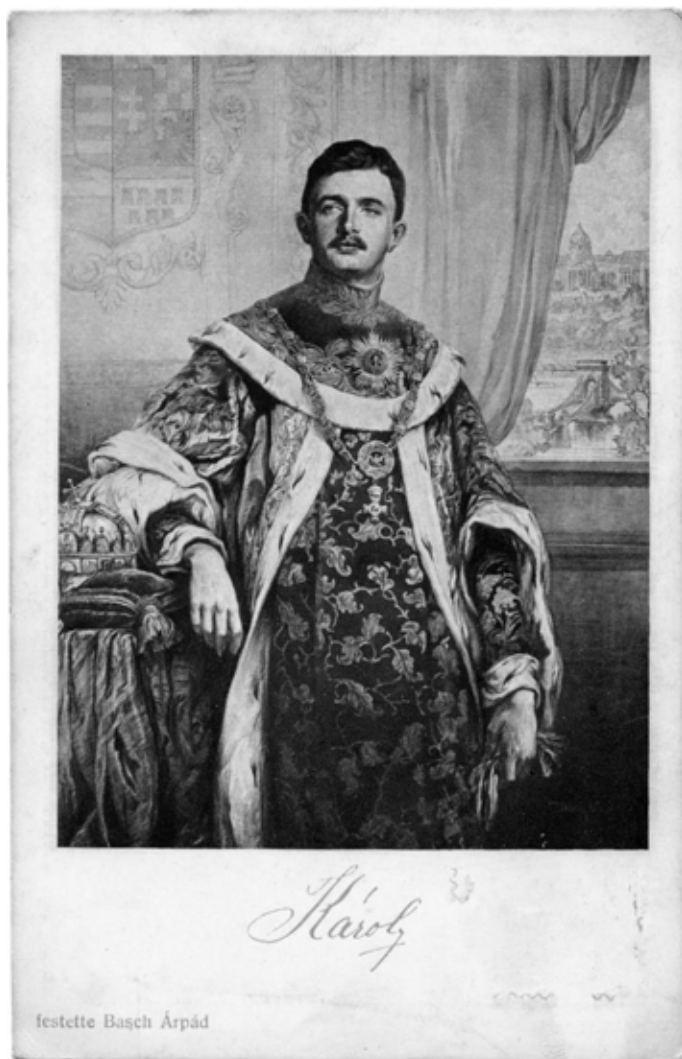
DYNASTIC LOYALTY IN A NONDYNASTIC ERA

Besides loyalty to the Hungary of the Horthy era, the image of dualist Hungary appeared in the press as the counter-example to the loss of territory at Trianon and the anti-Semitic phenomena. This nostalgia was manifested in a longing for the dynasty and the destroyed Monarchy. Old Hungary, the dynasty and the Hungarian Jew loyal to it figured in this context. However, numerous social and cultural phenomena, as well as internal Jewish discourse can only be interpreted within a general Central European framework. After 1920 there was also a change in the proportions of the different Jewish trends in Hungary. The borders appeared not only in their physical state as an unbridgeable reality that had to be dealt with but also created new borders in the organisation of groups and society.



IV. Károly király Csernovitzban

A király szavai a zsidó patriotizmusról az Aranyalbumban



Koronázási képeslap Basch Árpád
izraelita művész alkotásával

A SZÁMÚZÖTT KIRÁLYFI Habsburg Ottó alakjának szimbolikus és narratív megformálásai*

Tanulmányomban Blaskó Mária *A kiskirály* című ifjúsági elbeszélését elemzem. A mű tanulságos példa arra, hogy felekezeti szinten miként adaptálták az uralkodó iránti hűséget és elköteleződést egy olyan korban, amikor a Magyar Királyság trónja üresen állt. Szélesebb összefüggéseiben a katolikus felekezeten belüli legitimista törekvések hétköznapi lecsapódásaira is jól elemezhető példát szolgáltat. Az 1924-ben megjelent könyv Habsburg Ottó életét dolgozza fel tanmese formájában, születésétől édesapja, IV. Károly haláláig. A könyv illusztrációit Vaszary Gábor készítette.

IV. Károlynak és Ottónak a pozitív jellemvonásait az első világháború utáni beszédekben, sajtóban és az emlékiratokban gyakran bemutatták. Ezek közül kiemelkedett a „szolgálatra felkészítő nevelés, a szép családi élet, a mélységes hit, a magyarság szeretete, a béke akarása, a szegényekért érzett felelősség, az uralkodói alkalmasság, a nehéz helyzetek, nélkülözések közötti helytállás.”¹ Speidl Zoltán szerint ezeknek a tulajdonságoknak a felmutatásával a legitimisták a társadalmat igyekeztek felkészíteni a trón Ottó általi újbóli elfoglalására.²

A könyvről

Blaskó Mária művében mindegyik fontos uralkodói tulajdonság megjelent, ugyanakkor a hangsúly eltért a világi értelmezéstől. A könyv elsősorban nem az uralkodóra, hanem a híthű keresztény emberre helyezte a hangsúlyt. Ennek oka, hogy más közösség számára íródott, mint a beszédek, illetve a sajtó. A tanmese a gyermekek számára

* A tanulmány az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) *A civil vallás narratívumai és rítusai* című kutatószemináriumának és a SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola (Modernkor Alprogram) keretében íródott.

¹ SPEIDL 2016. 427.

² Vö. SPEIDL 2016. 427.

nevelési célzattal, példamutatásként készült, ugyanakkor központi szerepet kapott benne az uralkodó – elsősorban a gyermek Ottó – iránti szeretet és hűség. A trónörökös előtérbe kerülésének több oka lehetett. Egyrészt a könyv IV. Károly halála után két évvel jelent meg. Ekkor még nem volt egyértelmű, hogy Ottó lesz-e a következő uralkodó, vagy sem. Másrészt a kis olvasók egy hozzájuk hasonló korú Kiskirályal jobban tudtak azonosulni, mint egy felnőttel. Az azonosulást segítette a földűves fiának és a Kiskirály életének párhuzamba állítása. Gábor a vélt olvasóközönséget jelenítette meg.

Az elbeszélés kerettörténete a következő: Gábor az első világháborúban elveszíti édesapját, édesanyja már korábban meghalt. Mivel ettől kezdve a nagyanyja nem tudja őt és kisöccsét, Jancsit el-tartani, Gábor Budapestre kerül vallásos rokonaihoz, ahol egy „becsületes keresztény újság” kihordója, rikkancsa lesz. Kicsi korától rajong Ottóért, a Kiskirályért, akinek a katonája akar lenni. Jelen van a koronázáson is, ahol egy pillanatra láthatja szeretett Kiskirályát. Amikor az uralkodócsaládnak Gödöllőről Bécsbe kell utaznia, Gábor veszélyt sejtve a közeli faluból Gödöllőre szalad és a bokrok közé bújik. Megfázik, tüdőgyulladást kap. Néhány hónappal később, nem sokkal a király halála után ő is meghal. Örökségül hagyja öccsének és a szomszéd kislánynak, hogy állítsák fel a Kiskirály trónusát. Ez a gondolat kettős jelentésréteget foglal magában. Egyrészt kifejezi a Habsburg dinasztia trón iránti igényét, amely ekkor már Ottó megkoronázást jelentette. Másrészt szimbolikusan kifejezi a vallásos élet minden területét átható „oltárát”, vagyis a Szívgárda által Jézuska királynak nevezett mennyei uralkodó trónraemelését.

Az elbeszélés társadalmi háttere

A 18. században, de még inkább a 19. században a felvilágosodás, a polgárosodás és az azzal összefüggő szemléletváltás hatására az egyház szerepe megváltozott a társadalomban. Az állam polgárait individuális voltukban próbálta megragadni, felértékelve az egyén szerepét. Az élet különféle problémáira a vallási válaszok mellett hangsúlyossá váltak a különféle világi válaszok.³ A hit, a vallásosság egyre inkább a magán-szférába szorult vissza.⁴ Ugyanakkor ez a szekularizációs folyamat az

³ Vö. KAPITÁNY-KAPITÁNY 2007. 383-384.

⁴ Vö. GERGELY 1988. 17.

egyházról eltávolodó tömeg számára nem volt tudatos folyamat. Főként a papság érzékelt és tette szóvá, de az egyházhoz közel álló értelmiségiek megnyilatkozásaiban is tükröződött.⁵

A 19. század ugyanakkor a vallási társulatok fellendülésének időszaka is volt. Egyre több ájtatos, főleg ima- és karitatív társulat jött létre a világi egyesületek mintájára. Ezek a közösségek tagjaik szándékán és döntésén, vagyis nem hivatalos egyházi elhatározáson alapultak. A 19. században megjelenő polgári egyesületi jog indirekt módon, de közrejátszott a vallási társulatok erősebb kiépülésében.⁶ Az egyház is felismerte, hogy a hívek közösségét nem tekintheti homogén tömegnek, hiszen azok önmagukat eltérő célok és érdekek mentén szervezték meg. A 19. századi társulatoknál a differenciálódás a vallásos életben támasztott eltérő célok és igények mentén és nem társadalmi alapon történt.⁷

Az egyház nagyon fontos fórumává a katolikus nagygyűlés vált. „Az első országos katolikus nagygyűlést 1900. augusztus 17. és 19. között tartották meg. 18-án külön ünnepség keretében emlékeztek meg Ferenc József hetvenedik születésnapjáról.”⁸ Az uralkodó támogatta ezeket a gyűléseket. Az uralkodócsalád figyelemmel kísérte, hogy mi hangzik el a „magyar katolikusok legfontosabb fórumán, hiszen a katolicizmus uralmuk fontos támaszának számított. A nagygyűléseken ezért jelentős szerepet kapott a katolikusok királyhűségének demonstrálása, valamint, az ultramontanizmus vádjának kivédése érdekében is, a hazafiasság kidomborítása.”⁹ Hasonlóan Blaskó Mária elbeszéléséhez, a nagygyűléseken is fontosnak tartották kihangsúlyozni az uralkodó vallásos és jó katolikus voltát, amelyről Ferenc József szerintük többször tanúságot tett. Az uralkodónak ehhez hasonlatos megítélése IV. Károly és Ottó esetében is meghatározó volt.

Blaskó Mária és a vallásos gyermekirodalom

Blaskó Mária az első világháború első éveitől írt elbeszéléseket, illetve *A Szív* újság belső munkatársaként – ami 1915-ben jött létre – 1918-tól

⁵ Vö. KÓSA 1983. 251.

⁶ Vö. BARNA 2011. 27.

⁷ Vö. BARNA 2011. 27.

⁸ Vö. KLESTENITZ 2016. 256.

⁹ KLESTENITZ 2016. 253-254.

szerkesztette az újság gyermekrovátát. Írásainak nagy részét a két világháború között és a második világháború éveiben írta. Összesen 85 műve jelent meg, amelyben elbeszélések, regények, színdarabok, gyermek imakönyvek egyaránt voltak. Nagy szerepet vállalt az 1920-ban, elsőként Szegeden megalakult Szívgyárda létrejöttében, népszerűsítésében.¹⁰ Az elnevezés is tőle származott: ő használta először a „gárdista”, „szívgyárda” kifejezéseket, igaz akkor még szimbolikus értelemben.¹¹

A szerzőnő munkássága a két világháború között összekapcsolódott a szívgyárda mozgalommal, amely a Jézus Szíve Szövetség gyermekekkel foglalkozó tagozata volt, s mint ilyen a Jézus Szentséges Szívét tisztelő és Jézusért apostolkodni akaró 6-14 éves fiúkból és lányokból állt.¹² Műveinek nagy részét kifejezetten a gárdisták számára írta. A mozgalom része volt a két világháború közötti vallási megújulásnak.

Blaskó Mária a történelmi események aktualitásán túl az uralkodó családot a Jézus Szívéhez kötődő tisztelete miatt is választhatta a szívgyárdista gyermekek egyik példaképeként. Ferenc József 1914. december 8-án felajánlotta az országot Jézus Szívének. Magyarország ezáltal Mária mellett Jézus Szíve országa is lett. IV. Károly és Zita királyné szintén fontosnak tartotta a Szent Szív tiszteltét és ebben a szellemben nevelték a gyermekeiket. A szerzőnő – saját bevallása szerint – az uralkodócsalád közelében élők elbeszéléseire támaszkodott, ugyanakkor munkája a két világháború közötti írásos visszaemlékezésekre, IV. Károlyról és családjáról szóló elbeszélésekre is nagymértékben épített.

Kiskirályok trónra emelése

A két világháború között megváltozott a fővonalbeli nemzetkoncepció. Egész Közép-Európában etnikai alapú nemzetkoncepció vált meghatározóvá. Ennek hatására felértékelődött az Árpád-házi szentek tisztelete, fontossá vált magyar nemzeti jellegük is. Békés Márton szerint Ottót leginkább Szent Imrével állították párhuzamba. „Ottó a

¹⁰ Vö. DÉKÁNY 1993. 870-871.

¹¹ Vö. MÜLLER 1944. 403.

¹² Vö. FRAUHAMMER 2014. 140.

legitimista tudatban a nemzet száműzött ifjú vezetője s örök várakozások tárgya lett, aki megmentőként jön majd, s aki az Imre herceghez tartozó attribútumokat (tisztaság, hűség, becsület) hordozza.”¹³ Blaskó könyvei közül a Kiskirályal párhuzamba állítható még Szent Erzsébetről és Szent Alajosról írt könyvei,¹⁴ amelynek másik főszereplői szintén szegény gyermekek, fiatalok, akiknek élete sok hasonlóságot mutat a szentével. Ezekben a történetekben is kiemeli a szerzőnő, hogy a főszereplő szent már kiskorától szerény volt, és erős szociális érzéssel rendelkezett:

„Ottócska aranyos szíve nagyon szereti a szegényeket. Azért megkéri, hogy hadd küldhessen játékaiból a szegény gyerekeknek. Uzsonnáját pedig sokszor félreteszi: – Engedje meg kérem, hogy a szegény gyerekeknek adjam. És amikor kikocsikáznak, odanyújtogatja az útszélén talált mezítlábas, szegény gyerekeknek.”¹⁵

– írta Blaskó.

Az Ottó-életrajzban megtalálhatóak ugyanezek a motívumok.

Blaskó Mária hangsúlyozta könyvében, hogy a magyar gyermekek nagyon várják haza a Kiskirályt. Könyvét így fejezte be: „Azt mondtam el nektek, Ő üzent nektek az én szavaimmal: Építsetek Jancsi, Mariska és mindnyájan magyar gyermekek a kiskirály trónusát! A holtak nem hazudnak.”¹⁶ Igen, a Magyarok Istene üzeni ezt nektek...”¹⁷ Ottó trónra kerülését tehát isteni parancsnak, a Kiskirályt Isten által kiválasztott uralkodónak tekintette, aki a hatalomra kerülését már kisgyermekként megálmodta.

A történet tehát kettős jelentésréteggel rendelkezik. Egyrészt dinasztikus alapú revíziós törekvést rejt, amit a „legitim” uralkodóház folytonossága támaszt alá. A Szent Koronával megkoronázott Károly válik az integer Magyarország jelképévé, Ottó trónörökös pedig ezen igény folytonosságát és jogosságát testesíti meg ebben az értelmezés-

¹³ BÉKÉS 2009. 232.

¹⁴ Blaskó Mária Árpádházi Erzsébet életét dolgozta fel *A Csillagok leánya* című elbeszélésében, Szent Alajos életéről szól *A kis hős* című műve.

¹⁵ BLASKÓ 1924. 46-47.

¹⁶ Itt Gáborra gondol.

¹⁷ BLASKÓ 1924. 90.

ben. Másrészt közvetve utal „Jézuska király” trónraemelésére is, amely élet minden területét átható vallásosságra.

Ottó legitim uralkodó voltát azzal is hangsúlyozta, hogy beemelte a magyar (vagy magyarrá vált) „királyfiak-sorába”: Csaba királyfi, Szent Imre és Rudolf. A történetben Ottó álmában a koronázás előtti nap megjelent Csaba királyfi.

„Nesztelenül benyitott a királygyermek hálószobájába s mint a szellem odasuhant az alvó Ottó királyfihoz. Lehajolt hozzá és a fülébe suttogott. – Én vagyok Csaba, a magyar történelemnek első királyfia. Több mint ezer éve hagytam el a földet, de azóta is visszavár a magyar. És én vissza is jövök. Visszajövök éjjel, láthatatlan, hogy a magyar királyfikba belecsókoljam a magyar szívet. Magyar szívvvel lépd át a magyar földet... Íme, most csókolom beléd! Lehajolt és homlokra csókolt. A kiskirály szívébe nagy melegség futott és álmában mosolygott édesen. Csaba pedig fölemelkedett: – Ottó királyfi belédcsókoltam a magyar szívet! Most már visszatérhetek a Tejút fényes csillagain át égi hazámba, mert van már a magyarnak újra királyfia!”¹⁸

Gerő András szerint a nemzetállamok kialakulásával jelent meg az igény, hogy az uralkodó azonosulni tudjon a nemzettel. Ferenc József azonban ennek nem tudott megfelelni. A törvények értelmében Magyarország királya, de a birodalom szerkezetéből adódóan nem csak a magyarok uralkodója volt. „Magyar Habsburgként” ezért József nádort tisztelték,¹⁹ majd az 1860-as évektől Erzsébet, illetve apjával való konfliktusok miatt, Rudolf kapott hasonló szerepet.

Rudolf az egyes néprajzi gyűjtések tanulsága szerint népmesei színezetet is kapott. Ezek a történetek kiemelik az olykor Rezső királyfira magyarosított Rudolf trónörökös magyarokkal való erős azonosulását, szociális érzékenységét, amely miatt szembekerült az apjával. Tisztelete az első világháború alatt is megmaradt.²⁰ Rudolfot követően a „magyar királyfi” IV. Károly legidősebb fia, Ottó lett – Blaskó tolmácsolásában az álomjelenetben történt beavatással.

¹⁸ BLASKÓ 1924. 29.

¹⁹ Vö. GERŐ 2004. 79-82.

²⁰ Vö. GERŐ 2004. 105-107.

A könyvben érintőlegesen megjelennek a nemzetvallás motívumai, a Szent István-i határok visszaszerzésének reménye. A két világháború között ez a törekvés változó intenzitással, de áthatotta az egész társadalmat,²¹ ezért nem véletlen, hogy hatott az írónőre is. Az ezeréves határok visszaszerzésében más szerzők is fontos szerepet szántak a gyerekeknek. Mesék, versek, színdarabok készültek, amelyben a gyermekek segítségével, az ő imáikkal szerzik vissza a „Nagy-Magyarországot” és az „ezeréves határokat.”²² A didaktikusan megírt történetek fontos szerepet játszottak a belenevelődésben, hiszen a következő generáció felnőttként is könnyebben tudott azonosulni az irredentizmus eszméjével. Zeidler szerint Blaskó Mária munkássága része volt a két világháború közötti irredenta nőirodalomnak. Ide sorolta P. Erdősy Sarolta, Farkasné Kárpáti Irén, Füssyné Huszár Amália, Gramantik Margit, Kalászy Erzsébet, Lipthay Olga és Vladár Károlyné Geszner Ilona hazafias költészete és prózáit is.²³

A történetben az irredenta törekvések mellett a legitimisták szándékai is tükröződtek. A legitimizmusnak több szakasza volt. A mű megjelenése (1924) a legitimizmus első szakaszára esett. Az 1920-as évek vége felé elszíntelenedett, csak a második szakaszban, a harmincas években, egy új generáció adott újabb lendületet a mozgalomnak, új értékekkel gazdagítva azt.²⁴ Katolikus körökben azonban IV. Károly második sikertelen visszatérését, illetve halálát követően is továbbélt és napirenden maradt a „királykérdés”.

„A király várása, a rendszeresen megtartott Károly-misék és évenkénti tihanyi megemlékezések, az Ottó-vacsorák olyan – talán illúziókba menekülésnek tűnő – mítoszt teremtettek a legitimizmusnak, amely növelte hívei összetartozását, igazságérzetüket ápolta és folyton ébren tartotta a királykultuszt.”²⁵

A legitimista királykép egy mérsékelt uralkodót jelent, aki a társadalmi egyensúlyt fentartja, a nemzet törvényes és alkotmányos rendjét megtartja és továbbfejleszteni igyekszik. Vallásos, az ország

²¹ Vö. ZEIDLER 2002. 72.

²² Vö. ZEIDLER 2002. 61-63.

²³ Vö. ZEIDLER 2002. 63.

²⁴ Vö. BÉKÉSI 2009. 217.

²⁵ BÉKÉS 2009. 231.

területi sérthetlenségét megóvjá.²⁶ A regényben ugyanezek a gondolatok tükröződtek.

Békési Márton hangsúlyozta, hogy a legitimizmusnak nagyon erős katolikus töltete volt. A katolikus egyházi vezetők nagy része hagyományosan a dinasztia mellett állt.²⁷ Ez a lojalitás azonban nem feltétlenül jelentett minden esetben cselekvést, illetve a fennálló hatalom teljes elutasítását. A püspöki konferencia 1920. október 27-i jegyzőkönyve szerint IV. Károly Prangins-ből levelet küldött Csernoch János hercegprímásnak, amelyben arra kérte őt és a püspöki kart, hogy „a magyar király iránti hűséget” ápolják.²⁸ 1921. február 10-én a hercegprímás a püspöki kar előtt nyilvánosságra hozta IV. Károly levelét, amelyben a személye melletti kiállást kérte. A király üzenetét a hercegprímás közölte a kormányzóval, József főherceggel, a miniszterekkel és a pápai nunciussal is. A püspöki kar álláspontja a következő volt: „A püspöki kar tudomásul veszi a hercegprímás jelentését. Hűségesen ragaszkodik a legitim és koronás királyhoz. A lehetőség szerint igyekszik az országban a legitimista áramlatot erősíteni. Bizik a legitimista hangulat folytonos erősödésében. Mélységesen sajnálja egyes katolikus vezérek szomorú szereplését a szabadkirályválasztók táborában. Mégis szükségesnek tartja a királyt nyomatékosan figyelmeztetni, hogy visszatérésének ideje még el nem érkezett. Visszaérkezése polgárháborút és a kis entente fegyveres beavatkozását vonná maga után, ami Magyarország végleges felosztásához vezetne.”²⁹

Tanulságok

Esettanulmányomban azt vizsgáltam, hogy a korszak különböző, egymás mellett lévő értelmezései minként hatottak Blaskó Mária, elsősorban a szívgárdisták számára írt művére, illetve hogyan kapcsolódott össze benne az integer Magyarország képe, a legitimizmus és rejtett formában a vallásos gyermeknevelés.

Az első világháború következtében felgyorsultak a szekularizációs folyamatok, a harctéri veszteségek miatt, illetve a nők fokozott

²⁶ Vö. BÉKÉS 2009. 230.

²⁷ Vö. BÉKÉS 2009. 231.

²⁸ Vö. GERGELY 1984. 82.

²⁹ GERGELY 1984. 88.

munkába állása következtében a csonka, illetve a szétesett családok száma megnövekedett. A közösségi normák meggyengültek és ezzel összefüggésben megváltozott a családról való felfogás is. Egyre gyakoribbak voltak a válások és az egykezés. A felmerülő társadalmi, gazdasági problémákra az egyház a racionális, evilági válaszok mellett a modernitást megelőző közösségi világképet vette alapul és a teremtett világ részeként a jutalmazó és büntető Isten fogalmát hívta segítségül, eszkatologikus magyarázatokat és vallási válaszokat adva.

Szívárdia célja a gyermekek keresztény értékrendre való nevelése, rajtuk keresztül pedig a családok egyházhoz történő kapcsolása volt. Ez a törekvés a könyvben is nyomon követhető. Ideális családként ebben az esetben IV. Károly családja jelenik meg.

A Kiskirály történetében összekapcsolódik a vallásos nevelés és a királyhoz való hűség. Az utóbbi ebben az esetben különösen nagy hangsúlyt kap, fontos erénnyé, követendő példává válik. A könyvben szereplő gyermekek azt az értékrendet tükrözik, amely a Szívárdia tagjaitól is elvártak: engedelmesség, szeretet, kötelességtudat, hazaszeretet, hiszen a Szívárdia a gyermekeket Jézus Szívének „gyakorlati” tiszteletére nevelte. Ezáltal az imádság mellett legalább ennyire fontosak voltak ezek az erények.³⁰ A szívárdistákat „kis apostoloknak” tartották, akik számára a környezetükben élők közül minél több ember vallásos életre való buzdítását tűzték ki célul.³¹ A könyvben ez is nyomon követhető. Gábor kiáll az általa fontosnak tartott értékek, különösen a Kiskirály tisztelete mellett, akkor is, amikor a többi gyerekkel emiatt konfliktusba kerül.

Blaskó Mária könyve tehát része volt annak a törekvésnek, amely a gyermekek katolikus értékrend szerinti nevelését, a Jézus Szíve „gyakorlati” tiszteletét tartotta fő feladatának. A „kis apostoloktól” a családok (újra) vallásossá válását, a világ jobbá tételét remélték. Ehhez szükségük volt olyan csatornákra, ahol ezeket az elveket a gyermekek számára érthető, elsajátítható módon tudták átadni. Ennek egyik fóruma *A Szív* újság gyermekrovata volt, ahol a legfontosabb tudnivalókról tájékoztatták őket, másrészt ezt szolgálták azok az olvasmányok is, amelyek mesés, átélhető formában tanították meg nekik Jézus Szentséges Szíve tiszteletét. Emellett fontos volt a szervezett közössé-

³⁰ Vö. FRAUHAMMER 2014. 141.

³¹ Vö. FARKAS 1943. 9.

gek létrehozása, amelyek fenntartották, erősítették az imént elmondott értékrendet. Az író fontos feladatának tartotta, hogy (főként a középréteghez tartozó) gyermekeknek a vallási értékrendnek megfelelő olvasmányokat adjon a világi, főként kaland- és szerelmi regényekkel, bűnügyi történetekkel szemben.

IRODALOM

BARNA Gábor

- 2011 *Az élő Rózsafüzér társulata. Imádság és imaközösség a 19-21. századi vallási kultúrában.* Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.

BÉKÉS Márton

- 2009 A legitimisták és a legitimizmus. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900-1948.* Osiris Kiadó, Budapest. 214-242.

BLASKÓ Mária

- 1924 *A Kiskirály.* Ifjúsági elbeszélés. A Pallas Kiadása, Budapest.

DÉKÁNY Endre

- 1993 Blaskó Mária Emília Terézia. In: Dr. Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon* I. kötet. Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest. 870.

FARKAS Lajos

- 1943 *A gyermekegyletek pasztorális és pedagógiai jelentősége* (különös tekintettel a Szívárdára). Szeged.

FRAUHAMMER Krisztina

- 2014 A Szívárda kiadványai a gyermeknevelés szolgálatában. In: Barna Gábor – Povedák Kinga (szerk.): *Lelkiségek és lelkeségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép-*

Európában. SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 137-145.

GERGELY Jenő

1984 *A püspöki kar tanácskozásai.* A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919-1944. Gondolat Kiadó, Budapest.

1988 *Eucharisztikus világkongresszus Budapesten / 1938.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

GERŐ András

2004 *Képzelt történelem.* Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből. PolgART, Budapest.

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor

2007 *Túlélési stratégiák.* Társadalmi adaptációs módok. Kossuth Kiadó, Budapest.

KLESTENITZ Tibor

2016 A királyhűség rítusai az országos katolikus nagygyűléseken. In: Glässer Norbert – Zima András (szerk.): *„A királyhűség jól bevált útján...”* Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 253-266.

KÓSA László

2002 A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a XIX. században. In: Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháborúig II. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.* 250-267.

MÜLLER Lajos

1944 *A Jézus-Szíve tisztelet története.* Korda R.T., Budapest.

SPEIDL Zoltán

2016 A „számkivetett”, és a „mesebeli” király. IV. Károly és fia, Ottó – legitimista legendák. In: Glässer Norbert – Zima András (szerk.): *„A királyhűség jól bevált útján...”* Rendi

és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 427-448.

ZEIDLER Miklós

2002 *A magyar irredenta kultusz a két világháború között.*
Teleki László Alapítvány, Budapest.



NAGYILLÉS, ANIKÓ

THE EXILED PRINCE

Symbolic and Narrative Constructions of the Image of Otto von Habsburg

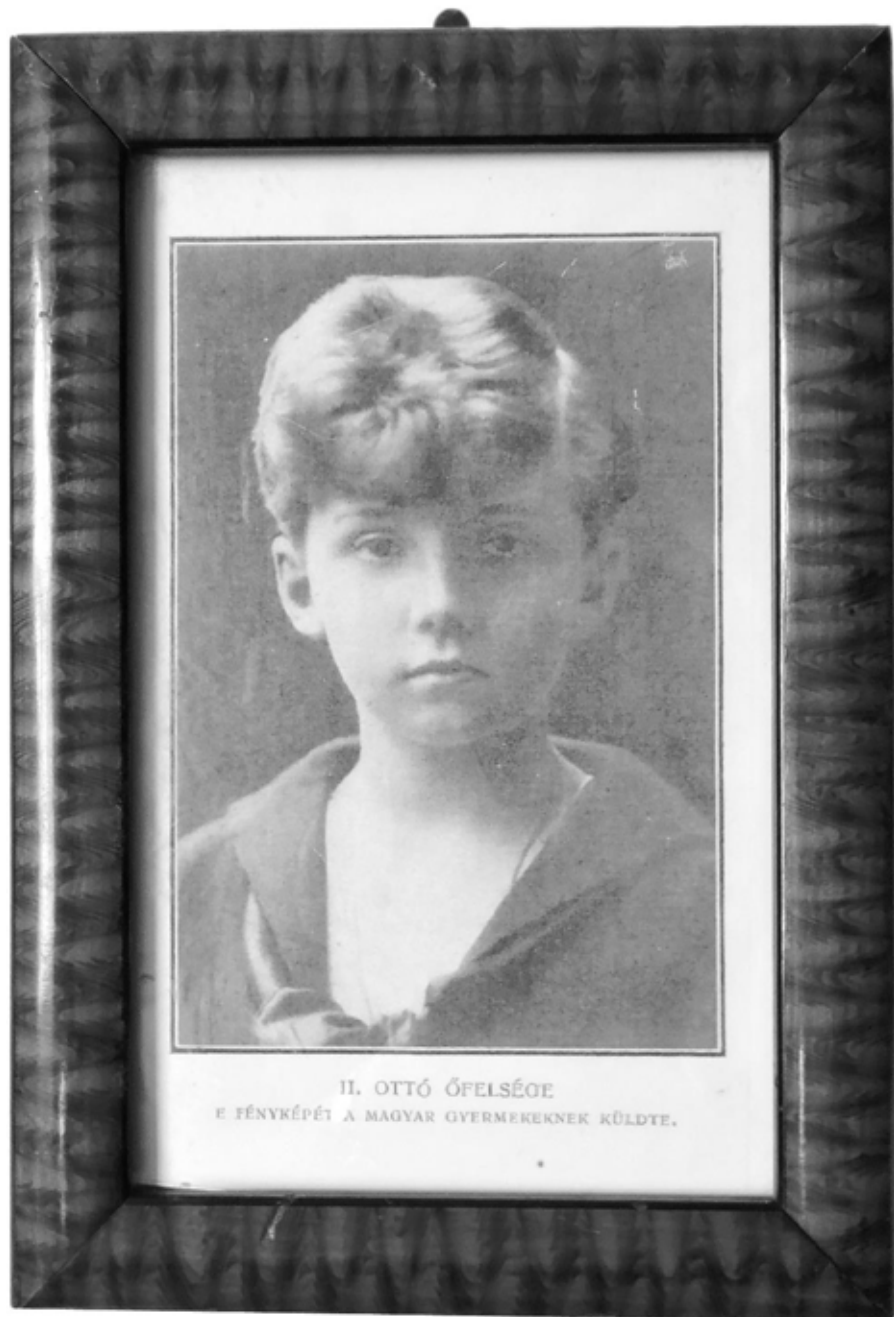
In my essay I dissect a novel of Mária Blaskó, whose title is "A Kiskirály" (the little king). My essay is a casework and it is an example, how could adapt the church the respect and loyalty for the Habsburg dynasty to catholic denominational. This loyalty of catholic church for the king was significant after the WW1 too. I dissect the aims of royalists ("legitimists") in the everyday life. The literary works of Blaskó connected with the "Szívgyárda" (Children's Apostleship of Prayer) This association's task was the religious childrearing and the pastoral activity. In the association was part of the devotion of the Sacred Heart of Jesus.

The novel has two kind of interpretations. On the one hand is it a dynastic based revisionist intention. In this interpretation became King Charles IV., who was crowned with Holy Crown of Hungary the symbol of the integrity of the Hungarian crown and Crown Prince Otto meant the rightness and continuity of the legitimists demand. On the other hand referred this novel the religiosity, which was full of all aspects of life. It named enthronement of Jesus.

The Aim of Szívgyárda was the religious childrearing and the familie taken into the religious life and into the work of the church. This thought is perceptible in the book of Mária Blaskó. She regard Charles and his family as ideal family, who could set an example for the hungarian families.

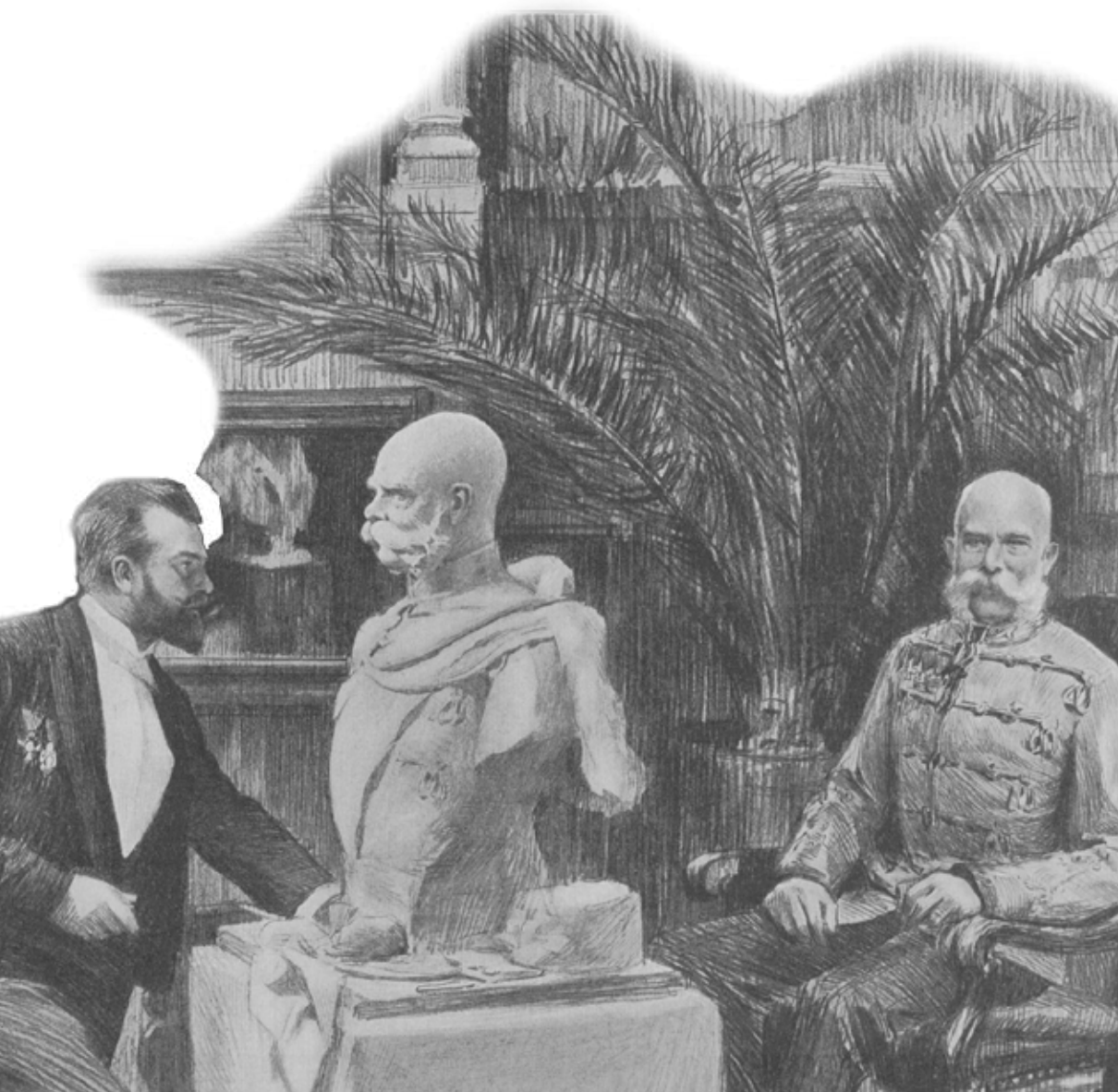


Illusztráció *A Kiskirály* című könyvből



Kép II. Ottóról egy budai gyerekszobából

Pillanatképek a konferenciáról



„A KIRÁLYHÚSÉG JÓL BEVÁLT ÚTJÁN...”

RENDI ÉS NEMZETI KÖTÖDÉSEK SZIMBOLIKUS VÁLTOZÁSAI 1867 ÉS 1918 KÖZÖTT

Szeged, 2014. november 4-5.
Konferencia

Fővédnöke
Habsburg György
rendkívüli és meghatalmazott nagykövet

<p>2014. november 4. Szegedi Városháza 6720 Szeged, Széchenyi tér 10. Köszöntők (13.00-14.00) (Habsburg György, Pál József)</p>	<p>Király és nemzet – szekció: 14.00-16.10 (Landgraf Ildikó, Marjanucz László, Gerő András, Szalay Olga)</p>	<p>Lojalitások – szekció: 16.20-18.35 (Cieger András, Fenyves Katalin, Pejcin Attila, Speidl Zoltán, Oláh János, Jakab Albert Zsolt)</p>
---	--	--

SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék Folyosó Galériája
6722 Szeged, Egyetem utca 2.
Királyhűség és hazafiság: 19.15 (A kiállítást megnyitja: Zombori István)

<p>2014. november 5. Szegedi Tudománygyetem Bölcsészettudományi Kar 6722 Szeged, Egyetem utca 2.</p>	<p>Magyarok királynéja – szekció: 9.00-10.50 (Miklós Péter, Vér Eszter Virág, Hrotkó Larissa, A. Gergely András, Cs. Tóth Gabriella) Bálint Sándor terem</p>	<p>A királyhűség rítusai – szekció: 9.00-10.50 (Klestenitz Tibor, Bartha Anita, Ledniczky Livia, Barna Gábor, Földvári József, Frauhammer Krisztina) SZTE-BTK Kari konferencia terem</p>
---	---	---

<p>Első világháború – szekció: 11.00-12.50 (Petersák Tivadar, Bíró Ákos, Kunt Gergely, Kovács Anita, Illyés Bence) Bálint Sándor terem</p>	<p>A katolikus uralkodó – szekció: 11.00-12.50 (Gájer László, Szigeti Jenő, Rada János, Bednárk János, Veres Emese Gyöngyvér) SZTE-BTK Kari konferencia terem</p>	<p>A béke királya – szekció: 13.40-16.30 (Maczó Ferenc, Glässer Norbert, Zima András, Kovács Gergely, Barkó Gábor Ágoston, Nagyvilés Anikó) SZTE-BTK Kari konferencia terem</p>
--	--	---

Közreműködnek:
Kálmán Gergely (hegedű), Káuzli Bálint (orgona), Kovács
Botond és Debreczeni Viktória (trombita), Farkas Ákos
(kiürt), Liptai Csaba (harsona), Masa Richard (tuba)








A konferencia programja*

* A fotókat Cs. Tóth Gabriella, Gémes Sándor (SZEGEDma) és Terendi Viktória készítette. Plakát: Kovács Orsolya.



Pál József, az SZTE rektorhelyettese fogadja a fővédnököt



Bejegyzés a tanszéki emlékkönyvbe



Strauss: Éljen a magyar



Megnyitó a városháza dísztermében



Habsburg György köszönti a résztvevőket



Plenáris szekció A. Sajti Enikő elnökletével



Speidl Zoltán IV. Károlyról beszél



Cieger András a lojalitáskonfliktusokról ad elő



Marjanucz László a nemzetkonceptiókról beszél



Gerő András a Millenniumról ad elő



Szalay Olga előad Bartók és Kodály katonadal-gyűjtéséről



Pejin Attila a zentai csata emlékezetéről beszél



Szekciók között



Zombori István és Glässer Norbert megnyitja a kiállítást



Tárgyak Szanka József gyűjteményéből



Időszaki kiállítás a Folyosó Galérián



Frontra induló katonák (Óbecse)

**Publications of the Department of Ethnology and Cultural
Anthropology
University of Szeged, Hungary
MTA-SZTE Research Group for the Study of Religious Culture**

***Devotio Hungarorum*
Sources of Religious Life of Hungarians
Editor Barna, Gábor**

1. Sávai, János – Grynaeus, Tamás: *Tüdő Vince betegei. / Die Kranken des Heilmannes Vince Tüdő.* Szeged, 1994. 144 pp. German abs. bl/wh fig.
2. Szilárdfy, Zoltán: *A magánhitat szentképei a szerző gyűjteményéből I. 17-18. század. / Kleine Andachtsbilder des Barock aus der Sammlung des Verfassers I. 17.-18. Jahrhundert.* Szeged, 1995. 86 pp, 8 colour, 637 bl/wh fig. EUR 15. (out of print)
3. Barna, Gábor: *A tállyai Fáklyás Társulat dokumentumai. / Documents of the Candle-bearers' Confraternity in Tállya.* Szeged, 1996. 234 pp. 5 colour, 14 bl/wh fig.
4. Szilárdfy, Zoltán: *A magánhitat szentképei a szerző gyűjteményéből II. 19-20. század. / Kleine Andachtsbilder des Barock aus der Sammlung des Verfassers II. 19.-20. Jahrhundert.* Szeged, 1998. 93 pp. 32 colour, 812 bl/wh fig.
5. Barna, Gábor: *Az Élő Rózsafüzér kunszentmártoni társulata. / Living Rosary Confraternity in Kunszentmárton.* Szeged, 1998. 334 pp. 6 colour., 16 bl/wh fig.
6. Frauhammer, Krisztina: *Levelek Máriához. A máriakálnoki kegyhely vendégkönyve. / Briefe an Maria. Das Gästebuch des Gnadenortes Máriakálnok/Gahling.* Szeged, 1999. 300 pp. 2 colour, 14 bl/wh fig.
7. Hetény, János: *Nagyboldogasszony virrasztása. A Karancs-hegyi búcsú. Egy terepkutatás jegyzetei. / Die Nachtwache der Jungfrau Maria. Das Wallfahrtsfest am Karancs-Berg. Notizen einer Feldforschung 1951-1952.* Szeged, 2000. 225 pp. German abst. 43 bl/wh fig.
8. Tóth, János: *A barkai Skapuláré Társulat története. /History of the Scapular Confraternity in Barka.* Szeged, 2002. 96 pp. bl/wh fig.

9. Barna, Gábor (Hg.): „*Mária megsegített*”. *Fogadalmi tárgyak Máriaradnán.* / „*Maria hat geholfen*” *Votivgegenstände in Maria-Radna I-II.* pp. 292+295 colour and bl/wh fig.
10. Barna, Gábor et alii: *Egy szent raktár / A Sacred Depot.* 82 pp. XI pp, 81 colour and bl/wh fig.
11. Gombosi Beatrix: „*Köponyegem pedig az én irgalmasságom ...*” *Köponyeges Mária ábrázolások a középkori Magyarországon.* Szeged, 2008. 232 pp, 60 colour fig.
12. Szilárdfy Zoltán: *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből III. / Kleine Andachtsbilder aus der Sammlung des Verfassers* Szeged, 2008. 622 pp. CD-Rom
13. *Istent dicsőítő egyházi énekkönyv. Mezey-énekek / Church song-book in praise of the Lord. Mezey-songs.* Ed. By Gábor Barna. Szeged, 2009. 508 pp. Eng. abstract
14. N. Szabó Magdolna – Barna Gábor: *Vallásos ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában / Religiöse Kolportagedrucke in Sándor Bálint Nachlass.* Szeged. 2010. 569 pp. 1563 colour fig.
15. Gyöngyössi Orsolya: „*Adom végső búcsúzásom a legutolsó szólásom...*” *Knapek Dezső Halotti búcsúztatói Csanytelek / Funeral Valedictions of Dezső Knapek Csanytalak (Hungary).* Szeged, 2010. 283 pp. 19 bl/wh fig.

Bibliotheca Religionis Popularis Szegediensis

Editor Barna, Gábor

1. *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei. / Organizers in the Folk Religiosity.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 1. Ed. By Gábor Barna, Néprajzi Tanszék, Szeged – Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1998. 395 pp. bl/wh pictures, English abstracts
2. *Religious Movements and Communities in the 19th–20th Centuries.* Ed. by Gábor Barna. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 2. Szeged, 1999. 174 S. bl/wh pictures.
3. *Szent és profán között. A Szeged-alsóvárosi búcsú. / Between the Sacred and Profane. The Pilgrimage Feast of Szeged-Alsóváros.* Szerk. / Ed. by Bertalan Pusztai. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 3. Szeged, 1999. 189 pp. 32 colour., 3 bl/wh pictures

4. Józsa, László: *Megszentelt kövek. Kápolnák, szobrok, keresztek és temetők Kunszentmártonban.* / *Geweihte Steine. Kapellen, Statuen, Kreuze und Friedhöfe in Kunszentmárton.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 4. Szeged, 1999. 430 pp. 102 colour., 96 bl/wh fig. German abstracts
5. Hetény, János: *A győri vérrel könnyező Szűzanya kultusztörténete.* / *Veneration of the Bleeding/Exuding Picture of the Virgin Mary Győr.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 5. Szeged, 2000. 236 pp. 23 colour, 15 bl/wh fig. Eng. abs.
6. *Politics and Folk Religion.* Ed. by Gábor Barna. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 6. Szeged, 2001. 176 pp. bl/wh fig.
7. *Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában.* / *Unsere Liebe Frau. Marienverehrung in Ungarn und in Mittel-Europa.* Ed. by Gábor Barna. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 7. Szeged, 2001. 388 pp. bl/wh fig. Eng. abs.
8. *A szenttiszelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete.* / *Historische Schichten und formen der Heiligenerehrung in Ungarn und in Mittel-Europa. Die Verehrung der ungarischen Heiligen.* Ed. by Gábor Barna. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 8. Szeged, 2001. 294 pp. bl/wh fig. Eng. abs.
9. *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből* / *Körper, Seele, Natur. Studien über die Volksmedizin.* Hg. Gábor Barna, Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 9. Szeged, 2002. 276 pp. Eng., German. abs.
10. *Folk Ballads, Ethics, Moral Issues.* Ed. By Gábor Barna and Ildikó Kríza. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 10. Akadémiai Kiadó, Budapest – Department of Ethnology, Szeged – Institute of Ethnology, HASc, Budapest, 2002. 262 pp.
11. *Ritualisierung, Zeit, Kommunikation.* Gábor Barna (Hg.) Lehrstuhl für Volkskunde, Szeged – Akadémiai Kiadó, Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 11. Budapest, 2003. 100 pp. bl/w fig.
12. *„Oh, boldogságos Háromság” Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről.* Ed. By Gábor Barna, Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 12. Budapest 2003. 282 pp. Enh. Abs. bl/wh fig.
13. *Rítusok, folklór szövegek.* Rites, Folklore Texts. Ed. by Gábor Barna, Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 13. Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, Budapest, 2004. 380 pp. Eng. Abs. bl/wh fig.

14. *Idő és emlékezet*. Tanulmányok az időről az ezredfordulón (Time and Memory. Studies on Time at the Turn of the Millennium). Kairosz Kiadó, Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 14. Budapest, 2005. 189 pp., Eng. Abs. 42 bl/wh fig.
15. Hetény János: „Gyönyörű nagy vonzalom ...” *A Karancs-hegyi kistáj Mária-kultuszt ihlető szerepe. „Eine herrlich große Zuneigung ...” Die Rolle der Kleingegend Karancs im marianischen Kult.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 15. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2006. 158 pp. German abs. 49 colour, 5 bl/wh fig. 19 notes
16. Barna Gábor, szerk. *Kép, képmás, kultusz / Bild, Abbild, Kult.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár Szeged, 2006. 400 pp.
17. Barna Gábor szerk. *1956 – Emlékezés és emlékezet. Október 23-a megünneplése és a forradalom történelmi emlékezetének megszerkesztése napjainkban. Egy kutatószeminárium tanulságai. / 1956 – Remembering and Remembrance. Celebration of the Revolution. Construction of the Historical Remembrance. Consequencves of a Research Semnar.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 17. Szeged, 2006. 264 pp.
18. Barna, Gábor (ed.) *Religion, Tradition, Culture.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 18. Akadémiai Kiadó – Néprajzi Tanszék, Szeged, 2007. 130 pp. bl/wh fig.
19. Grynaeus Tamás szerk. *Köztéri szakrális kisépítmények./ Sacred Memorials on Public Places.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 19. Szeged, 2008. 365 pp. English abstract, bl/wh fig.
20. Barna, Gábor Hg. *Kleindenkmale.* Szeged, 2008. 122 pp. bl/wh fig.
21. Józsa László: *Isten hajléka az emberek között. A kunszentmártoni Nagytemplom 225 éves története. / Gods Home among People. 225 Years History of the Parish Church in Kunszentmárton.* Szent Márton Plébánia, Kunszentmárton, Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 21. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, METEM, Budapest, 2009. 327 pp. 355 colour and bl/wh fig.
22. Barna Gábor szerk. *Érzékek és vallás / Senses and Religion.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 22. Szeged, 2009. 278 pp. English abstract, 11 tables colour fig.
23. Gaál Károly: *Andocsi Mária gyermekei. Adatok az andocsi búcsújáróhely néprajzához / Children of the Virgin Mary in Andocs. Data to the Pilgrimage in Andocs.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 23. Szeged-Dunavarsány, 2009. 128 pp.

24. Hetény János: *A magyarok Máriája. Mária-tiszteletünk teológiája és néprajza / The Hungarians' Mary*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 24. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék - Szent István Társulat. Szeged-Budapest, 2011. 692 pp. English abstract, 93 colour and bl/wh fig.
25. Barna Gábor – Gyöngyössy Orsolya (eds): *Rítus és ünnep / Rite and Feast*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 25. Szeged, 2010. 434 pp. 61 tables colour and bl/wh fig.
26. Olvasó. *Tanulmányok a 60. Barna Gábor tiszteletére / Studies in Honour of Gábor Barna on His 60th Birthday / Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Barna*. Szerkesztette / eds / Hrsg. Povedák Kinga, Povedák István, Varga Sándor és Gleszer Norbert közreműködésével Mód László – Simon András. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 26. Gerhardos Kiadó, Szeged 2010. 897 pp. in Hungarian, English and German 16 colour and bl/wh fig.
27. Barna Gábor szerk. *Vallások, határok, kölcsönhatások / Religions, Borders, Interferences*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 27. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék: Szeged – Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011. 176 pp. bl/wh fig.
28. Povedák István: *Álhősök, hamis istenek? Pseudo-heroes, pseudo gods? A Bálint Sándor Valláskutató Intézet Könyvtára 1. / Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 28. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – Gerhardus Kiadó, Szeged, 2011. 254 pp. 50 bl/wh fig.*
29. Barna Gábor: *Az Élő Rózsafüzér társulata. Imádság és imaközösség a 19-21. századi vallási kultúrában*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 29. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – Szent István Társulat, Szeged-Budapest, 2011. 468 pp. 68 colour fig.
30. Barna Gábor (ed.) *Ethnographic Atlases, Regions, Borders, Interferences*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 30. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – Akadémiai Kiadó, Szeged-Budapest, 2012. 138 pp. bl/wh fig.
31. *Vallás, közösség, identitás / Religion, Community, Identity*. Povedák Kinga közreműködésével szerkesztette Barna Gábor. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 31. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2012. 336 pp. ., Engl. abst. 24 colour fig.
32. Frauhammer Krisztina: *Írásba foglalt vágyak és imák*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 32. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2012. 244 pp. English and German abstract, 30 colour fig.

33. *A test és a lélek orvosai / Doctors of the Body and the Soul*. Grynæus Tamás emlékkönyv. Kerekes Ibolya közreműködésével szerkesztette Barna Gábor és Kótyuk Erzsébet. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 33. A vallási kultúrakutatás könyvei 2. Néprajzi és kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2013. 176 pp. 5 colour fig.
34. Löw Immánuel: *Zsidó folklór tanulmányok / Studien zur jüdischen Folklore*. (Fordította Hrotkó Larissza. Utószó: Glässer Norbert – Zima András) Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 34. A vallási kultúrakutatás könyvei 2. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2014. 172 pp. colour and bl/wh fig.
35. Bálint, Sándor – Lantos, Miklós: *Weihnachten, Ostern, Pfingsten. Aus der ungarischen und mitteleuropäischen Traditionswelt der großen Feste*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 35. A vallási kultúrakutatás könyvei 3. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2014.
36. Barna Gábor – Povedák István (szerk.): *Politics, Feasts, Festivals*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 36. A vallási kultúrakutatás könyvei 4. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2014. 283 pp. bl/wh fig.
37. Povedák István (ed.): *Heroes and Celebrities*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 37. A vallási kultúrakutatás könyvei 5. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2014. 231 pp. bl/wh fig.
38. Povedák István – Szilárdi Réka (szerk.): *Sámán sámán hátán*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 38. A vallási kultúrakutatás könyvei 6. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2014. 147 pp.
39. Barna Gábor – Kerekes Ibolya (szerk.): *Vallás, egyén, társadalom*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 39. A vallási kultúrakutatás könyvei 7. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2014. 251 pp. English abst. bl/wh fig.
40. Glässer Norbert: *Találkozás a Szent Igazzal / Encounter with Just Men*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 40. A vallási kultúrakutatás könyvei 8. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2014. 374 pp. English abst. 18 colour and bl/wh fig.

41. T. Székely László – Czank Gábor: *Bánsági áhítat / Andacht im Banat*. Sajtó alá rendezte és a szöveget gondozta Barna Gábor – G. Tóth Péter. Utószó: Barna Gábor. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 41. A vallási kultúrakutatás könyvei 9. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2014. 137 pp. deutsche Widmung, 104 colour fig.
42. Barna Gábor – Povedák Kinga (szerk.): *Lelkiségek, lelkeségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép-Európában / Spirituality and Spiritual Movements in Hungary and Eastern Central Europe*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 42. A vallási kultúrakutatás könyvei 10. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2014. 439 pp. bl/wh fig. CD-Rom
43. Glässer Norbert – Zima András szerk. *Hagyományláncolat / Chain of Tradition and Modernity*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 43. A vallási kultúrakutatás könyvei 11. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2014. English abstr. 348 pp. 23 colour fig.
44. Barna Gábor – Kiss Endre szerk. *A család egykor és ma*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 44. A vallási kultúrakutatás könyvei 11. HELYESEN: 12. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2014. 279 pp. bl/wh fig.
45. *Tanulmányok a Verses Szentírásról / Studies on the Bible in Verses*. Márton Dorottya közreműködésével szerkeszti Barna Gábor. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 45. A vallási kultúrakutatás könyvei 13. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2014. 140 pp. 8 tables fig.
46. 13. Barna Gábor: *Vallási néprajzi tanulmányok / Studies in Ethnology of Religion*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 46. A vallási kultúrakutatás könyvei 14. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2014. 272 pp. bl/wh fig.
47. Barna Gábor: *Saints, Feasts, Pilgrimages, Confraternities / Heilige, Feste, Wallfahrtren, Bruderschaften*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 47. A vallási kultúrakutatás könyvei 15. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2014. 420 pp. bl/wh fig.

48. Gyöngyössy Orsolya: *Plébánia és társadalom. A római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgák társadalmi szerepe Csongrádon a 19. század második felében. / Parish and Society.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 48. A vallási kultúrakutatás könyvei 16. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2014. 271 pp. 21 tables bl/wh fig.

49. Péter László: *Löw Immánuel. Tanulmányok.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 49. A vallási kultúrakutatás könyvei 21. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2015. 94 pp.

50. Gläserné Nagyllés Anikó közreműködésével szerk. Glässer Norbert: *Mózes kőtáblái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 50. A vallási kultúrakutatás könyvei 19. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2015.

51. Fekete János: *Adatok a csépai plébánia történetéhez.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 51. A vallási kultúrakutatás könyvei 20. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2015. 123 pp.

Religion, Culture, Society.

Yearbook of the MTA-SZTE Research Group for the Study of Religious Culture.

Editor Barna, Gábor

Religion, Culture, Society. 1. Yearbook of the MTA-SZTE Research Group for the Study of Religious Culture. Editor Barna, Gábor. Szeged, 2014. 176 pp. colour and bl/wh fig.

Religion, Culture, Society. 2. Yearbook of the MTA-SZTE Research Group for the Study of Religious Culture. Editor Barna, Gábor. Szeged, 2015. 229 pp. colour and bl/wh fig.

Books can be ordered at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology, University of Szeged. Some of them are out of print.

Gábor Barna, H-6722 Szeged, Egyetem u. 2.

e-mail: barna@hung.u-szeged.hu

A kötetben „akadémiai kutatóműhelyek, egyetemek, hazai és határon túli múzeumok munkatársai idézték fel egy közép-európai birodalom utolsó évtizedeinek korát. Egy olyan kulturálisan, felekezeti és etnikailag sokszínű egység társadalmi kérdéseivel foglalkoztak, amelynek Közép-Európa egységes arculatát, modern világunknak pedig főbb pilléreit köszönhetjük ebben a térségben. Ez a birodalom azonban az első világháború küszöbére válsághelyzetbe került, az egységesítő erők mellett egyre inkább éreztették hatásukat a szétfeszítő tendenciák. Utóbbiak kibontakozását az első világháború történelmi eseményei segítették elő. [...] Ebből a szempontból a kötet anyaga tanulságokkal szolgálhat a párhuzamos lojalitások, különböző nemzetkonceptiók, szimbolikus megfogalmazások, közösségi rítusok és kulturális hagyományok, azaz a Monarchia utolsó évtizedeiben működő összetartó és szétfeszítő jelenségek tekintetében. [...] A konferencia kötete eltérő diszciplináris és kutatói megvilágításokban múltunk egy fontos periódusát segít megismerni, ami azért fontos, mert – édesapám gondolatát idézve – jövőnk dolgaiban eligazodni csak a jelenünkhöz vezető út és a múlt alapos ismeretének birtokában tudunk.”

Habsburg György

A kötet szerzői az SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) és Országos Rabbiképző–Zsidó Egyetem – mint szervező intézmények mellett – az MTA Zenetudományi, Politikatudományi, Történettudományi és Néprajztudományi Intézetéből, a Habsburg Történelmi Intézetből, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemről, a Magyarországi Mindszenty Alapítványtól, a Kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézetből, a Zentai Múzeumból, valamint a magyarországi történelemtudományi és néprajzi doktori iskolákból származó kutatási eredményeikkel színesítették kötetünket.



SZEGEDI VALLÁSI NÉPRAJZI KÖNYVTÁR
BIBLIOTHECA RELIGIONIS POPULARIS SZEGEDIENSIS 54.

MTA-SZTE VALLÁSI KULTÚRAKUTATÓ CSOPORT
A VALLÁSI KULTÚRAKUTATÁS KÖNYVEI 25.